

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1670

9(47-925)

W-20

8169 - 27

9(47,925)

Ա-20

Ա-70

Ա-11

ՄԵՇ ԴԵՊՔԵՐԸ

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՈՒՄ

ԿՒԻՐ-ԿԱՆԿԱՐԿ
1914—1915

ԹԻԼԿԱՆՆԵՐԻՆ

1005
20849

Ն Բ Ե Լ Կ Ի

Տպարան „ԼՈՅՍ“ Բենդուղեան փող. № 12

1 9 1 7

[Handwritten signature]

80622-4-2

2004

183-899

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Այն զէպքերը, որ տեղի ունեցան Տաճկաստանի հայաբնակ Պոլսի շրջաններում ներկայ համակրողական պատերազմի ընթացքում, կազմում են Հայ ցեղի տարեգրութեան գերագոյն էջը:

Հայ ցեղը իր գոյութեան ընթացքում շատ անգամ է տեսել աղէտներ, նրա գլխով շատ են եկել ու անցել ջարդերի ու գաղթների փոթորիկներ և նա շատ անգամ է ապրել ծանր տառապանքների օրեր, բայց ներկայ աղէտը, կարելի է ասել, բացառիկ է եղածների մէջ:

Միւս կողմից հայ ցեղը իր գոյութեան ընթացքում շատ անգամ է փարել զէնքին, իր գոյութիւնը պահելու համար, շատ անգամ է հրապարակ բերել կորով, բայց այն կորովը, հերոսական այն ճիգը, որ նա հրապարակ բերեց մի քանի վայրերում իր ներկայ գոյութիւնը պահելու համար, նոյնպէս, կարելի է ասել, բացառիկ է եղածների մէջ:

Գերագոյնը աղէտների և գերագոյնը հերոսամարտի՝ այն ապրիլի զէպքերը, որ տեղի ունեցան և կազմելու են հայ ցեղի տարեգրութեան գերագոյն էջը:

Այդ էջը շատ մեծ է լինելու իր ծաւալով ու որակով, որ կարելի լինէր մէկէն լցնել այն. հարկաւոր են հարիւրաւոր պատմողներ, հարիւրաւոր գրի առնողներ, որ կարող լինէին լցնել այդ էջը: Մենք հանդիսանում ենք մէկը այդ պատմողներից և ընտրում ենք մէկը այն շրջաններից, ուր կատարեցին մեծ զէպքեր, դա Վասպուրականն է, հայ ցեղի որորաններից մէկը:

Մենք այցելեցինք Վասպուրականի մի քանի կենտրոնները ուսանելի գրաւումից յետոյ. տեսանք ջարդերի և հերոսական զէպքերի վայրերը, լսեցինք ականատեսներին ու զործող մարդկանց, տեսանք հայ ցեղի կարող ուժը Վանի ժամանակաւոր Հայ կառավարութեան ընթացքում, ականատես եղանք Վասպուրականի մեծ գաղթին՝ կողք կողքի քայլելով և գաղթականութեան ապրումները ճաշակելով:

Եւ ահա գրի ենք առնում Վասպուրականում տեղի ունեցած այդ զէպքերը, երբեմն ոտք գնելով նաեւ այլ սահմաններ: Ու այս աշխատանքը նւիրում ենք աղէտների գէմ պայքարող Հաջ ցեղին:

Գրի ենք առնում, աշխատելով արձանագրել զէպքերը այնպէս, ինչպէս նրանք եղել են և որքան մեր ուժերը ներել են. բայց թէ այդ որքան է մեզ յաջողւել, թողնում ենք դատելու աւրիշներին:

ՓՈԲՐԻԿ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ

Նախ քան բուն ղէպքերին անցնելը կարևոր ենք համարում մի փոքրիկ ծանօթութիւն տալ Վանի շրջանի տեղագրութեան և հայ ժողովրդի վիճակագրութեան մասին, շրջան, որին վերաբերում է մեր այս պատմութիւնը:

Հայաբնակ այն վիլայէթները, որոնք համարւում են հայկական ընթորմներ շրջանը՝ վեց են. դրանք են Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Սարբերդի, Սւազի և Դիարբէքլի վիլայէթները: Այս վեց վիլայէթները կազմում են Տաճկաստանի Կոնկասամերձ երկրամասը, ամեն անգամ, երբ ծագել է պատերազմ Ռուսաստանի և Տաճկաստանի մէջ հանդիսանալով թատերաբեմ արիւնոտ անցքերի:

Հայաբնակ այդ վեց վիլայէթներին մէջ իր աշխարհագրական կազմութեամբ և պատմական անցքերով առաջին տեղը բռնում է Վանի վիլայէթը: Ընդ տ է, միւս հինգ վիլայէթներում կան հացառատ դաշտեր, ծխախոտ, խաղող և նոյնիսկ բամբակ արտադրող շրջաններ, որոնց չենք հանդիպում Վանի վիլայէթում, սակայն Վանի վիլայէթը իր ամբողջութեամբ—իր լեռներով, իր գետերով ու փոքրիկ պտղաբեր դաշտերով, իր կապուտակ լճով ու կլիմայով և իր պատմական յիշատակաբաններով ու աննման տեսարաններով բացառիկ տեղ է գրաւում այդ վիլայէթներին շարքում:

Վանի վիլայէթը, որ հանդիսանում է ծայրագաւառ, արևելեան կողմից սահմանակից է Մակուի խանութեանը և Դիլմանի ու Ուրմիի շրջաններին, հիւսիսային կողմից՝ Էրզրումի վիլայէթին, արևմտեան կողմից՝ Բիթլիսի վիլայէթին, իսկ հարաւային կողմից՝ Դիարբէքլիի և Մուսուլի վիլայէթներին:

Վանի վիլայէթը ըստ տաճկական բաժանման բաղկացած է Վանի և Հէքեարիի սանջագներից: Առաջ Հէքեարին առանձին վիլայէթ էր կազմում, նա յետոյ միացւեց Վանի վիլայէթին քաղաքական նկատումներով: Հէքեարիի սանջագը բռնում է վիլայէթի հարաւային մասը. իսկ Վանի սանջագը՝ հիւսիսային մասը:

Հէքեարիի կենտրոնավայրը Բաշկալէն է, ուր նստում է սանձագի կառավարիչը—մութասարիֆը։ Այստեղ հայերը շատ փոքր թիւ են կազմում, ամբողջ շրջանը համարեա թէ բռնւած է քիւրդերով, միակ տեղը, ուր այժմ հայեր կան Աղբակն է Ս. Բարդուղիմէոսի վանքով, որը մի ժամանակ բազմահայ մի շրջանն էր։ Հէքեարիում գտնւում է Ջուլամերիկը, ուր ապրում են 80,000-ի չափ ասորիներ իրենց կրօնապետ մարշիմօնով։

Բոլորովին այլ պատկեր է ներկայացնում Վանի սանձագր կամ Վասպուրականը իր նոր յաւելումներով։ Այստեղ հայերը կազմում են հոծ բազմութիւն, այստեղ հայ ժողովուրդը հրապարակ է գալիս իր կարող ընդունակութիւնով և ազգային ձգտումներով, որի պատճառով էլ Վասպուրականը հայ իրականութեան մէջ խաղում է խոշոր դեր։

Վանի սանձագր կամ Վասպուրականը բնութեան մի զարդ է, որի նմանը չէք գտնի մի այլ տեղ, այս շրջանում փռւած է Վանի լիճը իր աւաղանով իբրեւ աննման մի պանօրամա։

Լճի հարաւային ափերի ուղղութեամբ բարձրանում են Կորդաց լեռները իրենց բազմազան կուտակումներով, որոնց զարդն են կազմում Արտօս և Եղերով կատարները. արեւելեան ափերի ուղղութեամբ բարձրանում են երկզագաթ Վարագը—Վասպուրականի նահապետը և Թիմարի լեռները. հիւսիսային ափերի ուղղութեամբ նախ խոյանում է զէպի վեր ըմբոստ Սիփանը—այդ շրջանի սրբազան Մասիսը, և մի փոքր հեռու տաքածւում են հրաշագեղ Ալազգի կամ Ծաղկանց լեռները. իսկ արեւմտեան ափերի վրա բազմած են լայնանիստ Նէմրութը և նրա ըմբոստ ճուտիկը—պատմական Գրգուռը։ Այսպիսով սիրուն լեռնաշարքերը և սրածայր կատարները կերտել են մի գեղեցիկ աւազան, որի մէջ հանգչում է Վանի լիճը իր ծփանքով և որի մէջ գալիս թափւում են բազմաթիւ գետեր, մեծ ու փոքր՝ ոռոգելով անհամար հովիտներ ու լանջեր։

Վասպուրականի կլիման նոյնպէս աննման է, ձմեռը այստեղ այնպէս դաժան չէ, ինչպէս օրինակ Էրզրումում, և ոչ էլ տառաւր տօթագին, ինչպէս օրինակ Դիարբէքիի դաշտերում, այլ մեղմ է. նոյնիսկ այնպիսի տափարակներում, ուր բուսնում են խաղող և ծառապտուղներ, ինչպէս օրինակ Վանում և Արճէշում, կլիման մեղմ է, չափաւոր, մինչև անգամ հաճելի և այդ

շնորհիւ Վանի լճի ու երկրի լեռնային կազմութեան:

Վանի լիճը իր ընդարձակութեամբ հանդիսանում է մի շատ կարևոր հաղորդակցութեան միջոց, ծովափնեայ ճանապարհները պայմանաւորւած են անասելի դժւարութիւնների և օրերի վատնումի հետ, օրինակ Վանից Դատւան, այսինքն լճի արևելեան ափերից արևմտեան ափը գնալու համար ցամաքով հարկաւոր է երեք օր, մինչդեռ նաեւրն այդ տարածութիւնը կտրում են 12 ժամում: Եւրաբերութիւնը այդ համեմատութեամբ զիւրանում է նաև ծովամերձ բոլոր գաւառների մէջ և շնորհիւ նաւագնացութեան ինչպէս երթևեկութիւնը, այնպէս էլ մթերքների փոխադրութիւնը Վանի լճի շրջապատի մէջ շատ աւելի դիւրացել է:

Ինչ վերաբերում է Վասպուրականի արտաքին տեսքին ու գեղեցկութեանը, այդ արդէն դուրս է ամեն զովեստից, դա մի չքնաղ մեծ աւազան է իր չքնաղ լճով, նրա չորս կղզիներով, դա մի աւազան է իր սիրուն օղակով, դա բնութեան մի աննման կտոր է, ուր մարդը կարող է անհուն քաղցրութիւն գոյալ, նրանով ոգևորել ու շնչել: Այս բնութեան ծոցում մարդիկ առողջ են, կենսունակ ու կարող:

Սրանով էլ պիտի բացադրել այն առանձնայատուկ տեղը, որ նա ունի զրաւած պատմութեան մէջ հին դարերից սկսած, իր վրա գրաւելով մի շարք աշխարհակալների ուշադրութիւնը, հանդիսանալով զիւրացնողութիւնների և սեպածե արձանագրութիւնների խորհրդաւոր մի վայր:

Եւ իսկապէս Վանի լճի ափերի վրա հին դարերում ծագեցին մի շարք քաղաքներ և բազմեցին մի շարք բերդեր. դրանք էին Արճէշի, Ալջաւազի, Խլաթի, Դատւանի, Ոստանի բերդերը. դրանցից մէկը ու նշանաւորն էր Վանի բերդը, ըմբոստ ժայռերի այն կերտածքը, որի վրա եկաւ բազմեց հին դարերի գեղեցկուհին—չքնաղ Շամիրամը զմայլելու գեղածիծաղ լճի տեսարաններով:

Ահա այս լճի ափերի վրա և նրան շրջապատող լեռների ու շղթաների հրաշագեղ հովիտների մէջ ընկած է Վասպուրականը իր գաւառներով:

Վանի լճի հարաւ-արևելեան ծովափին մի գեղեցիկ տափաբակի վրա ընկած է Վանը իր արւարձաններով, որը կոչւում է Վան-Տոսպի գաւառ: Վան-Տոսպից սկսած դէպի հիւսիս և տպա

դէպի արեւմուտք ծովափի վրայ շարքով ընկած են Վանի չորս գաւառները, զրանք են Թիմարը, Բերկըին, Արճէշը և Ալջավազը: Վան-Տոսպից դէպի արեւմուտք հարաւային ծովափի վրա շարքով ընկած են Վանի երեք գաւառները, այն է Հայոց-Ձորը, Գեաւաշը և Կարճկանը: Այսպիսով ութ գաւառներ, հաշւած նաև Վան-Տոսպը, կազմում են ծովափնեայ առաջին գիծը:

Երկրորդ գծի վրա Բերկըիից սկսած դէպի հարաւ և ապա դէպի արեւմուտք շարքով ընկած են Վանի եօթ գաւառները. զրանք են, Արճակի, Սարայի, Սոշարի, Նօրդուզի, Շատախի, Մոկսի և Կարկառի գաւառները:

Վան-Տոսպը նշանաւոր է իր պողաքերով, թեամբ, Շամիրամի ջրանցքով, Այգեհատանով, Վանի բերդով և արեւելեան սահմանի վրայ ջրած երկգագաթ Վարազով: Վարազի երկու լանջերի վրայ գտնւում են Վարազի և Սուրբ Գրիգորի վանքերը: Վան-Տոսպում գտնւում է Աւանց մեծ գիւղը, որը հանգիստանում է Վանի նաւահանգիստը, և պատմական Արտամեա գիւղը, որը յայտնի է իր հռչակաւոր խնձորով:

Թիմարը նշանաւոր է իր լեռնային կազմութեամբ. գաւառի միջով հոսում է դէպի լիճը Սև կամ Մարմէտ գետը: Թիմարի ամրերի ուղղութեամբ լճի մէջ գտնւում են երկու պատմական կղզիներ իրենց մենաստաններով. զրանք են Լիմ և Կտուց անապատները, որոնք պաշտամունքի տեղ լինելով հանգերձ, կոտորածներ ժամանակ ահագին ժողովուրդ են պատսպարում ու կերակրում: Գիւղերից նշանաւոր են Զանիկը, Մարմէտը, Ալիւրը. վերջինը ամենաբազմամարդ գիւղն է և յայտնի է խաղողի այգիներով:

Բերկըին նշանաւոր է իր երկու գաշտերով. զրանք են Բերկըի-Օվան, ընկած ծովի ուղղութեամբ և գեղեցիկ Աբաղան, մի ժամանակ բազմահայ այծմ ամայի, ընկած Մակուի խանութեան սահմանի մօտ: Աբաղայի հիւսիսային կողմի վրա գտնւում են Թանդուրէքի և Թափարիզի բարձունքները: Երկու գաշտերը միացած են պտոյտկէն մի երկարուկ ձորով. այս ձորի միջով հոսում է ահեղաշունչ Բանդի-Մահուն—Վանի լճի մէջ թափուղ ամեմամեծ գետը՝ առատաջուր ու ձկնառատ: Գաւառի կենտրոնը կազմում է Բերկըի-Կալան. գիւղերից նշանաւոր են Գործութն ու Պատիկ-գիւղը:

Արձէշը նշանաւոր է իր պաղարերութեամբ և խաղողի այգիներով: Այս գաւառի միջով հոսում են երեք գետեր, Գալի-Չալը, Իրիշաւոր և Օրօրանը յայտնի ձկնառատութեամբ: Կենտրոնը հանդիսանում է Ականցը, մի փոքրիկ քաղաք հարուստ այգիներով: Գաւառում գտնւում է Զիւանա-ձորը, ուր ապրում են աւաղակարարոյ քիւրդեր: Գաւառի հիւսիսային սահմանը կազմում է գեղեցիկ Ալաղաղի շղթան:

Ալջաւաղի գաւառը նշանաւոր է իր հացահատիկներով, թէև մի քանի տեղերում կան և խաղողի այգիներ: Գաւառի կենտրոնը կազմում է Արծկէն, լճի ափին ցցւած իր հինաւուրց բերդի մնացորդներով: Գաւառի կենտրոնում բազմած է գեղեցիկ Սիփանը՝ միայնակ, համաչափ, սրածայր ու բմբուս:

Հայոց-Չորը նշանաւոր է իր երկարուկ հացառատ հովիտով, որի միջով հոսում է Սոշար գետը: այս շրջանից սկիզբն է աւնում Շամիրամի ջրանցքը: Իււղերից նշանաւոր են Կեմը, Աւգղը, Բերժը, Մւստանը:

Գեաւաշը նշանաւոր է շատ բանով, նախ հարուստ է բուսականութեամբ և ունի լաւ գիւղեր, որոնցից յայտնի են Նաբեկը, Մոխրաբերդը, Նոր-գիւղը, Բէլուն. հարուստ է նաև գետերով ու դիտակներով, որոնցից են Ոստանի, Տըշողի, Փշաւանցի և Մոխրաբերդի ջրերը: Գաւառում ցցւած է պատմական Արտօսը, որի ստորոտում դէպի լճը փռւած է Ոստան աւանը մի քանի բուսադարձ թաղերով, սակայն զուրկ հայերից, այստեղ գտնւում էր Ռշտունեաց իշխանի սպարանքը: Գեաւաշի ամերի ուղղութեամբ գտնւում են Ախթամար և Աստէր կղզիները իրենց վանքերով, և րացի այգ, գաւառում գտնւում են Նաբեկի և Չաղար-Սուրբ-Նշանի վանքերը, որոնցից մէկում ամփոփւած է տաղերգու Գրիգոր Նաբեկացու աճիւնը, իսկ միւսում քաղցրախոս Եղիշէի աճիւնը:

Կարճկանը նշանաւոր է իր բուսական լեռներով, անտառապատ թեք լանջիւր յաճախ շեշտակի իջնում են մինչև լճափը՝ տալով նրան գեղեցիկ տեսք, թէև անտառները ոչնչացնւում են անխնայ կերպով: Գաւառում աչքի են ընկնում Սորբը իր նաւահանգստով և Օրանց ու Եղեգիս գիւղերը:

Երկրորդ գծի վրա՝

Արձակը նշանաւոր է իր համանուն լճով, թէև ջուրը խիստ

աղի է: Այս դաւաճում մշակում են հացահատիկներ: Գիւղերից աչքի են ընկնում Արճակը և Սառակոնիսը:

Շատախը նշանաւոր է իր կազմածքով, սա գերազանցօրէն լեռնային դաւառ է, հարուստ է արօտներով, բայց աղքատ հացով. երկու փոքրիկ դաշտեր—Փեսանդաշտն և Սորդանքը: Էփայն աւախն են առատ հաց: Ժողովրդի գլխաւոր զրադմունքն է ոչ-խարաբուծութիւնը և շաւաղործութիւնը: Կատարներով հարուստ դաւառը աւոսւած է մի քանի խոշոր ձորերով, այդ ձորերի միջով հոսում են Սիվտկին գետը և Արեւելեան-Տիգրիսի վերին հոսանքը, որոնք գալիս միանում են երեք ձորերի մի հանգոյցի մէջ՝ կաղմելով մի բանաստեղծական վայր: Այստեղ ընկած է դաւառի կենտրոնավայրը—Թաղը, զուտ հայաբնակ մի սիրուն աւան: Շատախի ժողովուրդը աչքի է ընկնում իր քաջութեամբ և տոկունութեամբ:

Մոկսը նոյնպէս նշանաւոր է իր լեռնային կաղմութեամբ: Այստեղ էլ դաշտեր չը կան և դաւառը աւոսւած է բազմաթիւ ձորերով: Գաւառի հիւսիսային սահմանի վրա ցցւած է Եղերովը. սրա լանջերից սկիզբն են առնում դեռակներ, որոնք միանալով այլ ձորակներից հոսող գետակներին կաղմում են Մոկաց ջուրը և գնում թափւում են Արեւելեան-Տիգրիսի մէջ: Ժողովրդի գլխաւոր զրադմունքն է խաշնարածութիւնն ու շաւաղործութիւնը:

Գաւառի կենտրոնավայրն է Քաղաքը իր չորս թաղերով՝ ընդամենը 100 տուն բնակիչներով:

Նոյն պատկերն է ներկայացնում նաև Կարկառի դաւառը: Սա բազկացած է երկու մասից՝ վերին և ներքին Կարկառներից: Ներքին Կարկառը վարչական բաժանմամբ պատկանում է Բիթլիսի վիլայէթին:

Ահա ընդհանուր գծերով այն պատկերը, որ ներկայացնում է Վանի սանջազը կամ Վասպուրականը և որը կաղմում է մեզ զրադեցնող վայրը:

ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ

ՎԱՆԻ ՎԻԼԱՅԷԹԻ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ(1

ՎԱՆ-ՏՈՍՊԻ ԳԱԽԱՌ

№	Քաղաք և գիւղ	տուն	շունչ
	Վան	4230	22470
	Արւարձաններ		
1	Աւանց	339	1592
2	Լէզկ	192	1178
3	Շահրաղի	167	895
4	Սխգես	104	660
5	Զորովանց	14	100
6	Կողպանց	32	218
7	Շուշանց	80	559
8	Կուռուբաշ	108	698
9	Կինդանանց	49	285
10	Բերդակ	56	581
11	Ծւստան	80	530
12	Արտամէտ	130	720
13	Լամդղկերտ	35	206
14	Դարման	68	482
15	Ֆառուղ	35	210
16	Ոսկեբակ	45	270
17	Էրմանց	3	24
18	Սևազրակ	2	16
19	Տօնի	25	198
20	Առեղ	28	192
		1592	9614

1) Վիճակագրական այս տախտակները՝ կազմւած 1913 և 1914 թւականներին՝ բացառութեամբ մի երկուսի քաղել ենք Վանի և Ախթամարի թեմական գործերից։

ԹԻՄԱՐԻ ԴԱԻԱՌ

№	Գ ի լ զ	սուսն	շուսն
1	Արտաւէղ	15	118
2	Կոճ	26	137
3	Աղիգիօղալ	31	226
4	Կիւսնենց	138	825
5	Բայրակ	28	195
6	Տրլաշէն	95	657
7	Ասնականց	31	247
8	Ծակտար	38	231
9	Ամենաշատ	40	204
10	Աննավանք	50	254
11	Մարմէտ	153	811
12	Թրքաշէն	5	35
13	Բաղ	8	69
14	Ջանիկ	100	714
15	Նորշէն	45	270
16	Քեօփրիքիօյ	3	21
17	Ատեռ	71	444
18	Փիլիկարիւր	57	373
19	Գոմս	53	340
20	Աղջալէրան	32	147
21	Մէլդանջուղ	8	56
22	Դարարէկ	37	243
23	Սօսրաթ	42	251
24	Շահգիալղի	22	156
25	Նորովանց	37	215
26	Խժիշկ	132	775

№	Գ ի լ Վ Ղ	տուն	շունչ
27	Ամուկ	40	212
28	Էրերին	151	938
29	Քոչանի	111	705
30	Գեօրու	15	91
31	Խաւհնց	106	633
32	Ալիւր	343	1955
33	Եկմալ	31	226
34	Ասուածածին	63	462
35	Բողանց	71	451
36	Աւերակի	187	1061
37	Ջիրաշէն	76	475
38	Բերդ Կամ Նոր գիւղ	30	210
39	Շւաքար	3	22
40	Տաշօղլի	1	7
		2525	15411

ԲԵՐԿՐԻԻ ԳԱԻԱՌ

№	Գ ի լ Վ Ղ	տուն	շունչ
1	Կորական	8	80
2	Սալախանէ	8	56
3	Դէրօն	22	150
4	Սընդ	20	140
5	Աշէգէնան	10	70
6	Աւասօր	13	91
7	Խան	15	105
8	Ղայմաղ	30	210
9	Խաչան	60	600
10	Նաղարաւա	28	196
11	Ալիքալէն	2	14

№	Գ ի լ ղ	սուհ	շուհշ
12	Եկմալ	18	110
13	Զըբխու	13	91
14	Բայաղիտ-աղա	2	11
15	Գօնդուբմա	1	19
16	Կանէղաւան	4	28
17	Թիքմա	20	140
18	Քեաբաբիկ	51	379
19	Ս. Թաթոս	25	211
20	Անդիւղակ	59	311
21	Գործութ	128	790
22	Քեօշկ	10	70
23	Անձաւ	17	108
24	Առեղ	15	105
25	Պստիկ-գեղ	74	447
26	Բերկըրի	25	187
27	Կղլթիլիսէ	5	58
28	Փշիգմբէթ	5	47
29	Խառաշիկ	1	8
30	Գոմա	3	20
31	Մուճա	3	21
32	Դաւղար	1	10
33	Փէտանց	1	10
34	Բերդ	6	42
35	Մէթղուլ	7	49
36	Դիւրաքլի	6	42
37	Շարաֆիսանա	1	7
38	Շէյխ-Հայդար	2	14
39	Կհճան	2	14
40	Խժիժ-խաթուն	9	63
41	Բիշի	4	28
		734	5152

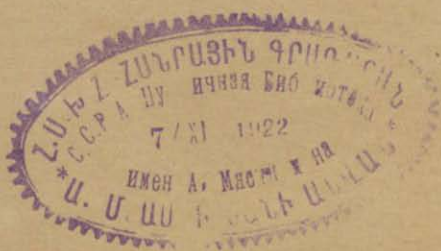
ԱՐՃԷՇԻ ԳԱԻԱՌ

№	Քաղաք և գիւղ	տուն	շունչ
1	Ականց	304	2078
2	Բլուրմակ	90	645
3	Խարկէն	35	285
4	Իրիշատ	29	304
5	Օրօրան	36	410
6	Փափշկէն	8	85
7	Մաճառս	24	160
8	Զիգրաշէն	5	61
9	Հասպսինակ	31	254
10	Յարութիւն	22	180
11	Սօսկուն	84	615
12	Խօջալու	12	84
13	Աղս	3	31
14	Արծւաբերի վանք	20	120
15	Փայ	5	46
16	Գօղ-նեբքին	15	145
17	Գօղ-վեբին	11	105
18	Քալաքիւ	2	18
19	Կտրած-քար	32	250
20	Աղսրաֆ	56	491
21	Գանձակ	26	206
22	Ջուղղեմ	38	390
23	Ծայծակ	28	211
24	Բանոն	22	180
25	Փայխնեբ	34	273
26	Մոյ	7	78
27	Բերդաղ	44	318
28	Չախր-բէկ	5	49

№	Գ ի լ յ	տուն	շունչ
29	Անձաւ	5	37
30	Փիրօմար	5	46
31	Հաղրակ	7	85
32	Հաղի	4	31
33	Քօքն	3	16
34	Քեարթիս	7	110
35	Սինամէշ	3	19
36	Ինջատու	4	55
37	Քաշերով	12	110
38	Մեծովիւ վանք	34	305
39	Դադալու	4	23
40	Զէւէ	3	25
41	Կարաշալու	5	29
42	Քօզեր	60	360
43	Շկաւտեան	3	25
44	Գէլկան	2	14
45	Գօմէշւան	10	67
46	Կրադոմ	50	411
47	Մատղավանք	9	68
48	Դիլան	9	67
49	Արմիզօնք	26	241
50	Արճրոնից վանք	5	61
51	Կենարօրի վանք	5	37
		1303	10313

ԱԼԶԱԽԱԶԻ ԳԱԽԱՌ

№	Գ ի լ զ	սուսն	շուսն
1	Արժկէ	80	535
2	Առէն	117	698
3	Նորշէն	34	211
4	Էգեձոր	17	143
5	Զիրաքլու	45	330
6	Քաղող	17	118
7	Սիփաններ	100	675
8	Փէշնագումեր	32	255
9	Սոսանց	47	433
10	Ղուղէլ	20	120
11	Անուշ-Աղբիւր	10	43
12	Նորշնջուղ	48	403
13	Վիշկացուկ	16	119
14	Բարկաթ	15	139
15	Կոճեր	56	401
16	Կարաբէշիշ	40	489
17	Արճրա	33	189
18	Առնջկոյս	55	421
19	Ուռու	6	28
20	Գատըքիոյ	4	27
21	Տանձուտ	8	47
22	Սորերով	3	19
23	Օրանկաղի	7	46
		810	5889

183-89
20847

ՀԱՅՈՑ-ՉՈՐԻ ԳԱԽԱՌ

№	Գ ի լ է ղ	տուն	շունչ
1	Տօնի	13	120
2	Նոր-դեղ	88	513
3	Առեղ	26	175
4	Հնդստան	37	209
5	Ուրթուկ	42	247
6	Խէք	34	219
7	Աստուածաշէն	48	351
8	Ա. ատենց	40	235
9	Անկշտանց	67	411
10	Էրէմէլու	82	432
11	Կղղի	44	312
12	Ոչխրանց	11	67
13	Պժնկերտ վեր	7	53
14	Խոսող	52	291
15	Հէրճ	30	205
16	Կղղաշ	51	314
17	Քերճ	104	637
18	Պլթենց	65	386
19	Մուլք	7	33
20	Խարականց	36	219
21	Թրքաշէն	12	60
22	Մարքս	20	170
23	Կեմ	100	547
24	Անդդ	108	678
25	Մաշտակ	64	394
26	Իշխանի-զում	70	409
27	Քեօշի	40	232
28	Ս. Վարդան	18	114
29	Խորդում	65	435
30	Քարվանց	2	14
		1383	8482

ԳԵԱԻԱՇԻ ԳԱԻԱՌ

№	Գ ի լ զ	տուճ	շուճ
1	Աթանանց	65	372
2	Սպիտակ վանք	18	124
3	Յիւի	28	153
4	Քարապաշտ	19	130
5	Պատականց	75	406
6	Տշող	50	330
7	Հիւրիճ	41	225
8	Փշաւանց	60	310
9	Պախւանց	42	215
10	Հարբերդ	42	350
11	Բողոնիս	18	120
12	Նարեկ	123	610
13	Փայխնեք	100	520
14	Սարէ	17	105
15	Մոխրաբերդ	103	550
16	Նոր-դիւղ	87	413
17	Ընձակ	34	286
18	Բէլու	77	443
19	Շատւան	20	170
20	Թիմար	27	174
21	Յաղուն	18	134
22	Վատենց	31	176
23	Գանձակ	60	366
24	Նանիկանց	25	231
		1190	6913

ԿԱՐՃԿԱՆԻ ԳԱՒԱՌ

№	Գ ի լ ղ	տուն	շունչ
1	Փրխուս . . .	31	180
2	Կանդուս . . .	17	143
3	Կանչարս . . .	27	162
4	Ուրենդուս . . .	15	119
5	Սմբոն . . .	20	134
6	Խումս . . .	30	230
7	Կարբ . . .	25	175
8	Մրորս . . .	16	97
9	Կենդրանց . . .	32	260
10	Վանիկ . . .	40	313
11	Օղւանց . . .	57	403
12	Ստուս . . .	17	126
13	Կութ . . .	45	350
14	Հնձան . . .	8	80
15	Օրանց . . .	96	805
16	Սորբ . . .	40	279
17	Քարւակ . . .	20	145
18	Ուստնց . . .	10	70
19	Փեկանց . . .	8	60
20	Եղէկիւ . . .	69	510
21	Գոմս . . .	60	394
22	Առանց . . .	25	182
23	Խարձիթ . . .	30	220
24	Վանիկ . . .	15	110
25	Խնձորկէն . . .	50	362
26	Պաշւանց . . .	25	185
27	Ծապոս . . .	12	84
		840	6178

ԱՐՃԱԿԻ ԳԱԽԱՌ

№	Գ ի լ ղ	տուն	շունչ
1	Խառակոնիս	230	1525
2	Արճակ	180	1170
3	Հաշիշատ	18	126
4	Կղլջա	65	423
5	Նաբաթ	25	165
6	Մխկնեբ	48	308
7	Զօպանօղլու	26	168
8	Պախեղէկ	15	98
9	Էրմանց	5	35
10	Սեան	67	439
11	Զառանց	37	240
12	Լիմ	22	143
13	Մանդան	60	390
14	Կարթալան	3	21
15	Հասիստան	22	154
16	Շամշադին	70	465
17	Հազարա	45	305
18	Բօղաղքեասան	12	84
19	Զախմախ	12	78
20	Տաղվէրան	37	244
21	Աղղաշ	7	49
22	Եալկուղաղաջ	7	49
		1013	6679

ՍՍՐԱՅԻ ԳԱԻԱՌ

№	Գ ի լ ի	տուն	շունչ
1	Սաթմանց . . .	30	210
2	Ախոռիկ . . .	50	350
3	Աւղարիկ . . .	11	77
5	Հասան-Թամրան . .	27	189
		118	826

ԽՕՇԱԲԻ ԳԱԻԱՌ

№	Գ ի լ ի	տուն	շունչ
1	Սալախանա . . .	28	130
2	Զէնիս . . .	5	32
3	Քիլիսա . . .	5	30
4	Պըհանա . . .	3	20
5	Փութ . . .	3	20
6	Քոէլ . . .	70	567
7	Հուրթուկ . . .	52	420
8	Փակագեաղուկ . . .	15	80
9	Կանգւառ . . .	32	205
10	Կասրիկ . . .	6	34
11	Հոգոց վանք . . .	3	28
12	Կասր . . .	30	180
		252	1746

ՀԱՏԱԽԻ ԳԱԻԱՌ

№	Գ ի լ զ	տուն	շունչ
1	Թաղ — — — —	219	1095
2	Նաւահանդ — — — —	4	28
3	Շիվրաշ — — — —	4	28
4	Մաքօշկ — — — —	10	63
5	Կասր — — — —	1	9
6	Վախրոզ — — — —	12	88
7	Աքրուս — — — —	2	14
8	Առիգոմ — — — —	10	64
9	Քրմենց — — — —	7	43
10	Պապոնց-Մզրէն — — — —	12	84
11	Մարդակերոց — — — —	3	21
12	Բաղչկանց-Մզրէն — — — —	9	63
13	Շինօ-Մզրէն — — — —	4	28
14	Յարօ-Մզրէն — — — —	2	14
15	Շեղջանց — — — —	3	24
16	Կվերս — — — —	8	96
17	Շամօ-Մզրէն — — — —	12	84
18	Առասիկ — — — —	6	34
19	Երիցու-Մզրէն — — — —	4	28
20	Մուսկաւէն — — — —	10	67
21	Գեօրանդաշ — — — —	12	87
22	Նառ — — — —	8	63
23	Կարադէր — — — —	1	19
24	Դարենց-վեր. — — — —	4	29
25	» վար. — — — —	6	34
26	Սիւտինա-գոմեր — — — —	21	151
27	Սիւտիկին — — — —	45	310
28	Հաշկանց — — — —	15	105
29	Բոլս — — — —	13	132
30	Քօսենց-Մզրէն — — — —	10	59

31	Ծուղ — — — —	4	37
32	Յիզի — — — —	17	97
33	Սողւանց — — — —	10	85
34	Պաղկ — — — —	9	58
35	Մարծեղ — — — —	2	12
36	Տղաս դար — — — —	14	102
37	Ծիծ սնց — — — —	25	196
38	Ճընուկ — — — —	25	230
39	Յինենց — — — —	21	205
40	Կաղպի — — — —	66	431
41	Կօռօվանք — — — —	6	71
42	Սադ — — — —	12	48
43	Կաճէթ — — — —	92	452
44	Արմշատ — — — —	64	675
45	Սարկէթ — — — —	20	104
46	Խումար — — — —	15	75
47	Ասեղ — — — —	28	206
48	Կախնէմէրան — — — —	12	107
49	Շիղան — — — —	42	302
50	Կաղաղիս — — — —	30	214
51	Մարթանս — — — —	8	50
		999	6721

ՄՈԿՍԻ ԳԱԻՍՈՒ

№	Գ ի լ զ	տուն	շունչ
1	Կճողս — — — —	9	35
2	Ծառատանց — — — —	6	33
3	Թառամաղ — — — —	3	21
4	Հաղձողունս — — — —	3	21
5	Մակնի — — — —	5	25
6	Տմնիս — — — —	15	95
7	Գոմանց — — — —	18	100
8	Խրէր — — — —	11	123
9	Ծափանց — — — —	25	175
10	Կճաւ — — — —	14	115
11	Հաւարիս — — — —	12	63
12	Հացաբլուր — — — —	11	66
13	Հողիւն — — — —	45	204
14	Հէր — — — —	6	41
15	Սակս — — — —	5	25
16	Գիտրիս — — — —	20	148
17	Գոմեր — — — —	17	76
18	Սարս — — — —	26	194
19	Բուլինց — — — —	25	152
20	Վանքիկ — — — —	4	30
21	Բառ — — — —	20	111
22	Գնեկանց — — — —	32	188
23	Բիւրանդ — — — —	7	45
24	Էճան — — — —	7	38
25	Յառնանց — — — —	18	130
26	Լուլենց — — — —	5	39
27	Կայթանց — — — —	31	222
28	Նանեկնց — — — —	20	173
29	Շէն — — — —	4	29
30	Հասկնջաւ — — — —	19	104

31	Անապատ	—	—	—	4	33
32	Փէտատեղ	—	—	—	5	39
33	Նորովանց	—	—	—	13	66
34	Կասր —	—	—	—	7	38
35	Ատըճանց	—	—	—	16	81
36	Կարկճանց	—	—	—	21	121
37	Առինջ —	—	—	—	30	217
38	Դէմկառ	—	—	—	11	46
39	Խալինց	—	—	—	5	28
40	Մարկանց	—	—	—	13	52
41	Սպըկանց	—	—	—	14	85
42	Հաղլւան	—	—	—	13	96
43	Բրտնուտ	—	—	—	2	9
44	Սիւլ —	—	—	—	16	124
45	Անձղանց Թաղ	—	—	—	19	128
46	Դաշտի »	—	—	—	44	204
47	Աբրահամինց »	—	—	—	26	127
48	Քաղաքի »	—	—	—	19	144
					721	4459

ԿԱՐԿԱՌԻ ԳԱԽԱՌ

№	Գ ի լ զ	տուն	շունչ
1	Առդու — — —	8	75
2	Թացու — — —	64	400
3	Եղէկիս — — —	56	400
4	Բերկրի — — —	25	200
5	Հալս — — —	7	60
6	Խնձորուտ — — —	20	130
7	Յարբհնց — — —	30	282
8	Հուկուրձու — — —	9	70
9	Ձկոր — — —	17	144
10	Որիզ — — —	27	174
11	Ձախող — — —	5	30
12	Ծօկու — — —	21	86
13	Խրորտենց — — —	45	350
14	Տափ — — —	9	88
15	Մճկանց — — —	15	128
16	Մուլք — — —	3	22
17	Կիճի — — —	20	121
18	Յարկենց — — —	13	108
19	Յաղթ — — —	26	170
		420	3038

ԱՂԲԱԿԻ ԳԱԻԱՌ

№	Ք ա ղ ա ք և Գ ի լ ղ	տուն	շունչ
1	Բաշկալէ — — —	200	1645
2	Ս. Բարդուղիմէոս — — —	40	244
3	Հասպատան — — —	45	260
4	Մալքաւան — — —	16	70
5	Էրնդեանի — — —	27	205
6	Բժնկերտ — — —	15	112
7	Խոռատուն — — —	11	65
8	Սոլաղէր — — —	4	18
9	Փխ — — —	4	24
10	Բաղ — — —	5	49
11	Սոբան — — —	24	163
12	Հերեան — — —	11	74
13	Ալաս — — —	35	280
14	Ալալեան — — —	7	45
15	Բեղա — — —	9	79
16	Ռասուլան — — —	8	54
17	Զուխ — — —	15	96
18	Պապլհասան — — —	5	18
19	Քարաբլուր — — —	1	4
		482	3505

ՆՈՐԴՈՒՋԻ ԳԱՒԱՌ

№	Գ ի լ ղ	առն	շունչ
1	Աղսին — — — —	12	70
2	Փիրբադալան — — — —	35	327
3	Կողան — — — —	20	218
4	Հէքեան — — — —	5	28
5	Հօսթայեան — — — —	27	145
6	Նորաբեր — — — —	10	48
7	Դիմ — — — —	32	179
8	Սքիւնս վեր. — — — —	}	340
9	» ներք. — — — —		
10	Շամանս — — — —	45	275
11	Մաքօշկ — — — —	17	137
		257	1767

ՋՈՒԼԱՄԵՐԻԿԻ ԳԱՒԱՌ

№	Գ ի լ ղ	առն	շունչ
1	Փական — — — —	39	270
2	Խալիլան — — — —	22	175
3	Սերման — — — —	4	30
4	Խանաս — — — —	5	32
5	Փիրան — — — —	3	27
		73	534

ԳԵԱՒԱՌԻ ԳԱՒԱՌ

№	Գ ի լ ղ	առն	շունչ
1	Դիդա — — — —	200	1200
2	Կարպէլ — — — —	80	480
		280	1680

ԲՈՂՈՐ ԴԱՒԱՌՆԵՐԸ

№	Քաղաք և գաւառներ	տուն	շունչ
1	Վան — — — —	4230	22470
2	Վան-Տոսպի գաւառ — —	1592	9614
3	Թիմարի » — —	2525	15411
4	Բերկերի » — —	734	5152
5	Արճիշի » — —	1303	10313
6	Ալջաւաղի » — —	810	5889
7	Հայոց Զորի » — —	1383	8482
8	Գեւաւաշի » — —	1190	6913
9	Կարճկանի » — —	840	6178
10	Արճակի » — —	1013	6679
11	Սարայի » — —	118	826
12	Սոջարի » — —	252	1746
13	Նորգուիզ » — —	257	1767
14	Շատախի » — —	999	6721
15	Մոկսի » — —	721	4459
16	Կարկառի » — —	420	3038
17	Աղբակի » — —	482	3505
18	Զուլամէրիկի » — —	73	534
19	Գեւաւառի » — —	280	1680
		19222	121377

ՆՈՐ ԹՈՒՐՔԻԱՆ

1908 թվի յուլիսի 11-ին Տաճիկ պետութեան երկնակամարի տակ տեղի ունեցաւ քաղաքական մի խոշոր ակտ. դա սահմանադրութեան հռչակումն էր, որով իրաւագութեան այդ երկրի վրայից վերանում էր բռնակալութեան ծանր շունչը:

Մէկ օր առաջ այդ ակտից Տաճիկաստանը ներկայացնում էր քարայրման պատապարտում և գգաշագուրկ մի դանդաւած: Երկրի վրա թագաւորում էր սուլթան Համիդի բռնակալ կամքը իր բոլոր խտտութիւններով: Հասարակական ու անհատական որեւէ ձեւնարկութիւն հիմք չէր գտնում այդտեղ: Երկիրը պատած էր լրտեսների ցանցով, բանդերը լցւած էին ժողովրդի լաւագոյն տարրերով: Պետական գանձարանը կողոպտում էր ու գատարկւում: Կուսակալներից պահանջւում էր գումարներ ժամանակից ու չափից դուրս, իսկ կուսակալները իրենց հերթում բարդում էին ժողովրդի վրա կամայական տուրքեր: Ծնորհիւ դատարկ գանձարանի դօրքը ապրում էր կարիքի ու զրկանքների մէջ, պաշտօնէութիւնը ոտճիկ չէր ստանում, և այստեղից էլ կաշառքը գնալով թափ էր ստանում ու դառնում պաշտօնէութեան ապրուստի գլխաւոր աղբիւրը: Դատարանում գործում էր կաշառքը, դիրքը, ազդեցութիւնը և որ ամենավատթարն է վարչական մարմինների թելադրանքը. իսկ կրթական հիմնարկութիւնները գտնւում էին աղէտ և ֆանատիկոս մարդկանց ձեռքում. ինչ վերաբերում է մամուլին, այդ արդէն ներկայացնում էր բռնակալ կառավարութեան թելադրանքների մի ատպարկ— գրաքննութեան կամքը:

Այսպէս էր երկրի գրութիւնը ընդհանրապէս, հպատակ քրիստոնեայ ժողովուրդների դրութիւնը մասնաւորապէս աւելի ևս վատթար էր: Քրիստոնեայ ժողովուրդները բռնապետական կարգերի բոլոր չարիքները կրելուց, զատ ենթակա էին անօրի-

նակ ցեղային զրկանքների, որոնք արտասովոր բնոյթ ստացան։ Հալածոււմ էր եկեղեցին ու կրօնը, հալածոււմ էր դպրոցն ու լեզուն։ Քրիստոնեաներին պաշտօններ չէին տրոււմ, զինուորական ծառայութեան նրանք չէին կանչոււմ, մի հանգամանք, որով աւելի ևս շեշտոււմ էր խտրականութիւնը մահմեդականի ու քրիստոնեայի մէջ։ Վարչական տեղերու քրիստոնեաները պաշտպանութիւն չէին գտնոււմ, պաշտպանութիւն չէին գտնոււմ մանաւանդ դատարանում, ուր թագաւորում էր Շարիաթը։

Քրիստոնեայ ժողովուրդները հալածոււմ էին առանձնապէս մեղադրելով հակապետական շարժումների մէջ, մի երևոյթ, որ բխում էր անօրինակ կարգերից. անուէր երիտասարդ ձգոււմ էր երկիրը և պանդխտութեան դիմում, եթէ չէր ուզում բանդերը մաշիկ կամ լեռները քաշել պարտիզանական խմբերին միանալու համար։

Միակ տարրը, որ այդ երկրում ազատ էր կեղեքումներից ու հալածանքներից, դա օտարահպատակներն էին, որոնք վայելում էին արտակարգ արտօնութիւններ։ Օրինակ, տաճիկ կառավարութիւնը իրաւունք չուէր օտարահպատակի բնակւորանը խուզարկելու, նրան դատելու կամ բանդ նստեցնելու. դատելն ու պատժելը կատարւում էր հիւպատոսների ներկայութեամբ, յաճախ հիւպատոսների ձեռքով։ Այս բաւական չէ, օտարահպատակը աղրելով այդ երկրի մէջ, ունենալով իր զրազմունքն ու գործը միանգամայն ազատ էր որեւէ տուրքից։

Այսպիսի և նման արտօնութիւններ իրենց հպատակների համար ձեռք էին բերել եւրոպական պետութիւնները անցելու մի շարք կապիտուլացիօնների ուժով, որոնք հետեանք էին Տաճկաստանում տիրող աննօրմալ կարգերի, և որքան այդ կարգերը շարունակում էին գոյութիւն ունենալ, այնքան օտար պետութիւններ ի միջամտութիւնը Տաճկաստանի ներքին գործերի մէջ իրաւական էր դառնում. այսպէս, օրինակ, եւրոպական պետութիւնները Տաճկաստանում հիմնած ունէին իրենց սեփական պօստային հիմնարկութիւնները, որոնք ազգաբնակչութեան կողմից աւելի վստահութիւն էին վայելում, քան պետական պօստը։ Եւ այս բոլորը շնորհիւ նրա, որ եւրոպական պետութիւնների համար միանգամայն անհանդուրժելի էին Տաճկաստանում տիրող ներքին կարգերը։

Ահա այս կարգերը գալիս էր հիմնովին խորոշակեցնելու և կազմի սահմանադրութիւնը:

1908 թւի յուլիսի 11-ին սուլթան Համիդի լեքրարութիւնը տարարւեց անձի ու բնակարանի անձեռնմխելիութիւն, ինչպէս նաև խօսքի ազատութիւն, ազատութիւն նաև մամուլի ու ժողովներին: Եւ այս բարիքները տարածւելու էին իւրաքանչիւր հպատակի վրա առանց ազգի ու կրօնի խտրութեան: Այդ օրւանից թագաւորելու էր օրէնքն ու արդարութիւնը, իսկ օրէնքներ մըշակելու համար հրաւիրւելու էր տաճկական պարլամենտ՝ կազմւած ընդհանուր ձայնատուութեան սկզբունքով:

Յուլիսի 11-ից սկսած նոր կարգեր ու նոր օրեր էին ծագում Տաճկաստանի վրա, որին իրրեւ ապացոյց հանդիսանում էր յայտարարւած ընդհանուր ամիստիան:

Բացւեցին բանդերի ղոնները և ազատ արձակւեցին տարիներով դատապարտւած երկրի լաւագոյն ուժերը, բացւեցին երկրի սահմանները և հայրենիք վերադարձան հազարաւոր տարագիրներն ու փախստականները. լեռներից իջան հայկական, մակեդոնական և ալբանական յեղափոխական խմբերը ու երէկւած թշնամի ժողովուրդները եղբայրացած խանդավառ ցոյցերով ու տօնեցին սահմանադրութիւնը:

Սահմանադրութիւնը ընդունեցին սահմանադրութիւնը առանձնապէս քրիստոնեա ժողովուրդները, որոնց նկատմամբ, ընդհանուր շնորհումներից զատ, վերացւում էին մի շարք սահմանափակումներ. օրինակ քրիստոնեաները կանչւելու էին զօրքերի շարքերը, ազատւելով գինւորական ծանր տուրքերից, վարելու էին պետական ու գինւորական պաշտօններ, մասնաւորապէս հայերին վարչական կարգով պիտի վերադարձէին այն հողային ու գոյքային բոնի գրաւումները, որոնք տեղի էին ունեցել իրաւազրկութեան ծանր տարիների ընթացքում:

Ու այսպէս 1908 թւի յուլիսի 11-ը գալիս էր նոր դարադրուի կազմելու Տաճկաստանի ժողովուրդների, մասնաւորապէս քրիստոնեաների համար:

Սուլթան Համիդը—բռնակալների այդ բռնաւալը, որի թագաւորութիւնը բաղամալիժի ժողովուրդների նզովքների վրա էր թառած, որի ձեռքերը քրիստոնեաների արիւնով էր ներկւած, ստորագրելով սահմանադրութիւնը յօժարակամ չէր, որ նա զի-

ջում էր իր իրաւունքները ժողովուրդին: Ոչ մի միապետ, ոչ մի բռնակալ ինքնակամ չի հրաժարուել իր իրաւունքների մի մագից անգամ, ամէն տեղ ամէն ժամանակ բռնի ուժն է եղել, որ ստիպել է բռնակալներին զուլս խոնարհելու երկրի պահանջներին առաջ: Այդպէս էլ եղաւ սուլթան Համիդի նկատմամբ:

Որն էր Տաճկաստանում գործող այդ ուժը, որի դէմ զուլս խոնարհեցրեց սուլթան Հէմիդը, ժողովուրդը արդեօք, ոչ տարաբախտաբար: Մահմէտական մասսաները դեռ քնած էին, խաւարը և կոյր ֆանատիկոսութիւնը դեռ անթափանցելի մշուշով էին պատել նրանց գիտակցութիւնը, որ ընդունակ լինէին զղալու զրկանքները, գիտակցելու մարդկային իրաւունքները: Արթուն էին քրիստոնեա ժողովուրդները և գիտակցում էին ամէն ինչ, բայց նրանց ջանքերը բախուում էին մահմետական մասսաների անշարժութեան ու խորատկում:

Տաճկաստանում բռնակալ կարգերը յեղաշրջող ուժ հանգիստացաւ զինւորական տարրը—բանակում գործող սպաների մի շրջան, որը յետոյ, հրը կառավարութեան զուլս անցաւ, այն արագութեամբ, ինչ արագութեամբ որ իրագործել տեղց սահմանադրութիւնը, նոյն արագութեամբ գլխիվայր դիմեց դէպի բռնակալ կարգերը՝ իշխանութիւնը իր ձեռքը պահելու համար, միանգամայն անտես առնելով ժողովրդական մասսաները, որոնք ինչպէս առաջին, այնպէս էլ այս դէպքում շարունակում էին անտարբեր մնալ:

Ահա այս կազմում է տաճկական յեղափոխութեան ախտաւոր կողմը, որից և ծագում են յետագայ դէպքերը այնքան փոթորկաբեր:

Սուլթան Համիդը դեռ ևս իր բռնապետական կարգերի արթուն հսկողութեան մէջ էր գտնուում, երբ Մակեդոնեայում—Սալօնիկում ու Մօնաստիրում գտնուող հրըրդ գորաբանակի զինուորականների մէջ, զինւորականներ, որոնցինց շատերը եւրոպական կրթութիւն էին ստացել, սկսեց յեղափոխութեան խմորումը: Շուտով նոյն խմորումով վարակւեց նաև Ադրիանուպօլսում գտնուող երկրորդ գորաբանակի զինւորական կազ-

մը: Զինւորականների մէջ կազմեցին յիշափոխական կոմիտէներ, որանք կապեր հաստատեցին վաղուց Պարիզում գործող կոմիտէի հետ: Գնալով Մակեդոնիայում սկսուած շարժումը թափ ստացաւ շնորհիւ նրա, որ Պօլսի մէջ շատ ու քիչ աչքի քնկող կասկածաւոր գինւորները քշուած էին Մակեդոնիա, որով և դժգոհների թիւը աճում էր արագ կերպով:

Յեղափոխութեան գլխաւոր վայր հանդիսացաւ Մօնաստիրը, ուր գործի գլուխ անցան երկու երիտասարդ սպաններ—Էնվեր և Նիսպի բէյերը: Այս երկու սպանները Բեանէի մէջ ապրատամբութեան դրօշակ պարգեցին, ապստամբութիւնը ճնշելու համար Իգմիրից զօրքեր ուղարկեցին, սակայն փոխանակ ապրատամբների վրա գնալու Իգմիրի զօրքերը անցան նրանց կողմը: Այդ օրերի մեծ եպարքոս Ֆէրիդ փաշան, որը ստեղծւած զրութեան միակ ելքը համարում էր սահմանադրութեան հռչակումը, պաշտօնանկ եղաւ և նրա տեղ անցաւ Սայիդ փաշան:

Դրութիւնը մնաց սպառնալից, գնալով խմորումը ծաւալ էր ատանում: Յուլիսի 10-ին Չաթալջայում գտնուող զօրքը պատրաստեց արշաւել Պօլսի վրա, արիւնհեղութիւնը մայրաքաղաքի փողոցների մէջ անխուսափելի դարձաւ. և ահա յուլիսի 11-ին, երբ սելամիկը պիտի կատարէր, սուլթան Համիդը սարսափեալ զոգզոջուն ձեռքով ստորագրեց սահմանադրութիւնը: Նորակտը յայտարարեց ազգաբնակչութեանը թնդանօթածղութեան քրտնեղում և Տաճկաստանի յիշաշրջումը տեղի ունեցաւ առանց արիւնհեղութեան:

Յեղաշրջումը կատարեց, երկրի մէջ նոր կարգեր յայտարարեցին, բայց կառավարութեան ղեկը մնաց մեծ մասամբ հին ըէֆեմի մարդկանց ձեռքում: Այսպէս կոչւած «երիտասարդ թուրքերը» կամ «միութիւն և առաջադիմութիւն» կոչուող կուսակցութիւնը, որ անցաւ յիշափոխական շարժման գլուխ, սահմանադրութիւնը հռչակելուց յետոյ երկրի ղեկը իր ձեռքը վերցնել չը կարողացաւ, նա դեռ ևս շատ անփորձ էր մի երկիր կառավարելու համար, ուստի նա մնաց կառավարութեան գործադրութիւնների վրա հսկելու դերի մէջ, և տաճկական սահմանադրութեան մեղրամիսը սահեց խաղաղ:

Երիտասարդ թուրքերը հեռու մնալով բարձր պատասխանատու պաշտօններից, կարողացան միառժամանակ հաւատա-

ըիմ մնալ իրենց սկզբունքներին, որի էութիւնը կազմում էր լայն քաղաքացիական ազատութիւն առանց ցեղի ու կրօնի խտրութեան, ընդհանուր ձայնատուութիւն, պարլամենտական կարգեր և պատասխանատու մինիստրութիւն:

Բայց շուտով նոյն երիտասարդ թուրքերը յայտնեցին կառավարութեան գլուխը, երկրի ղեկը ամբողջապէս առած իրենց ձեռքը ու այդ օրից տեղի ունեցաւ այն, որը անխուսափելի էր լով զինւորականութեան ձեռքով կազմակերպւած մի յեղափոխութեան: Եւ այս կատարուեց հետեւեալ պարագաներում:

Երիտասարդ թուրքերը զեռ ևս կառավարութեան գլուխ չանցած, դեռ ևս գեղեցիկ ծրագիրների իրագործման ճանապարհին հանդիպեցին մի շարք դժւարութիւնների: Կազմակերպւեց հակադիր մի ուժեղ հոսանք. օրէնսդէրանց դէմ դուրս եկան արձակւած պաշտօնէութիւնը, ասպարէզից քաշւած լըրտեաների ահազին բանակը, Ահրարների կուսակցութիւնը, որի մէջ մտնում էին նաև քրիստոնեա տարրեր. բացի այդ, նրանց դէմ սկսեց գործել դաւառական այն պաշտօնէութիւնը, որը թէև առերես յարել էր երիտասարդ թուրքերի կուսակցութեանը, բայց պատկանելով հին ընթիմին չէր կարողանում հաշտւել նոր կարգերի հետ, կարգեր, որոնք եկել էին դապելու անձայր կայմականութիւնները:

Այսպիսով երիտասարդ թուրքերը իրենց դէմ ունէին արդէն մի ուժեղ հոսանք, երբ տեղի ունեցան պարլամենտական ընտրութիւնները և 1908 թւի դեկտեմբերի 4-ին բացւեց տաճական պարլամենտը:

Պարլամենտի կազմի մէջ մտան բուականաշափ այլ ազգի պատգամաւորներ. այսպէս, օրինակ, 60 տեղ զբաւեցին արաբները, 25 տեղ ալբանացիները, 23 տեղ յոյները, 12 տեղ հայերը և 13 տեղ բուլղարները, սերբերը և հրէաները, այնպէս որ 275 տեղ ունեցող տաճական պարլամենտի մէջ 133-ը բռնել էին այլազեղ պատգամաւորները: Սակայն մահմեդական պատգամաւորները, շնորհիւ երիտասարդ թուրքերի ձեռք առած միջոցների, աննշան բացառութեամբ, ընտրեցին միութեան և առջագիծութեան կողմնակից մարդիկ: Չը նայած այդ բանին երիտասարդ թուրքերը պարլամենտում դեկտեմբերի 31-ին ձեռնարկելով անխտաճութիւն յայտնել նախարարապետ Բեամիլ փաշա-

ցին, պարտութիւն կրեցին. պարլամենտը ձայները մեծամասնութեամբ վստահութիւն յայտնեցին Քեամիլ փաշային: Երիտասարդ թուրքերի գէմ ձայն տւին ալլաքեղ պատգամաւորները, ինչպէս և մահմաականները մի մասը:

Այս դարձաւ մի ազդակ երիտասարդ թուրքերի համար, նրանք հաւաքեցին բոլոր ուժերը պարլամենտը իրենց յետեւից քարշ տալու համար և առիթը շուտով հանդիսացաւ: Պարլամենտի վստահութիւնը շահելով Քեամիլ փաշան հեռացրեց ներքին գործերի նախարար Հիլմի փաշային և արդարադատութեան նախարար Թէֆիկ փաշային, որոնք պատկանում էին երիտասարդ թուրքերի կուսակցութեանը: Սակայն 1909 թւի յունւարի 31-ի պարլամենտական նիստը հկաւ ապացուցելու, որ երիտասարդ թուրքերը յինչեղով զօրքի վրայ միշտ կարող են սպառնալիքի տակ խեղդել պարլամենտի ձայնը: Այդ նիստում նաւատորմիցի կողմից յայտնեց, որ նա չի ենթարկւի ծովային նախարարին. քացի այդ, պատգամաւոր ղինուրական Հարիր բէյը մի շարք ճառախօսութիւններից յետոյ ամբիօն բարձրանալով յայտարարեց, որ զօրքի սկիները կ'դառնան Քեամիլի գէմ, խօսքեր, որոնց ձայնակցեցին հանդիսականների տեղերը բռնած բազմաթիւ ղինուրականներ:

Այս սպառնալիքի տակ պարլամենտը 198 ձայնով ընդգէմ 8-ի անվստահութիւն յայտնեց Քեամիլ փաշային. Քեամիլը անմիջապէս հրաժարական տւեց և նրա տեղ անցաւ Հուսէին Հիլմի փաշան:

Այս գէպքից յետոյ երիտասարդ թուրքերի գէմ զժգոհութիւնը աւելի մեծացաւ. Ահրարների կուսակցութիւնը և ալլաքեղ շրջանները սկսեցին մեղադրել Միութեան և Առաջադիմութեան կոմիտէն պարլամենտի վրայ բռնութիւններ գործելու մէջ. միւս կողմից ղուլա բարձրացրին հոգևորականներն ու սօֆիստները՝ մեղադրելով նրան անհաւատութեան և Իսլամը կոքուստի մատնելու մէջ:

Ահա ստեղծւած այդ դրութիւնը հաշւի առաւ Ելիզիէ ճիւղը — սուլթան Համիդը իր շրջապատողներով, որոնք լուռ ըստաւում էին յարմար առիթի, նրանք առաջ քաշեցին զժգոհ տար-գերը, սօֆիստների միջոցով պրօպագանդա մղեցին Պօլսում գաղաւղ զօրքի մէջ և 1909 թւի մարտի 31-ին սուլթանների մայ-

բաքաղաքում տեղի ունեցաւ մի նոր յեղափոխութիւն զարձհալ զօրքի աջակցութեամբ. բայց այս անգամ զօրքը կանգնեց սահմանադրութիւնը տապալելու և Շարիաթը վերականգնելու զրօշտակ:

Մարտի 31-ին զօրքը ապստամբեց օֆիցերութեան դէմ. մի քանի օֆիցերներ ընկան սրախոխող, զինւորները դուրս եկան փողոցները ու զբաւեցին Այա-Սօֆիայի հրապարակը և պահանջեցին նախարարական կազմի արձակումը, թուրք ղեկավարներէ հեռացումը ասպարէզից ու Շարիաթի վերականգնումը:

Երիտասարդ թուրք ղեկավարները անակնկալի գալով փախան զուխները կորցրած, պարլամենտը աղմկող զօրքերի հրացանաձգութեան ժխտքի տակ կազմեց ժողովրդին ուղղած մի կոչ, որով իր համաձայնութիւնն էր յայտնում ապստամբներէ դրած պահանջներին, իսկ սուլթան Համիդը ներուսնն շնորհելով ապստամբներին՝ յանձնարարեց Թէֆիկ փաշային կազմել նոր նախարարութիւն, պատուիրելով հետեւի Շարիաթի սկզբունքներին: Այսպիսով սուլթան Համիդը ձեռքի մի շարժումով տապալեց այն կարգերը, որ նա ընդունել էր 1908 թւի յուլիսի 11-ին:

Սակայն այս տեղի ընդամենը մի քանի օր, 1909 թւի ապրիլի 13-ին Մահմուդ Շէֆքէթ փաշան անցնելով Սալօնիկի զօրքերի գլուխը շարժեց Պօլսի վրա. սուլթանների մայրաքաղաք փողոցները ականատես եղան արխնահեղ ընդհարումների և Սալօնիկի զօրքերը զբաւեցին Պօլսը, որից յետոյ ապրիլի 14-ին Սան-Ստեֆանօ հաւաքւած տաճկական պարլամենտը Շէյխ-Ռաիսլամի ֆէթիվայի համաձայն զահրնկեց յայտարարեց Արդուլ-Համիդին և զահ բարձրացրեց Մահմէդ-Բէշադին:

Մարտի 31-ին Պօլսում տեղի ունեցած բէակցիօն այս շարժման հետ միաժամանակ գաւառները գնացին զրգուիչ հեռագրերներ քրիստոնեաների, առանձնապէս հայերի դէմ. զրդուսնն ու խմորումը գաւառներում ծաւալ ստացաւ, կոյր ֆանատիկոսութիւնը ծայր տեղի և Աղանայում տեղի ունեցան հայկական ջարդեր: Աղանան իր շրջակայ հայաբնակ վայրերով մի քանի օր շարունակ դարձաւ վայրագութիւնների ու գաղանթութիւնների

վայր, կատաղի ամբոխը յարձակուամ ու սպանում էր պատահած հային, մտնում էր թաղերն ու տները, թալանում ու այրում էր գոյքն ու հարստութիւնը և պաշտօնէութեան ու աստիկանութեան խրախուսիչ հանդիսատեսութեամբ գործում էին անպատիժ կերպով սոսկալի խժոժութիւններ: Հաղարաւոր ղիակներ ընկան Աղանայի մէջ, շրջակայ դաշտերում և գիւղերում, որոնց հետքը բոլորովին կորցնելու համար սայլերով կրեցին Սինուսի գետը և յանձնեցին նրա ալիքներին Միջերկրականի ծոցը տանելու համար:

Աղանայի ջարդերի մանրամասն նկարագիրը, որը կազմում է հայ ժողովրդի տարեկրութեան մի արիւնոտ էջը, բերել այստեղ դուրս է մեր նպատակից, այդ մասին յատուկ գրածքներ կան մի քանիսը. մենք բաւականանում ենք արձանագրելով միայն այն, որ այդ սոսկալի աղէտին զոհ գնացին աւելի քան 18,000 հայեր, որից 7000-ը Աղանայի մէջ, իսկ աւելի քան 11,000-ը շրջակայ դաշտերում և գիւղերում: Այսպիսով իր զոհերի քանակով հազւագէտ Աղանայի աղէտը հկաւ նոր թուրքիայի պատմութեան մէջ մի նոր էջ բացելու:

Եւ եթէ Մահմուդ-Շէֆքէթ վաշայի բանակը մի երկու օրով ուշ շարժէր տեղից և մի երկու օրով ուշ գրաւէր Պօլիսը, սոսկալի աղէտը պիտի ծաւալէր հայկական վիլայէթներում ու գաւառներում և մենք ականատես պիտի լինէինք մի սոսկալի ամայացման, որպիսին նոյն իսկ նման էջերով հարուստ հայ տարեկրութիւնը տեսած չը լինէր: Բարբրադդարար յաղթական բանակը շուտ մտաւ Պօլիս և հայկական ջարդերը սահմանափակեցին Աղանայի աղէտով:

Երիտասարդ թուրքերը 1908 թւի յուլիսի 11-ին սուլթան Համիդի ձեռքով հռչակել տալով տաճկական սահմանադրութիւնը, ապա արագօրէն ճնշելով 1909 թւի մարտի 31-ի ըէակցիօն շարժումը ու դահրնկեց անելով սուլթան Համիդին, թւում էր որ այս երկու պատմական ակտերը կատարելուց յետոյ աւելի հաստատուն քայլերով պիտի առաջ տանեն սահմանադրութեան մէջ ընդգծած սկզբունքները, սակայն այդպէս չհղաւ:

Մարտի 31-ին ըէակցիօն շարժումը ճնշելուց յետոյ երի-

տասարդ թուրքերը, որոնք մինչև այդ, կարելի է ասել, գործում էին զեռ ևս վարագոյրի տակ, դուրս եկան հրապարակ և երկրի զեկը առան իրենց ձեռքը: Նախարարական կաղմը անցաւ թալաւաթ, Ջաւիդ, Հաջի Աղլի և Խալիլ բէյերին, իսկ Մահմուդ-Շէֆքէթ փաշան ստանձնեց զինւորական նախարարի պատասխանատու պաշտօնը:

Պետական կարեւոր հարցերը նախ քննւում ու որոշւում էին Միւսթեան և Առաջագիմութեան կոմիտէի նիստերում և ապա գործադրութեան տրւում: Ընդհանուր է նախարարապետներ նորից նշանակւում էին հին բէթիմի փորձառու մարդկանցից, բայց նրանք համարեա ոչ մի դեր չէին խաղում, կամ կուրօրէն հպատակւում էին կոմիտէաի վճիռներին և կամ հեռացւում էին պաշտօնից, եթէ նրանք փորձում էին հակառակ գնալ կոմիտէաի թելադրանքներին: Օրինակ այդ ձևով հեռացեց նախարարապետութիւնից Հիւմի փաշան:

Երիտասարդ թուրքերը անցնելով կառավարութեան զուլաբնականաբար իրենց ղէմ ստեղծեցին հակադիր մի ուժ: Սուլթան Համիդի հետ քչեցին նրա բէթիմի մարդիկ, բազմաթիւ պաշտօնեաներ ու անհատներ, որոնք կասկածւում էին բէկեցիօն շարժման մասնակցելու մէջ պատժւեցին և աքսորւեցին: Գնալով դժգոհների թիւը մեծացաւ ու ծաւալեց և նոր կառավարութիւնը երկրի զեկը իր ձեռքում պահելու համար զիմեց միջոցների, որոնք գնալով յանգեցին այլակերպ ձևերի՝ հանդիսանալով երիտասարդ թուրքերի տրագիկան:

Ժողովրդական ռը խաւերի վրա պիտի յենւէին նրանք, ահա այն հարցը, որ սկսեց զբաղեցնիլ երիտասարդ թուրքերին:

Կանգնել ընդգծած սկզբունքների վրա, առաջ տանել նախկին ծրագիրը, այդ պահանջում էր երկրի շահը, պետութիւնը վերլուծելով իրաւական կարգերի, երկիրը ոչ միայն տնտեսապէս կը բարձրանար և ժողովրդական խաւերը կառաջադիմէին, այլ և կը բաւարարէին դժգոհ արարական ցեղերը և քրիստոնեա ժողովուրդները, որովհետեւ ընդմիշտ վերջ կը տրէր ևւրոպական պետութիւնների միջամտութեանը Տաճկաստանի ներքին գործերում: Սակայն նոր իրաւակարգի հետ չէր հաշտւում հին բէթիմը—նախկին պաշտօնեաների ու լրտեսների բանակը և հոգևորականութիւնը: Չէր հաշտւում նաև մահմեդական տգէտ մասսան,

որը հակառակ իր շահերի հեշտութեամբ նեղուած էր մոլորութիւնների մէջ և գնում էր կոյր, ֆանատիկոս հոգևորականութեան յետևից, հոգևորականութեան, որի նշանաբանն էր Շարիաթը:

Երկրի շահը, առողջ տրամաբանութիւնը թելադրում էր նոր իրաւակարգ, ազէտ մասսան, նրա հետ միասին նաև գթոն տարրերը թելադրում էին հին իրաւակարգ — Շարիաթը:

Եւ երկտասարդ թուրքերը գնացին Շարիաթի յետևից: Եւ ջուպան քիչ բան էր տւիլ նրանց, անցնելով կառավարութեան գլուխը չը կարողացան ազատ մնալ մահմեդական մասսայի հոգեփանութիւնից ու բռնեցին շիղ ճանապարհը:

Սահմանադրութեան տեկտի մէջ մտցրին մի կէտ, որով պարտաւորեցնում էին սուլթանին պահպանել Շարիաթը և մի այլ կէտ, որով խոստումն էր արւում որ օրէնքները պիտի կազմէին Շարիաթի ոգուն համաձայն: Միաժամանակ Շէյխ-Ռւլ-Իսլամը ազդեց ժողովրդին մի կոչ, որով յայտարարում էր, որ կառավարական սահմանադրական ձեւը Շարիաթին հակառակ չէ:

Այսպիսով երկտասարդ թուրքերը մտան Իսլամի պաշտպանութեան տակ և աստիճանաբար յանդիպին պանիսլամիզմին:

Ազգային քաղաքականութիւնը պետական կազմերի մէջ մի կատարեալ շարիք է, մանաւանդ այն պետութիւնների, որոնց ազգաբնակչութիւնը կազմւած է բազմաթիւ աշխտարք և աշխատեցող ժողովուրդներից, ներկայ դէպքում կառավարութիւնը մոռանալով համապետական շահը, առաջ է քաշում տիրող ցեղի առաջնութեան քաղաքականութիւնը և զբաժնով էլ զարկ է տալիս ցեղային կռիւների, ներքին խլրտումների երկրի մէջ, որից և տուժում են ամենքը:

Երկտասարդ թուրքերը սկսելով ժողովրդական մասսաների ազատագրման գեղեցիկ սկզբունքներից՝ անցան յեղափոխութեան, հասան պետական ժողովրդական կազմի և ապա աշխատեցողից գլխավայր իջնելով գէպի Շարիաթը, յանդիպին պանիսլամիզմին, որի ընթացքը եղաւ այն, ինչ որ այժմ տեսնում ենք:

Այսպիսով երկտասարդ թուրքերի կառավարութեան գլուխ անցնելը դարձաւ մի կատաստրոֆ ոչ միայն Միութեան և Առաջադիմութեան կուսակցութեան համար, այլև օսմանեան ամբողջ պետութեան: Կուսակցութեան շարքերը նօսրացան ու նօս-

բացան, մաքուր տարրերը քաշուցին ասպարէզից, գործի զուլա մնացին մի քանի անհատներ, որոնք խրախլով պետականութեան տիրմի մէջ յանգեցին հին կարգերին և հետպահան կարգերի զիմակի տակ գնացին իրագործելու Սուլթան Համիդի ծրագիրը:

Այդ ծրագիրը շատ աւելի յայտնի է, որ կարիք լինէր նրա էութիւնը պարզել. դա քրիստոնեաներին, մասնաւորապէս հայերին բնաջնջելու ծրագիրն էր, որին և զիմացին հետեւողական կերպով հրկտասարգ թուրքերը:

Դիմենք փաստերին:

Նախ Ադանայի ջարդը: Այդ ջարդը, ինչպէս տեսանք, տեղի ունեցաւ մարտի 31-ին բէակցիօն շարժման հետ միաժամանակ և տեղի ունեցաւ բէակցիօն շարժումը ծրագրող հոսանքի թեւադրութեամբ, այլ խօսքով հին բէթիմի ձեռքով: Այս է գէպքի առերևոյթ փաստացի կողմը, բայց թափանցելով գէպքի էութեան մէջ, պարզ երևաց հրկտասարգ թուրքերի մեղսակցութիւնը այդ գործում: Ադանայի ջարդը կատարուեց կուսակալի և ոստիկանութեան ներկայութեամբ ու խրախուսանքով, պաշտօնեաներ, որոնք յարել էին հրկտասարգ թուրքերի կուսակցութեանը և հանդիսանում էին նրա ներկայացուցիչները, բայց այդ, ոճրագործութեան մէջ մասնակցութիւն էին ունեցել խաղաղութիւնը վերականգնելու համար ուղարկւած զօրքերը: Երկտասարգ թուրքերը այդ ոճիրի պատասխանատուութիւնը վերցրին իրենց վրա նրանով, որ գործի քննութեան ժամանակ ոչ միայն Ադանայի կուսակալ Ալի-Ջէւադը և մութասարիֆները, այլև ղինւորական ատեանները ամեն կերպ աշխատեցին, որ ջարդի զխաւոր յանցագործները հրապարակ չը գան և միաժամանակ մեղադրւեն նաև ինքնապաշտպանութեան զիմած հայերը:

Ուշագրաւ է այն, որ ջարդերը քննելու Ադանա ուղարկւած ղինւորական ատեանը նոյնիսկ տաճիկների կողմից ճանաչուցանարդար, և երբ ղինւորական ատեանի անարդարութիւնը քննելու համար Ադանա ուղարկւած Իսմայիլ Ֆազլի փաշան — մի արդարամիտ մարդ — վերադարձաւ ատեանը կողմնակալութեան մէջ մեղադրող զեկուցումով, մի առ ժամանակ անց պաշտօնանկ եղաւ կենսաթոշակի կարգւելով:

Ձինւորական ատեանը յետ կանչուեց և ուղարկուեց երկրորդ ղինւորական ատեան, սա նոյնպէս չուզեց արդարադա-

տութիւնը հրապարակ հանել և հաստատ համոզմունք ֆնաց, որ երկրորդ զինւորական ատեանը պնաց մի զաղանի հրահանգով, այն է, շարժել առաջին ատեանի ընթացքով:

Վերջապէս Ազանա ուղարկեցին պարլամենտի կողմից երկու անդամներ—մէկը տաճիկ—Իւսուֆ Բէմալ բէյը, միւսը հայ—Ռօզօսթոյի պատգամաւոր Յակոբ Պապիկեանը, բայց քացարձակ կատարւած ոճրագործութիւնների դէմ կոյր ֆնաց տաճիկ պատգամաւորը և երկու պատգամաւորները վերադարձան միանգամայն միմեանց ժխտող զեկուցումներով:

Այս բոլորից յետոյ եղաւ այն, որ ինքնապաշտպանութեան դիմած և թուրք խուժանի վրա կրակած հայերը ճանաչեցին ջարդարար խուժանին համահաւասար յանցապործներ, և մայիսի սկզբին զինւորական գատարանի ալձակած մճոխ համաձայն Ազանայում ինը ոճրագործ մահմեդականների հետ միասին կախաղան հանեցին նաև վեց հայեր: 18,000 հայեր էին ընկել, 18,000 ոճիրներ էին գործել և այդ ծով ոճրագործութեան մէջ երիտասարդ թուրքերի կառավարութիւնը ինը ոճրագործ գտաւ ու պատժեց. մինչդեռ ինքնապաշտպանութեան դիմող փոքրաթիւ հայերից վեցին մահապարտ ճանաչեց:

Ազանայի ոճիրների սրտաճմլիկ մանրամասնութիւնները մէկ կողմից, զինւորական ատեանի և քննիչ յանձնաժողովի անարդար վերաբերմունքը զէպի ոճրագործ մահմեդականներն ու անմեղ հայերը՝ միւս կողմից հայ պատգամաւոր Պապիկեանի վրա այնպիսի դարհուրելի տպաւորութիւն գործեցին, որ նա Պօլիս վերադառնալով անասելի հոգեկան տանջանքներ կրեց և գերեզման իջաւ, թողնելով մի տեղեկագիր, որը ահագին լոյս էր սփռում Ազանայի ոճիրների վրա:

Երկրորդ առիթը, որ եկաւ ապացուցելու երիտասարդ թուրքերի հակակիր վերաբերմունքը զէպի հայերը, դա վարչական կարգով բռնի գրաւած հողերի վերադարձնելու խնդրի ձգձգումն էր: Հին բէժիմի օրօք կատարւած կողոպուտներն ու հողային գրաւումները հայերի նկատմամբ շատ աղաղակող, անթիւ ու անհամար էին, որ կարելի լինէր երկրին խաղաղութիւն աւետող սահմանադրութեան հետ միաժամանակ չը յայտարարել նրանց կարգաւորելու անհրաժեշտութիւնը: Յայտարարեց, այո, որ կեղծքւած, հողազուրկ դարձած հայերը վարչական կարգով պիտի յետ ստանան:

ժրհնց կորցրած հողերը, բայց իրականութեան մէջ այդ որոշումը մնաց անկատար, շատ տեղերում նոյնիսկ անուշաղիր, Հայերի անթիւ դիմումներն ու բողոքները մնում էին անհետեանք: Այս օրինակ ձգձգումները վերադրել գաւառական պաշտօնեաներին, քացադրել գաւառական վարչական մարմինների անփութութեամբ միամտութիւն կը լինէր. խնդրի ձգձգումը տեղի էր ունենում Պօլսից Լինոդ ներշնչութիւն կրով: Տեսականօրէն ուղեւոր վճռել այդ կնճռոտ խնդիրը, զործնականապէս երիտասարդ թուրքերը ուղեցին թաղել այն: Շատ աւելի վաղ նրանք յարեցին պանիսլամիզմին և դարձան զէպի հայերը անհերքողամիտ, որ կարելի լինէր այդ խնդիրը լուծել: Ու գաւառներից տեղացող բազմաթիւ դիմումները այդ առիթով պատրիարքարան և պատրիարքարանի գլխումները կառավարութեանը մնում էին անուշաղիր, մինչև որ նորանոր զէպքերը գալիս էին այդ կարեոր խնդիրը մոռացնել տալու:

Իսկ նորանոր զէպքեր սկսեցին տեղի ունենալ այն օրից, երբ երիտասարդ թուրքերը կառավարութեան ղրուխը անցնելով՝ աստիճանաբար յանգեցին սուլթան Համիդի նեղսիրտ քաղաքականութեանը զէպի քրիստոնեաները:

Երիտասարդ թուրքերի նեղսիրտ քաղաքականութիւնը արտայայտութիւն գտաւ նախ Մակեդոնիայում ու Ալբանիայում, հակառակ նրանց տրւած խոստումներին: Սահմանադրութեան մեղրամասում հաստատւած կազմակերպութիւններն ու ժողովարանները Մակեդոնիայում փակեցին, փակեցին նաև բոլջարուսուցիչների ժողովարանները: Կառավարութիւնը սկսեց գիւթափ անել քրիստոնեաներին, պատրուակ բռնելով յեղափոխական խմբերի գոյութիւնը դիմեց բռնի միջոցների՝ աջակցութիւն գտնելով մահմեդական ազգագնականութեան կողմից: Հալածանքը քրիստոնեաների դէմ աւելի սուր բնոյթ ստացաւ Ալբանիայում, որը նախագործւեց 1910 թին Ջաւիդ փաշայի արշաւանքով, որի ժամանակ տակն ու վրա եղաւ հիւսիսային Ալբանիայի մեծագոյն մասը:

Սահմանադրութեան առաջին շրջանում սկսւած ազգային և — կուլտուրական — զործնականութիւնը հայկական գաւառներում նոյն

պէս ենթարկեաց հետապնդման երիտասարդ թուրքերի կողմից։ Առ երես բարեկամ մնալով հայ ժողովրդի ծոցում գործող Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներին հետ, այն Դաշնակցութեան, որը ձեռք ձեռքի տւած երիտասարդ թուրքերին ոչ մի ջանք չէր խնայել տապալել սուլթան Համիդի բէժիմը և իրաւակարգ հաստատել բազմատարր օսմանեան պետութեան մէջ, նոյնիսկ այդ կուսակցութեան ներկայացուցիչներին զէմ սկսեց գաղտնի հալածանք։ Պօլսից գաղտնի հրահանգներ էին գնում գաւառները հետապնդելու հայ գործողներին, այս հրահանգներին պիտի վերագրել Ախթամարի թեմական տեսուչ Ռափայէլ Երեցեանի ըստանութիւնը Կարկառում 1911 թիւն տեղի ունեցած։

Երիտասարդ թուրքերի վերաբերմունքը չը փոխեց նոյնիսկ 1910 թիւից սկսւած քրիստոնեաների զինւորագրութիւնով, ճիշտ է, այդ ահտը գալիս էր հարթելու խտրականութիւնը զէպի քրիստոնեաները, սակայն, կարծէք, այդ հակառակ հետեանք ունեցաւ այն տէսակէտից, որ մահմեդականները չէին կարողանում հաշտ աչքով նայել երէկուս բայաների ներկայութեանը գորքի շարքում, իսկ քրիստոնեաները չէին կարողանում ժտնել երէկուս կեղեքողների դրօշակի տակ այն ոգևորութեամբ, ինչպէս հարկաւոր էր։

Դրութիւնը չը փոխեց նաև Սերբիայում ու Միջագետքում, դժգոհ արարական ցեղերը չստացան այն խոստումները, որ արւել էին նրանց սահմանադրութեան հռչակումով, տեղական ինքնավարութիւնը մնում էր լոկ խոստում։

Երիտասարդ թուրքերը գործի մէջ հետզհետէ շեղւելով իրենց գաւառած նախկին սկզբունքներից, կտրելով իրենց կապերը իրաւակարգի ձգտող ալլացեղ ժողովուրդների հետ և քրիստոնեաների վերաբերմամբ բռնելով սուլթան Համիդի ուղին, այնու ամենայնիւ անկարող եղան ներքին կապ ստեղծել գոնէ տիրող տաճիկ տարրի բարձր խաւերի մէջ, որի վրա յենւել կարողանային։ Այս էլ ոչինչ, եթէ միայն համերաշխութիւն լինէր Միութեան և Առաջադիմութեան կուսակցութեան մէջ։ Շուտով երկպառակութիւն ծագեց կուսակցութեան շարքերում և անբաւարարամենտական Ֆրակցիայի մէջ, որի հետեանքը եղաւ այն, որ Ֆրակցիան բաժանեց երկուսի և անագին թուով պատգամաւորներ գաւառելով կաղմեցին նոր խմբակ իր յատուկ ծառայող։

Այս խմբակը ղեկավար ունեցաւ յեղափոխութեան մէջ առնուն հանած գնդապետ Սաղղին, որ քաշուելով կուսակցութիւնից, սկսեց մի ուժեղ պայքար իր նախկին գաղափարակիցների դէմ: Երիտասարդ թուրքերը հետզհետէ կորցնելով թէ հեղինակութիւն և թէ իրենց ընկերներէից շատերին՝ զիմեցին բռնի ուժի և նոյնիսկ տերրորի: 1911 թւի մայիսի 27-ին դաւադրութեամբ սպանւեց գնդապետ Սաղղի համախոհ լրագրական աշխատակից Զէքիին:

Միւս կողմից երիտասարդ թուրքերը կորցնելով ձայների մեծամասնութիւնը պարլամենտում, զիմեցին պարլամենտը արձակելու շեղ միջոցին, յոյս ունենալով նոր ընտրութիւններ միջոցին ձայներ շահել:

1912 թւի յունւարի 5-ին պարլամենտը արձակւեց շնորհիւ այն օրէնքի մերժման, որ ներկայացրել էր կառավարութիւնը պարլամենտը արձակելու սուլթանական իրաւունքը ընդլայնելու առիթով:

Նոր ընտրութիւնները տեղի ունեցան բռնութիւնների ու ճնշման տակ և նոյն թւի ապրիլի 5-ին հրաւիրւած պարլամենտում ճնշող մեծամասնութիւն կազմեցին երիտասարդ թուրքերի կողմակիցները: Ընդգիմադիր կուսակցութիւնների քաշուելը ասպարէզից աւելի ևս խորացրեց դժգոհութիւնը և շուտով այն զօրքը որ պնդում էր երիտասարդ թուրքերի յետևից, դարձաւ նրանց դէմ: Օրինակ Մանաստիրում գտնուող մի քանի զինւորականներ իրենց բոտաններով քաշեցին լեռները և զիմեցին կառավարութեանը՝ պահանջելով չը խախտել սահմանադրութիւնը: Սրա հետեանքը եղաւ այն, որ զինւորական նախարար Մահմուտ-Շէֆքէթ փաշան մի օրէնք մտցրեց պարլամենտ, որով արգելք էր դրւում զինւորականների մասնակցութեանը քաղաքական կուսակցութիւններին մէջ: Սակայն այս նոր օրէնքը ոչ միայն հետեանքի չը հասցրեց, այլև նոր երևոյթների ազդակ դարձաւ, այսպէս, շուտով կազմւեց մի նոր կուսակցութիւն, որը կոչւեց «Հայրենիքը փրկողներին» զինւորական լիգա:

Այս նոր կուսակցութիւնը քննադատելով կառավարութեան սխալ ընթացքը, որը տանում էր երկիրը դէպի կորուստ և դէպի Եւրոպայի միջամտութիւնը, պահանջում էր.

1. Կառավարական ներկայ կազմը փոխարինել Եւրոպայի

վատահոսթիւնը վայելող նոր կազմով:

2. Հեռացնել ասպարէզից պետական ներքին գործերին միջամտող անպատասխանատու մարդկանց:

3. Արձակել պարլամենտը և նշանակել նոր ընտրութիւններն առանց օստիկանութեան միջամտութեան:

Զինուորական լիզան շուտով իր շուրջը համախմբեց զինուորականութիւնը և յատուկ պատուիրակութեան միջոցով իր պահանջները դրեց սուլթանի առաջ: Դրութիւնը բարկացաւ, քաղաքական կռիւնները դարձան անխուսափելի և երիտասարդ թուրքերի կառավարութիւնը տեղի տւեց: Կառավարութեան զուլուս անցան հակառակ մարդիկ, ինչպէս էին, Ահմէդ-Մուսթարփաշան՝ նախարարապետ, Քեամիլ և Նազլիմ վաշանները՝ նախարարներ: Այս կազմի մէջ արտաքին գործերի նախարար կարգուեց Նորատունկեանը:

Մութթար վաշան արձակեց պարլամենտը, նշանակեց նոր ընտրութիւններ, որի միջոցին գործադրւեցին նոյն միջոցները, որոնց զիմել էին երիտասարդ թուրքերը նախորդ ընտրութեան ժամանակ:

Ահա այս միջոցին պայթեց բալկանեան պատերազմը: Ճիշտ է բալկանեան պատերազմի մեղքը ամբողջովին ծանրանում էր երիտասարդ թուրքերի վրա, իբրեւ հետեանք նրանց յետպայգործնէութեան, որը յանգել էր սուլթան Համիդի քաղաքականութեան, բայց այն հանգամանքը, որ այդ պատերազմը տեղի ունեցաւ այն միջոցին, երբ կառավարութեան զուլուս էր կանգնած հակառակ հոսանքը, նաև այն հանքամանքը, որ բալկանեան պատերազմը ունեցաւ տաճիկների համար միանգամայն անյաջող էլք, այդ իսկ պատճառով անյաջողութիւնների մեղքը բարդւեց երիտասարդ թուրքերի հակառակ կառավարութեան վրա:

Բալկանեան պատերազմը սկսւել էր արգէն, երբ Տրիպօլից վերադարձաւ Էնվեր բէյը—երիտասարդ թուրքերի եռանդուն գործիչը՝ բաւականին ժողովրդականութիւն ձեռք բերած և ամբողջապէս նետուեց պատերազմի մէջ, միաժամանակ ձգտելով բարձրացնել կուսակցութեան խախտւած հմայքը: Սակայն պատերազմը վերջացաւ տաճիկների պարտութեամբ և 1913 թւի յունւարի 4-ին Էրոպական վեց պետութիւնների ներկայացուցիչները կառավարութեանը յանձնեցին մի նոտա, որով խոր-

հուրդ էին տալիս զիջել Բօլշևիստային Ազրիանուպօլիսը: Այս միջոցին նախարարապետ էր Քեամիլ փաշան, իսկ ղինւորական նախարար էր Նազիմ փաշան: Յունւարի 9-ին նախարարապետ Քեամիլ փաշայի նախագահութեամբ կազմւած պալատական ժողովը ձայն տւեց յօգուտը խաղաղութեան, իսկ այս եղաւ այն առիթը, որին անհամբեր սպասում էին երիտասարդ թուրքերը:

Պալատական ժողովից մէկ օր անց, յունւարի 10-ին երիտասարդ թուրքերի երկու տաքաղութիւնները—Էնվիլը և Թալատթը էյեիբը երկու հարիւր հոգու ղլուխ անցած ներս խուժեցին: Բարձր Դուռը այն ժամանակ, երբ տեղի ունէր նախարարական ժողով, սպանեցին ղինւորական նախարար Նազիմ փաշային, ըստորագրել տւին նախարարապետ Քեամիլ փաշային հրաժարական: Իսկ այդ նոյն օրը Մահմուդ-Շէֆքէթ փաշան կարգւեց նախարարապետ, որով և կառավարութիւնը նորից անցաւ երիտասարդ թուրքերի ձեռքը: Մահմեդական մասսաները այս անգամ էլ անտարբեր կերպով ընդունեցին կատարւած յեղաշրջումը, մի երեւոյթ, որը կազմում էր տաճկական սահմանադրութեան առանձնայատկութիւնը:

Կառավարութիւնը նորից անցաւ երիտասարդ թուրքերի ձեռքը, բայց ղրութիւնը ոչնչով չը փոխւեց, այլ կարելի է ասել տւելի ևս վատացաւ: Նազիմ փաշայի սպանութիւնը զրգուում առաջ բերեց զօրքի մէջ, նա ունէր բազմաթիւ համակրողներ: Բացի այդ, 1913 թւի մայիսին Լօնդօնում ստորագրւեց հաշտութեան նախնական պայմանագիրը, որից պարզւեց, որ Ազրիանուպօլիսը չը կարողացաւ փրկել նաև երիտասարդ թուրքերի կառավարութիւնը: Եւ աստիճանաբար ձևակերպւող դժգոհութիւնը արտայայտւեց Նազիմ փաշայի վրէժխնդրութեամբ, նոյն թւի յունիսի 2-ին աւտօմօբիլով Բ. Դուռը գնացած միջոցին սուրթան Բայազիտի հրապարակում Մահմուդ-Շէֆքէթ փաշան ըսպանւեց:

Ահա այստեղից սկսւեց երիտասարդ թուրքերի կառավարութեան այն շրջանը, որը յայտնի է իր տերրօրներով, շրջան, որը ընթացաւ արիւնոտ ուղիով մինչև համահրօղական պատերազմը:

Մահմուդ-Շէֆքէթ փաշայի սպանութեան հետեանքով տեղի ունեցան բազմաթիւ ձերբակալութիւններ, դատեր ու աքսորներ։ Նոյն սուլթան Բայազիտի հրապարակում կառուցւեցին մի շարք կախաղաններ, որոնց վրա յունիսի 11-ին կախաղան հանւեցին 12 զինւորականներ ու պաշտօնեաներ, դրանց մէջ էին սուլթան Համիդի փեսան—Դամադ-Սալիհ փաշան, թօփալ Թէֆֆիկը, հարիւրապետներ Քեազիմ և Մունիպ բէյերը։ Բացի այդ, զինւորական ատեանը մահւան վճիռ արձակեց արտասահմանում գտնւող 11 նշանաւոր մարդկանց նկատմամբ, որոնցից էին Սաբահ-Էդ-զինը, Շէրիֆ փաշան և նախկին ներքին գործերի նախարար Բէշիդ բէյը։ Այս աքսորներից յետոյ կառավարութիւնը իրենց ձեռքն առան երիտասարդ թուրքերի երեք ներկայացուցիչները—Էնվեր, Թալաթ և Ջէմալ բէյերը։ Էնվեր բէյը բռնեց իր ձեռքով ըսպանւած Նազիմ փաշայի տեղը։

Էնվերը նշանակւելով զինւորական նախարար, դարձաւ միանգամայն անզուսպ, մանաւանդ երբ բաղկանեան ներքին պատերազմից օգտւելով անցաւ զօրքերի գլուխը և առանց զիմադրութեան 1913 թւի յուլիսին շարժւեց Ադրիանուպօլսի վրա և զրաւեց բազաքը։ Բօլգարական զօրքերը զբաղւած Սերբիայի դէմ մղւած պատերազմով հնարաւորութիւն չունեցան զիմադրել տաճիկներին և Ադրիանուպօլսը նորից անցաւ Տաճկաստանին։

Այս յաջողութիւնից յետոյ երիտասարդ թուրքերի, աւելի ճիշտ Էնվեր-Թալաթ-Ջէմալ խմբակի կառավարութիւնը այնքան երես առաւ, որ սկսեց արհամարհել ամեն ինչ, թէև իտալական ու բաղկանեան պատերազմի հետեանքով կորցրել էր Տրիպօլիսը և եւրոպական Տաճկաստանի խոշորագոյն մասը։ Երեստացնելով հալածանքը հակառակ հոսանքների դէմ, շարունակեց հալածանքը նաև քրիստոնեաների դէմ։

Այսպէս, օրինակ, յետ գրաւած Ադրիանուպօլսի և նրա շրջանի քրիստոնեա աղգարնակութեանը ջարդերի սպառնալիքով ստիպեցին զաղթել իրենց տեղերից։ Նոյն ձևի հալածանք սկսւեց նաև Փոքր-Ասիայում, որի նպատակն էր գաղթեցնել քրիստոնեաներին, իսկ նրանց տեղ բերել բնակեցնել կորցրած Մակեդոնիայի մահմեդականութիւնը։

Նման հալածանքները շարունակւեցին ու թափ ստացան նաև հայերի նկատմամբ։

Այսպիսով երիտասարդ թուրքերի կառավարութիւնը իր գոյութեան կարճ ընթացքում ապացուցեց, որ ինքը ընդունակ չէ երկրի մէջ կարգ ու կանոն մտցնելու, որ քրիստոնեա ժողովուրդների, ինչպէս և հայերի դրութիւնը մնում է նոյնը, ինչ որ առաջ էր, և որ ապիկար կառավարիչների շնորհիւ երկիրը մնում է բաց դուռ եւրոպական պետութիւնների միջամտութեան, դրա հետ միասին նաև նրանց շահերի մրցման առաջ: Սրա զօրաւոր ապացոյցը հանդիսացաւ այն անց ու դարձը, որ տեղի ունեցաւ հայկական վերջին բեֆօրմներէ շուրջը:

1913 թւի յունիսի 8-ին Պօլսի ուստական ղեսպան Գիրսը եւրոպական մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչների խորհրդակցութեանը յանձնեց հայկական բեֆօրմներէ մի նոր ծրագիր:

Երիտասարդ թուրքերի կառավարութիւնը մոլեգնեց, ատամներ արեց հայերի դէմ և դաւառնեցում գլուխ բարձրացրին բռնութիւններն ու հալածանքները: Կառավարութիւնը հայկական բեֆօրմներէ դէմ սկսեց գործել մի կողմից զրգոհլով մահմեդական մասսաների ֆանատիկութիւնը, միւս կողմից յենւելով եւրոպական պետութիւնների երկու խմբակների— ուսսօտնգլօ-ֆրանսիական և դերմանօ-աւստրօ-իտալական բախւող հակադիր շահերի վրա, իսկ և իսկ համիդեան մեթոդի կիրառումը:

Բեֆօրմների ուստական ծրագրերի էական կէտերն էին.

1. Հայկական վեց—վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Խարբերդի, Սւադի և Դիարբէքիւրի վիլայէթներէ կազմել մէկ ընդարձակ հայկական նահանգ, դուրս ձգելով նրանից այն մասերը, ուր հայերը աննշան թիւ են կազմում:

2. Հայկական նահանգը կառավարելու համար նշանակել քրիստոնեա մէկ ընդհանուր վերատեսուչ՝ եւրոպական պետութիւնների կողմից ընտրւած:

3. Հայկական նահանգի բոլոր պաշտօնեաներին մինչև նահանգապետները անխտիր նշանակելու է ընդհանուր վերատեսուչը:

4. Հայկական նահանգը ունենալու է իր յատուկ խորհուրդը, որը կազմւելու է հաւասար թւով ընտրւած քրիստոնեա

Ա մահմեդական անդամները յինչպէս և պաշտօնեաները նշանակե-
աւելու են հաւասար չափով քրիստոնեաներից ու մահմեդական-
ներից:

Ընթորմների այս ծրագիրը քննութեան առարկա դարձաւ
վեց մեծ պետութիւնների ղեկավանների կողմից յուլիսի 3-ից
սկսած մինչև 24-ը:

Ինչպէս և սպասելի էր տարածայնութիւններ առաջ եկան
ծրագրի շուրջը, ռուսօ-անգլո-ֆրանսիական հռապետեան համա-
ձայնութեան դէմ ծառայու գերմանո-աւստրո-իտալական հռա-
պետեան զաշնակցութիւնը իր հակադիր շահերով: Հայկական
ընթորմների հարցում մասնաւորապէս շահագրգռւած էին Ռու-
սաստանն ու Գերմանիան: Ռուսաստանը պնդում էր իր ծրագրի
վրա, իսկ Գերմանիան ամեն կերպ աշխատում էր ի չիք դար-
ձնել այդ ծրագիրը՝ տրամադրելով տաճիկ կառավարութեա-
նը ձգձգել հարցը, կազմել ինքնուրոյն ծրագիր անբողջ երկրի
համար և իւրաքանչիւր անգամ մի պատճառ առաջ քաշել ու
սպդլխով ժամանակ շահել:

Այսպէս էլ եղաւ, հայկական ընթորմների ծրագրի քննու-
թիւնը ձգձգեց ամբողջ եօթ-ութ ամիս, որի միջոցին Գերման-
իան կարողացաւ ճարպիկ կերպով իր նոր բարեկամութեան ա-
ղայցոյցները առաւ տաճիկ կառավարութեանը և իր ունեցած աղ-
ջեցութիւնը աւելի ևս ամրապնդել սուլթանների մայրաքաղաքում:

Եւ մինչդեռ երիտասարդ թուրքերի կառավարութիւնը
զաղտնի հրահանգներ ընդունելով Գերմանիայից, ձգձգում էր ու
պատճառաբանում ծրագրի իւրաքանչիւր կէտը՝ շահելով օր ու
ժամանակ, միւս կողմից զաղտնի հրահանգներ էր ուղարկում գաւ-
աւոնները ճնշելու հայերին: Եւ շուտով արդիւնքը յայտնի դար-
ձաւ, բողոքի ու յուսահատութեան ձայնի հոսան գաւաւոններից:

— Ութ ամսից աւելի է, ինչ Տաճիկ-Հայաստանի այս
պատմական քաղաքը ենթարկւում է արտասովոր ճնշումների,
սպանութիւնների ու թալանի, — գալիս էր այսպիսի ձայն Եր-
զնկայից:

— Ալան թալանը և սպանութիւնները կատարւում են քթի
տակ, իսկ կառավարութիւնը անտարբեր է, — գրում էին Եր-
զրումից:

— Հայերը քաղաքի մէջ և գաւաւոններում գինաթափ են

արւում, իսկ մահմեդականները զինւում են. փոխադարձ վստահութիւնը նորից վերացել է, — հասնում էին այսօրինակ ազադակներ վանից:

Իսկ Պոլսում սկսեւ էր բոյկոտ հայերի դէմ. «Ազատամարտ» թերթը ստանում էր սպառնական նամակներ, և Բ. Դըրան ու ազգային ժողովի մէջ տեղի էին ունենում ձգձգուող բանակցութիւններ պարլամենտում հայերին 20 աթոռ յատկացնելու հարցի շուրջը:

Ու Գերմանիայի խարդաւանանքների շնորհիւ երիտասարդ թուրքերի կառավարութիւնը հայերի դէմ յարուցած գրգռումը այնտեղ հասցրեց, որ դեկտեմբերի մէջ Հայկական նոր ջարդերի ուրւականը հրապարակ եկաւ և այն էլ այն միջոցին, երբ հայկական բէֆօրմների ծրագիրը իր վերջին ձեւակերպումն էր ըստանում:

— Մի շարաթ առաջ էր, որ հայերի երեսին ուրախութեան ժպիտ փայլեց, երբ լուր հասաւ, որ կառավարութիւնը սկզբունքով ընդունել է Եւրոպայի կօնաբօլը, և ահա այսօր ուրախութեան ժպիտը չքացել է ու նրա տեղ թագաւորել է կոտորածի դարհուրելի ուրւականը:

Ահա այսպիսի ազադակներ հասնում էին պատրիարքարան էրզրումից և այլ վայրերից, յիշեցնելով այն անցած օրերը, երբ գործում էր սուլթան Համիդի ոճրագործ ըէթիմը:

Սակայն երիտասարդ թուրքերի կառավարութիւնը զգուշացաւ այդ ոճրագործ քայլն անել, զսպելով ոռւս կառավարութեան այն ծանուցումից, որով նրա առաջ դրւում էր պատասխանատուութեան հարցը. և 1914 թւի յունւարի 26-ին նա — տաճիկ կառավարութիւնը, ստորագրեց բէֆօրմների ծրագիրը:

Հայկական բէֆօրմների ծրագիրը ընդունուեց վերջապէս, բայց Գերմանիայի ցանկացած ձևով և նրա ցանկացած փոփոխութիւններով, որի էութիւնը հետեւեալն էր:

1. Հայաստանը բաժանւում էր երկու շրջանների. առաջին շրջանի մէջ մտնում էին էրզրումի, Սւադի և Տրապիզոնի վիլայէթները, իսկ երկրորդի մէջ՝ Վանի, Բիթլիսի, Սարըլըզի և Դիարբէքիւրի վիլայէթները: Իւրաքանչիւր շրջան կառավարւում էր մեծ պետութիւններից ընտրւած և Բ. Դրան հաւանութիւնը դրած մէկ քրիստոնէա ընդհանուր վերատեսուչ:

2. Ընդհանուր վերատեսուչներին իրաւունք էր տրուում հսկելու վարչական և օրէնսդրական մարմինների վրա, նշանա-
փելու ու արձակելու թողոր պաշտօնեաներին, բացի նախագա-
պետներէից, ստանձնելու իրենց շրջանի դօրքերի հրամանատա-
րութիւնը և լուծելու հայ-քրդական հողային վէճերը:

3. Իւրաքանչիւր վիլայէթի վարչութեան գլուխ կանգնե-
լու էր օրէնսդիր ժողով կամ ընդհանուր խորհուրդ, որը վերա-
տեսչի մասնակցութեամբ լսելու էր նախագապետի զեկուցումը,
քննելու էր վիլայէթի եւ և մտից նախահաշիւը, վերաքննելու էր
հարկատուութեան սխտեմը, զրադւելու էր վարչութիւնների կա-
տարած գործերով և վճռելու էր հասարակական աշխատանքնե-
րին, ժողովրդական կրթութեան և առողջապահութեան վերա-
բերեալ հարցերը:

4. Խորհուրդների կազմերի մէջ լինելու էին՝ Վանի և
Բիթլիսի վիլայէթներում հաւասար չափով քրիստոնեաներ ու
մահմեդականներ, էրզրումի վիլայէթում նոյնպէս, մինչև որ կը
կազմէր նոր մարդահամար, իսկ Թեաքեալ չորս վիլայէթներում
խորհուրդները կազմւելու էին քրիստոնեա և մահմեդական ան-
դամների համեմատական քանակով:

5. Ընդհանուր խորհուրդները իրենց միջից ընտրելու էին
գաւառական կոմիտէներ 4-ական հոգուց բաղկացած՝ խորհուրդ-
ների կազմերի համեմատական նօրմայով, որոնք պատրաստելու
և խորհուրդների քննութեանն էին ներկայացնելու կարևոր հար-
ցերն ու նիւթերը:

6. Դատարաններում տաճկերէնի հետ միասին գործադրուե-
լու էր նաև հայերէն լեզուն:

7. Հայկական վիլայէթների ազգաբնակչութիւնը զինուորա-
ման ծառայութիւնը կատարելու էր իր ծննդավայրում:

8. Համալեզական գնդերը վեր էին ածւելու պահեստի հեծե-
լագօրքի և խաղաղ ժամանակ նրանք զէնքերն վայր էին դնելու:

Ինչպէս տեսնում ենք ռուսական նախկին ծրագիրը են-
թարկւել էր փոփոխութեան ի միաս հայերի, և իրեն հատուցում
այդ ծառայութեան, որ Դերմանիւան ցոյց տուց երիտասարդ
թուրքերի կառավարութեանը, տաճիկ դօրքերի ընդհանուր քննիչ
կարգւեց Ֆօն-Սանգիրսը, որով նոր սկիզբն էր դրւում գեր-
մանական աղբիցութեան:

Հայկական բեֆօրմների ռուսական ծրագիրը փոփոխեց՝ ու այն աստիճան, որ նախկինից քիչ բան էր պահպանել նորի՝ մէջ, սակայն հրիտասարդ թուրքերի կառավարութիւնը, որը շեղելով իր նախկին դաւանանքներէն, բռնել էր վերջնականապէս սուլթան Համիդի կործանարար քաղաքականութեան ուղին, այդ փոփոխած ծրագրի հետ անգամ չուզեց հաշուել և ընդունելով հանդերձ այն՝ սկսեց նոր ոտնձգութիւններ, նոր արգելքներ հանել, որը հանդիսանալու էր նրա գործողութիւնների վերջին ակտը:

Եւրոպական վեց մեծ պետութիւնները պիտի բնութէին երկու վերատեսուէչներ և ներկայացնէին սուլթանին ի հաստատութիւն. ահա այս հարցը եկաւ նոր ձգձգումների առիթ ծառայելու: Պէտք էր ձգձգել, պէտք էր ժամանակ շահել, այս քաղաքականութիւնը աւանդ էին ստացել հրիտասարդ թուրքերը սուլթան Համիդից, գործելու այս ձևի մեթոդ փոփոաց այդ նոյն հրիտասարդ թուրքերի ականջին Գիւրմանիան— համաշխարհային այդ Կոմիտե-Վոյաժօրը. և սկսեց սակարկութիւնը վերատեսուէչների անձնաւորութիւնների շուրջը, որը տևեց երկար շաբաթներ, մինչև որ ապրիլի 14-ին Բ. Դուռը վերջապէս ընդունեց վեց պետութիւնների կողմից ներկայացրած հնգանուն ցանկից երկու անուններ:

Ապրիլի 25-ին Պօլիս հասան հայկական նահանգների երկու վերատեսուէչները Բ. Դրան հետ պայմանաւորելու համար: Երկաթուղու կայարանը ընդառաջ գնաց նախարարապետութեան թարգման էսադ րէյը, իսկ յաջորդ օրը վերատեսուէչները ճաշի հրաւիրւեցին ներքի գործերի նախարար Թալաթ րէյի մօտ, ու այժմ էլ սկսեց զուտ արևելեան բարքերին յատուկ շոգոքորթութիւնը:

Ո՞վքեր էին վերատեսուէչները:

1. Վեսթենենկ՝ վերատեսուէչ Վանի, Բիթլիսի, Ռարբերդի ու Դիարբէքի շարջանի՝ ծագումով հոլանդացի ու հոլանդական-Հնդկաստանում երկար տարիներ պաշտօն վարած:

2. Հօֆֆ՝ վերատեսուէչ Էրզրումի, Սադի, Տրապիզոնի շրջանի՝ ծագումով նորվեգիացի, երկար տարիներ զինւորական-վարչական պաշտօններ վարած:

Առերես սիրալիր մի քանի ընդունելութիւններից յետոյ Բ. Դուռը անցաւ նոր վերատեսուէչների հետ կնքելիք պայմա-

նազրէն, որը նոր ձգձգումներն ու սակարկութիւնների ասպարէզ դարձաւ: Խնդիրը պտտում էր վերատեսուչների զինուորական ու քաղաքացիական լիազօրութիւնների շուրջը: Երկու շաբաթից աւելի ձգձգում էր խնդիրը և բանակցութիւնները այնտեղ հասցրին, որ վերատեսուչները մայիսի 6-ին սպառնացին թողնել Պօլիսը:

Ահա այս սպառնալիքից յետոյ միայն, մայիսի 10-ին, կնքւեց պայմանագիրը և երկու վերատեսուչները վերադարձան հայրենիք, իրենց անձնական զործերը կարգի դնելու և վերջնականապէս նոր պաշտօնատեղին ուղևորւելու համար:

Յուլիսի առաջին կիսամսեակում վերատեսուչները վերադարձան Պօլիս, ուր մի քանի օր զբաղւելով օգնականներ ու թարգմաններ ընտրելու խնդրով ճանապարհ ընկան՝ Վեսթնհեկկը դէպի Սևազ, իսկ Հօֆֆը Տրապիզոն—Երզրումի վրայով դէպի Վան:

Ճանապարհ ընկան վերջապէս հայկական վիլայէթների երկու վերատեսուչները դէպի իրենց նոր պաշտօնատեղին՝ տանելով իրենց հետ մի կողմից հայ ժողովրդի համակրանքն ու յոյսերը, միւս կողմից երիտասարդ թուրքերի լուռ թշնամանքն ու ատելութիւնը. բայց դեռ տեղը չը հասած փոթորկւեց ամբողջ Եւրոպան, պայթեց մէկէն ահռելի պատերազմը. Եւրոպայի խոշոր պետութիւնները—Գերմանիա, Աւստրիա, Ռուսաստան, Ֆրանսիա, Անգլիա, Սերբիա, Բելգիա նետեցին աշխարհաւեր պատերազմի մէջ, գէնքի տակ կանչւեցին զօրքերը նաև մնացեալ պետութիւններում, զօրաժողով յայտարարեց նաև Տաճկաստանը փրկութիւն որոնելով նրա մէջ:

ՀԱՄԱԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Մենք տեսանք, երիտասարդ թուրքերի կառավարութեան վերաբերմունքը դէպի հայերը լաւ չէր:

Հայերը պահանջում էին վերջ դնել հողային հարցին, կառավարութիւնը ուշ չէր դարձնում:

Հայերը պահանջում էին իրենց թւի համապատասխան տեղեր գրաւել պարլամենտում, մերժումն էին ստանում:

Գաւառներում սկսել էին բռնութիւններ ու անկարգութիւններ, կառավարութիւնը ոչ միայն միջոցներ ձեռք չէր առնում կարգը վերականգնելու, այլև հայերին պիտի արտաքսէր անում:

Վերջապէս հայերը գաւառներում պատրաստում էին մեծ հանդիսաւորութեամբ ընդունելու հայկական նահանգների վերատեսուչներին—Յօֆֆին ու Վեստենենկին, իսկ կառավարութիւնը գաղտնի հրահանգներ էր ուղարկում գաւառական վարչութիւններին, ոչ մի կարևորութիւն չը տալ վերատեսուչների գալուն և հնար եղածին չափ խանգարել հայերի կողմից պատրաստուող ցոյցերը, ինչպէս այդ կը տեսնենք յետոյ:

Եւ մինչդեռ այս լարւած դրութիւնը շարունակում էր հայերի ու կառավարութեան միջև, մէկէն պայթեց համաեւրոպական պատերազմը:

1914 թւի յուլիս ամսի կէսերին Եւրոպայի սրտի մէջ պայթեց մի հրդեհ, որը տարերային ուժով և կայծակի արագութեամբ ծաւալելով բռնկեց ամբողջ Եւրոպան: Իսկ համաեւրոպական պատերազմն էր, որին ամբողջ աշխարհը սարսափով էր սպասում:

Ի՞նչ պատճառներ տոյժ հանդիսացան այդ պատերազմին, դրանց քննութիւնը դուրս է մեր ծրագրից, այսքանը միայն կասենք, որ նրանք շատ խորն են և կազմում են ներկայ միջազգային յարաբերութիւնների բարդ հանգոյցը, միևնոյն ժա-

մանակ դարերի անլուծելի առեղծւածը:

Ընդհանրացած բացատրութիւնը այս է. հաստատել զաղութներ, ձեռք բերել շուկաներ, կապել նպաստաւոր առևտրական զաշնագիրներ և վերջապէս թելադրել աշխարհին իր կամքը: Սըրանք կազմում են ներկայ ևրոպական պետութիւններին, աւելի ճիշտը ժողովուրդներին՝ զբաղեցնող առաջնակարգ խնդիրները, միևնոյն ժամանակ մրցման էութիւնը, ուզն ու ծուծը:

Այս հողի վրա կատարւում են համախմբումներ, այս հողի վրա էլ տեղի է ունենում սպառազինում: Իւրաքանչիւր պետութիւն սպառնադիւնում է անաւոր մրցման մէջ ոտի տակ չը գնալու համար, իւրաքանչիւր պետութիւն որոնում է զաշնակից՝ խելակորոյս պայքարի մէջ մենակ չը մնալու համար:

Աւրոպայի մէջ վերջին տասնամիակներում կազմուեցին երկու ուժեղ հակախմբումներ. մէկը զբանցից Գերմանիայի, Աւստրո-Սկնդարիայի և Իտալիայի 1) զաշնակցութիւնն էր, միւսը իբրեւ հակակշիռ առաջինի Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի համաձայնութիւնն էր: Մնացեալ միւս պետութիւնները չուիայն հետևում էին այս կամ այն խմբակցութեանը:

Իւրաքանչիւրը այս խմբակցութիւններից աշխատեց զինւել, ուժեղանալ թէ ծովի և թէ ցամաքի վրա և այսպիսով ըստեղծեց սպառազինման մի անօրինակ մրցութիւն երկու խմբակցութիւնների մէջ: Առանձնապէս առաջին խմբակցութիւնը, մանաւանդ նրան տոն տուող Գերմանիան իր բոլոր ուժերն ու հոսանքը վերջին քառասուն տարիների ընթացքում սպառեց պատերազմական տեխնիկան զարգացնելու վրտ, որով և ստեղծեց մի բանակ՝ կազմ ու պատրաստ, զօրեղ ու վճռական, որպիսին չէ ունեցել ոչ մէկը ևրոպական պետութիւններից:

Քանի որ սպառազինումը արագ թափով շարունակւում էր, միևնոյն է, նա մի տեղ պիտի յանգէր, և դա պատերազմն էր, պատերազմի առիթներ նա պիտի փնտռէր, որը ուժեղ էր, իսկ ներկայ գէպքում ուժեղը Գերմանիան էր, և նա փնտռեց ու զըտաւ առիթը:

Ո՞րն էր այդ առիթը:

1878 թւի Բերլինի վեհաժողովի որոշման համաձայն Տաճ-

1) Ներկայ պատերազմի ընթացքում Իտալիան անցաւ հակառակ խմբակցութեան կողմը:

կատանի երկու նահանգները— Բօսնիան և Հերցեգովինան ան-
ցան Աւստրօ-Ռենգարիայի իշխանութեան տակ։ Այդ երկու նա-
հանգների ազգաբնակչութեան մեծագոյն մասը սերբեր են, որոնք
անկախութիւն ստացած Սերբիայի կողքին չէին կարողանում
հաշուել աւստրիական այն ճնշումներին հետ, որը յատուկ է բազ-
մացիդ Աւստրիայի պետական մեխանիզմին։ Բօսնիայում՝ նրա
Աւստրիայի իշխանութեան տակ անցնելու առաջին իսկ օրից
ծնունդ առան դէպի Սերբիան ձգտող զաղտնի ընկերութիւններ։
Աւստրիան ճնշում էր այդ շարժումը, իսկ շարժումը, ընդհակա-
ռակը, ուժեղանում էր՝ խոր արմատներ ձգելով ժողովրդի մէջ,
ինչպէս այդ յատուկ է բոլոր ստրուկ ժողովուրդներին և ձեռ-
նարկելով մի շարք յեղափոխական ակտերի։ Այդ ակտերից մէկը
տեղի ունեցաւ Սարաեւոյում— Բօսնիայի մայրաքաղաքում, ուր
նստում է աւստրիական կառավարութեան ներկայացուցիչը—
Բօսնիայի փոխարքան։

1914 թւի յունիսի 15-ին Աւստրօ-Ռենգարիայի թագաժա-
ռանգ Ֆրանց-Ֆերդինանդը իր ամուսնու հետ այցելութեան էր
եկել Սարաեւօ. ի պատիւ նրա քաղաքային տան մէջ հանդէս պի-
տի կատարւելէ։ Երբ թագաժառանգը իր ամուսնու հետ աւտօմո-
բիլով հանդիսի տեղն էր դնում, ճանապարհին Յաքոբինովիչ ազ-
գանունով մի սերբ աւտօմօբիլի մէջ մի ումը նետեց, թագաժա-
ռանգը անմիջապէս վիցրեց ումըը և նետեց փողոց, ումըը
պայթեց և նրա կողմերով վիրաւորւեցին երկու հոգի շքամբից
և վեց հոգի ժողովրդից։ Սակայն սպանութեան փորձը սրանով
չը վերջացաւ։ Հանդիսից յետոյ, երբ թագաժառանգը ամուսնու
հետ տուն էր վերադառնում, դարձեալ ճանապարհին Պրեցեկալ ազ-
գանունով մի սերբ գիմնազիստ երկու անգամ ատրճանակից
կրակեց և մահացու կերպով վիրաւորեց թագաժառանգին ու նր-
բա ամուսնուն, տուն հասնելով երկուսն էլ մեռան։

Մարդասպանները ձերբակալւեցին, սկսեցին խուզարկու-
թիւններ ու ձերբակալութիւններ։ Միւս կողմից Սարաեւոյում
ու Բօսնիայի զանազան կողմերում տեղի ունեցան ցոյցեր, ո-
րոնց ժամանակ ջարդում էին սերբերին և քար ու քանդ անում
նրանց տներն ու խանութները։

Մի քանի օրից յետոյ երկիրը խաղաղեց և թւում էր թէ
ամեն ինչ անցել է, մինչդեռ այդ դէպքից դեռ մի ամիս էլ չան-

ցած, յուլիսի 10-ին, Բելգրադի աւստրիական դեսպանը սերբ կառավարութեանը յանձնեց մի վերջնագիր: Աւստրո-Ունգարիան մեղադրելով Սերբիային նրանում, որ Սարաեօյի սպանութիւնը ծրագրել ու կատարել է Սերբիայում գոյութիւն ունեցող ընկերութիւնների և նոյնիսկ զինւորականների ու պաշտօնեաների աջակցութեամբ, դնում է նրա առաջ մի շարք պահանջներ, պատասխանելու համար նշանակելով 48 ժամ ժամանակ:

Վերջնագրի համաձայն Սերբիան պարտաւորում էր:

1. Դատաւարտել ու հալածել հակաաւստրիական պրօպագանդը Սերբիայում:

2. Փակել Շնարօզնայա Օդրբանա ընկերութիւնը:

3. Դուրս ձգել ժողովրդական դպրոցների ծրագրից այն բոլորը, որոնք ուղղւած են Աւստրո-Ունգարիայի դէմ:

4. Արձակել ծառայութիւնից այն բոլոր սպաներին ու պաշտօնեաներին, որոնց մատնացոյց կանի Աւստրո-Ունգարական կառավարութիւնը:

5. Թոյլ տալ Աւստրո-Ունգարական ոստիկանութեանը սերբականի հետ միասին ճնշելու Սերբիայում եղած հակաաւստրիական շարժումը:

6. Սարաեօյի դաւադրութեանը մասնակից սերբիացիների քննութիւնը կատարել Աւստրո-Ունգարիայի ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ:

7. Զերբակալել պաշտօնեաներ Վոյտանկիչին և Միլան Յիզանովիչին:

8. Պատժել Շարացի և Լոզնիցի պաշտօնեաներին, որոնք թոյլ են տւել մարդասպաններին սահմանն անցնելու:

Սերբիական կառավարութիւնը վերջնագրին տւեց բարեկամական տոնով զրւած պատասխան, որով ընդունելով պահանջներն մի մասը, հրաժարւում էր ընդունել այն առաջարկը, որը վերաբերում էր աւստրիական ոստիկանութեան ու ներկայացուցիչների գործողութիւններին Սերբիայի մէջ, համարելով այդ խախտումն Սերբիայի անկախութեան:

Աւստրո-Ունգարիան Սերբիայի պատասխանը համարելով անբաւարար, յայտարարեց զօրաժողով և կարգապահ իր դեսպանին անմիջապէս թողնել Բէլգրադը: Զօրաժողով յայտարարեց նաև Սերբիան:

Սակայն նախ քան Սերբիայի պատասխանը, վենայի ուսանող հետպանը դիմեց Աւստրո-Սլոնգարական կառավարութեանը, առաջարկելով երկարացնել պատասխանի համար Սերբիային տւած ժամանակամիջոցը: Բայց այս առաջարկը մերժեց, ուստի Ռուսաստանը նոյնպէս յայտարարեց զօրաժողով:

Ապա հրապարակ եկաւ Աանդլիան և դիմելով Գերմանիային, Ֆրանսիային ու Իտալիային առաջարկեց Լոնդոնում գումարել կօնֆերենցիա, վէճը խաղաղութեամբ լուծելու համար, բայց Գերմանիան այդ առաջարկը մերժեց: Բացի այդ, Գերմանիան յայտարարեց որ Աւստրո-Սերբիական վէճը նրանց երկուսի հարցն է, և եթէ մէկ երրորդ պետութիւն միջամտի այդ վէճին, ստիպւած կը լինի ինքն էլ միջամտելու հարցին: Այս յայտարարումից յետոյ Գերմանիան նոյնպէս յայտարարեց զօրաժողով:

Ապա մէջ եկաւ Ֆրանսիան, փորձելով վէճը լուծել խաղաղ ճանապարհով, սակայն Ֆրանսիայի փորձն էլ անյաջող անցաւ:

Եթէ ընդունենք այն հանդամանքը, որ Աւստրո-Սլոնգարիան իր իւրաքանչիւր քայլը անում էր դաշնակից Գերմանիայի խորհրդով, այն ժամանակ հասկանալի կը լինի, թէ ինչպէս Գերմանիան վարպետօրէն կազմել էր աւել Աւստրո-Սլոնգարիայի անհաշտ վերջնագիրը, ինչպէս ճարպկօրէն մերժում էր Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի առաջարկները՝ վէճը խաղաղ ճանապարհով լուծելու նկատմամբ:

Եւ իսկապէս ոչ ոք երոպական պետութիւններից այնպէս շահագրգռւած չէր այդ պատերազմով և իրենք այնպէս պատրաստ չէր զգում, ինչպէս Գերմանիան:

Գերմանիան պատերազմ էր ցանկանում, իսկ ներկայ դէպքից յարմար դէպք դժւար էր գտնել:

Նախ Սարաևոյի սպանութիւնը մի լաւ առիթ էր պատերազմի հանել Աւստրո-Սլոնգարիային և իր ուղածի պէս քարշ տալ յետեից:

Երկրորդ, այդ ժամանակ հակառակ խմբակցութեան պետութիւնները—Ռուսաստանը, Ֆրանսիան և Անգլիան զբաղւած էին մի շարք ներքին խնդիրներով:

Օրինակ, Ռուսաստանի գործարանական քաղաքներում—Պետրօգրադում, Մոսկւայում, Վարշաւայում, Բաղդում տեղի ունէին բանւորական խռչոյր գործադուլներ. շատ գործարաններում

աշխատանքները միանգամայն դադարեցած էին:

Անգլիայում հասարակական միտքը դադարած էր հոմբուրգ-
քննութեամբ, տասնեակ տարիներ ամբողջ պետութիւնը գրա-
դեցնող Իրլանդիայի ինքնավարութեան այդ կարգինալ հարցը
քանի-քանի անգամ լորդերի պալատի կողմից մերժուելով նորից
հրապարակ էր եկել: Եւ որովհետեւ հրեք անգամ երեքական ըն-
թերցանութեամբ պարլամենտի հաւանութիւնը շահելով, այս
անգամ նրա օրէնք դառնալը այլ ևս անխուսափելի էր, ուստի
հոմբուրգի հակառակորդները նոր ռանձգութիւններ էին անում
մտցնելով օրէնքի մէջ Ուլեստրի շրջանը գաղութու ուղղումը, որի
պատճառով էլ կրօնքը լարւել էին այն աստիճան, որ քիչ էր
Քուում պայքարը կուսակցութիւնների մէջ քաղաքական կուր-
բնոյթ ստանալը:

Ներքին աղմուկներից ազատ չէր նաեւ Ֆրանսիան: Աւստրո-
Սերերիական յարաբերութիւնները լարման նախօրեակին Պարի-
զում տեղի ունէր մի նշանաւոր սպանութեան գործի քննութիւն:
Նոյն տարւած մարտի սկզբին ֆինանսների նախարար Կայօի կի-
նը—տիկին Հենրիէտան մտնելով «Ֆիգարօ» թերթի խմբագրա-
տունը, ատրճանակի մի քանի հարւածներով սպանեց թերթի
խմբագիր Կալմետին: Այս սպանութիւնը քաղաքական բնոյթ
ստացաւ: «Ֆիգարօն», որը հանրապետական կարգերին խիստ
հակառակորդ մի թերթ էր, արշաւանք էր սկսել նախարար Կա-
յօի դէմ, չը քաշուելով հրապարակ հանել այնպիսի գրութիւն-
ներ, որոնք վերաբերում էին Կայօի ընտանեկան կեանքին և
ամուսնական հարցերին: Չը կարողանալով տանել այդ վարմուն-
քը տիկին Կայօն, որին վերաբերում էին այդ մերկացումները,
որոշեց սպանել «Ֆիգարօյի» խմբագրին և իր որոշումը իրա-
դրօնեց:

Ահա այս սպանութեան գործը, սպանութիւն, որը իր ժա-
մանակին մեծ աղմուկների և նոյն իսկ մի շարք փողոցային
ցոյցերի առիթ դարձաւ միապետականների ձեռքում, քննուում
էր Պարիզում՝ նորից հրհրելով կրօնքը հանրապետականների ու
նրանց հակառակորդների մէջ:

Ու Գերմանիան, որը աչքերը չորս արած, լրտեսների ցան-
ցերով աշխարհը պատած՝ ուշի ուշով հետևում էր թէ ինչ է կա-
տարւում իր շուրջը, յարմար մօմէնտ համարեց իր երկար տա-

քիների պատրաստութիւնը հրապարակ բերել, ու բերեց:

Այն ժամանակ, երբ դիւանադիտական յարաբերութիւններ խզումը Աւստրիայի և Սերբիայի մէջ և սկսած ընդհանրումները այդ երկու երկիրների սահմաններում ամեն կերպ աշխատում էին կանգնեցնել, երբ Ռուսաստանը, Ֆրանսիան և Անգլիան անընդհատ բանակցելով ոչ մի ջանք չէին խնայում սկսած համակրական հրդեհը հանգցնել և Աւստրո-Ունգարիայի, այն Աւստրո-Ունգարիայի, որը առաջինը մերկացրեց սուրբ համոզւած որ ոչ մի պետութիւն չի միջամտի իր ու Սերբիայի մէջ ծագող պատերազմին, պալատական շրջաններում սարսափելով ահաւոր փոթորիկից տրամադրւել էին բանակցութիւնների առաջարկն ընդունել, ահա հէնց այդ միջոցին, յուլիսի 19-ին, Գերմանիան Ռուսաստանին պատերազմ յայտարարեց և դրան հետ միաժամանակ պատերազմական դորժողութիւնների դիմեց Ֆրանսիայի դէմ, ոտի տակ տալով մի կողմից Լիւկսեմբուրգի դքսութիւնը, միւս կողմից Բելգիան՝ խախտելով այդ երկու երկիրների չեղոքութիւնն ու անկախութիւնը:

Դրանից յետոյ համակրական հրդեհը կանգնեցնել այլ ևս անկարելի էր, նա բռնկւեց մի անօրինակ թափով, նա ծաւալեց ու ծաւալեց ընդունելով ահաւոր չափեր, և հրդեհը բռնեց ամբողջ Եւրոպան, իր հնոցի մէջ քաշելով Գերմանիան, Աւստրո-Ունգարիան, Ռուսաստանը, Ֆրանսիան, Անգլիան, Բելգիան, Սերբիան, Չերնագորիան, ապա անցաւ հեռաւոր արեւելք առաջ քաշելով Նապօնիան:

Ու այդ օրից աշխարհին մոռնալ տուող եղաւ վառօդը իր աւերումներով ու կառաւիւարաններով:

Մի բոլի ներքին պառակտումները կանդ առան, սկսեցին չը տեսնւած հայրենասիրական ցոյցեր յօգուտ պատերազմի, բողոք, բողոք երկիրներում ձեռք ձեռքի տւած շարժւեցին դէպի թշնամին, լսեց խաղաղութեան կոչը և Պարիզում մի խիառ գնդակով յուլիսի 18-ին ընկաւ Ֆրանսիական սօցիալիստների պարծանքը, Ֆրանսիական ժողովրդի մեծագոյն զաւակներից մէկը:—Ժօրէսը:

ՍԷՖԵՐ-ԲԷՐԼԻԿԸ ԿԱՄ ՉՕՐԱԺՈՂՈՎԸ

Համահերոսական պատերազմը որքան որ դիւրութեամբ ալայթեց և ահաւոր հետեանքներ առաջացրեց, նոյնքան դիւրութեամբ դէպի ինքը քաշեց պետութիւններ ու ժողովուրդներ: Ամենքը նետուում էին այդ պատերազմի մէջ այն համոզմունքով, որ իրենք յաղթող պիտի դուրս գան և պիտի շահեն նրանից:

Այսպէս լինելով, բնական է, որ սահմանադրական Տաճկաստանը, այն Տաճկաստանը, որը իր վեց տարիների գոյութեան ընթացքում երեք անգամ սուր էր մերկացրել՝ մէկ անգամ Խտալիայի դէմ, մէկ անգամ Ալբանիայի, իսկ երրորդ անգամ Բալկանեան պետութիւնների դէմ: Եւ երեք անգամ պատերազմի ելնելով միշտ էլ պարտութիւն էր կրել, հեշտութեամբ նետէր նաև այս պատերազմի մէջ՝ երազելով ձեռք բերել այն, ինչ որ կորցրել էր 19-րդ դարի ընթացքում:

Եւ երիտասարդ թուրքերի կառավարութիւնը միանգամայն զուրկ ինքնուրոյն քաղաքականութիւնից, դարձաւ գործիք Գերմանիայի ձեռքում, այն Գերմանիայի, որը սովոր էր ուրիշի ձեռքով շագանակներ հանել կրակից, կարճամտօրէն տարւեց այդ նոյն Գերմանիայի խոստումներին ու նետւեց պատերազմի մէջ, թէև ոչ միանգամից:

— Եւրոպայում պորթիկ է ահաւոր պատերազմ, սահմանակից պետութիւնները ղէնքի տակ են առել պահեստի զօրքերը, մեր պետական շահը և մեր երկրի պաշտպանութեան խնդիրը մեզ նոյնպէս հարկադրում է պատրաստ լինել հնարաւոր անակրնկալների հանդէպ:

Ահա այս պատճառաբանութեամբ յուլիսի 21-ին, այն է Գերմանիայի կողմից Ռուսաստանին պատերազմ յայտարարելուց հրկու օր անց Տաճկաստանը յայտարարեց սէֆէր-բէրլիկ:

Սէֆէր-բէրլիկը արարական բառ է և այժմեան իմաստով նշանակում է զօրաժողով-մօրլիզացիա:

Սէֆէր-բէրլիկի հիման վրա յուլիսի 21-ին Տաճկաստանում ղէնքի տակ կանչուեցին բոլոր տղամարդիկ անխտիր 20-ից սկսած մինչև 45 տարեկանը: Զէնքի տակ էլն կանչուած ոչ միայն մահ-մեղականները, որոնք տասնեակ տարիներից ի վեր են թակա էին զինւորական ծառայութեան, այլ և քրիստոնեաները, ինչպէս և հայերը, որոնք զինւորական ծառայութեան օրէնքի տակ մտած լինելով 1910 թից ի վեր, պահեստի զօրք համարեա զեռ չունէին:

Տաճիկ կառավարութիւնը ամէն ինչ վերցնում էր Եւրոպայայից, բայց միևնոյն ժամանակ նրանց զործադրում էր իր հասկացողութեամբ, եթէ կարելի է ասել, զլիսիվայր: Նոյնը տեղի ունեցաւ և այս անգամ: Յայտարարում էր զօրաժողով, բայց բռնի ղէնքի տակ էր կանչում մարդկանց, որոնք երբէք զինւորական ծառայութեան մէջ չէին եղել և հրացան բռնելու վարժութիւններ չէին կատարել:

Եւ սկսեց շփոթը երկրի մէջ:

Հրամանը խիստ չէր ու սպառնալից. բոլոր տղամարդիկ ձգում էին բան ու զօրծ և կուտակւում էին արձանագրւելու ղէնքերի շուրջը, իսկ շատիւն էլ քաշւում էին հրապարակից ու թաղւում: Խոյս էին տալիս ոչ միայն քրիստոնեաները, որոնց համար միանգամայն անբժրոնելի էր այդ կարգադրութիւնը, այլ և մահմեդականները:

Սէֆէր-բէրլիկը, այդ անիմաստ ու անմիտ ակտը եկաւ իր-րեւ մի պատուհաս, եկաւ քայքայելու առանցիկ այն էլ քայքայւած տաճկահայտակ ժողովուրդների տնտեսութիւնը: Ժողովրդի տմինածանր ժամանակն էր, նրա աշխատանքի, ապրուստ հայթայթելու թանկագին ժամանակը: Մասնաւորապէս Տաճկա-Հայաստանի համար, որ գերազանցօրէն երկրագործական երկիր էր, սկսեւ էր խտհուռնձը, սկսեւ իր շուտով նաև հացահատիկների հուռնձը: Խոտահարքերը հնձուոր էին ուղում, հասուն արտերը գուրգուրող ու խնամող ձեռք, այն ինչ հնձուորն ու գիւղացին զօրանոցներն էին քշւում: Պշւում էին անխտիր ամենքը, ով պատահում էր, չէին նայում բնականական դրութեանը, չէին նայում նոյնիսկ ոչ տարիքին և ոչ էլ մարմնական ու փիղիքական պակասութիւններին:

— Այստեղ զէնքի տակ են կանչւած 20-ից մինչև 45 տարեկանները առանց բացառութեան: Ի նկատի չեն առնւում ոչ ընտանեկան դրութիւնը, ոչ էլ մարմնական արատներն ու թերութիւնները: Նոր կազմւած դնդերի մէջ գուք կը հանդիպէք կաղի, կոյրի, սապատաւորի, ցաւագարի: Զինւոր են տարւած և քաղաքից դուրս բլուրների լանջերին մամողջ օրը խրամատներ են փորում մարդիկ, որոնք իրենց չարքաշ աշխատանքով հազիւ էին կարողանում ձեռք բերել օրական մի կտոր չոր հաց իրենց բազմանդամ ընտանիքի համար, — նկարագրում է այս կերպ դրութիւնը Էրզրումում ահանատեսը:

— Մինչդեռ Բուլանըխի հայ ժողովուրդը դարաւոր տառապանքներից հազիւ ազատւած կը համարէր զինքը և ուրախացած էր մօտալուտ բարեկարգութեան խաբուսիկ յոյսերով, յանկարծ Վոսփորից լսեց հեռագրական սոսկալի գոյժը. — Օսմանեան կայսրութեան մամողջ երկրի մէջ եղած պահեստի զինւորները 20-ից մինչև 45 տարեկանները անյապաղ զէնքի տակ առնել: Յաջորդ օր կառավարութիւնը ձեռնարկեց գործի և զօրքն ու ոստիկանական խմբերը զիւային հրահանգներով ցրեցան զիւրիւր. սրանք առանց կանոնաւոր ցուցակի, ոչխարի հոտի պէս հաւաքելով մեծ ու փոքր, ծեր ու պատանի, քոռ ու քաշալ, կաղ ու հաշմանդամ, մերկ ու թշառ փեճակի մէջ բերին Կոփ և ուղարկեցին անծանօթ կողմեր: Միմիայն Կոփից հինգ աւուր մէջ մօտ 300 երիտասարդ հեռացուցին. այժմ էլ ակսել են հասակաւորներին արձանագրել:

Նկարագրում է այս կերպ էլ դրութիւնը Բուլանըխում մէկ ուրիշ ահանատես, նկարագրութիւն, որոնցով լի են այդ օրերի թերթերը:

Սակայն մէֆէր-բէրլիկը միակ շարեք չէր, որ իջաւ թշուառ տաճկահայաստանի ժողովրդի վրա համաերոպական պատերազմի հետ միաժամանակ: Մէֆէր-բէրլիկը իր հետ բերեց և մի այլ չարիք, որը իւրայատուկ էր Տաճկաստանին և արտասովոր այլ երկրներում: Դրան տաճիկները յատկացրին Թէքնալիֆի-հարպիէ անունը: Այս բառը նոյնպէս արաբական է և նշանակում է պատերազմական տուրքեր:

Տաճկական զանձարանը դատարկ էր ինչպէս միշտ, այդ պայմաններում տաճիկ կառավարութիւնը ձեռնարկել էր զէնքի տակ կանչել միլիօնանոց բանակ: Ո՞րտեղից պիտի հոգացւէր այդ ահադին բանակի հագուստն ու սնունդը, ի հարկէ նոյն կեղեքւած ժողովրդից: Եւ ահա հիմնուած է Թէքեալիֆի-հարպիէն իր բազմաթիւ պահեստներով ու «քօմիսիօն»-ներով:

Ի՞նչ է այդ հիմնարկութեան էութիւնը. վերցնել ժողովրդից ամեն ինչ, որոնք պէտք են զօրքի համար — հացահատիկներ, կենդանիներ, ուտիստի ալլ մթերքներ, խոտ, յարդ կայլն: Դրանց արժէքը պիտի վճարել, բայց ինչպէս. գնահատուած են վերցրած իրերը քէֆը ուզածին պէս և ապրանքատիրոջը տալիս են արժէքի համապատասխան ստացական:

Թէքեալիֆի-հարպիէ, ինչպէս տեսանք, նշանակում է պատերազմական տուրքեր: Բայց վերցրած ապրանքի արժէքը վճարւելու էր: Միւս կողմից վերցրած ապրանքի արժէքը վճարւելու էր, բայց արժէքի փոխարէն տրւում էր մի թղթի կտոր, որը երբեք չէր վճարւելու:

Եթէ Թէքեալիֆի-հարպիէն տուրք է, ապա ի՞նչու է վերցւած իրի համար ստացական տրւում, իսկ եթէ դրամը պիտի վճարւի, ապա ի՞նչու է տուրք կոչւում: Ահա այն քաօսը, որ ստեղծւեց այդ մարմնի շուրջը և որից առաջ եկաւ կազմակերպւած ալան-թալանը և կողոպուտը:

Թէքեալիֆի-հարպիէի քօմիսիօնը մտնում էր խանութներն ու տները, բացում էր պահեստները, քրքրում էր հորերը, կտրում էր ճանապարհները և բռնի գրաւում էր գործւածքներ, շաքար, նաւթ, հացահատիկներ, կենդանիներ և հաղար ու մի իրեր և ապրանքներ՝ տալով տիրոջը թղթի մի կտոր:

Այս ալան-թալանի մեծ քիւր ծանրանում էր հայ ժողովրդի վրա:

— Ժողով կընեն ու կը որոշեն — այսինչը պիտի տայ սաշափ, այսինչը, սաշափ: Ու միշտ կորոշեն, որ հայ և յոյն վաճառականները պիտի տան: Ու հսկա օթօմօրիլ մը կուզայ հոգէառ հրեշտակի պէս կը կենա մաղաղայի առջև: Որ վաճառական զայն տեսաւ իր մաղաղայի առջևը կեցած, կը սարսափի, համոզւած, որ որոշած են զինքը սնանկացնել: Կը մտնեն խանութը,

նդած չեղածը կը լեցնեն հսկայ մոխրագոյն օթօմօրիւն ու կը տանեն, կտոր մը թուղթ տալով տիրոջը, թէ տարինք սաչափ չիրայի ապրանք: Դինն ալ կէսէն աւելի կը գեղճեն: Իսկ թուղթը որո՞ւ պիտի տալ և ի՞նչ կ'աճանակ, աս ալ արժէի գործն է:

— Իպրանոսեաններ, Ասլանեաններ, Կարապետեաններ, Թովալեաններ արժանացան հոգեւոր օթօմօրիւր կրկնակ այցեւորութիւններուն: Մանաւանդ խեղճ Թովալեանը, երեք անգամ օթօմօրիւն կեցաւ անոր մաղազայի առջևը: Ու կրէկ անոնց մաղազան գոց էր, վասնզի մէջը այլևս ապրանք չկար, 250 ռուբլի կտաւ, քաթան կայլն տարին միանւագ...

Այսպէս էր Թէքեալիֆի-հարպիէի կողոպուտը ականատես աի վկայութեամբ սուլթանների մայրաքաղաքում—Պօլսի մէջ, ինչ կը լինէր գաւառական քաղաքներում, այդ պատճառով չէ գուշակել:

Սակայն Թէքեալիֆի—հարպիէն աւելի մեծ չափով եկաւ կողոպտելու շարքաշ գիւղացուն: Բաւական չէր, որ զինուոր էին տարել ընտանիքը ապրեցնող աշխատաւոր ձեռքը, այժմ էլ գաւառիս էին խլելու նրա կտոր հացը:

Թէքեալիֆի-հարպիէն գիւղական ժողովրդից գանձում էր մթերքով և, իբրեւ չափ, սահմանած էր գիւղացու շարժական կարողութեան մի տասնորդականը, օրինակ, եթէ գիւղացին ունէր 10 ոչխար կամ 10 չափ ցորեն, մի ոչխարը կամ մի չափ ցորենը պիտի գնար զօրքի կարիքների համար: Այսպէս սահմանած էր վերելից. իսկ գործադրութեան տեղում այդ չափը ենթարկում էր փոփոխութեան քոմիսիօնի հայեցողութեամբ, Թէքե քոմիսիօնը կազմած էր լինում գլխաւորապէս գայմազամից, մալլ մուտրիից, կաղիից և ժողովրդի մի երկու ներկայացուցիչներից, բայց ներկայացուցիչները յաճախ դեր չէին խաղում. չէ որ զինուորական դրութիւն էր և պատերազմական սուրբների դէմ գնալ չէր կարելի:

Քոմիսիօնը, առանց մանրամասնութիւնների մէջ մտնելու, որոշում էր գիւղի կարողութիւնը ըստ իր հայեցողութեան և պահանջում էր մաս այն բոլոր բերքերից ու մթերքներից, ինչ որ ունէր գիւղացին: Այստեղ արդէն չափ գոյութիւն չունէր, չափը քոմիսիօնի, աւելի ճիշտը, գայմազամի տրամադրութիւնն:

էր, հայրենասիրութեան չափը. երբեմն չափը պակաս էր լինում որոշւած նորմայից, բայց յաճախ, այն էլ շատ յաճախ, աւելի էր լինում առանձնապէս հայերի նկատմամբ:

Գիւղերից պահանջուում էր ցորեն, գարի, ալիւր, իւղ, պանիր, ձաւար, խոտ, յարդ, գուլպա, տրեխ, վառելիք և հազար ու մի իր:

Որպէսզի դադափար կարելի լինի կազմել, թէ որքան ծանօթ էր այդ նոր պատերազմական տուրքը, բերենք մի փոքրիկ հաշիւ:

Ալջաւազի գաւառի 23 հայաբնակ գիւղերում ապրում էին 823 տուն հայեր: Այդ 823 տուն հայ ժողովուրդը վճարեց Թէք-հալիֆի-հարպիէ.

3800 քիլէ հացահատիկ,

2300 ոչխար,

800 լիրա դրամ,

եւ մեծաքանակ իւղ, պանիր, գուլպա, խոտ, յարդ և այլ իրեր: Դիլէն հաւասար է 15 փթի:

Եթէ Ալջաւազի վճարածը վերածենք դրամի, հացահատիկի փոխքը հաշւելով մէկ բուրլի, ոչխարի մէկը 7 բուրլի և լիրան 10 բուրլի, կստանանք 80,000 բուրլու գումար, բացի միւս մթերքները: Ուրեմն միջին հաշւով իւրաքանչիւր տուն վճարեւ էր 100 բուրլու միմիայն հացահատիկ, ոչխար և դրամ:

— Գրաւեցին խեղճ գիւղացիին իւղը, մի տարւան ամբարած ցորենի ու ալիւրի պաշարը, բոլոր ձիերը, էշերը, եզները, ոչխարները և վերջապէս գրաւեցին անոնց ոտքի կօշիկը, գուլպան և անոնց մերկութիւնը ծածկող հագուստներին անգամ աչք անկեցին:

Այսպէս էր պատկերը Շապին-կարահիսարում:

Սակայն ողբալի այս կացութեան մէջ տաճիկ կառավարութեան գործելակերպը ընդունում էր գաւեշտական բնոյթ:

Օրինակ, Վանի մէջ քաղաքամիջում գտնուող Ախթար-Բազըկ կոչւող թաղից, ուր ապրում էին 70 տուն հայեր, Թէք-հալիֆի-հարպիէն պահանջեց 50 հատ իշիկ (ֆուֆայկա), 50 զոյգ գուլպա, 50 զոյգ ձեռնոց, 50 զոյգ շապիկ-վալտիկ, 5 հատ մէշաւ ր (սփոռց) ձաւար-կորկոտ չորացնելու համար: Բացի այդ,

պահանջեց ձիու փալաններ, բայց որովհետև փալաններ գտնելը քաղաքում դժւար էր, ուստի թաղը փալանի փոխարէն տւեց 5 թաղիք և 5 կարպետ:

Ի հարկէ, պահանջը սրանով չը սահմանափակեց, այլ կըրկնւեց երեք անգամ և երեք անգամն էլ ստացւեց: Նոյն ձևի պահանջներ արւում էին բոլոր թաղերից:

Սակայն գաւազտականը դեռ մնում էր: Մի օր էլ կառավարութիւնը թաղերից պահանջեց մածուն, զօրքին ուտեստ չէր կարողանում հասցնել և սկսեց կերակրել մածնով: Մէկ մեծ կաթսա դրել էին թաղի կենդրոնում մի տան մէջ, իւրաքանչիւր տուն շարաթը մի անգամ բերում էր իր ունեցած մածունը և այդ կերպ հաւաքւած մածունը այդ տեղից էլ ուղարկւում էր զօրանոցները:

Դառնաք նորից ողբերգականին: Պատութիւնը միանգամայն զուրկ էր փոխադրական միջոցներից, մինչդեռ մէկէն ծաղել էր պաշարի և պատերազմական պիտոյքների փոխադրութեան մեծ կարիք: Եւ ահա կառավարութիւնը սկսեց գրաւեալ ժողովրդի ունեցած սայլերը և բեռնակիր կենդանիները:

— Արձանագրւեցին գաւառի հայ ժողովրդի սայլերը, եզնեքը, գոմեշները, ձիերը, ջորիները և էշերը. սրանք պատրաստ վիճակի մէջ սպասում են, որպէսզի հարկ եղածին պէս զօրաց իրեղէնները փոխադրեն: Դաշտային աշխատանքները կանգ են առել, — գրում են թերթերին Բուլանըխից:

— Դիւղերում չը մնաց մի եղ, մի սայլ, մի ձի, մի ջորի, մի էշ, որ չը գրաւէր կառավարութիւնը, կեանքը կանգ է առել, — զալիս է ահակոչը էրզրումի դաշտից:

Այսպէս էր գնում ահա Տաճկաստանում սէֆէր-բէրիկը և ընթանում նրա զուգակից Թէքեալիֆի - հարպիէն:

ՏԱՃԻԿ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՈՐՈՆՈՒՄՆԵՐԸ

Սկսեց սէֆէր-բէրիկը, ղէնքի տակ կանչեցին 20-ից մինչև 45 տարեկան բոլոր աղամարդիկ անխտիր, համախմբեցին արձանագրելու տեղերում ինչպէս մահմեդականները, այնպէս էլ հայերը, բայց շատերն էլ խոյս տւին: Կարգադրութիւնը անողոք էր, շատ աներում աշխատող ձեռքեր բոլորովին չէին ֆեռում, ուստի սկսեց խուսափումը, խոյս էին տալիս թէ մահմեդականները և թէ հայերը: Կարգադրութիւնը հայերը գտնում էին միանգամայն անիրաւացի, և նրանք մի քանի տեղերում սկսեցին խուսափել մասսաներով, մի երևոյթ, որը հանդիսանում էր բնական հետեանք օրէնքը խախտող անարդար կարգադրութեան:

Սակայն այս նախամտածւած երևոյթ չէր, այլ պատահական ու անհատական, հայ ղեկավար շրջանները ոչ միայն չէին խրախուսում այս երևոյթը, այլև թեկադրում էին քաղաքացիական պարտքի անշեղ կատարումը, թէև քաղաքացիական պարտքի լմբռնումը տաճիկ կառավարութեան մօտ այլասերման էր հասել: Մենք չենք վերցնի Պօլսի ու գաւառական ազգային երեսփոխանական մարմինները և ոչ էլ պատրիարքարանն ու առաջնորդարանները, որոնք ընդհանուր առմամբ լօծալ են ֆեռում ղէպի կառավարութեան կարգադրութիւնները, այլ կը վերցնենք հայ իրականութեան մէջ գործող առաջնակարգ կուսակցութիւնը—Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

Այդ կուսակցութեան ընդհանուր ժողովը երգրումի մէջ իր զբաղմունքներն էր շարունակում, երբ բռնկեց համակրողական պատերազմը և Տաճկաստանը յայտարարեց սէֆէր-բէրիկ-Դաշնակցութեան ընդհանուր ժողովը, քննութեան առարկա դարձնելով ստեղծւած դրութիւնը, որոշեց յայտարարել գաւառական

մարմիններին, որ հայ ժողովուրդը իբրև օսմանեան պետութեան քաղաքացի, պարտաւոր է կատարել իր քաղաքացիական պարտքը:

Այս բաւական չէ, մինք կարճանագրենք այստեղ մի այլ ղէպք, որը գալիս է լուսաբանելու, թէ ինչպէս էին վերաբերում այդ կուսակցութեան ներկայացուցիչները սէֆէր-բէրլիկին:

Վանի մէջ խոշոր թուով երիտասարդներ խոյս տւին սէֆէր-բէրլիկից և արձանագրւելու չը ներկայացան: Տեղական կառավարութիւնը այս երևոյթի վրա ուշադրութիւն դարձնելով, դիմեց բռնի միջոցի: սէֆէր-բէրլիկի յայտարարման երրորդ թէ չորրորդ օրը ժանդարմների մի խումր յայտնեց Արարուց թաղի հրապարակը և այնտեղ դռնուող բոլոր հայերին քշեց կառավարութեան դուռը: Սա բնականաբար անախտօժ գրութիւն ըստեղծեց:

Այս միջոցին քաղաքից բացակայում էր Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ Արամը, որը, իբրև թեմական տեսուչ, պտոյտի էր հլեր գաւառները: Նա քաղաք վերադարձաւ, երբ տեղի էր ունեցել արդէն Արարուց թաղի հրապարակի միջադէպը:

— Այդ լաւ նշան չէ, դրա առաջը պիտի առնել, — մտածեց Արամը և դիմեց հետեւեալ միջոցին:

Հրաւիրեց 300-ի չափ երիտասարդներ, նւագել տեց դափ ու զուռնան և ինքը առաջ ընկնելով, հանդիսաւոր շուքով Այգեատանից շարժեց ղէպի Քաղաք — կուսակալի տունը: Դուրս եկաւ ընդ առաջ կուսակալը և իր շնորհակալութիւնը յայտնեց Արամին՝ նրա ցոյց տաւ օրինակի համար: Երիտասարդները բոլորը արձանագրւեցին, ճանապարհը հարթեց և միջադէպը մոռացեց:

Ժողովրդի մէջ դասալքութիւններ կատարւում էին, կատարւում էին տարերային և ոչ կանխամտածւած կերպով, իսկ հայ ժողովրդի ղեկավար շրջանները աւելի իրադեկ ընդհանուր դրութեանը՝ թելադրում էին քաղաքացիական պարտքի կատարումը:

Սակայն ի՞նչ էր անում տաճիկ կառավարութիւնը, ի՞նչ միջոցներ էր գործադրում հայ ժողովրդի սիրտը շահելու և նրան երկրի հետ կապելու համար:

— Սէֆէր-բէրլիկի յայտարարումից յետոյ երիտասարդ թուրքերի կառավարութիւնը նախ զրչի մի պտոյտով քնջեց հայկա-

կան ըէֆօրմները, ըէֆօրմներ, որոնք տասնեակ տարիների աշխատանքի արդիւնք էին:

Հայկական նահանգների վերատեսուչները — Հոֆֆը և Վեստենհեյլը Պօլսից ուղևորւելով, ինչպէս տեսանք, դեռ ճանապարհին էին գտնուում, երբ յայտարարուեց սէֆէր-բէրլիկը: Հոֆֆը Վան հասաւ օգոստոսի 4-ին: Կառավարութիւնը յանձին կուսակալ Թահսին բէյի, որը երիտասարդ թուրքերի ազդեցիկ անդամներից մէկն էր համարուում, Հոֆֆի գալուստ առանձին կարևորութիւն չը տեսց, անշուք կերպով քաղաքից դուրս ընդ առաջ ուղարկեց վիլայէթի թարգման Արմենակ էֆէնդիին: Հոֆֆը, որը սպասում էր իր կոչման համապատասխան ընդունելութեան, վերաւերած այսպիսի վերաբերմունքից, Վանի մէջ կանդ չառաւ, այլ կուսակալին տեսնելուց յետոյ, անմիջապէս կառքը քաղաք ուղիղ Արտամետ: Այդ տեղից Հոֆֆը մի անպատշաճ երկտողով յայտնեց կուսակալին, որ օգոստոսի 9-ին պաշտօնապէս քաղաք պիտի իջնէ. այս մի ցուցմունք էր կարգը զանց առնող կուսակալին: Նամակը ունեցաւ իր ազդեցութիւնը. օգոստոսի 9-ին կուսակալը հանդիսաւոր ընդունելութիւն ցոյց տուեց Հոֆֆին և կառավարութեան շէնքի մօտ նրան դիմաւորեցին բարձրադիր պաշտօնեաներ ու զօրքեր: Կառավարութեան տնից Հոֆֆը այցելեց հիւպատոսարանները և ապա այցելեց հայոց առաջնորդարանը, ուր համախմբուել էր Վանի հայ ժողովուրդը և ոգևորւած ցոյցերի ուղեկցութեամբ նա այդ նոյն օրը նորից վերադարձաւ Արտամետ:

Հայերի կողմից տեղի ունեցած ընդունելութեան ցոյցը Հոֆֆին բոլորովին դուր չեկաւ կուսակալին և նա իր դժգոհութիւնը արտայայտեց այդ առիթով:

Նրանից մի քանի օր անց, օգոստոսի 16-ին, ներքին գործերի նախարար Թալաթ բէյից Հոֆֆը ստացաւ հեռագիր, որով յայտնուում էր նրան:

Ի նկատի ունենալով համակրողական պատերազմը և դժբախտութիւնը մեր երկրում, առայժմ ըէֆօրմների գործադրութիւնը դադարեցուցէ, ուստի քարհանէք վերադառնալ Պօլիս:

Օգոստոսի 18-ին Հոֆֆը թողեց Արտամետը և Կարճկանի

զծով վերադարձաւ Պօլիս առանց նոյնիսկ Վան մտնելու և Հայ-
կական ընթերցանքի հարցը թաղւեց:

Այսպէս վարւեց երիտասարդ թուրքերի կառավարութիւնը
հայերի հետ այն ժամանակ, երբ նա հայերի աջակցութիւնը
պիտի գտնէր: Երբ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը երիտա-
սարգութեան գլուխ անցած դափ ու զուռնայով կառավարու-
թեան զուռն էր գնում և հայ ժողովրդի լօտալութեան օրինակն
էր ցոյց տալիս:

Թէ ինչ կը լինէր տաճկահայ ժողովրդի հոգեկան վիճակը
այդ օրերում, գժւար չէ պատկերացնել: Հոֆֆի մեկնելու առի-
թով Վանի մէջ տաճիկ ժողովուրդը հայերին հեղնում էր ու ծաղ-
րում, այն տաճիկ ժողովուրդը, որը 7-8 օր առաջ Հոֆֆի դա-
ժով թուճով ու առեւտրութեամբ էր լցւած դէպի հայերը:

Երիտասարդ թուրքերի կառավարութիւնը այդ օրերում
այլանդակ բարքեր էր տալիս, մինչդեռ նա մի կողմից ջնջում
էր հայկական ընթերցանքի հարցը, միւս կողմից հայերի աջակ-
ցութիւնն էր խնդրում, անմիտ խոստումներ անելով նրան:

Ապիկար կառավարութիւնը գործիք դարձած Գերմանիայի
ձեռքում, երազում էր յարձակել Ռուսաստանի վրա և Կովկասը
գրաւել: Նա յոյսը դրել էր Կովկասի ազգաբնակչութեան աջակ-
ցութեան վրա. վստահ էր որ Կովկասի մահմեդականները կա-
ջակցեն իրեն. միամտութիւն ունէր հաւատալու նաև վրացիներին
աջակցութեանը. մնում էին հայերը:

Եւ ահա սէֆէր-բէրիկի օրերին, երբ էրզրումի մէջ Դաշ-
նակցութեան ընդհանուր ժողովը իր որոշումների ամփոփումն էր
կատարում, Պօլսից այդտեղ հասան երիտասարդ թուրքերի կու-
սակցութեան հրեք ներկայացուցիչները Դաշնակցութեան ներ-
կայացուցիչների հետ բանակցելու համար:

Թուրք ներկայացուցիչներն էին Նաջի բէյը, Բուխար-էդ-
դինը և Հիլմի բէյը: Սրանք գիմեցին Դաշնակցութեան ներկա-
յացուցիչներ Վառմանին, Ակնունուն և Ռոստոմին ու առաջար-
կեցին, որ նրանք պրօպագանդա մղեն Կովկասի և Պարսկաստա-
նի հայերի մէջ, կազմակերպեն կամաւորական խմբեր և պատե-
րազմի դէպքում մտնեն տաճիկ զօրքերի շարքը ընդդէմ ռուսներին:

— Պատերազմը լինելու է, ապստամբութիւնը Կովկասում

անխուսափելի է, ոտքի են կանգնելու լեռնականները, թուրքերը, նոյնիսկ վրացիները, թող միանան նաև հայերը, իսկ զրա փոխարէն մենք խոստանում ենք տալ հայերին ինքնավարութիւն, — ասացին թուրք ներկայացուցիչները և, իբրև ապացոյց իրենց ասածների, ցոյց տւին մի քարտէզ նոր ընդգծումներով, որով Թիֆլիսի, Բուժայիսի նահանգները, Բաթումի շրջանը և Տրապիզոնի վիլայէթի մի մասը տրւելու էր ինքնավար Վրաստանին: Ամբողջ Դաղստանը, Բաղւի նահանգը և Գանձակի նահանգի մի մասը տրւելու էր Կովկասի թուրքերին, իսկ Կարսի շրջանը, Երևանի նահանգը, Գանձակի նահանգի մի մասը, ինչպէս և Վանի, Բիթլիսի վիլայէթները ու Էրզրումի վիլայէթի մի մասը տրւելու էր ինքնավար Հայաստանին:

Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները լսեցին առաջարկութիւնը, լսեցին ու զարմացան թուրք ներկայացուցիչների միամիտ ձևանալու վրա, այն մարտիկ, որոնք չկարողացան հաշտւել հայկական անդամահատւած քէֆօրմիսիի հետ ու տապալեցին նրան, այսօր այդ նոյն մարդիկ եկել ու խոստանում էին երեք նահանգներ Կովկասից և երեք վիլայէթներ Տաճկաստանից տալ հայերին: Ու պատասխանեցին որ իրենք այդպիսի առաջարկութիւն ընդունել չեն կարող, որ հայերը երկու պետութիւններէ մէջ էլ պիտի կտտարեն իրենց քաղաքացիական պարտքը և որ խորհուրդ չեն տալ տաճիկ կառավարութեանը պատերազմի մէջ նետւել՝ համոզւած, որ պատերազմից միմիայն կը տուժի երկիրը:

Ի հարկէ թուրք ներկայացուցիչները բաւական չը մնացին այդպիսի պատասխանից, նրանք հեռացան դժգոհ սրտով, նրանք համարեցին այդ դաւաճանութիւն:

Նման զիմուքներ տեղի ունեցան նաև Մուշում, Վանում, պատասխանը, ի հարկէ, եղաւ նոյնը և զրանով էլ խնդիրը փակւեց:

Էրզրումում տեղի ունեցած բանակցութիւնից յետոյ տաճիկ կառավարութեան վերաբերմունքը դէպի հայերը միանգամից փոխւեց: Էրզրում համախմբւած դաշնակցական գործիչները առնւեցին հակողութեան տակ ու հեռացւեցին քաղաքից: Մի քանի կովկասցի հայ ուսանողներ, որոնք այդ միջոցին ուսումնասիրութիւններ կատարելու նպատակով գտնուում էին Մուշում և

Սասունում, ձերբակալեցին և հսկողութեան տակ ուղարկեցին Էրզրում և այնտեղից էլ Կովկաս:

Հալածանք սկսեց նաև տեղական ժողովրդի դէմ, ի հարկէ, անկախ այն ճնշումներէ, որոնք տեղի ունէին զօրածողովի և պատերազմական տուրքերի հետեանքով:

Նախ որոշեց հայերի ձեռքը գէնք չը տալ, իսկ այդ արեւց կողմնակի ճանապարհով, հրատարակեց մի հին օրէնք, որով իւրաքանչիւր զինուորացու կարող էր ազատել զինուորութիւնից, եթէ վճարէր 43 լիւրա փրկանք, թէև այս օրէնքը տարածուեալ էր ամենքի վրա անխտիր, բայց շահագործման օրիկէտ հանդիսացան բացառապէս հայերը: Գեղեցիկ որոշում — մի կողմից հայերը գէնքի տակ չէին մտնի, միւս կողմից պետութեան դատարկ զանձարանը կը լցւէր:

Եւ իսկապէս, բազմաթիւ հայ երիտասարդներ վճարեցին փայլուն լիւրաները ու ազատեցին զօրածողովից, բայց ոչ մշտապէս: Նրանք ենթարկեցին նոյն պահանջներին նորից ու նորից և վերջն էլ ուղարկեցին սոսկալի կառավարանները, ինչպէս այդ կը տեսնենք յետոյ:

Սակայն զինուորացուների խոշորագոյն մասը անկարող լինելով փրկանք վճարել, մտաւ գէնքի տակ, մինչև որ տեղի ունեցաւ մատոռայական զինաթափումը և ապա ջարդը:

Քրիստոնեաների վերաբերեալ այս բացառիկ արարքը հայ ժողովրդի կողմից ընդունեց իբրև անվստահութեան մի ակտ, և կասկածներ ծնեցին, սակայն անվստահութեան և կասկածի մի նոր առիթ կառավարութիւնը աւելց հայ պաշտօնեաների դէմ հանած իր հալածանքով: Հալածանք խօսքը քիչ է, հոյ պաշտօնեաները ոչ միայն հալածեցին, այլ և արձակեցին պաշտօնեաներից: Հայաբնակ շրջաններում հայ պաշտօնեաների թիւը քիչ չէր, հայ ժողովրդի թիւի համեմատութեամբ նրանք կազմում էին չնչին տոկոս, և այդ չնչին լոկոսը կազմւել էր սահմանադրական վերջին տարիներում, երբ կառավարութիւնը հայերին մի կերպ շահելու համար, պաշտօնի էր կանչում հայ մարդիկ և ահա այսօր այս չնչին տոկոսն էլ քշւում էր ասպարէզից և քշւում էր առանց պատճառաբանութիւնների:

Այսպէս, օրինակ, զիւս ռուս-տաճկական պատերազմը չբացած հեռացրին պաշտօնից Էրզրումի վիլայէթի Կիրճանիս գա-

ւառի գայմագամին, որը յայտնի Գրիգոր Զոհրարի հղբայրն էր: Հեռացրին նաև Վանի վիլայէթի Ալջաւազ գաւառի գայմագամ Պետրոս բէկին և տեղը նշանակեցին ոմն Նաջի բէյ վանեցի:

Սրանք գայմագամներ էին, այսինքն պատասխանատու պաշտօնեաներ, որոնց ներկայութիւնը կարող էր այս կամ այն ազդեցութիւնը ունենալ ժողովրդի վրա. սակայն պաշտօնագուրկ էին անում նաև այնպիսիներին, որոնք համարեա ազդեցութիւն չունէին կառավարութեան ընթացքի վրա. այսպէս, օրինակ, Վանի մէջ երեք հայ օստիկանների—Պօղոս Տէր Պօղոսեանին, Շահէն Փրթօեանին և Արմենակ Շատալցեանին՝ առաջարկեց կառավարութիւնը պաշտօնով տեղափոխել Մուսուլ և զբանցից երկուսը ստիպուած հղան թողնել պաշտօնները:

Միմիայն հայ պաշտօնեաներին պաշտօնանկ անելով չք բաւականացաւ տաճիկ կառավարութիւնը, այլև ցոյց տւեց իր վերաբերմունքը նոր պաշտօնեաներ նշանակելու գործում:

Կը բերենք մէկ օրինակ: Վանի կուսակալ Թահսին բէյը, որը համարոււմ էր կրթւած և շատ ղէպքերում արդարամիտ մարդ, ուսուտաճկական պատերազմի նախօրեակին նշանակեց Էրզրումի կուսակալ, իսկ նրա տեղ նշանակեց Բաշկալէի մութէսէրիֆ Ջէւղէտ բէյը, որը Էնվէր բէյի փեսան էր: Ջէւղէտը նոր ղէմք չէր, նա Վանի երբեմնի կուսակալ Թահար փաշայի որդին էր, մի սրիկա ղէմք:

1908 թւի սկզբում, սահմանադրութիւնից մի քանի ամիս առաջ, Դաշնակցութեան զինւորներից մէկը, անունը Դաւիթ, իր ընկերներից գժտւած, դիմեց մի ստոր միջոցի. կառավարութեանը մատնեց Դաշնակցութեան ղէնքերի պահեստները: Այդ միջոցին, կուսակալ էր Վանում մի ստոր արարած—Ալի բէյը, որը սահմանադրութիւնից յետոյ պաշտօնանկ եղաւ և Կովկասի վրայով Պօլիս գնալիս, Բաթումի մէջ ընկաւ վրիժառու մէկ հայի գնդակով:

Տեղի ունեցան խուզարկութիւններ, բռնեց Ս. Գրիգորի Վանքում եղած ղէնքի պահեստը, սկսեցին ձերբակալութիւններ ու տանջանքներ: Այդ ժամանակ առանձին անուն հանեց Սարայի գայմագամը: Սա Աբաղայի Խաչան զիւղում առևտուրով պաշապող վանեցի Պետրոս Փիրումեանին, իբրև յեղափոխականի, ամէն տեսակ տանջանքների ենթակելուց յետոյ, դիմեց հետեւալ

միջոցին. հրամայեց բերել երկու կատուններ, նրանց ձգեց Պետրոսի վարտիկի մէջ և ապա փայտով սկսեց ծեծել կատուններին. կատունները կատաղած ծւատեցին խեղճ մարդու մարմինը, որից յետոյ Պետրոսը ապրեց միմիայն մի օր:

Դրանով չը բաւականացած, գաղան գայմագամը սոսկալի ծեծեց յետոյ Պետրոսի 12 տարեկան տղային—Սարգսին. ոտները նալել տւեց և ստիպեց նալած ոտներով առաջ ընկնել զէնքերի թաղստոցը ցոյց տալ. ի հարկէ փոքրիկ Սարգիսը մի քանի անգամ ուշից գնաց: Այս դէպքից յետոյ լիշեալ գայմագամը կոչւեց նալբանդ գոյմագամ:

Ահա այդ գայմագամը Զէւդէտ բէյն էր, որը սահմանադրութիւնից յետոյ Սարայի գայմագամութիւնից նշանակւեց Բաշկալէի մութէսէրիֆ, իսկ մութէսէրիֆութիւնից նշանակւեց Վանի կուսակալ: Արդեօք կասկածի տեղ մնում է, որ տաճիկ կառավարութիւնը կուսակալ կարգելով նալբանդ Զէւդէտին, սկիզբը չէր դնում հալածաքններ:

Սակայն գլխաւոր անվստահութիւնը, որ ծագեց հայերի մէջ դէպի տաճիկ կառավարութիւնը, այն խտրականութիւնից յետոյ էր, որ տեղի ունեցաւ հայ և տաճիկ զինւորների նկատմամբ: Տաճիկներին լաւ գնդերի մէջ էին ուղարկում, հայերին վատ. տաճիկներին մօտ տեղերում էին պահում, հայերին հեռու տեղեր էին քշում. տաճիկների ձեռքը զէնք էին տալիս, իսկ հայերին մեծ մասամբ ուղարկում էին խրամատների փոքրիկ և ճանապարհների վրա աշխատելու և այս խտրականութիւնը նրկատելի դարձաւ նոյնիսկ զօրաժողովի առաջին օրերից:

— Օսմանեան վերջին զօրահաւաքութիւնը գործադրւեցաւ ժանդարմների՝ ոստիկան-զինւորութեան ձեռով, որ կը բաղկանար երկու մասերէ՝ հաստատուն և շրջուն: Ակներեւ է երկուքի մէջ եղած տարբերութիւնը, մանաւանդ առաջինի առաւելութիւնները բնակարանի, հագուստի, սնունդի եւայն երկրորդական յարմարութեանց տեսակէտից:

— Խտրականութեան առաջին քայլը առնւեցաւ ճիշտ տեսակներու արձանագրութեանց ստեղծում: Մօտակայ դաւաճներու հաստատուն գունդերի մէջ հայեր շատ աննշան թւով յաջողեցան արձանագրել, այն էլ բացարձակապէս անհատական միջ-

նորդութիւններու շնորհիւ: Մասնաւոր ջանք մը թափւեցաւ հայ զինւորները հետացնել իր բնագաւառէն. ընդհանրապէս զրկւեցան շրջուն գունդերուն մէջ, անծանօթ պայմաններուն: Եւ առաջին իսկ օրէն, առանց ամենատարրական մարզանք մը կատարելու, իր կողքին ունենալով իսլամ զինւորը՝ մարզանք տեսած, զգեստաւորւած պետութեան աւելի հանգիստ օրերուն, օժտւած գեղացիները շահագործելու ամեն ընդունակութիւններով:

— Յետոյ երևան եկաւ ամենաթիփիք երևոյթը և խորականութիւնը: Սովորական էր հաւատացնել որ կենտրոնի մէջ բաւականաչափ զէնք չը կայ և թէ բաւական էր իրենց գունդերու սահմանավայրը հասնել, երբ առատօրէն պիտի ստանային ռազմամթերք: Անշուշտ աւելորդ է ըսել, որ իսլամները մասամբ զէնք կստանային, որպէս կրթւած զինւորներ: Եւ որպէս մասնաւոր բարեացակամութիւն կը կրկնէր յաճախ, թէ փոխանակ զէնք գործածելու դժւարութիւնը կրելու, լաւագոյն էր հայերը գործածել համաձայն իրենց ընդունակութիւններուն, որպէս արհեստաւոր և կամ որպէս ամալէա — աշխատաւոր: Ահա աշխատանքի բաժանումի այն նոր սխառմը, որուն վրայ պետական գերագոյն իշխանութիւնը հաստատեց իր արտառոց թէզը:

Ահա այսպէս էր նկարագրում տաճիկ կառավարութեան խորական գործնէութիւնը հայերի նկատմամբ Վանի զօրածոդովի աշխատանքներին մասնակցած, զինւորակոչւած Հ. Գալիկեանը:

Կարիք չը կայ հոգեբան լինել՝ ըմբռնելու համար այն սըրտամաշ կացութիւնը, որ ստեղծուած էր հայ զինւորի համար, տեսնելով թէ ինչպէս այն ժամանակ, երբ իրենը արհամարելով քշում էին ճանապարհների վրա, խրամատների մէջ կամ մթերքների կոյտերի մօտ ստորացուցիչ աշխատանքներ կատարելու, այդ նոյն ժամանակ տաճիկ, յաճախ տխուր քիւրդ զինւորը զէնքը ուսին խրոխտ ու հպարտ գալիս էր ու անցնում իբրեւ այդ երկրի տէրը:

Այո, այդ անհաւատար պայմաններում, այդ խորական ստորացուցիչ վիճակում եղողը իբրաւունք ունէր զասպրութեան դիմելու: Եւ դիմեց. դասալքութիւնը սկսեց գլխաւորապէս ճանապարհների և խրամատների վրա աշխատողների շարքերում:

ուր ֆիզիքական զրկանքների հետ հայ զինուորը կրում էր նաեւ քնակարանի, ուտեստի և հագուստի զրկանքներ: Զէնքի տակ եւ զող հայ զինուորները մինչև ուռւ-տանկական պատերազմը շատ քիչ թւով դասալիքներ տւեցին:

Տաճիկ կառավարութիւնը հալածանք սկսելով հայերի դէմ, հայեր, որոնց համակրութիւնը ուսանների կողմն էր, գրանով ձեռնարկեց իր գլխաւոր մտադրութիւնը իրագործել, նա պատրաստուում էր յարձակել Ռուսաստանի վրայ: Տաճիկների այս մտադրութիւնը յայտնի դարձաւ դեռևս սէֆէր-բէրլիկի առաջին օրերից:

Անգլիան յուլիսի 24-ին պատերազմ յայտարարելով Դերմանիային, գրաւեց Տաճկաստանի պատէր տւած երկու զրահանաւերը, որոնք աւարտւելու վրա էին անգլիական Ամատրոնգ գործարանում: Այդ նաւերն էին «Սուլթան Օսմանը» և «Մահմէդ աշխարհակալը»: Անգլիան գրաւումը կատարեց, հիմնւելով պատերազմական օրէնքների վրա՝ վճարելով զրահաւորների արժէքը:

Այս դէպքի հետ միաժամանակ, Տաճկաստանը Դերմանիայից գնեց երկու զրահանաւ, որոնք անմիջապէս լողացին դէպի Բոսֆորի ջրերը, դրանք «Գեօրեհ» և «Բրէպաւ» զրահանաւերն էին:

Այն ժամանակ, երբ Դերմանիան ձեռնոց էր նետել մի քանի պետութիւնների և ինքը նաւերի կարիք ունէր, ծիծաղելի է թւում, որ այդ նոյն Դերմանիան իր զրահանաւերից երկու շաւաղոյնները վաճառէր Տաճկաստանին: Իսկութիւնը այն է, որ Դերմանիան ոչ թէ այդ նաւերը վաճառեց Տաճկաստանին, այլ Տաճկաստանի դրօշակի տակ ուղարկեց Բոսֆորի ջրերը՝ Ռուսաստանի վրա երբ և իցէ յարձակւելու նպատակով: Այսպիսով Տաճկաստանը իրեն չէզօք յայտարարելով հանդերձ, ապագայ իր ծրագրերի իրագործման առաջին նշանը տւեց:

Բայց Ռուսաստանի գլուխը այդ միջոցին չափից դուրս խառն էր, որ կարողանար նախատեսել Տաճկաստանի մտադրութիւնը:

Երկրորդ լուրջ ձեռնարկութիւնը ուսանների դէմ, որին դի-

մեց Տաճկաստանը, այդ չէթայական խմբերի և միլիցիայի կազմակերպումն էր: Միլիցիան կամ միլիանների գնդերը կազմեցին 17-ից մինչև 20 և 45 տարեկանից վեր, այսինքն այն տարիքի մարդկանցից, որոնք զօրաժողովից չուրա էին մնացել: Կազմեցին նաև դասավիք եղած քիւրդերից: Այդ գնդերը փոխաբերելու էին ժանդարմերիական կազմերին, որոնք պիտի ուղարկւէին պատերազմի դաշտ:

Բայց առանձին հոգացողութեամբ կազմակերպեցին չէթայական խմբերը, որոնց վրա տաճիկ կառավարութիւնը մեծ յոյս ունէր դրած: Պահեստի զօրքի շարքերից ընտրում էին ամենավարժ և աչքի ընկնող զինուորներին և կազմում էին սրանցից առանձին խմբեր, որոնց կոչումը լինելու էր կատարել ամենայանդուզն ձեռնարկութիւններ:

Օրինակ. երիտասարդ թուրքերի ներկայացուցիչ Նաջիբէյը, որը Պօլսից էրգրում և կաւ Դաշնակցական ներկայացուցիչների հետ բանակցելու համար, էրգրումի և Վանի զօրքերի միջից ընտրեց 3000 լաւագոյն զինուորներ և դրանց գլուխը անջնելով, ուղևորեց Պարսկաստան, ուսանորի դէմ խռովութիւններ հանելու և կարևոր դէպքում գործողութիւններ սկսելու համար:

Չէթայական խմբերը կազմեցին չէքքէզներից ու լազերից, որոնք յայտնի են իրենց սխրագործութիւններով, նաև այնպիսի քիւրդական ցեղերից, որոնք աչքի են ընկել իրենց վայրագութիւններով: Այդ բաւական չէ, չէթայական խմբերը ուժեղացնելու նպատակով բանդերից արձակեցին շարագործներին ու մարդասպաններին և ներումն շնորհեցին փախստական դարձած քիւրդ ցեղապետներին: Շարժման մէջ զրին նաև համիդիական գնդերը:

Ահա այս բոլորը ուղղւած էին բացարձակապէս Ռուսաստանի դէմ:

Սակայն տաճիկ կառավարութիւնը այնքան յանդուգն էր դարձել, որ նա ոչ միայն Ռուսաստանի դէմ էր պատրաստուում, այլ և Անգլիայի և Ֆրանսիայի: Նա մինչև անգամ իրեն հաշիւ չէր տալիս, թէ ինչ ահաւոր գործի է ձեռնարկում:

Հոկտեմբերի 1-ին տաճիկ կառավարութիւնը յայտարարեց կապիտուլացեօններ ջնջումը: Այն մի շարք արտօնութիւնները, որ դարերի ընթացքում երոպական պետութիւնները ձեռք

էին բերիլ զաշնագրերով իրենց հպատակների համար Տաճկաստանում, ինչպէս վերը տեսանք, երիտասարդ թուրքերի կոռււվարութիւնը մի գրչի պոտյոտով յայտարարեց չեղած և գրանով ձեռնոց նիտեց Եւրոպային, առանձնապէս Գերմանիային, Անգլիային և Ռուսաստանին:

Այս բոլորի հետ միասին Տաճկաստանում սկսել էր մի ետուն պրօպագանդա յօգուտ Գերմանիայի: Երկրի մէջ տարածւում էին գլխաւորապէս գերմանական աղբիւրներից ստացւող հեռագիրներ և լրագիրներ պատերազմի ընթացքի մասին: Փրբանսիական, անգլիական ու ռուսական աղբիւրներից ստացւող հեռագիրները բռնւում էին Պոլսի գրաքննիչի կողմից և գաւառները չէին ուղարկւում: Թուրք թերթերը լեցնում էին իրենց էջերը գերմանական յաղթութիւններով՝ չափազանցած ու գունաւորւած: Հակառակ տրամադրուած, մասնաւորապէս հայկական և յունական թերթերը ենթարկւում էին գրաքննական ներշնչումների և գրում էին հակառակ իրենց ներքին համոզմունքներին:

Եւ այս օրինակ պրօպագանդայի շնորհիւ Տաճկաստանում ահադին գործ կատարեց, տատանւողները ամրապնդեցին, թերահաւատները հաւատի եկան, իսկ հաւատացածները ոգևորութեան դազաթնակէտին հասան: Այս բանին նպաստեց մանաւանդ այն, որ ռուսական բանակը գերմանական սահմանի վրա մի շարք անյաջողութիւններ ունեցաւ:

Պրօպագանդայի կատարած դերը պէտք է շեշտել առանձնապէս նրա համար, որ սէֆէր-բէրլիկը շատ շրջաններում և մանաւանդ ժողովրդի մէջ առաջ բերեց զժկամութիւն: Օրինակ, ռուս-սահմանամերձ, այն է, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայէթներում մահմեդական ազգաբնակչութիւնը հակառակ էր ինչպէս պատերազմին, նոյնպէս և սէֆէր-բէրլիկին, հակառակ էր ոչ միայն գիւղացիութիւնը, այլ և քաղաքների ազգաբնակչութիւնը: Ռուս կառավարութեան և ռուս բանակի մասին մահմեդական ժողովրդի մէջ մեծ հմայք կար. նա համոզւած էր, որ Տաճկաստանը չը պիտի կարողանայ մի օր անգամ դէմ դնել ռուսական արշաւանքին. և այս տեղից էլ ծագում էր նրա մէջ հակամիտ վերաբերմունք դէպի սպասւող պատերազմը:

Հայերի պատմելով, ոչ միայն գաւառներում, այլ և քաղաք-

ներում տաճիկներն ու քիւրդերը դիմում էին դրացի հայերին հետեալ առաջարկութեամբ.

— Մենք կը պաշտպանենք ձեզ, եթէ կառավարութեան կողմէից բռնութիւն լինի, դուք էլ պաշտպանէք մեզ, եթէ ուռաները մեր երկիրը մասնեն:

Նրանք ամէն կերպ աշխատում էին հայերի սիրտը շահած լինել, բարեկամ մնալ նրանց, այնքան հաւատացած էին ուռաների յաղթութեանը պատերազմի դէպքում:

Ոչ միայն ժողովուրդը, այլ և պաշտօնէութիւնը հակառակ էր պատերազմին. կան բազմաթիւ դէպքեր, թէ ինչպէս տաճիկ պաշտօնեաները հայերի մօտ արտայայտուել են բացասաբար ոչ միայն պատերազմի, այլ և երիտասարդ թուրքերի կուսակցութեան ամբողջ ընթացքի նկատմամբ: Բերենք այդպիսի դէպքերից մէկը:

— 1914 թւի յուլիսի 22-ին ես և Ստսունի առաջնորդական փոխանորդ ու Պիտրոս-Առաքելի վանքի վանահայրը—Ստեփան վարդապետ Բաղդասարեանը գտնուում էինք Սասունի դայ. մագամ Ասադ-բէյի մօտ, երբ ստացանք սէֆէր-բէյի կ'այտարարող հեռագիրը.— պատմում է Մուշի առաջնորդարանի նախկին քարտուղար և Պօլսի թերթերում աշխատակցող Նազարէթ Մարտիրոսեանը,— ես այդ միջոցին Սասունի կեդրոնավայր Վարլճոյ աւանում գանձապահի (սանդղ-էմինի) պաշտօն էի վարում, և իբրեւ պաշտօնեա, շատ մօտ էի գայմագամին. գայմագամը իթթիհատական էր՝ ծագումով ալ ալբանացի.— Բու հիւքմաթ բաթաշաք (այս երկիրը կը կործանուի), բացահանչեց դայմագամը վրդովւած, երբ հեռագիրը առնելով աչքի սնցկացրեց, և ապա նետելով սեղանի վրայ աւելացրեց,— մեր կառավարութիւնը Յրանսիայից փոխառութիւն վերցրեց որ երկրի ներքին կարիքները հոգայ, իսկ այժմ նրա զբաժնով զէնք է դրնում, որ նրա զէմ գործածիւնն միանգամայն բացասական կարծիք յայտնելով պատերազմի ու սէֆէր-բէյի կ'ի մասին, նորից կրկնեց:

— Բու հիւքմաթ բաթաշաք:

Ահա այսպէս արտայայտուած էր սէֆէր-բէյի կ'ի օրին տաճիկ գայմագամը, այսպէս արտայայտուած էին նաև շատ շատերը

պաշտօնեաներից: Բացառութիւն կազմում էին մի քանի բարձր
պաշտօնեաներ և նրանց համակիր մի կարգի տաճիկներ, որոնք
անբաժան կապ ունէին Պօլսի Իթթիհատական կուսակցութեան հետ
ու ոգևորւած էին Գերմանիայով:

Բայց սկսեց պատերազմը Եւրոպայում, դրան հետ միաժամա-
նակ սկսեց գերմանասիրական պրօպագանդը Պօլսում: Երբ տասարդ
թուրք պրօպագանդիստները ցրեցին զաւառները, գերմանական
պաշտօնական ու անպաշտօն գործակալները հեղեղեցին երկիրը,
հեռագիրներն ու լրագիրները՝ միակողմանի, գունաւորւած տեղե-
կութիւններով ի նպաստ Գերմանիայի, տարածեցին ու ծաւալ-
եցին երկրի բոլոր անկիւնները, աստիճանաբար բարձրացաւ
ժողովրդի տրամադրութիւնը և շուտով թերահաւատ ժողովուրդը
հաւատաց Գերմանիայի գերբնական ու անխորտակելի ուժին և
թեքեց դէպի պատերազմը:

Բայց նախ քան ուստաճկական պատերազմին անցնելը,
կարևոր է իմանալ, թէ ի՞նչ շարժում տեղի ունէր այդ միջոցին
Յովկասում:

ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Վերջին երկու դարերի, առանձնապէս 19-րդ դարի ընթացքում հայ ժողովրդի բախտը կապւած է եղել ռուսական զէնքի յաջողութեան հետ Կովկասի սահմաններում. որքան այդ զէնքը յաջողութիւն է ունեցել, այնքան հայ ժողովրդի դրութիւնը լաւ ընթացք է ստացել ու ապահովութիւն գտել:

✓ Պարսկական և տաճկական լծերի տակ հեծող հայ ժողովուրդը դեռ ևս 17-րդ դարի սկզբից իր հայեացքը դարձրեց զէնքի Ռուսաստանը, արագ առաջագիւժող դրացի այդ քրիստոնեապետութիւնը, որը հետզհետէ ընդարձակելով, ընթանում էր զէնքի ասիական յետաձգաց այդ երկու պետութիւնների նւաճումը:

Դեռ ևս հին դարերից կուլտուրայի ձգտող հայ ժողովուրդը իր բնածին հակումները զարգացնելու ասպարէզ չէր գտնում այդ պետութիւնների մէջ. նա ձգտում էր մի նոր հովանաւորող ձեռքի, որի պաշտպանութեան տակ կարողանար առաջ դնալ ու զարգանալ. այդպիսի հովանաւորող ձեռք հանդիսանում էր Ռուսաստանը: Եւ որքան որ առաջխաղացումը զէնքի Առաջաւոր Ասիան պահանջում էր ռուս պետականութեան շահը, նոյնքան աւելի այդ առաջխաղացումը պահանջում էր հայ ժողովրդի դոյութեան խնդիրը: Սրանով էլ պիտի բացատրել այն երեւոյթը, թէ ինչպէս հայ ժողովուրդը յանձին իր աշխարհական և հոգեւոր ներկայացուցիչների դեռ ևս Պետրոս Մեծի օրերից սկսած անդադար դիմումներ էր անում Ռուսաստանին, խնդրելով շարժւել առաջ, քէն պարսիկներին ու տաճիկներին, ազատել հայութիւնը նրանց լծից, խոստանալով իր աջակցութիւնը բոլոր պարագաներում:

Սրան ապացոյց են Խաբայէլ Օրբի, Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանի, Ներսէս Աշտարակեցու և ուրիշների դիմումները:

առևտրական արքունիքին, նրանց ջանքերը՝ ազատել պարսիկներին տիրապետութիւնից Սիւնիքը, Արարատեան երկիրը և Ռուսաստանի հովանու տակ հաստատել հայկական մի իշխանութիւն։

18-րդ դարի ընթացքում ռուսները առաջ խաղալով գրաւում են Կասպից ծովի հիւսիսային և արևմտեան ափերը մինչև Բազու՝ ոտք դնելով Անդրկովկասի սահմանները։ 19-րդ դարի սկզբում գրաւում են Սիւնիքը, Վրաստանը․ իսկ յետագայ 1827, 56 և 77 թւերին գրաւում են Նրեանի, Նախիջևանի խանութիւնները, Ալեքսանդրօպօլի ու Կարսի շրջանները և Սև ծովի հարաւարեկեան ափերը։

Ամէն անգամ, երբ ծագում էր ռուս-պարսկական և ռուս-տաճկական պատերազմ, հայերը իրենց բոլոր աջակցութիւնն էին տրամադրում ռուսներին, ոչ միայն երկրի ճանապարհները ցոյց տալով, թշնամու դրութեան մասին տեղեկութիւններ հաղորդելով, ռուսական բանակին խաչ ու խաչվառով դիմաւորելով և յաճախ նրանց պաշար հայթհայթելով, այլ և կամաւորական խումբեր կազմելով ու ռուսական զօրքերի առաջապահ շարքերը զբաւելով։ Այսպէս վարւում էին հայերը, այս պահանջում էր ներքանց շահը։

Ռուս բանակին աջակից հայ կամաւորական խմբեր անցեալում կազմել էին մի քանի անգամ, քայքայ աչդ առանձնապէս աչքի ընկաւ Սիւնիքը և Արարատեան երկիրը գրաւելու ժամանակ։

1827 թւի պատերազմի ժամանակ, երբ Ներսէս Աշտարակեցին դեռ ևս Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ էր, ձգեց ամէն մի հոգեւոր գործ, նետուեց փոթորիտ ասպարէզ և հայ ժողովրդին խրախոյս կարգալով, ինքը անցաւ կամաւորական շարժման զբաղումը։ 1827 թւի կամաւորական շարժումը սկսեց Թիֆլիսում, բազմաթիւ հայեր՝ թէ քաղաքից և թէ գաւառից եկան ցուցակագրւեցին և մտան կամաւորական զնդի մէջ։ Մարտի 30-ին Ղաթախ կոչւած հրապարակում, այժմեան Աղեքսանդրեան այգու տեղում, կայացաւ կամաւորների զօրախաղ, որին ներկայ գրտուեց Ներսէս Աշտարակեցին ձիու վրայ բազմած և քաջաւերական խօսքը ուղղեց կամաւորներին։ Իսկ մայիս 15-ին վանքի մայր եկեղեցում մեծ հանդէսով տեղի ունեցաւ հայ կամաւորների երգում և նրանց զնդի դրօշակի օծումը, որը, որքան գիտենք, մինչև այժմ էլ պահւում է Էջմիածնի թանգարանում։

Հայ կամաւորների գունդը ունէր պիտական զէնք, իր յատուկ համազգեստը, ստանում էր զանձարանից սնունդ, կամաւորի ընտանիքը ազատւում էր բոլոր տուրքերից: Զինւորական կազմը նշանակւած էր հայերից, որոնք ստանում էին համապատասխան ոռճիկ զանձարանից:

Ներսէս Աշտարակեցին, անցնելով կամաւորական շարժման գլուխը և իր կողմից այդ առիթով կոչ ուղղելով հայ ժողովրդին, ունէր մեծ ակնկալութիւններ: Նա ոչ միայն սպասում էր հայ ժողովրդի ազատութիւնը պարտիկների լծից, այլև սպասում էր Արարատեան երկրի, կամ Հայկական Նահանգի աւետօնօհայի իրականացմանը: Այս մտաւում էր Ներսէս Աշտարակեցին, այս խոստացել էին նրան, որը սակայն իրականութիւն չը գտաւ:

Այսպիսով ներկայ պատերազմի սկզբում ծագելով կամաւորական շարժում Կովկասի հայութեան մէջ՝ հրեոյթը նոր չէր: Նա ունէր իր օրինակը անցեալում: Երեոյթը նոյնն էր, սակայն նոյն չէին մնացել պայմանները հայութեան համար:

Նախկին պատերազմներէ ժամանակ, թէ Պարսկաստանը և թէ Տաճկաստանը հանդիսանում էին աւատական-բռնապետական երկիրներ և հայերը ենթակայ էին անօրինակ ճնշումների ու քմահաճոյքների: Ներկայ պատերազմի օրօք Տաճկաստանը սահմանադրական երկիր էր և հայ ժողովուրդը այդտեղ անհամեմատ աւելի լաւ վիճակ ունէր, քան առաջ:

Միւս կողմից, հայ ժողովուրդը անցեալում միշտ ոռւս կառավարութեան փայփայանքն ու խրախուսանքն է գտել, մինչդեռ վերջին երկու երեք տասնամեակների ընթացքում նոյն կառավարութեան, աւելի ճիշդ Կովկասեան վարչութեան վերաբերմունքը դէպի հայ ժողովուրդը փոխեց. և փոխեց միանգամից. այդ շրջանում Կովկասի հայերը ապրեցին դժուարեանքներէ խստութիւնները, որոնք չափ ու սահմանը անցան. ահա նատես եղան զպրօցներէ փակման և եկեղեցական կալւածներէ դրաման ակտերին, կալւածներ, որոնց եկամուտներով պահուում էին ծխական դպրոցները, ճաշակեցին հայ-թուրքական ընդհարումների զառնութիւնները. և վերջապէս տեսան 1909 թ.ի հալածանքները, երբ Կովկասի բոլոր վայրերում ահազին թւով ինչ տիկիդենտ մարդիկ, մեղադրելով զաշնակցութեան կուսակցութեան պատկանելու մէջ, ձգեցին բանդերը, աքսորեցին, նոյնիսկ

տաժանակիր աշխատանքների դատապարտեցին, իսկ շատերն էլ խուսափելով դատից, անցան սահմանից՝ այն կողմը և մի որոշ, թիւ նրանցից իրեն համար գործնէութեան ասպարէզ ընտրեց Տաճկաստանը, ուր նրանք ոչ միայն չէին հալածուում տաճիկ կառավարութեան կողմից, այլ և սիրաշահուում էին:

Ահա այսպէս էր երկրի դրութիւնը Կովկասում մինչև 1912 թւի կէսերը, երբ մէկէն ոռւսական զեապանատունը Տաճկաստանում սկսեց հետաքրքրւել հայ ժողովրդի վիճակով: Իսկ 1913 թւի կէսերին ոռւս կառավարութիւնը երոպական պետութիւններին ներկայացրեց հայկական բեֆօրմների ծրագիրը. ու վերաբերմունքը զէպի հայ ժողովուրդը փոխեց:

Ոռւս կառավարութիւնը հրապարակի վրա դրեց հայկական բեֆօրմների ծրագիրը այն միջոցին, երբ քայքայւել էր բալկանեան պետութիւնների միութիւնը տաճիկների զէմ, և երեկւադաշնակիցներ — Բոլքարիան, Սերբիան, Չեռնագորիան և Յուսաստանը տաճիկներին յաղթելուց յետոյ, իրենց զէնքը զարձրել էին միմիանց զէմ:

Այժմ տեսնենք, ինչիւր կատարեցին զրանից յետոյ:

Կովկասի հայ մտաւորականութիւնը և հայ մամուլը վերջին երկու տարիների ընթացքում ապրում էր մի հոռու կեանք. զբաղեցնող խնդիրը հայկական հարցն էր: Մասնաւոր ժողովներում, մամուլի մէջ շարունակ քննուում էր այդ հարցը. նոյն հարցը ըզբաղեցնում էր նաև պաշտօնական ու անպաշտօն մարմիններին, թւում էր, թէ ամեն ինչ կլանւած է այդ խնդրով:

Հայկական հարցը նորից զբւել էր ղիսլօմատիայի առաջ, մեծ պետութիւնների զեապանատները Պոլսում այդ հարցով էին զբաղւած: Պոլսի ոռւսական զեապանը հայկական բեֆօրմների ծրարիրն էր պաշտպանում, իսկ արտաքին գործերի նախարարը առիթ չէր փախցնում նոյն ծրագրի մասին խօսել՝ արտայայտւելով նոյն իսկ Պետական Դումայի ամբիոնից: Մի խօսքով արբամադրութիւնը զէպի հայերը Պետրօգրադի բարձր շրջաններում միանգամայն փոխւել էր, այն շրջաններում, որտեղից երեք տարի առաջ թեկադրանքներ եղան հոտապնդել դաշնակցական գործողներին:

Այս մէկ:

Երկրորդ, այդ միջոցին Կովկասը կառավարում էր մի խելացի դիպլոմատ, ուսն բիւրօկրատիայի լաւագոյն ներկայացուցիչներից մէկը, որը ճանաչած էր Ռուսաստանում ազատամիտ մարդ: Դա Վարանցով-Դաշկովն էր: Կովկասի նախկին փոխարքաներից և կառավարչապետներից ոչ մէկը այնպէս մօտիկից չէ կարողացել ճանաչել Կովկասը և ըմբռնել ռուսական շահը Կովկասում, ինչպէս Վարանցով-Դաշկովը:

Վարանցով-Դաշկովը չի դիմել մտրակի ուժին և ոչ էլ բռնի միջոցների, նա մեղմ, բարի կառավարիչ էր: Բացի այդ, նա չի եղել այլացեղ ժողովուրդներին ճնշող և ռուսականութիւնը կոպիտ ճանապարհով առաջ մղող, այլ նա եղել է խաղաղ կառավարիչ, խաղաղ նւաճող: Եւ այս ուղղութեամբ Վարանցով-Դաշկովը Կովկասում մեծ գործ է արել, մեծ գործ է արել յատկապէս Ռուսաստանի համար: Եթէ մի կողմ խոզնենք նրա բոլոր արածները և յիշենք միմիայն հայ ժողովրդի նկատմամբ նրա կատարած մի գործ, այն է՝ եկեղեցական կառուցների յետ տալը և հայոց ծխական դպրոցների վերարացումը, և ապա դրա կողքին դնենք այն տրամագրութիւնը, որ այս օր տիրում է հայ ժողովրդի մէջ դէպի Ռուսաստանը, հասկանալի կը լինի թէ որպիսի նուրբ հեռատեսութեամբ օժտւած էր այդ պետական մարդը: Վարանցով-Դաշկովի տաղանդը, իբրև ուսն պետական մարդ, պերազանցօրէն արտայայտւել է այն ընդարձակ գօլլադի մէջ, որ նա Կովկաս գալուց յետոյ ներկայացրեց կայսերը Կովկասի և մասնաւորապէս հայերի մասին:

Թէ Վարանցով-Դաշկովի գործունէութիւնը որքան անկեղծ է եղել դէպի հայ ժողովրդի խնկական շահերը, իբրև ուրոյն ցեղի, դժւար է այժմ այդ հարցը լուսաբանել ճշտօրէն, խնդիրը վիճելի է և ժամանակի կարօտ, սակայն անհերքելի է, որ Կովկաս անձնապէս դէպի հայ աչքի ընկնող մարդիկ, և մասնաւոր դէպի հայ բարձր հոգեւորականութիւնը ունէր վերին աստիճանի քարեացական վերաբերմունք:

Եւ ահա Պետրօգրադի բարձր շրջաններում առաջ եկած լաւ տրամագրութիւնը դէպի հայերը մէկ կողմից, Վարանցով-Դաշկովի պէս խելացի պետական մարդու ներկայութիւնը Կովկասում՝ միւս կողմից, զարկ տւին հայ ժողովրդի ծանր օրերին ձեռնթափ եղած և մի կողմ քաշւած հայ առաջաւոր գասին և

հայ հոգևորականութեանը, ու այդ օրից կովկասի մեր ազգային գործերի գլխին բաղմած ենք տեսնում հայ առաջաւոր հարուստ դասակարգը և հայ հոգևորականութիւնը:

Կազմւում է Թիֆլիսում ազգային մի մարմին, որը յետոյ կոչւեց «Ազգային Բիւրօ». նման մարմիններ կազմւում են նաև հայաշատ քաղաքներում՝ կապ հաստատելով Թիֆլիսի մարմնի հետ: Յաճախ Թիֆլիսում տեղի են ունենում ժողովներ, հրաւիրւում են գաւառներից ներկայացուցիչներ, ժողովներին զրադեցնող գլխաւոր ու էական հարցը հայկական ընթերցանելի հարցն է: Դնւում են հարցը այլ և այլ տեսակէտներով, այլ և այլ պարագաներում: Թիֆլիսի մարմինը, հաղորդակցութիւն է պահում էջմիածնի հետ, հաղորդակցութիւն է պահում նաև Մոսկւայի Պետրօգրադի հայ գաղութների հետ, ինչպէս և Եւրոպայի մի քանի նշանաւոր հայերի ու հայասէրների հետ: Թիֆլիսի մարմինը, որը հանգիստանում է գլխաւոր ղեկավար մարմին, լեզու հիմնարկութիւն չէ, բայց նրա գոյութիւնը ոչ միայն յատնի է կառավարութեանը, այլ և վերջինը իրազեկ էլի է ինչ է անցնում այդ մարմնի մէջ:

Մարմինը գնալով քաղաքացիութիւն է ստանում շնորհիւ նրա, որ կառավարութիւնը նրա վրա արդէլք չի դնում, ուստի այդ մարմնի մէջ ինտելիգենտ մարդկանց հետ կողք կողքի տեղ են բռնում և հարուստ վաճառականներ, և հոգևորականներ: Պէտք է յիշել և այն, որ կառավարութեան կողմից զէպի հայերը այնքան նպաստաւոր տրամադրութիւն է ցուցնում, որ նոյնիսկ միջնորդութիւն է յարուցում բարձր կառավարութեան մօտ ներման արժանացնել գատաղարուած ու արտուած, ինչպէս և գատարանից խուսափած արտասահմաններում զանազակազմութիւններին:

Ահա այս պայմանների մէջ պայթում է համալրողական պատերազմը: Գերմանիան ձեռնոց է չալրում Ռուսաստանին, պատերազմի մէջ նետուելու ախորժակ է ցոյց տալիս նաև Տաճկաստանը:

Մի բոլոր հայ ժողովրդի կատարած դերը անցեալ պատերազմների ժամանակ ցցւում է մէջտեղ, նրան սիրաշահելու խրդիլը դառնում է հերթական. Թիֆլիսի ազգային մարմինը փայտւում է և կովկասից տարապուստ մի շարք դաշնակցական

գործիչներ հնարաւորութիւն են ստանում վերադառնալ Կովկաս:

Համաերոպական պատերազմի հետ նոր պայմաններ են ըստեղծուած հայկական գաւաի շուրջը, նրա վերջնական լուծումը աւելի քան հաւանական է դառնում, հայ ժողովրդի երազանքներն իրականացումը պայմանաւորուած է Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի յաղթանակի հետ. յաղթանակ, որը երկար սպասեցնել չը պիտի տար: Հայ ժողովրդի գաւաի լուծումը այնքան աւելի նպաստաւոր է լինելու, որքան նոյն հայ ժողովուրդը իր մասնակցութեամբ, իր զոհարերութիւններով ուժ տաւ՝ կը լինի մօտալուտ յաղթանակին:

Շահերի զուգորդութիւնը և մի շարք հաւաստիացումներ, ահա այն դրդիչները, որոնք եկան սկիզբն դնելու կամաւորական շարժման Կովկասում:

Աւելի մանրամասն քննել կամաւորական շարժման պարագաները և դնահատումներ տալ առայժմ վաղաժամ է, մենք բաւականանում ենք փաստը արձանագրելով:

Եւ ահա Կովկասի հայ իրականութեան մէջ հրապարակ են գալիս կաւածական ցոյցերի, հայ-թուրքական ընդհարումների, Պարսկաստանի շարժումների հերոսները՝ յայտնի իրենց անցեալով, և նրանք հրապարակ են գալիս ուստի իշխանութիւններէ թոյլտուութեամբ իրրե կամաւորական վաշտերի զեկավարներ:

Դրանք են.

1. Անդրանիկը—Սառուհի հերոսը—Անդրանիկ Օղանեանը՝ Շարին-Գարահիսարցի:

2. Դրօն—Դրաստամատ Կանանեանը՝ Բզդիրցի:

3. Քեռին—Հինաւուրց մարտիկը — Արշակ Կաֆաֆեանը՝ Էրզրումցի:

4. Վարդանը—Խանասորի հերոսը — Արշակ Մեհրաբեանը՝ Շուշեցի:

5. Համադաստը—Համադաստ Սրանձտեանն՝ քնիկ վանեցի:

6. Դաշնակցական ինչոն—Խաչատուր Ամիրեան Հին-Նախիջևանցի:

7. Իշխանը—Յովսէփ Արդութեանը Թիֆլիսեցի:

— Վճռական ժամը հասել է. հայ ժողովուրդը ցոյց պիտի տայ իր արիւթիւնը, այդ արիւթիւնից կախած է հայկական հարցի վերջնական լուծումը:

Ահա այն իմաստը, որ դրեց իր դիմումի մէջ ազգային մարմինը և ուղղեց հայ ժողովրդին:

Կարճ միջոցում հայ երիտասարդները, որոնց խոշորագոյն շարքերը արդէն իբրև պահեստի զօրքեր գտնուում էին զէնքի տակ, տասնեակներով և հարիւրներով եկան խմբուցին յիշեալ հերոսների շուրջը: Ազգային Բիւրօյի գանձարանը տեղացին ամէն կողմերից, նոյնիսկ Եւրոպայից ու Ամերիկայից խոշոր գումարներ. պետութիւնից տրեց զէնք, համազգեստ, սնունդ, և շուտով ունեցանք մի քանի սաւար խմբեր իրենց խմբապետներով, հարիւրապետներով ու յիսնապետներով, որոնց ներկայութիւնը նորանոր սգեւորութիւնների առիթ հանդիսացաւ: Կամուրջական խմբերի մէջ մտան հարուստն ու աղքատը, քաղաքացին ու գիւղացին, ինտելիգենտն ու գոհնիկը. մասն ամեն խաւերից ու շրջաններից և գնացին իրենց արիւնք խառնելու այն կարմիր հեղեղին, որ քսաներորդ դարը բերում էր այնպէս ուռնացած:

Այս բոլորը, ի հաշիւ, կատարուում էր բացարձակ կերպով, տեսնում էին այս ամենքը, տեսնում էին նաև մեր երկրի մահմեդականները և լուրը հասնում էր թէ տաճկահայ ժողովրդին և թէ տաճիկ կառավարութեանը: Ահա այս էլ իր հերթին գալիս էր ուժ տալու երիտասարդ թուրքերի ցասումին տաճկահայ ժողովրդի նկատմամբ:

Այսպիսով մի կողմից տաճիկ կառավարութիւնն էր սահմանի վրա ուժեր հաւաքում. միւս կողմից Ռուսաստանը՝ հանդերձ հայ կառավարական խմբերով. իսկ Տաճկաստանի մէջ հայ ժողովրդի դրութիւնը գնալով ծանրանում էր ու անստանդի դառնում:

Տաճիկ կառավարութիւնը դասալիք եղած հայ զինուորներին հետապնդելու պատրուակի տակ, սկսել էր գիւղերի մէջ տներ հըրդեհել, գոյքերը գրաւել, և նոյնիսկ սպանութիւններ գործել: Միմիայն Վանի շրջանում կարճ ժամանակի մէջ նման զէպքեր տեղի ունեցան Շուշանց, Ալիւր և այլն գիւղերում: Սպանութիւններ ձեռնարկեցին նաև դաշնակցական գործողների դէմ. օրինակ Մարաշի բանդը նետեց և այդտեղ էլ՝ խեղդամահ եղաւ:

Ձէյթունի անւանի նազարէթ չաւուշը: Հին-Բայազէդի մէջ Վանից հետապնդելով սպանւեց զաշնակցական գործիչ երեսնցի Գալուստ Ալօեանը:

Սակայն սրանք անհատական ձեռնարկներ էին, հարկաւոր էր մասնաշաղկան գործողութիւն. ահա Պօլսի մէջ թուրք մամուլը սկսում է գրգռիչ յօդաւածներ տպել հայերի դէմ. առիթ ծառայում է ուսնաց կայսրի կոչը հայերին: Ի՞նչ կոչ է այդ, կամ ի՞նչ է բովանդակում նա, այդ հետաքրքիր չէ, գլխաւորը կոչի գոյութիւնն է, որը և առիթ է ծառայում գրգռիչ յօդաւածներ տպել հայերի դէմ:

Թէ այս բոլորը ինչ տպաւորութիւն է գործում տաճիկ պաշտօնէութեան, զինւորական դասի և մանաւանդ մաճմեղական խաւար ամբոխի վրա, և թէ հայ ժողովուրդը այդ օրերին որպիսի սարսափ է տալում ոչ միայն զաւառներում, այլ և Պօլսի մէջ, այդ երևում է Պօլսից գրւած «Հորիզոն»-ի մի թղթակցութիւնից, որից բերում ենք երկու փոքրիկ կտորներ:

— Բանի պատերազմի պատրաստութիւններ, առաջ կերթան, այնքան աւելի կատարածի մղձաւանջը կսկսէ մեզի մօտենալ, մեր կոկորդէն բռնել, մեզի հալ ու մաշ ընել: Պարզ կը տեսնենք կուգայ հեռւէն: Աստիճանաբար իրական ձեեր կը գնան: Մարմին կ'առնէ: Ահա երկնցուց իր ոսկրացած ձեռնին, պիտի բռնէ մեր օձիքէն: Պիտի չոքի կոկորդներուս: Օգնութիւն, օգնութիւն...

— Խեղազար մը չեմ, ոչ ալ հալիւսիմաստի ենթակայ, հրէշն է որ կը տեսնեմ զոյգ աչքերով, տնոր հոռը կ'առնեմ, ներկայութիւնը կը շօշափեմ: Ամեն ինչ կը յիշեցնէ 1895 թւի կամ 1909 թւի Ազանայի ջարդերու նախօրեակը: Պատրաստութիւններ կը տեսնւին, նշաններ կերկնին: Ով ահանջ ունի լսելու, թող լսէ: Որո՞ւ որ անկէ զգուշական միջոցներու ձեռնարկել, թող սկսէ:

Ահա այն անց ու զարձը, որ տեղի էին ունենում հոկտեմբերի կէսերին — ուսու-տաճկական պատերազմի նախօրեակին կովկասի մէջ՝ մի կողմից, Տաճկաստանի հայաբնակ վայրերում՝ միւս կողմից:

ՌՌԻՍ-ՏԱՃԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ռուս-տաճկական պատերազմը անսպասելի չէր. մենք տեսանք այդ ուղղութեամբ պատրաստութիւններ ճաճկաստանի կողմից, բայց միանգամայն անսպասելի էր այդ պատերազմի նախնականքը:

Դեռ ևս հոկտեմբերի 15-ին տաճիկ կառավարութիւնը բարեկամական հաւատարացումներ էր անում Ռուսաստանին: Նա — տաճիկ կառավարութիւնը Պօլսի ռուսական դեսպան Գիբսի միջոցով առանձին և Պետրոգրադի իր դեսպան Ֆաճրէտտին րէյի միջոցով առանձին՝ հաւատացնում էր Ռուսաստանին, որը ինքը պատերազմի մէջ չի նետուի և կը պահպանի խիստ չէզոքութիւն:

Արեւիկան մի սիրուն մեղեդի էր դա, որ նւագում էր տաճիկ կառավարութիւնը այն միջոցին, երբ նրա զրահանաւերը ձգելով Բօսֆօրը, դադտագողի, սուսիկ-փուսիկ լողում էին դէպի Սև ծովի ռուսական ափերը:

Այդ հոկտեմբերի 15-ին էր, իսկ հոկտեմբերի 16-ի առաւօտեան անսպասելի կերպով տաճկական նաւատորմիղի առաջնակարգ զրահանաւերը — Գիօրէնը, Բրէսլաուն և Համիդիէն յայտնւեցին Օդեսայի, Թէոդոսիայի և Նօփօրօսիյսկի դիմաց, ուղղեցին Թնդանօթի բերանները յիշեալ քաղաքներին և սկսեցին ուժրակոծութիւնը: Ժողովուրդը սարսափի մատնւած դուրս փախաւ քաղաքներից, Թէոդոսիայում ու Օդեսայում վնասուեցին մի քանի շինութիւններ, իսկ Նօփօրօսիյսկում հրդեհուեցին նաւթի ամբարները: Բացի այդ, Օդեսայի մօտ խորտակւեց «Դօնեց» պատերազմական նաւը, իսկ Կերչի մօտերում խորտակւեցին ռուսական ընկերութեան «Նալթա» և «Կադրէկ» մարդատար նաւերը:

Յանկարծակի եկած ռուսական Սև ծովեան նաւատորմիղը, մինչև որ դուրս կը դար թշնամու գէմ, նա իր գաղտագողի յար-

ձակումը վերջացրել էր ու վերադառնում էր թուրքական ջրերը:

Ահա այս ծրագիրը կազմւած էր դեռ ևս այն օրից, երբ Գերմանիան իր երկու զրահանաւերը ուղարկեց Բօսֆօր:

Զայրոյթի մի պոռթկումն էր, որ տեղի ունեցաւ ռուս երկրի մի ծայրից մինչև միւս ծայրը:

— Չը խնայել խաղախ թշնամուն, — աղաղակեց ռուս երկրը: Ռուս զիպլօմատեան լսել անգամ չուզեց Պօլսից եկող այն լուրերը, որ իբր յարձակումը կատարւել է առանց կառավարութեան գիտութեան, որ ալ յարձակումը մի պրօվակացիա է Գերմանիայի նաւապետների կողմից, և պատերազմի փողը հնչեց:

Մեծ ցոյցերով ընդունեց պատերազմ յայտարարող ռուսական բարձրագոյն մանիֆէստը, ուր տււած էր.

— Ռուսաստանի դէմ ցարդ վարած անյաջող կռիւ մէջ ձգտելով ամեն տեսակ միջոցներով բազմապատկել իրենց ուժը, Գերմանիան և Աւստրօ-Ունգարիան դիմեցին օսմանհաս կառավարութեանը և իրենց ձեռքով կուրացած թուրքիան մղեցին մեղ դէմ պատերազմի: Թուրքիայի նաւատորմի՞րը գերմանացիների առաջնորդութեամբ համարձակեց դաւաճանօրէն յարձակւել մեր Սև ծովեան ափերի վրա: Դրանից անմիջապէս յետոյ մենք Պօլսի ռուսաց դեսպանին հրամայեցինք դեսպանատան և հիւպատոսական բոլոր պաշտօնեաների հետ հեռանալ Թուրքիայի սահմաններից: Կատարեալ հանդստութեամբ և Աստուծոյ օգնութեան ապաւինելով կընդունի Ռուսաստանը քրիստոնէական հաւատի և բոլոր սլաօն ժողովուրդների հին հալածչի կողմից իր դէմ մղած այս նոր արշաւանքը: Առաջին անգամը չէ, որ ռուսական կորուկ գէնքը յաղթում է թուրքական խուժանին, նա կը նւաճի այս անգամ ևս մեր հայրենիքի յանդուգն թշնամուն:

Մանիֆէստի հետ միաժամանակ տաճկական սահմանի մօտ գտնւող ռուսական զօրքերը Կովկասի ամբողջ գծի ուղղութեամբ, Բաթումից սկսած մինչև Մակու ս. Որմիի լիճը, հրաման ստացան առաջ շարժել և հոկտեմբերի 19 ին նրանք ոտք դրին տաճկական հողի վրա:

Ռուսական զօրքի առաջխաղացումը սրնթաց էր ու սը-

գրառում:

Հոկտեմբերի 20—22-ին ուսանելը գրաւեցին Օլթիի ուղղութեամբ՝ Իզը, Սարիկամիշի ուղղութեամբ՝ Զիւլիի ամրութիւնները, Արզոս, Սորասան գիւղերը, Կաղզւանի ուղղութեամբ՝ Կարազէրբէնդի անցքը, իսկ Իզդիրի ուղղութեամբ՝ Բայազէդն ու Դիարիքը:

Հոկտեմբերի 22—27-ին ուսանելը գրաւեցին Քեօփրի-Քեօյը Բասնում, Թօփրադ-կալէն, Կարաքիլիսէն ու Թափարիզի բարձունքը Ալաշկերտի ու Բայազէդի հովիտներում և Սանասորի շենանցքը Դիլիմանի ուղղութեամբ:

Նոյեմբերի 2-ին գրաւեցին Դութաղը, որը հանդիսանում էր անցք դէպի Արճէշ ու Մանազկերտ:

Միաժամանակ ուսսական նաւատորմիղը ուժակոծեց Տրապիզոնը, նաև Սանգուլզաքը, որը հանդիսանում էր Պօլսին քաղաքածուխ հայթայթող շրջան:

Նոյեմբերի 5—15-ին Քեօփրի-Քեօյի ուղղութեամբ, ուր երկու օր առաջ ուսս զօրքերը մի փոքր անյաջողութիւն ունենալով յետ էին քաշուել, տեղի ունեցան մեծ ճակատամարտեր, տաճիկները մեծ պարտութիւն կրեցին, նրանց 28, 29, 33 և 34-րդ դիւիզիաները մեծ կորուստներ ունեցան:

Իսկ նոյեմբերի 19-ին Պարսկաստանի ուսսական զօրքերը, ցրելով տաճիկական զօրքն ու համադէական զնդերը, առաջացան ու գրաւեցին Հէքարիի կենդրոնավայր Բաշկալէն և Սարայը:

Այսպիսով ընդամէնը մի ամսւա ընթացքում, տաճիկական սահմանագծի ամբողջ երկարութեամբ ուսսական զօրքերը առաջացան լայն շերտով սահմանից ներս և գրաւեցին Իզը, Քեօփրի-Քեօյը, Ալաշկերտը, Դութաղը, Թափարիզը, Սարայ և Բաշկալէն:

Ռուս զօրքերի հետ շարժւեցին նաև հայ կամաւորական խմբերը կամ վաշտերը, որոնք ծանօթ լինելով երկրի տեղադրութեանը, յաճախ կազմում էին առաջապահ շարքը:

Սարիկամիշի ուղղութեամբ առաջ շարժւեցին Քեօու և Համազասպի վաշտերը, Իզդիրի ուղղութեամբ՝ Դրօն վաշտը, իսկ Դիլիմանի ուղղութեամբ՝ Անդրանիկի վաշտը: Ուշագրաւն այն է, որ Թոփրադ-կալէն գրաւեցին Քեօու և Համազասպի վաշտերը, Դրօն իր վաշտով առաջացաւ մինչև Արաղայի Կաւրէ-Շ ամէ գիւղը և այդտեղ էլ նոյեմբերի սկզբին վերաւորւեց, իսկ Անդրա-

ներկը Սարայ անցնելով, առաջացաւ մինչև Մօլլա-Հասան գիւղը՝ որտեղից մինչև Արճակ ֆնում էր ընդամէնը մի քանի ժամուս հանապարհ:

Այսպիսով ռուսական բանակի առաջին շարքերում տաճիկներին դէմ առ դէմ դուրս եկան հայ կամաւորները իրենց խմբապետներով և այս տեսան տաճիկ զօրքերի գլուխ անցած իթթիհատական կուսակցութեան մարդիկ: Միւս կողմից ռուս բանակում գտնուող հայ կամաւորներին դէմ առ դէմ դուրս եկան տաճիկ զօրքերի շարքերում գտնուող տաճիկահայ զինւորները, որոնք այնքան տառապել էին տաճիկ բռնակալ բէթիմի ձեռքից և որոնց առաջ այս օր բացել էր փրկութեան հեռանկարը:

Տաճիկները պարտութեան ամբողջ մեղքը սկսեցին բարդել հայերի վրա, իսկ տաճիկահայ զինւորը, տեսնելով իր առաջ կանգնած ռուս զօրքը, նրա շարքերում նաև հայ կամաւորներին, ձեռքը սկսեց անդօրանալ, չը կրակել իր հարազատի վրա, ձգել զօրքի շարքերը, յաճախ անցնել նաև ռուսական բանակը: Ահա այն երևոյթը, որ եկաւ վերջնականապէս քակելու հանդուցը, սկիզբը դնելու այն հալածանքներին, որոնք յանգեցու էին հաջ ժողովրդի տարեկրութեան մէջ նմանը չունեցող ջարդերին ու տեղահանութեանը:

Տաճիկներին, մասնաւորապէս երիտասարդ թուրքերին, ամենից շատ զրդուում էր հայ կամաւորների ներկայութիւնը. նրանք չափազանցնում էին հայ կամաւորների դերը, նրանց էին վերագրում ռուս բանակի յաջողութիւնները և ամեն կերպ աշխատում էին յետ կանգնեցնել նրանց ռուս զօրքերի շարքերից: Այս ուղղութեամբ ջանքեր եղան առանձնապէս Վանի շրջանում:

Տեղական իշխանութիւնները, ինչպէս և բանակում եղած երիտասարդ թուրք գործողները մի քանի անգամ զիմեցին Վանի դաշնակցական գործողներին, առաջարկելով զրել յետ կանգնեցնել կամաւորական խմբերը Պարսկաստանից:

Այդ գիմուհներից առանձնապէս հետաքրքրել է մէկը, որը բերում ենք այս տեղ նոյնութեամբ:

Ռուս-տաճիկական պատերազմից անցել էր մէկ ու կէս տարիս. այս միջոցին Բաշկալէ էր գտնուում երիտասարդ թուրքերի

ներկայացուցիչ Նաջի բէյը, որը համաերոպական պատերազմի սկզբին, ինչպէս տեսանք, Բուխար-էղդինի և Հիլմի բէյի հետ էր-
զրոււմ եկաւ դաշնակցական ներկայացուցիչներին հետ բանակցե-
լու։ Այժմ Բաջիրկանէում նա զեկավարոււմ էր չէթաշական խմ-
բերը և նրանց միջոցով Պարսկաստանում կազմակերպոււմ էր
խռովութիւններ ուսաների դէմ։

Ահա այս Նաջի բէյը գեկտեմբերի 4-ին Բաջիրկանէից Վը-
ռամեանին ուղղեց հետեւեալ հեռագիրը։

Դեկտ. 4—17 1914 թ. Բաջիրկանէ.

Վանի երեսփոխան Վռամեան էֆէնդին.

Մուսուլի բանակը և իմ տրամադրութեան տակ գտնուող
զինւորներն ու չէթաները մինչև Սէլհամ եղած գիւղերը և Ճըս-
տան գրաւեցին. Աստուծով աւելի առաջ պիտի երթանք։ Ձեր և
ձեր ընկերներուն էրզրում և Վան դռնւած ասանս աւած խոս-
տումներուն հաւատարիմ չըլլալը կը հասկցուի։ Բաշկալէի կողմե-
րը եկող և 2 օր վերջ վաւարող թշնամին և այսօր Սալմաստ քաշ-
ուող Սմբատի և իր ընկերներուն նայելով, եթէ անոնց այս շըր-
ջաններուն մէջ կատարւածներուն նայելի, կը հասկցուի որ դաշ-
նակցականները զործով ուսաներու հետ ընկերակից են։ Հայերը
առիւծը չսպանած կաշին բամբուլ պէս սխալի կը մղէք. Յահ-
կիի (սուրհանդակ) Օսմանի վրա Իշխանին ուղղւած նամակը
ձեռքս է. ասիկա ամբողջ միւսլիմաններուն և օսմանեան մա-
մուլին ներկայացնելէ առաջ, վերջին անգամ ըլլալով ձեք ուշա-
դրութեանը յանձնել կուզեմ. Կարլ-Մարքսի, Քրապոթկինի տե-
սութիւններով պարծեցող ձեր կուսակցութեանը ուս ցարու-
թեան գործիք ըլլալը 20-րդ դարու ամենածիժադելի արդիւնքնե-
րէն մէկն է։ Ձեզմէ վերջին և կարուկ պատասխան մը չստանա-
լու պարագային, Պարսկաստանի մէջ եղող մէկ քանի հարիւրնոց
ձեր ընկերներուն հանդէպ իրր ուսաների պիտի վարւիմ։

Էօմէր Նաջի

Յահկիի Օսմանը ամեն բան ըսաւ Քեոթին (այսինքն ուս-
աներին). Իշխանին շատ բարեւ կը բերէ, նամակը շատ խառն գըր-
ւած է, իմաստը չհասկցայ, թարգմանելու համար ձեզի պիտի
դիմեմ. թուղթի վրա չեն գրած, լաթի կտորի վրա գրելով Օս-
մանի օձիքէն կարած են։

Նոյնը

Նաջի բէյի այս հեռագրին Վրամեանը տւեց հետեեալ պատասխանը:

— Նամակ գրելէն տեղեկութիւն չունինք, կրնա ըլլալ, որ Սմբատը ինքն իր գլխու բան մը գրած ըլլայ, և ամեն պարագայի մէջ Սմբատի իրաւասու ըլլալը ինձ անձանօթ է. թերեւ գլխուն մէկ քանի մարդ ժողովելով, իր պատասխանատուութեան տակ գործ մը կը կատարէ: Անոնց ամենամեծ մտահոգութիւնը այս երկրի հայերուն վտանդի մը ենթարկելը կրնա ըլլալ:

Վերջին օրերուն Բաշկալէի ջարդերը, Մանդան, Հերեսան գիւղերուն չէթաներուն կողմէ բնաջնջելը, ժանդարմներու կողմէ հայերու հանդէպ ամեն տեսակ անպատշաճութիւններն ու սպանութիւնները և ոճրագործներու անպատիժ մնալը, համի-դիէներու կողմէ անցած գիւղերու մէջ ըրած թալանը և կառավարութեան եղած բողոքներուն անլսելի մնալը, ասկէ դատ կամաւորներու կողմէ հայ գիւղերու մէջ և հայերու դէմ կարգ մը անպատշաճութիւնները, և վերջապէս բոլոր հայ ժանդարմներուն զինաթափելը և Պիթլիս զրկելը իմացանք: Բոլոր այս գործողութիւնները մեծ մտահոգութիւններ պատճառած են, և կրնա ըլլալ, որ ասոնք իմանալով, օգնութեան գալու մտադրութիւն ունեցած են:

Դուք գիտնալու էք, որ Դաշնակցութեան կոմիտէն ոչ մէկ պետութեան գործիք չի կրնար ըլլալ: Փահկիի նամակին՝ հակառակ անոր որ տեղեկութիւն չունիմ, կրնամ հաստատել, որ Իշխան էֆէնդին Քեոիի հետ ռեէ թղթակցութիւն չէ ունեցած և չի կրնար ըլլալ. կամ թիւրիմացութիւն է և կամ հրապարակ նկտած զրպարտութիւն մը:

Եթէ իմ ձեզ ըսած declaration-ը կառավարութեան կողմէ յայտարարուէր, ոչ մենք այս ղեւարութիւններուն մէջ կիշնայինք, ոչ ալ դուք այս հարցումը ինձի կընէիք: Ամէն պարագայի մէջ մենք ձեզմէ յոյսերնիս չենք կտրեր:

Վրամեան

Նման առաջարկութիւն տեղի ունեցաւ Վանի կուսակալ Ալեգէտի կողմից: Ռուս-տաճկական պատերազմը յայտարարուելուն պէս, Ալեգէտը իր պաշտօնը յանձնեց Բաշկալէի մութասա-

Քրիֆին և ինքը գնաց պատերազմի դաշտ. այդպէս վարւեցին նաև մի քանի գայմազամներ, որոնց թուում և Շատախի գայմազամը. այս պահանջում էր նրանցից հայրենասիրական պարտքը։ Աւելեւեմների կէսին Ջէւղէտը դառնում էր Սարայում. ահա այստեղից նա իր փոխանորդի միջոցով առաջարկեց Վառամեանին ու Արամին, որ նրանք ձի նստեն, գնան Սալմաստ և կամաւորական խմբերը ցրեն։ Այս առաջարկին Վառամեանը ու Արամը պատասխանեցին, որ իրենք պատրաստ են ճանապարհ ընկնելու միայն մի պայմանով. այն է, որ թոյլ տրւի տաճկահայտակ վամաւորները իրենց զէնքերով գան հայրենիք։ Այս առաջարկութիւնը Ջէւղէտի կողմից չընդունւեց և Վառամեանն ու Արամը իրենց տեղերից չը շարժեցին։

Եւ մինչդեռ տաճիկ զեկավար շրջանները ջանքեր էին թափում տեղական աղղեցիկ հայերի միջոցով կանգնեցնել Կովկասում կազմակերպւած կամաւորական խմբերի գործնէութիւնը, հերկրի մէջ արդէն սկսւել էին խիստ հալածանքներ հայերի դէմ։

Նախ հայ ժողովրդին յայտարարեցին դաւաճան և հայ զինուորներին սկսեցին զինաթափ անել։ Սրանք մասնակի երևոյթներ չէին, այլ մասնայական։

Վանի շրջանի զօրքերից կազմւած աւելի քան քսան թաբուրներ (բատալիօններ) նոյեմբերի սկզբում գտնւում էին Բերկրիում, Աբաղայում, Արճակում, Խօշարում և Բաշկալէում։ Այս միջոցին Քեօփրի-Քեօյում տեղի ունէին յամառ կռիւներ, իսկ Պարսկաստանի ուսեսական զօրքը շարժւում էր դէպի Սարայ և Բաշկալէ։ Նոյեմբերի սկզբին երբ տաճիկները պատրաստուեցին այս թաբուրները ուսեսների դէմ ուղարկել, նախ զատեցին հայ զինուորներէն և զինաթափ արին։

Օրինակ, Բերկրիում զինաթափ արին չորս թաբուրների հայ զինուորներին. այս թաբուրներից էր չորրորդ (չորդնջի) թաբուրը։ Արճակի մէջ զինաթափ արին 15 և 16-րդ թաբուրների զինուորներին։ Իսկ Խօշարի մէջ զինաթափ արին 17 և 18-րդ թաբուրների զինուորներին։ Այս ձևի զինաթափ արին շատ պարամասերում գտնուող հայ զինուորներին՝ ուղղելով նրանց վերաւորական խօսքեր ու հայհոյանքներ։

Յիշեալ թաբուրների մէջ հայ զինուորները կազմում էին բաւականին մեծ տոկոս, յաճախ նրանք կազմում էին թաբուրների

ամբողջ կազմի մի երրորդական մասը. այսպիսով զինաթափ արւեցին հազարաւոր հայեր:

Զինաթափ անելուց յետոյ հայերից կազմեցին, այսպէս կոչւած, ամալիա թաքուրներ կամ բանւորների բառալիօններ: Յրանց քշում էին ճանապարհների վրա, կարգի բերելու այլանդակ ուղիները, քշում էին դիրքերը, հարկադրելով խրամատներ փորել, ստիպում էին դրաստի զեր ստանձնել՝ մէջքի վրա կրելով զօրքի պաշարը. մի խօսքով կատարել էին տալիս այն բոլոր ստորին աշխատանքները, ինչ որ պահանջում էր պատերազմի ու զօրքի համար: Այս ոչինչ, եթէ ծանր վերաւորանքից ազատ լինէին նրանք. զինաթափ անելուց յետոյ տաճիկ զինւորները, նոյնիսկ իւրաքանչիւր մահմեդական, իրենք իրաւունք էր համարում նախատել, հայհոյել, ծաղրի առարկա դարձնել հայ զինւորներին: Զէ՛ որ նա կառավարութեան վստահութիւնն էր կորցրել, խոտելի էր դարձել:

Այս էլ ոչինչ, եթէ գէթ նրան ապրելու միջոցներ տրւէին: Զինաթափ անելուց յետոյ հայ զինւորներին զրկեցին հաղուստ տալուց, նրանք իրենց սեփական հագուստը պիտի մաշէին աշխատանքի մէջ: Միւս կողմից փոխեց բնակարանի և ուտեստի ձևը. ամալիա թաքուրների համար յատկացրին գոմերն ու յարդանոցները, առանց անկողինների ու վերմակների. տալիս էին միմիայն հաց, այն էլ ոչ կանոնաւոր կերպով. յաճախ հացի փոխարէն տալիս էին ալիւր. խեղճ հայ զինւորը այդ ալիւրից խմոր պիտի պատրաստէր, աման չկար, հաց պիտի թխէր, վառելիք ու թոնիր չկար: Կատարել ամբողջ օրը ծանր աշխատանք, չունենալ պառկելու տեղ, հագուստ, և օրը մաշել դատարկ ստամոքսով հեշտ չէր, և ահա այս սեղից սկսւում է մասսայական դատարկութիւնը, որին սկզբում կառավարութիւնը մատերի տրանքով էր նայում: Հայ զինւորներն սկսեցին փախչել նոյնիսկ այն օրին, երբ նրանց զինաթափ արին. և տարօրինակն այն է, որ կառավարութիւնը միջոցներ ձեռք չէր առնում փախուստը դատարեցնելու: Օրինակ, Արճակի մէջ երբ 15 և 16-րդ բաժնակների 6-օյ զինւորներին զինաթափ արին, դրանցից շատերը փախան տեղական կառավարութիւնը այս տեսնում էր ու լռում.

Միւս զօրքերի առնական հոգ մտնելուց յետոյ հայ զինւորների վերաբերեալ կատարւած այս դէպքերը թեթև չարիք-

ներ էին, շուտով տեղի ունեցան մեծ չարիքներ, որոնք ներագործւեցին ջինաթի (սրբազան պատերազմի) յայտարարումով: Թէ զէնքի տակ և թէ աշխատանքները մէջ այս ու այն տեղ, այս ու այն պարագաներում հայ զինւորներին սկսեցին գնդակահար անել ու սպանել: Այս ոճիրը, որը դնալով ծաւալեց ու ընդհանրացաւ, կատարւում էր երբեմն բացարձակ և երբեմն էլ խմբական ձևով:

Օրինակ, գեկտեմբերի սկիզբին Քիօփրի-Քեօյի մօտ տեղի ունեցած մէկ ճակատամարտից յետոյ, երբ տաճիկ զօրքերբը, պարտութիւն կրելով, փախուստի էին գիմել, Եղան գիւղում փախել պատսպարել էին 50-ի չափ հայ զինւորներ: Հը նայած այն բանին, որ փախուստի էին գիմել նաև շատ տաճիկ զինւորներ, բայց կարգադրութիւն եղաւ և գնդակահարւեցին մի միայն այդ 50 հայ զինւորները: Այս խմբական սպանութիւնը, որը կատարւեց մէկ վիրաւոր հայ սպայի ներկայութեամբ, տեղի ունեցաւ առանց զատավարութեան, առանց մեղադրանքի:

Այսպիսի խմբական սպանութիւններ կատարւեցին մի քանի տեղերում, իսկ հատ-հատ սպանութիւններ կատարւում էին ամէն օր և ամէն տեղ առանց առիթի: Թէ այս երևոյթը որպիսի ծաւալ ստացաւ, այդ երևում է հետեւեալ փաստից:

Պարսկական սահմանի մօտ գտնւող Կօթուր աւանի տաճկական զինւորական հիւանդանոցի հայ բժիշկ Կօզոս Փալարէ-քեհանը գեկտեմբերի վերջին շաբթուն ժանդարմէական գնդի կօմանդան Քեազիմ պէյից ստացաւ մի նամակ, ուր ասւած էր:

— Ծամբաների վրա քիւրդերը յարձակւում են հայ զինւորների վրա և սպանում են նրանց, ուստի հայ զինւորներին առանց տաճիկ զինւորի ընկերակցութեան ճամբա մի հանէք, ես աստուծոյ հմ հայերին, նրանք հաւատարիմ, ընդունակ և օգտակար տարր են, թէև նրանց մէջ վատ մարդիկ էլ կան:

Խօսքը առն ուղարկող վիրաւոր հայ զինւորների մասին էր: Տաճիկ զինւորականը իր բարեկամ հայ բժիշկին այս նամակը գրելով, անշուշտ արծազանք էր տւել ներքին ձայնին:

Նոյն հայ բժիշկը Կօթուրից Վան գալիս ճանապարհին տեսել էր, թէ ինչպէս զինաթափ արած զինւորներին տանջում էին ուժերից վեր ծանրոցներ վերցնել տալով նրանց, ծեծում էին սնդիթօրէն փայտեբով և թողնում էին քաղցած օրերով: Նա տեսել էր ճանապարհին այնպիսի դէպքեր, որ պատմելիս, վկայում

են ականատեսները, չէր կարողանում զսպել արցունքը:

Սակայն տաճիկ կառավարութեան գաղափարութիւնները միայն հայ զինւորների վրա չէին գործադրուում, այլ և խաղաղ հայ ժողովրդի — զիւղացիութեան: Շատ ղէպքերից մենք այս տեղ կարձանագրենք միայն մէկը, որը բաւական կը լինի համեմատելու հայ ժողովրդի ներկա օրերի դրութիւնը այն սոսկալի օրերի դրութեան հետ, երբ գործում էր Սուլթան Համիդի բէժիմը իր կլասիկ բարբարոսութիւններով:

Պատերազմի յայտարարումով տաճիկ կառավարութիւնը ներսումն շնորհեց, ի միջի ալլոց, այն բոլոր ոճրագործ աւազակներին, որոնցով լիքն էին տաճիկական բանդերը և կամ որոնք խուսափելով պատասխանատուութիւնից, աւազակային խմբերի գլուխ անցած, ասպատակում էին շրջանները: Վերջիների կարգին պատկանում էր Բիթլիսի վիլայէթի Մօսկան գաւառի մէկ անւանի ցեղապետ — Բշարէ-Չաթօն:

Սա կապեր ունէր Բիթլիսում 1914 թւի մարտին քրդական ապստամբութեան հետեանքով կախաղան հանւած յայտնի Սէյիդ Յւլիի և նրա մեղսակիցների հետ, որի պատճառով էլ, կառավարութիւնից հետապնդւելով, աւազակային կեանք էր վարում: Դեռ ևս 1913 թւին կառավարութիւնը զօրքով ու թնդանօթով գնաց Չաթօյի ապրած գիւղի վրա, ընտանիքը դերեց, գիւղը աւերեց, բայց Չաթօն ձեռք չընկաւ: Նման հետապնդում զօրքերի կողմից տեղի ունեցաւ Բիթլիսի կախաղաններից յետոյ, Չաթօն այս անգամ էլ ձեռք չընկաւ և բաւական չէ որ ձեռք չընկաւ, այլ և իրեն հետապնդող զօրքի հաղարապետին 10 զինւորներով գերեց: զինւորներին սպանեց, իսկ հաղարապետին կախաղան հանեց: սա պատասխան էր Բիթլիսում տեղի ունեցած կախաղանների: Չը նայած այս բոլորին, Բշարէ Չաթօն ներումն ստացաւ և հրաւիրւեց իր քիւրդերով պատերազմի դաշտ:

Եւ աւազակ Բշարէ Չաթօն աւելի քան 600 քիւրդերով — կէսը ձիաւոր, կէսը ոտաւոր — դեկտեմբերի սկզբին եկաւ Մանազկերտ ու ստանալով զէնք, Պաղնուսի, Արճէշի, Բերկըրի վերայով շարժւեց դէպի Սարայ: Սա նման էր մի կատարեալ հրոսակախմբի, Շէյխ Ջալալէդդինին յիշեցնող. զէնքը միայն կառա-

վարական էր. հագուստը նոյն էր, ինչ որ առաջ, իսկ ուտեստը հոգում էր ճանապարհի վրա ընկած գիւղերի ժողովուրդը: Դըժ-ւար չէ երեակայել այն գիւղերի դրութիւնը, ուր իջևանելու էր Բշարէ Չաթօյի հրոսակախումբը:

Մանագլեհերտի մէջ Բշարէ Չաթօյի ձեռքով կախւած հագա-րապետի մի ընկերը — հարիւրապետ Ըրզա րէյը, ահանաւեւ մէկ հայի պատմելով, տեսնելով Բշարէ Չաթօյին, դայրացած ա-ղաղակել էր.

— Այս երկիրը պիտի կործանւի, հաղարապետի կախաղան հանող աւագակը մեզի հետ մէկտեղ ոռւնների դէմ է ուղարկ-ւում:

Եւ ահա այս աւագակը իր հրոսակախումբով գիւղից գիւղ իջնելով, ուտելով, լափելով գալիս համնում է Արճէշ և իջնում է հայաբնակ Հասպըսինակ ու Յարութիւն գիւղերը: Նա բոլորովին չի շտապում, այլ իջնում է իւրաքանչիւր պատահած գիւղ և օր մթնացնում: Հասպըսինակ գիւղի ժողովուրդը տալիս է բնակա-րան, վառելիք, ուտեստ առատ-առատ, միայն թէ դժգոհութիւն-ներ տեղի չունենան ու առանց միջադէպերի անցնին ու գնան. սակայն չի լինում: Բշարէ Չաթօն պահանջում է նաև կին: Տան-տէրը — Սեդրակ աղան, միտում է այդ լկտի պահանջը. և ահա սկսւում է վաղուց անցած-գնացած օրերի տանջանքը այդ մար-դու վերաբերմամբ. ծեծում են այնքան, որ խեղճ մարդը ուշա-գնաց է լինում: Սրանով չը բաւականացած, գաղանը հրամայում է կրակի մէջ գնել շամփուրները և շիկացած շամփուրներով դա-ղել է տալիս Սեդրակ աղայի ձեռներն ու երեսի մաշկը: Իշխա-նութիւնները չեն միջամտում, նրանց հանդիսատեսութեամբ կատարւում է ինկվիզիցեա և հրոսապետ Բշարէ Չաթօն անպա-տիժ անցնում գնում է, նոյն գործողութիւնները կատարելով Բեր-կրիի Գիւզակ և Գործութ գիւղերում, ինչպէս և Արճակի Տաղվէ-րան գիւղում: Նոր սանկցիա է ստանում հին բարբարոս րէ-ժիմը, նւիրագործւում է անցած օրերի բարբարոս գործողու-թիւնը:

Հին օրերը վերականգնում են. բռնութեան հին ձեւերը վերս-կսւում, այս ուղղութեամբ դէպքերը գալիս են ծաւալւելու, դար-գանալու ճակատամարտերի շրջանից հայ ժողովուրդը սարսա-փահար փախչում է դէպի Կովկաս, սկսւում է դաղթը, հայ ժո-

զովուրդի դարաւոր ճակատագիրը:

— Հայաբնակ այն շրջաններից (Բասեն), ուր տեղի ունէին կռիւները, հայ բնակիչները սարսափահար փախչում են ուսական հողը: Նրանց կարաւանները ծանր տպաւորութիւն են գործում, գալիս են հազարներով, գալիս են սայլերով, էշերով, եղներով տնից-տեղից զրկւած, անօգնական: Տեղ չը կայ նրանց տեղաւորելու, և նրանք օրերով փնտում են բաց երկնքի տակ այս ցրտերին, քաղցած ու մերկ:— Նկարագրում է ականատեսը:

— Քիւրդերը յարձակւել են Բասենի Սորաթան հայ գիւղի վրա, սպանել են 9 տղամարդ և տուճանգել են 30 կիներ:— Գլուխ է մէկ այլ իրադեպի մարդ:

Հայահալած զործնէութիւնը թափ է ստանում, այդ բանին գալիս է նպաստելու առանձնապէս պատերազմի ընթացքը, որը առժամանակ սկսում է ժպտալ տաճիկներին:

Նոյեմբերի կէսերին տաճիկները ձեռնարկեցին իրագործելու մի նախատաւած, միևնոյն ժամանակ յանդուպն ծրագիր: Կովկասեան ճակատի ձախ թևում Արդւինում, Օլթիի և Սարիկամիշի ուղղութեամբ կենդրոնացրին ահագին ուժեր: Այդտեղ քաշեցին Էրզրումի բերդապահ ամրոջը դռքը, ինչպէս և Պօլսից ուղարկւած նոր զորամասեր: Նրանց ծրագիրն էր ամրոջը ուժով առաջ շարժել, ուստական շղթան պատռել, և ներս խուժելով ուստական հողը, Արդահանի, Ախլցխայի վրայով, ինչպէս և Սարիկամիշի գծով շարժել դէպի Թիֆլիս և գրաւել Կովկասի մայրաքաղաքը: Թիֆլիսը գրաւելուց յետոյ, տաճիկների հաշուով, ոտքի էին կանգնելու ոչ միայն Կովկասի մահադականներն ու Դաղստանի լեռնականները, այլ նոյնիսկ, իբր, վրացիները, որոնց օգնութեամբ և գրաւելու էին ամրոջը Կովկասը:

Ահա այս մեծ ծրագիրը նպատակ ընտրած, գեկտեմբերի 10-ին տաճիկական բանակը դիմեց յարձակման:

Բանակը բաղկացած էր 9, 10, 11, և 12-րդ կորպուսներից. արշաւանքը անձամբ ղեկավարելու համար Պօլսից թատերաբեմն էր եկել Լէւկեր փաշան, չք նայած որ Էրզրումի շրջանի զօրքերի ընդհանուր հրամանատարի պաշտօնը վարում էր տաճիկ ականաւոր զորավետներից մէկը— Շուքրի փաշան:

9 և 10-րդ կօրպուսները յարձակեցին Օլթիի վրա և պատահելով անհամեմատ թոյլ ուսական շղթան, ներս խուժեցին ուսական հողը: Օլթիից տաճկական բանակը երկու սիւներով մի կողմից շարժեց դէպի Սամիկամիշ՝ զբաւելու համար երկաթուղու գիծը, միւս կողմից շարժեց դէպի Արդահան: Միաժամանակ տաճկական մի այլ զօրասիւն Ճորոխի հովտով Արդաինի և Արտանուշի վրայով դարձեալ շարժեց դէպի Արդահան: Ծնորհիւ այն բանի, որ նախ այս ճակատամարտներում եղած ուսական զօրքի թիւը փոքր էր, հրկրորդ՝ որ տեղական մահմեդական ազգաբնակութիւնը աջակցեց տաճկական բանակին, վերջինը առանց մեծ զոհաբերութիւնների կարողացաւ յայտնել Արդահանի մէջ և Սարիկամիշի տակ, չը նայած սարսփելի ցրտերին և խորը ձիւնին, որը յատուկ է այդ շրջաններին:

Մի վայրկեան սարսափը կոխեց Կովկասին. Բաղւի, Թիֆլիսի և միւս քաղաքների ազգաբնակութիւնը պատրաստեց փախչիլու. պետական զպրօցները հրաման ստացան և մի քանիսը նոյնիսկ ճանապարհ ընկան դէպի հիւսիսային Կովկաս. քիչ մընաց որ շփոթն ու իրարանցումը ընդհանուր դառնար, երբ ուսական զօրքերը հաւաքելով իրենց ըլլոր ուժերը դէմ դրին և միանգամից խորտակեցին այդ սպառնական ուժը:

Տաճիկ բանակը ղեկավարելի 17-ին ջարդեց Սարիկամիշի մօտ, 21-ին ջարդ կրեց Արդահանի տակ, ջարդ ու փշուր եղաւ նաև Արդանուշի և Արդաինի շրջանում, և ահադին կորուստներով յետ փախաւ դէպի իր սահմանը, ճանապարհները և նոյնիսկ ձիւն սպստ ձորերն ու լանջիւրը ծածկելով անհամար սպանած ու ստոած դիակներով:

9 և 10-րդ կօրպուսները համարեա ոչնչացան, զօրքի խոշոր մասը կոտորեց, մի խոշոր մասն էլ ընկաւ գերի, ուսանիք ձեռքն ընկան նաև 10-րդ կօրպուսի զինուորական կազմը և 9-րդ կօրպուսի զինուորական հրամանատարը—Բախան փաշան: Ռուսների հետապնդումը տեւեց մի քանի օր. տաճիկ բանակի մնացորդները քայքայւած, կազմալուծւած, շաղ անցան այս ու այն կողմը. փախաւ նաև Էնզիլի փաշան, այս յանդուգն ծրագիր յրդացողը և փախաւ պարտութեան յաջօրդ օրը, առանց մանրամասնութիւններն իմանալու, առանց նոյնիսկ Էրզրումի մէջ

կանդ առնելու, և Կովկասը խաղաղւեց:

Տաճիկները սրնթաց եկան հասան Արդահան ու Սարիկամիշ և ապա ջարդւելով սրնթաց յետ փախան իրենց երկրի սահմանները. այս է փաստը ղեկտեմբերեան անցքերի, բայց այս անցքերի հետեանքով սահմանամերձ տաճկահայ ժողովուրդը ապրեց մի սոսկալի վիճակ, որ դալիս ենք համառօտ կերպով արձանագրելու այստեղ:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԱՂԹԸ

Որոշ զօրքերը, ինչպէս տեսանք, տաճանաւով գրաւեցին Բասենի գաշտի մի մասը, Ալաշկերտը, Կարաքիլիսէ, Դութաղը, Թափարիզը, Սարայ, Բաշկալէն և Ուրմիի շրջանը: Ամեն անգամ հայ ժողովուրդը խանդավառութեամբ ղիմաւորեց որոշ զօրքերին, Սակայն դեկտեմբերի 16-ին, երբ տաճիկները տաճաքան մինչև Սարիկամիշ ու Արդահան, որոշ զօրքերը հրաման ստացան յետ նահանջել: Եւ ահա այստեղից սկսեց ռուսների գրաւած շրջանների հայ ժողովրդի, ինչպէս և ասորիների տառապանքների նորագոյն, միևնոյն ժամանակ խստագոյն էջը:

Հայ ժողովուրդը որոշ զօրքի նահանջից յետոյ այլևս իր տեղում մնալ չէր կարող. տաճիկ զօրքը, ինչպէս և համիդէական զուեղերն ու քիւրդերը իրենց պարտութեան ամբողջ թոյնը նրա գլխին պիտի թափէին. այս անգամ ոչ ոքի չէին խնայելու. այսլաւ գիւէր հայ ժողովուրդը, ուստի երբ որոշ զօրքերը պատրաստեցին հեռանալ, նրանց հետ միասին Կովկասի ճանապարհը բռնեց նաև հայ ժողովուրդը: Եւ գաղթը սկսեց:

Գաղթ, այլ բան է գաղթը խաղաղ պայմաններում, ամառ ժամանակ, այլ բան է հապճեպ կատարուած, թշնամու սարսափների ուժով մղուած գաղթը, այն էլ ձմեռան սառնամանիքներին, ձիւնապատ դաշտերի ու լեռների միջով: Ներկա գաղթը անօրինակ գաղթերից էր:

Բասենի մի մասի հայ ժողովրդի գաղթը կատարեց նոյնմբերի մէջ, երբ այդ շրջանում տեղի ունեցան արիւնայեղ ճակատամարտեր: Բասենի գաղթականութիւնը զիտեղեց գլխաւորաբար պէս Սարիկամիշի ու Կարսի շրջաններում:

Այժմ գաղթում էր սահմանամերձ մի շարք գաւառների ժողովուրդը:

Դեկտեմբերի 16-ին ողս դօրքերի հետ միասին շարժեց Ալաշկերտի, Դուխաղի, Կարաքիլիսէի, Դիաղինի և Բայազէտի դաւառների հայութիւնը: Դրա հետ միաժամանակ շարժեցին Սարայի, Բաշկալէի շրջանների և ապա Ուրմիրի, Դիլիմանի, Սոյի ու Թաւրիզի հայ և ասորի ժողովուրդները: Տասնհակ հազարաւոր ժողովուրդներ՝ մեծ ու փոքր, մարդ ու կին ձգեցին տուն ու տեղ, կենդանիներ ու ամեն ինչ. նոյնիսկ ուտեստի ու հագուստի անհրաժեշտ պաշարը, և ձեռք ձեռքի բռնած, ձմեռն սառնամանիքների ճամբա ընկան դէպի Կովկաս: Ռուս դօրքը քաշուած էր, տաճիկներն ու քիւրդերը առաջանում էին, և դաղթականութիւնը շարժուած էր անաւոր սարսափների տակ:

Դեկտեմբերի 23-ից սկսած Կաղզւանի, Իզդիրի և Զուլֆուջի ուղղութեամբ Երևանի նահանգի սահմանները կռիւց ցրտից սառած, քաղցից նւաղած տասնհակ հազարաւոր դաղթականութեան անձայր քարաւանը: Ինչպէս էր նա շարժուած, ինչ պատկեր էր ներկայացնում և ուր էր գնում, դժուար էր նկարագրել: Գժւար է պատկերացնել: Կա գնում էր հոծ զանգւածներով, զբնում էր Կաղզւանը, Իզդիրը, Նախիջևանը և այդ տեղերից էլ էջմիածինը, Երևանը իրենց շրջականերով հեղեղելու: հեղեղելու իր բալմութեամբ, հեղեղելու իր թշուառութեամբ, իր քաղցածութեամբ, իր մերկութեամբ, իր սառած ու կապտած գէմքերով իր անհուն զուլումով:

Այն, ինչ որ տեսաւ մի քանի շաբաթների ընթացքում դաղթականութիւնը, նրա հետ միասին նաև Երևանի նահանգի հայութիւնն ու գիւղացիութիւնը, գաղափար կազմելու համար այստեղ կը բերենք մի քանի նկարագրերն ու այն բազմութիւ ինքնութեան իրենց, որոնցով հեղեղւած էր այդ օրերին Կովկասի հայ մամուլը:

— Թուրքական եւթադանից ահաբեկ խուճապի է մատնւած Ալաշկերտն ու Բասենը: Սուճապ է, փախ ... փախաւորականի հազարեան ծանր սոյլը լիցուն երեխաներով, ուղում է անցնել Եփրատը. սոյլը խրուած է, մնում է գետի մէջ, ջուրը նշնում տանում է երեխաներից մէկին, երկրորդին, երրորդին ... մարդիկ բնազդաբար նկատում են ջուրը, բռնում են որին հնարաւոր է, սակայն ջուրը տանում է իր բաժինը... Ու սրդեկա-

բոյս մայրերի ցաւագին ողբերը քարերն են լացացնում:

— Արծաթի գիւղում, սահմանից այն կողմը, մի պատի տակ կիսամերկ դողդողալով լալիս են չորս երեխաներ, մեծը 12 տարեկան աղջիկ է... Մօտենում հետաքրքրում եմ: Պատասխանում են,— մեր մամ ճամբին մեռաւ, մենք մնացինք եթում, մէկ ճար արա, աղբէր, մեղի մի թորկ, մենք լէ քզի խեղ կիզանք:

Արհաջ գիւղի մօտ ենք, Իգդիրից ոչ հեռու. մէկ անտէր ու անթաղ դիակ է ընկած, ծերունի է, խեղճը երևի նոր է վախճանւել... ցեխոտած ձեռներով յենւել է մի ժայռի. դժբաղդը ըստ երևոյթին, զետինը ճանգոհելով մահաւան դէմ կոխ է մղել ոտքի կանգնելու՝ ապրելու համար... Սակայն դուր, նրա սուղալի գէմքի վրայ՝ իր ապրած թշուաւ կեանքի սարսափի դրոշմն է մնացել...

Տալիս է այս փոքրիկ պատկերները մի ականատես, անւանելով նրանց «կաթիլներ ցաւի ծովից»:

— Իգդիր հասնելով, ականատես եմ լինում մի աննկատադրելի, միևնոյն ժամանակ քստմեցուցիչ տեսարանի: Գաղթականների հոսանքն այս տեղ ստացել է մի տարերային հեղեղի բնաւորութիւն, և առաջ է շարժւում յոգնած, ուժամալու—Իգդիրի առաստաղեկան ցեխը ոտնելով: Թրջած ցեխակոտլ են ամէնքը: Երեխաների ճիչն ու աղաղակը, կանանց լացն ու հառաչանքը, աղամարդկանց դողում դռնները միախառնւելով, կազմել են մի աղէկաւոր հանդէս: Շատերը պատերի տակ թափւած, լալիս են իրենց սե բաղդն անիծելով: Պուճապի ժամանակ ամէն ոք, մոռնալով ամէն ինչ, աշխատել է միայն իր գլուխն ազատել: Ծնողները մոռացել են իրենց դաւակներին, երախաները՝ իրենց ծնողներին, քոյրը՝ կոքոյր, եղբայրը՝ քրոջ: Շատ մայրեր կէս ճանապարհին ձգել են իրենց ծծկեր երեխաները, այլևս անկարող զբաւնւելով այդ ամենաթանկագին բնուր տանելու: Հարիւրներով կարելի է հաշւել իրենց դաւակները կորցրած ծնողներին:

Նկարագրում է պատկերը մէկ այցելու:

— Ուշ երեկոյ է, երկու քայլի վրայ ոչինչ չի երևում: Յեխն էլ հօ անտանելի է: Տուն եմ գնում: Մէկ էլ առաջիցս, մութի միջից, ձայներ եմ լսում: «Աղա ջան, հոգուդ մատաղ»

✓ ախպէր ջան, էստեղ ցեխի մէջ մնացինք, տեղ չունինք, ճար չունինք, ընկերներս կորցրինք, յիտ ընկանք: Լապտերիս լոյսը գէպի այն կողմն հմ ուղղում. պատի տակ, հէնց ցեխի մէջ, ինչ որ մուժ բաներ են շարժւում: Կամաց կամաց վեր են կենում մի կին, ապա մէկ ուրիշը, գրկած մի երեխա, մի մարդ ահագին բռն շալակին, և ապա մի երրորդ կին ու երեխաներ 5—6 տարեկան: Նրանք բոլորն էլ սեպած, ցրտից այրուած են, հագուստները ցեխոտ ու պատառոտած: Տղամարդն ու երեխան գրկած կինը ամուսիններ են, նրանցն են նոյնպէս երկու երեխաները: Իսկ միւս երկու կանայք կորցրել են իրենց ամուսիններին և մնացել են անտէր: Փորձում հմ տեղաւորել նրանց, բայց բոլոր տները լիքն են գաղթականներով, տեղ ու ճար չը կայ, և հս մնում հմ շւարած կանգնած:

Նկարագրում է նոյն Իգգիրի մասին մի ահանատես:

— Բացւում է ծանր տղաւորութիւնների օրւա աւաւօտը. բոլորս ռաի վրա ենք: Կենդրոնատեղի ընտրել ենք դպրոցը, նա ճանապարհի վրա է գտնւում, այնտեղից հարիւր քայլ է Արաքսի հսկայ կամուրջը, որտեղից եկել ու գեռ գալու են բոլոր գաղթականները: Տներից փողոց են թափւում երէկւա եկողները:

— Պարոն, երախաներս քաղցած են քիչ մը հաց տւէք:

— Ինձի հաց պէտք չի, ես քաղցած կը մնամ, միայն թէ իմ անասուններին մի խուրձ խոտ տւէք, քաղցից նրանք սատկում են:

— Էրիկս հիւանդ է, պարոն, քիչ մը շաքար տուէք չայ տամ էնոր:

— Կինս աղատւեր է, պարոն, մի գթալ տաք կերակուր կուզի:

Դիմում են անվերջ հազար ու մի պահանջներով թշւառութեան մատնւած այդ մարդիկ, ու յամառ կերպով կրկնում են, — հաց, խոտ, հաց, խոտ: Եւ դրանց մի կերպ, բաւարարում ենք:

Եւ մինչդեռ գիւղում գիշերողները խառն ու շփոթ, սայլերի ճռուցով, երեխաների լացով ճանապարհւում են դէպի էջմիածին, կամրջի կողմից սկսում է նոր հոսանքը: Մի ժամից յետոյ հոսանքը վարարում է, նա նման է հեղեղի: Գալիս են սւ գալիս, գալիս

ձն ճոնչան սայլերով, անասունների վրա նստած, ոտով՝ մի-
միանց յետևից շարւած, երբեմն էլ ձեռք-ձեռքի բռնած: Յեկը,
սոսկալի ցեխը, ամէն ինչ մոռացնել է տւել. գալիս են մարդիք,
կանայք ու երեխաներ ցեխակոյու, սառած ու կապտած. Դա մի-
քարաւան է յոգնած ու համրաքայլ, քարաւան անսկիզբ ու ան-
վախճան: Քարաւանը շարժւում է միապաղաղ շարքերով: Այս
շարքերի հետ գալիս անցնում են յղի կանայք, կոացած պտ-
ուաներ, յաճախ երեխաները շալկած կանայք, Դանդաղ շարժող
քարաւանի միօրինակութիւնը խանդարում են երբեմն արագ ե-
կող ու անցող վարձովի ֆուրգոնները և ռազմամթիւրք փոխադ-
րող սայլակները՝ լեւի լեցուն գաղթականներով: Երբեմն աշնպէս
միախառնւում են գաղթականների սայլերն, անասուններն ու
ֆուրգոնները, որ ճանապարհը ներկայացնում է մի կատարեալ
քառ, քառ տխուր ու սրտաճմլիկ տեսարանների:

Այդ քառի մէջ արագ մօտենում է մի ֆուրգոն լիքը երե-
խաներով. մատաղ գլուխները, որ երևում են ֆուրգոնի խորու-
թեան մէջ, կը լինեն առնւազն 30. զրանք ծնողները կորցրած
երեխաներն են: Մօտենում են քթոցներով հաց բաժանողները և
ֆուրգոնը կանգնեցնում: Ինչպէս ծիծեռնակի ձագեր միաժամա-
նակ մեկնւում են բազմաթիւ սառած մատաղ ձեռքեր, նրանք
խլում են հացը և վայրկենապէս բերաններ տանում:

Օրը զլորւում է, բայց գաղթականութեան հոսանքը ուժեղ
թափով դեռ շարունակւում է, նրանց բաց թողնելը այլևս ուշ է:
Պարգաղւում է տեղաւորել գիւղում, և հո՞ծ շղթան մտնում է
գիւղի ցեխոտ փողոցները. մի ժամ չանցած տները լցւում են
այդ թշւառներով, իսկ հոսանքը առաջւա թափով դեռ շարու-
նակւում է:

Ոտքի վրա աշխատող մարդիկ քաղցից ու յօգնածութիւնից
անհամբեր են դարձել, բայց լուռ կատարում են իրենց պարտքը.
Ղերջապէս օրը մթնում է, հոսանքը սկսում է նւազել, հասնում
են ուշացած սայլերն ու խմբերը և մի կերպ տեղաւորւում են
դրանց էլ՝ համոզւած, որ այլևս գալու չեն. սակայն մէկէն լսւում
է արագ մօտեցող ֆուրգոնների ձայնը. նրանք շատ են 5, 10,
15, 20, վերջապէս 24՝ բոլորն էլ լեցուն գլխաւորապէս կանան-
ցով ու երախաներով: Ֆուրգոնները առանց կանգ առնելու քշւում
անցնում են: Նրանց կայանը բացօդեայ մի տափարակ է գիւղի

միւս ծայրում։—Տեղ ու սթար չը կայ, 24 ֆուրգոնը այդ ահագին բազմութիւնով բացօթեա է մնալու,—թելադրում է մեք դաժան դրութիւնը այս դաժան որոշումը։ Դեկտեմբերի վերջն է և այդքան կին ու երեխաների բացօթեա մնալը ծանրանում է մեր խղճին՝ ինչպէս կապարը, բայց ելք չը կայ և սկսում է մի այլ տեսակի գաղթականութիւն։ Մենք ոտքի վրա եղող մարդիկս, աւելի քան 15 հոգի, վերցնում ենք 10 փթի չափ հաց և 10 հատ վերմակ և ցեխի ու գիւղական մթութեան մէջ շղթա բռնած շարժւում ենք դէպի դիւղի ծայրը։ Հասնում ենք ֆուրգոններին, բաժանում ենք հացը ու վերմակները, բացել ենք տալիս ֆուրգոնների ծածկոյթները ու վերադառնում յուզած։ Մնում ենք այն բոլորը, ինչ որ հնարատր է, բայց այն, ինչ որ անում ենք, մի կաթիլ է այն հեղեղի մէջ, որը յորդացած հասում է այդ ամբողջ օրը մեր աչքի առաջով։

Նկարագրում է Մարգարա գիւղի տեսարանը մի այլ ականաւան։—տողերիս վրոդը։

Այս էր սրտեկերը անսիրտ աշխարհի երեսը շարժւած տաճկահայ գաղթականների այն բոլոր տեղերում, ուր նա յայտնւում էր ինչպէս մի արտասովոր հեղեղ։

Բայց կային գաղթականներ, սրանից էլ վատթար դրութեան մէջ, դրանք Սարայի, Բաշկալէի և Ասրպատականի գաղթականներն էին, որոնք սոսկալի գրկանքներ կրեցին ճանապարհին։

Դրանց գրութիւնը այս կերպ է նկարագրում մի ականաւան։

— Ասրպատականը դատարեւից հայութիւնից։ Մարաղան, Ուրմին, Թաւրիզը և վերջապէս Մալմաստն ու Ույը շարժւեցին դէպի Կովկաս։ Քիւրդ, թուրք հարեանների սարսափը բոլոր վայրերի հայերին տեղահան արաւ։ Բոլորը փախչում են խուճապով իրենց գլուխն ազատելու միակ մտահոգութեամբ։

Միանգամայն կուրցիտոյ, մարաղացիք գիշերով փախան դէպի Թաւրիզ և այնտեղից էլ ով հնարաւորութիւն ունէր, արշաւանքը շարունակեց դէպի Զուլֆա։ Ուրմինն յանկարծ դատարեւից։ Օսմանցիների ու քիւրդերի մերձաւորութիւնը նրանց փախուստը դէպի Մալմաստ աւելի խուճապային և հզերական դարձրեց։ Թաւրիզը համեմատաբար պատրաստւած դուրս եկաւ։

Սալմաստն էր, որ տեղափոխութեան ընդոր յարմարութիւններէց
դուրի, տխրալի ու երկարածիգ հետիոտն քարաւանը կազմեց
դէպի Ջուլֆա: Ահա այդ քարաւանն է, որ ուռնացած Ուրմիայի,
Քոյի և Աղբակի հատւածներով, ներկայացնում է ամենից սոււար
և տխուր պատկերը գաղթականական հոսանքի:

Զիւնածածկ սարերի միջով, ցրտաշունչ քամուց խարազան-
ւած, երկար ու համբաքայլ շարաններով ձգւում է հայութիւնը
դորշ ու մռայլ երկնքի տակ. թշուառութեան դաժան ու անողոք
ճանապարհների վրա: Սալմաստեցու եղն ու գոմէշը տաք գոմե-
րից դուրս բերւած գոռում են, բառաշում ազիտորմ ու վայրենի,
և ցրտից ճանապարհներէս երկայնքին ընկնում սատկած:
Անդձ կենդանիները չեն կարողանում տանել իրենց վրա բար-
ձած երեխաներին, հիւանդները և ծանրոցները: Օհ, թշուառու-
թիւնը այդ անբան էակներէ... Դժբաղդարար միայն անասուն-
ները չեն, որ ստոյգում, ընկնում են. կան ծերեր, երեխաներ ևս,
որոնք ցրտահար մեռնում են և իբրև դերեղման գտնում
ձիւնի սպիտակ սաւանը:

Եթէ Թալրիգ-Ջուլֆա խճուղին միայն փոքրիկ արկածներ
տեսաւ, ընդհակառակն՝ Ուրմիա-Սալմաստ-Պոյ-Ջուլֆա ձգւող
ճանապարհը տասնեակ հազարների իսկական Գողգոթան դարձաւ:
Այդ ճանապարհի երկայնքին թափւած են դիակները մարդկային
էակների, որոնք մեռան տասնեակներով անթաղ ու անդադաղ:

Մի վիճակագրութեամբ, որը կազմւեց 1915 թիւ յունւարի
30-ին(*) նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսների ընթացքում Երևա-
նի նահանգը և Կարսի շրջանը գաղթել եկել էին Տաճկաստանից
և Պարսկաստանից հայեր հետեհալ չափով:

Տ Ա Ճ Կ Ա Ս Տ Ա Ն

	տուն	շունչ
Բասենի գաւառից	1551	12914
Նարմանի »	84	655
Բալաղէտի »	224	1735
Դիաղինի »	130	1111

*) Տես. Եմիոբեայ վիճակագրութիւն Երևանի վիճակագրական յանձնու-
թողութիւն:

Կարաքիլիս. գաւառից	781	6034
Ալաշկերտի »	956	7732
Բաշկալէի »	385	2897
	4111	33,078

Պ Ա Ր Ս Կ Ա Ս Տ Ա Ն

Թաւրիզից և Խոյից	341	1809
Սալմաստի շրջանից	514	2816
Ուրմիի »	426	2601
	1281	7226

Ընդամենը 5392 40,304

Հայերի հետ գաղթել էին նաև ասորիներ՝ 1325 տուն 8061 շնչով:

Այո, քանդուկ եկաւ մի քանի գաւառների հայութիւնը, քանդուկ եկաւ աւելի քան 40,000 հայ ժողովուրդ Տաճկաստանից ու Պարսկաստանից, ամէն ինչ կորցրած, եկաւ անօրինակ պայմանների մէջ՝ ենթակա սառնամանիքին, ցեխին, քաղցին՝ բաց երկնքին. եկաւ ճանապարհին ձգելով երեխաներ, ծերեր ու հիւանդներ, թողնելով իր յետևից դիակներ:

Ճիշտ է, ճանապարհին նրան օգնում էին հայ կամաւորները, օգնում էին նաև ռուս կողակները, բայց դրանք կաթիլներ էին այն ովկիանոսի համեմատութեամբ, որ ներկայացնում էր իրենից գաղթականութիւնը իր տառապանքներով:

Այժմ տեսնենք, ինչ վիճակ ունեցաւ տեղում մնացած համեմատաբար փոքրաթիւ հայ ժողովուրդը:

ԶԱՐԴԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՇԱՐՔԸ

Գաղթականութիւնը եկաւ ու տեղաւորւեց մի կերպ, թէ-
պուզ աւերած, ամէն բան կորցրած և բաւականաչափ զոհեր
աւած, տեղաւորւեց երկար տանջանքներից ու թափառումներից
յետոյ և մի սրահ հանգիստ առաւ: Նրան խնամելու համար եղած
կոչերին արծազանք տւեց հայ ժողովուրդը: տեղացին նւէրներ
առանձնակ, հարիւր հազարներով, ստացւեցին մեծաքանակ մթերք-
ներ ու հաղուստներ: Տեղերում կազմակերպւեցին հոգատար մար-
միններ, այսպէս կոչւած «Եղբայրական Օգնութեան» կոմիտէներ:
Հրապարակ եկաւ հայ մարդը, հայ կինը, հայ օրիորդը: Իր դու-
ռը բացեց հայ գիւղացին, ներս ընդունեց սառած ու կապտած
գաղթականին, տաքացրեց նրան իր թոնիրի վրա, մաքրեց նրա
ճեղքը, տաք ապուր դրեց նրա առաջ, և հայրենագուրկ գաղթա-
կանը մի բոպէ մոռացաւ իր վիշտը:

Իսկ այն մասը, որ գաղթել չը կարողացաւ և մնաց իր
ցարկի տակ, ապա նրան դրութիւնը: Ահա նրա դրութիւնը կազ-
մում է մեր գծած պատկերների խտագոյն երանգը:

Տաճիկները խրախուսւած իրենց կարճատե յաջողութիւնից
և ուռւ գորգերի առժամանակեա նահանջից, անասելի բռնու-
թիւններ գործ դրին երկրում մնացած հայ ժողովրդի վրա:
Քանութիւնները չէր սահմանափակում կողոպուտներով ու թա-
լանով, այլ շատ տեղերում վերածւեցին մասսայական ջարդերի,
որոնց մէջ մասնակցութիւն ունեցան ոչ միայն քիւրդերը, այլ և
Պօլսերը:

Իր տեղում մնացած հայ ժողովրդի վերաբերմամբ կատար-
ւած բռնութիւնների, կողոպուտների և ջարդերի պատկերը տա-
լու համար կը բերենք մի քանի նկարագրեր:

1915 թւի յունւարի 25-ին տաճկական պարլամենտի ան-

դամ Վառմանը Վանից ներքին դործերի նախարարին ներկայա-
ցրեց մի ընդարձակ յիշատակագիր. այդ յիշատակագրի մէջ բեր-
ւած են ի միջի այլոց հետեւալները:

Ա. ԲԱՇԿԱԼԷՒ ԵՒ ԻՐ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԵՐՈՒ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

Դէպքը տեղի ունեցած է անցեալ 1914 թւի գեկտեմբեր
ամսու առաջին շաբթուն: Թարուր աղասի Աճմէդ պէկ 160 ժան-
դարմներով և մազրիկցի աշիրէթի պետ Շարաֆ պէկի 150
համրաթիկները խուժեցին Բաշկալէ ուստներու նահանջէն անմի-
ջապէս հտքը. հայոց տունները թալանելէ և ապա կրակի տալէ
հտք, 10 տարեկանէ վեր բոլոր այդ մարդիկ կոպաննեն ու ա-
նոնց գիւղերը փողոցներու պարտէզներու մէջ անթաղ կը ձգեն.
գեղեցկազէմ աղջիկները կռուանգեն, իսկ փոքրած հարիւրաւոր
կիներ ու երախաներ մերկ անօթի կը թողուն մինչև այսօր ալ
իրենց կեսաւոր շէնքերուն մէջ: Բաշկալէյի մերձակայ հայ գիւ-
ղերը նոյն վիճակին կենթարկւին.— Բազ, Առակ, Փիւ, Ալալան,
Ալաս, Սօրան, Ռալիմ գիւղերու հայ բնակչութեան արունները հա-
ւաքելով Առակ գիւղ, ապա դաշտ հանելով կը կոտորեն:

Բաշկալէյի վերադարձման յաջորդ օրը, տեղական իշխանու-
թիւնները ձերբակալելով Վահան Անլանեան, Յակոբ Սաֆօեան,
Ճոշապ Թօսունեան, Մինաս և Յարէթ Աէֆէրեաններ, Դաւիթ
Ալկաթեան և ուրիշներ թւով 11 անձ, յայտնած են անոնց՝ թէ
Վան պիտի ուղարկւին և բոլորին ալ կոտորել տւած են քաղա-
քէն գուրս, ճամբուն վրա:

Բ. ԲՕՂԱԶՔԵԱՍԱՆ (ԱՐՃԱԿ)

Դէպքը պատահած է նոյեմբերի 26-ին, հորեքշաբթի, ըս-
պանւած են Կարապետ Սարգիսեան և Աւագի կին Լուսիկ: Կո-
ղտուած են եկեղեցին և գիւղացիներու ամբողջ զոյքը՝ մօտ
4,000 լիւրայի արժողութեամբ, որու մանրամասն ցուցակ յան-
ձնւած է կրօնակալութեան:

**Գ. ԱՆՈՒԻԿԻ, ՀԱՍԱՆ-ԹԱՄՐԱՆԻ, ԽՍՐԱՔԱՍՈՐԻԿԻ,
ԹԱՇՕՂԱՌԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ (ՍԱՐԱՅԻ ԳԱՅՄԱԳԱՄ)**

Դէպքը պատահած է 1914 թւի գեկտեմբերի 30-ի մօտ: Այդ օրը
Սարայի ժանդարմներ Ապուլի-Գատրիի, Եաւէ Եօմերի, Ռասիմ էֆ.-ի

առաջնորդութեամբ Ախոսիկ կերթան, ուր կը յայտնեն թէ գայ-
մաղամ հրամայելու է բոլոր հայերը հաւաքել Սարայ տանել, վե-
րաշինել տալու համար տեղին քանդամ զօրանոցները: Օր մը
առաջ արգէն Հիւսէյին պէյին Սայա Թահար պէկ հայ գիւղացի-
ներ մէկտեղած իր երկու տան մէջ ապացուցած է դաւի մը նա-
խապատեալութիւնը:

Ժանդարմներ այրերու խումբէն կը զատեն երիտասարդնե-
րը և քիւրդերով շրջապատւած կը հանեն դիւղէն, երկրորդ խում-
բը, որ ծերունիներ էին, ժանդարմներու ընկերակցութեամբ ժամ
մը յետոյ ճամբայ կիլիէ: Հաղիւ առաջին խումբը կը հասնի Աւ-
ղարիկի տակ, քիւրդեր գնդակահար կընեն բոլորին ալ ժան-
դարմներու և Եաւերի ներկայութեամբ: Ականատես մը այդ օր
28 դիակ կը համրէ Աւղարիկի տակ: Այս ոճիրին կը մասնակցեն
յիշած պաշտօնականներէն զատ Հիւսէյին պէյի երկու աղաներ,
Թահար և Մուստաֆա պէկեր, Մահմեդ Ալին և իր տղան: Հա-
ւաքական այս ոճիրէն հոս մինչ Եաւերը, ժանդարմները և յիշ-
ւած քիւրդ աղաները կը հիւրասիրելին Աւղարիկի Մուլթան աղա-
յի տանը, մարդասպան քիւրդերը հաղձեալով ետ կը դառնան ծե-
րունիներուն խմբին քով: անոնցմէ կը զատեն համեմատաբար
աւելի չորս երիտասարդներ, զանոնք ալ կապանեն միւսներուն
աչքերու առջև: Խմբին մնացորդը 14 հոգի կը տանեն Սարայ,
ապա Սոշար և Վան, ուր կը հանեն անոնք մէկ ամիս վերջ, ի-
րենց ահաւոր դժբաղդութիւնը պատմելու մեղ:

Աւղարիկի տակ դիակներ կը մնան 7 օր, մինչև որ Ախո-
սիկէն հայ կիներ կուգան ու կը տանեն զանոնք իրենց գիւղի
գերեզմանատունը թաղելու:

Ախոսիկի գէպըին օրը տեղի կունենայ Հասան-Թամրանայ
10 տուն և Թաշօղլուի 2 տուն հայերուն կոտորածը: Սարայ
տանելու պատրուակով, 7 հոգի գիւղէն կը հանեն և ճամբուն զըն-
դակահար կընեն: 6 անձ կը փախչեն շրջակայքը, որոց երկուքը
ձեռք անցնելով կապանին տեղն ու տեղը: Թաշօղլուէն կաղաւ-
տի միայն Սիմօն անուն անձ մը իր կնոջ հետ:

Հայ գիւղերու բախտին կարժանանան նաև Սարաբասորիկ
գիւղը բնակչոյ տան տուն ասորիները: Անոնցմէ կաղաւտին
միայն երկու տուն իրենց կիներով ու երեխաներով, միւսները
քոյր կապանեն, իսկ կիներ ու աղջիկներ առեանգած ու տու-

րած են քիւրդերու մէջ:

Աւելորդ է ըսել, թէ բոլոր այդ գիւղերուն հարստութիւնը՝ ոչխար, ցորեն, տան իրեղէններ կը տանեն քիւրդերը: Միայն Ախոռիկի հարստութիւնը 10,000 ոսկիէն աւելի է. փոքր մաս մը միայն ոստիկաններ կը վերցնեն իբրեւ պատերազմական տուրք:

Դ. ՀԱԶԱՐԷՆԻ ԿՈՏՈՐԱՅ ՈՒ ԹԱԼԱՆԸ

Տեղի ունեցած է 1914 թւի դեկտեմբերի 16-ի հինգշաբթի օրը: Սպանւած են 7 այր մարդ, 1 կին, 2 աղջիկ, կին մ'ալ վիրաւոր: Թալանւած 5630 զլուխ ոչխար, եզ, կով, գոմէշ և ձի: 5900 չափ ալ և ալ տեսակի հացահատիկ. 1600 լիտր իւղ, պանիր, ժածիկ. 1600 կտոր անկողին, 1000 կտոր պղնձեղէն, 200 լիտր բուրգ, 150 սնտուկ ապրանք և այլն և այլն:

Ե. ՍԱԹՄԱՆՅ (ՍԱՐԱՅ)

1914 դեկտեմբերի 20-ին սպայ մը և 3 ժանդարմ գիւղը դաւով կը յայտնեն կուսակալութեան հրամանը հայերուն՝ գիւղը պարպել անմիջապէս: Նոյն օրը 90 հոգի կը բռնադատեն գիւղէն մեկնելու: Ասոնք 4 օրէն հաղիւ կը հասնեն Դոնէլ. ուր քրտահար կը մեռնեն 12 երեխայ: Գիւղը ֆառացած 120 հոգին մէկ տան մէջ կը փակեն և ամբողջ գիշերը երեք ժանդարմ և երեք ալ ուրիշ քիւրդիւր կը լկեն այդ անպաշտպան թշուառները: Քանի մը օր վերջ անոնք ալ կը հեռանան Սաթմանցէն դէպի Սալախանէ, Զարանց և Ֆառուղ գիւղերը: Անոնցմէ ցուրտէն և անօթութենէ կը մեռնին 8 հոգի: Սաթմանցը ամբողջապէս կը կողոպտուի:

Զ. ԱԻԶԱՐԻԿ (ՍԱՐԱՅ)

1915 յունւարի 14-ին Ախոռիկի Հիւսէին պէկ և ծանօթ Մօլլա-Սայիդը կայցելեն Ազարիկ և կարգ մը սպանալիք կուտան հայ գիւղացոց: Անոնց մեկնելէն անմիջապէս հաք, ժանդարմներ կը կոխեն գիւղը, կը հաւաքեն բոլոր հայերը ուսի տան մէջ, կը դատեն 9 հոգի, որոնց շալակը կուտան աւանով իւղիւր Սարայ տանելու: Գիւղէն դուրս հանելու ատեն գիւղացիներուն աչքին առջև ժանդարմներ զնդակահար կընեն անոնցմէ երկուքը՝ Ասպատուր Խօհան և Վարդան Մինասեան: Քանի մը գիւղացի-

ներ գիշերով կը փախչեն և կը հասնեն Շամշադին. քնացեալ ժողովուրդը անհետ կորած է, ուր գտնուի չիմացիր:

Այս բռնութիւններն ու ջարդերը տեղի ունեցան Բաշկալէի և Սարայի շրջաններում. այժմ տեսնե՞ք ինչեր կատարուեցին միւս վայրերում:

Ալաշկերտի դաւաճում հաշոււմ են 12 հայաբնակ գիւղեր, որոնցից մէկն է գայմազամանիստ Թոփրաղ-կալէն: Բազմամարդ հայ գիւղերից են Մուլա Սիւլէյմանը և Զէտկանը. առաջինի ժողովուրդը հայ կաթողիկէներ են 154 տնից բաղկացած, իսկ երկրորդ՝ հայ լուսաւորչականներ 87 տնից բաղկացած: Ռուս զօրքերի նահանջի ժամանակ, այս երկու գիւղերը հեռու գտնուելով, դաղթիկ չկարողացան և քնացին իրենց տեղերում, ինչպէս և Թոփրաղ-կալէի ժողովուրդի մի մասը: Դեկտեմբերի 17-ին Զէտկանի ժողովուրդը երկիւղ կրելով քիւրդերից, վերցրեց իր ունեցածը և տեղափոխեց Մուլա Սիւլէյման: Դեկտեմբերի 18-ին շրջակա Սիւլէյմանի և Զիւլանցի ցեղերին պատկանող քիւրդերը եկան պաշարեցին Մուլա-Սիւլէյմանը. հայերը մի փոքր դիմադրելուց յետոյ, թողեցին քիւրդերի ձեռքը երկու գիւղերի ահագին հարստութիւնը, նոս 10 սպանածներ ու փախան Թոփրաղ-կալէ: յոյս ունենալով այս տեղ պաշտպանութիւն գտնել, սակայն շուտով պաշարեց նաև Թոփրաղ-կալէն և կողոպուտն ու աւերը սրա հետ միասին նաև սոսկալի ջարդը տեղի ունեցաւ և այս տեղ, որի մասին ականատես կանայք պատմում են հետեւեալը:

— Սկզբում քիւրդերը զբաղւած էին միմիայն կողոպուտով, սակայն շուտով կողոպուտը վերջացաւ, ամէն ինչ տարան ու սկսեց ջարդը: Ահագին թւով ժողովուրդը դուրս բերին տներից, լցրին մզկիթը և այդ տեղից մի առ մի ջոկելով տղամարդկանց, դուրս էին տանում ու մի փոքր հեռացնելով սպանում էին մզկիթի շուրջ դարձնելով սպանգանոց: Սպանութիւնները կատարւում էին բարբարոսաբար, սարսափահար կոծող կանանց ու երեխաների ներկայութեամբ: Առաջին զոհերը եղան Մուլա-Սիւլէյմանի Հիւրիկան կաթողիկ վարդապետը և Զէտկանի լուսաւորչական Աբրահամ վարդապետը, որոնց սպանեցին մաս մաս կոտորելով: Նոյն ձևի տանջանքներով սպանեցին մի քանի աչքի ընկնող մարդկանց, երբ բոլոր տղամարդկանց սպանեցին, սկսեց բռնաբարութիւնների, առեանդութիւնների գործողութիւնը: Զոկում

էին ջահիլ, գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին ու քարշ էին տալիս տանում, իսկ հակառակողին սպանում էին: Այս գործողութիւնը տեւեց երեք օր. մզկիթում և այլ տեղերում խռնւած կանայքն ու երեխաները սարսափի ու վախասունի տակ՝ երեք օր շարունակ չիմացան ինչ բան է քաղցն ու ծարաւը: Երբ տղամարդկանց, ջահիլ ու գեղեցիկ կանանց և երեխաների հետ սպանութիւններ և առևանգումների գործողութիւնները վերջացրին, նոր միայն արձակեցին կենդանի մնացած սաբսափահար կին ու երեխաներին, սրտնք դարձան իրենց դիւղերը և մասամբ շաղ անցան այս ու այն կողմը: Գիւղերում հացի ու ալիւրի պաշար չէլ մնացել, ուստի սովի մատնւած թշուառները բացին հորերը, հանեցին պահած ցորենը և զրանցից ազանձ ու հատիկ պատրաստելով, սկսեցին կերակրել ինչպէս երկնքի թռչունը: Սաբսափը մտաոցնել էր տեւել ամէն ինչ, և մարդիկ անցկացրին խուրդային կեանք այնքան ժամանակ, մինչև որ առաւ զօրքը նորից վերստին դարձաւ Ալաշկիրտ:

— Բերենք մի նկարագիր էլ Պարսկաստանում կատարւած ջարդերի մասին, որ տալիս է մէկ այցելու Պարսկաստանը վերադարձելուց յետոյ:

— Թուս զօրքերի նահանջից յետոյ, — գրում է այցելուն, — Դիլմանում պատասպարւել էին եօթ-ութ հարիւր հայ և տուրքի նրանք մնում էին թագնւած պարսիկների տնկերում, և ի պատիւ պարսիկ ժողովրդի, պէտք է ասեմ, նրանք անձնագահութեամբ կատարում էին իրենց զրացիական պարտականութիւնները:

Այսպէս տեսնում է մինչև փետրվարի 14-ը, երբ Կիււում է առասպ զօրքի առաջխաղացումը: Զգալով, որ իրենք ստիպւած են լինելու տեղի տալ սուսների առաջ, թուրքերը որոշում են բնաջինջ անել Դիլմանի քրիստոնեաներին, ինչպէս այդ արել են իրենց գրաւած բոլոր վայրերում: Վերոյիշեալ օրը Դիլմանում գոյնազամ նշանակւած Թուսգէմ բէյը մուսնաիկ է հանում փողոցները ու յայտարարում, որ եթէ որեւէ պարսիկ համարձակ է իր տանը գեւաւուր պահել՝ հրացանագորկ պէտք է լինի Պարսիկներից շատերը այս սպանալիքի առաջ էլ տեղի չեն տալիս և շարունակում են պահել հայերին: Այդ ժամանակ դայմա-

գամը հրամայում է իր զինուորներին մանկ տները և դուռն քաշել քրիստոնեաներին: Առաջին նւագին դուռն են քշում 7 հայ և տեղն ու տեղը սպանում: Այնուհետև քաղաքի զանազան մասերից ժողովում են մօտ 700 հոգի: Մտածելով որ անյարմար է այդքան բազմութիւնը իրենց պատասպարողների աչքի առաջ կոտորել, տանում են նրանց մօտակա գիւղերը, գլխաւորապէս Հաֆթւան ու Քոսրովա և այնտեղ տաճկաց շտաբի անգամները աչքի առաջ սպանում են տանջանքներով: Եւ անձամբ տեսաւ,—գրում է իմ նամակագիրը—հօգերի մէջ լցրած հարիւրաւոր զիականեր, որոնց պարշահոտութիւնը բռնել էր սմբողջ շրջափայքը, տեսաւ ցիխերի մէջ բնկած գլուխներ, որոնք կացինների կտրւած էին մարմնից, տեսաւ կտրւած ձեռքներ, սրունքներ և այլն: Դիակներով լցւած են Հաֆթւանում Հախնազարեանի երկու, Սարգիս Քաջատրեանի և դազթական Նշանի երեք ջրհորները: Դիակները մեծ մասամբ մաս-մաս են արւած: Քոսրովայում միայն մի այգու մէջ կուտակւած են հարիւրից աւելի զիականեր: Մի տեղանաւուս պատմում է. «Եւ տեսաւ մի պատի տակ հինգ գիակ-նրանց կապել էին միմիանց, խոզիտողի և պատր վիցրել զիակաների վրա: Մի ուրիշ տեղանաւուս սարսափով նկարագրում էր քերթւած երեսների, ջարդւած կառավների և նման հրէշային գործերի մասին:

Ահա այսպէս էր պատկերը այն վայրերում, որոնք ուռն զօրքերի նահանջից յետոյ նորից անցան տաճիկների ձեռքը և ուր մնացին բաւականաչափ հայեր:

Բայց արդեօք ամեն տեղ հայ ժողովուրդը լուռ պարանոցը գէմ տւեց տաճիկական եաթագանին և լուռ մտթւեց, թէ՛ նա որոշ տեղերում էլ գէմ դրեց այդ եաթագանին, ըմբոստացաւ իր զահիճի գէմ և ընկնելով հանդերձ, հրապարակ բերեց վրէժխնդրութեան ոգի:

Ահա այս հարցին է, որ նւիրում ենք մի փոքրիկ գլուխ:

ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ռուս-տաճկական պատերազմից յետոյ, հայաբնակ գաւառներում, մասնաւորապէս Վասպուրականում սկսեց մի շարժում, որը կարելի է անւանել ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման շրջան, և այս հանդիսացաւ բնական հետեանք այն վերաբերմունքի, որ ցոյց տուեց տաճիկ կառավարութիւնը դէպի հայ ժողովուրդը, առանձնապէս ուսանելի հետ ընդհարելուց յետոյ:

Հայ զինւորներին տաճիկ կառավարութիւնը զինաթափ արեց, նրանցից կազմեց ամալեա թարուրներ և նրանց սկսեց աշխատեցնել ինչպէս զբասաների: Բացի այս, նրանց ապրուստի և ուտեստի պայմանները դարձրեց անտանելի, և խմբական ու անհատական սպանութիւնները հայ զինւորների շարքերում դարձաւ սովորական երեւոյթ: Այս բոլորը մենք տեսնք: Տեսնանք նաև, թէ ինչպէս շնորհիւ այս բոլորի, հայ զինւորները հատ-հատ ու խմբերով դասալիք եղան և շուտով հայ գիւղերը լեցեցին փախստական զինւորներով:

Փախստական զինւորներին հետապնդելու պատրուակի տակ, ժանդարմներն ու միլիտները սկսեցին գիւղերը մանել, խուզարկութիւններ կատարել, բռնութիւններ գործել, յաճախ և կըրակ բանալ ժողովրդի վրա ու տներ հրդեհել:

Եւ փախստական զինւորներն ստիպւած եղան գէնք ձեռք բերել, ցերեկները քաշել լեռներն ու այրերը, իսկ գիշերները գիւղը իջնել: Կառավարութիւնն էլ իր հերթում կօրդօններ (պահակներ) հաստատեց այս և այն տեղ, այս և այն գիւղում: Երկուստեք այս պատրաստութիւնները բնականաբար ընդհարման պիտի յանգէին: Սակայն ընդհարումները պիտի սահմանափակւէին փախստական զինւորների ու կօրդօնների մէջ պատահած դէպքերով, եթէ կառավարութիւնը հալածանք չսկսէր խաղաղ

ժողովրդի դէմ և նրանց հանգիստ թողնէր:

Տարաբաղդաբար այդպէս չեղաւ, հալածանքը սկսեց նաեւ ժողովրդի դէմ, այն էլ ոչ միայն ժանդարմների կողմից զինւորփնտոելու պատրւակի տակ, այլև քիւրդերի ու հրոսական խմբերի կողմից: Մենք տեսանք Բշարէ Չաթօյի հրոսականները սխրագործութիւնները Արճէշի, Բերկերի և Արճակի հայ գիւղերում, մենք տեսանք ժանդարմների՝ նրանց հետ միասին նաեւ քիւրդ խմբերի կատարած բարբարոսութիւնները Բաշկալէի, Սաւայի, Ալաշկերտի գաւառներում, ինչպէս և Դիլմանի շրջանում:

Այս տեսնում, լսում էր հայ ժողովուրդը միւս գաւառներում. տեսնում էր, թէ ինչպէս տաճիկ կառավարութիւնը հետըզհետէ պատրաստում է հին ջարդերի օրերը վերականգնել, և ահա ինքնապաշտպանութեան լուի բնագոյը նրան թելադրում է իր զինի ճարը տեսնել:

Սահմանադրական վեց տարիների ընթացքում հայ ժողովուրդը տնտեսապէս բաւական բարեկարգւեց, բարեկարգւեց նաև նրա կուլտուրական կեանքը: Այդ շրջանում զարկ ստացաւ առանձնապէս կրթական գործը, իսկ կրթական գործի հետ զուգընթացաբար առաջ տարւեց ժողովրդի ինքնագիտակցութեան, ինչպէս և ինքնապաշտպանութեան գործը: Այս շարժման գլուխը կանգնած էր տաճիկահայ իրականութեան մէջ գործող կուսակցութիւնը - Դաշնակցութիւնը:

Ինքնապաշտպանութեան գործը սահմանադրական տարիներում ուղղւած էր յատկապէս քիւրդական վայրագութիւնների և քիւրդ աւաղակների դէմ, որոնք յաճախ յարձակում էին հայ գիւղերի վրա, քշում էին նախիրներն ու հօտերը և կամ ուտեցնում էին հայերի արտերն ու արօտները: Տաճիկ կառավարութիւնը, ինչպէս միշտ, մատնների արանքով էր նայում այս բոլորի վրա, չը նայած որ նա ամեն կերպ աշխատում էր բարեկամ երեւել Դաշնակցութեանը:

Եւ շնորհիւ այս հանգամանքի հայկական գաւառներում, մասնաւորապէս Վասպուրականում, Դաշնակցութիւնը ահագին գործ տեսաւ. կազմեցին կոմիտէներ և ենթակոմիտէներ, այդ կազմերի շարքերը մտան գաւառական երիտասարդութեան լաւագոյն ուժերը. սկսեց մի եռուն աշխատանք—գլորոցն ու ընթերցարանը և ինքնապաշտպանութեան մարմինները զարձան:

ամենօրեա զբաղմունքի առարկաները, գիրք ու զէնք, անա այն, ինչ որ թելադրում էր խաւար միջավայրը, թափառաշրջիկ ցեղերի գրացիութիւնը ապիկար կառավարութեան ձեռքի տակ:

Այս շրջանում հիմնուեց Վանի Աշխատանքի տունը, մի հոյակապ շէնք, ուր գտնուում էր մի գեղեցիկ ընդարձակ բնմ և մի շարք դահլիճներ՝ յատկացւած գրադարան-ընթերցարանի, լսարանի, «Աշխատանք» թերթի խմբագրութեան ու ապարանի և այլ պէտքերի համար:

Ճիշտ է, նման աշխատանքներ Դաշնակցութիւնը կատարում էր նաև սահմանադրութիւնից առաջ, հին բռնակալ բէժլմի օրօք, բայց նրանք թափ ստացան և բեզմաւորուեցին սահմանադրութեան օրերում, երբ քաղաքական պայմանները եկան նըստատաւորելու նման աշխատանքները: Թէ որքան այդ Աշխատանքը սահմանադրական տարիներում հոգ գտաւ հայ իրականութեան մէջ, այդ երեսում է այն հանգամանքից, որ Դաշնակցական գործողների վրա երիտասարդ թուրքերի կառավարութիւնը նայում էր իբրև հայ ժողովրդի ներկայացուցիչների, նըրանց հետ պահում էր սերտ կապեր և իւրաքանչիւր հարցում դիմում էր նրանց խորհուրդներին ու աջակցութեանը: Այս հանգամանքը աւելի ևս բարձրացրեց այդ կուսակցութեան հեղինակութիւնը, ժողովուրդն էլ սկսեց նայել նրա վրա իբրև իր ներկայացուցչութեան, և կառավարութեան մէջ ստեղծուեց կառավարութիւն:

Ահա այս էր իրականութիւնը հայկական գաւառներում, մասնաւորապէս Վասպուրականում, երբ պայթեց համաերոտական պատերազմը. յայտարարուեց սէֆէր-բէրիկը, տեղի ունեցաւ ռուս-տաճկական պատերազմը և երիտասարդ թուրքերի կառավարութիւնը վերջնականապէս անցաւ իր նախորդ սուլթան Համիդի հայաճինջ քաղաքականութեանը, ներկա բոլէն գտնելով միանգամայն համագաւառութան այդ ծրագիրը իրագործելու համար:

Վանի մէջ գործող Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները այդ միջոցում համարւում էին Իշխանը—Նիկողայոս Փօղոսեանը, Շուշու գաւառի Քառասնէ գիւղից և Արամը—Արամ Մանուկեանը՝ շուշեցի և Երևան էլ բռնակալ օրերի գործողներ: Առաջինը ճանաչւած էր իբրև զինուորական ուժ, որը վերջին ժամանակներ

ՎՌԱՄԵԱՆԸ

Օսնիկ Դերձակեան

Օսմանեան պարբերականի տնօրէն

քում մի փոքր քաշած կեանք էր վարում, հրկրորդը աւելի կազմակերպող ուժ էր ու կրթական գործիչ։

Ռուս-տաճկական պատերազմից առաջ, սեպտեմբերի սկզբներին, Վան եկաւ պարլամենտի անդամ Վառմեանը—Օսնիկ Դերձակեանը՝ պոլսեցի. սա կուսակցութեան առաջնակարգ գործիչներից էր և շնորհիւ իր հռանդի, ազդեցութիւն ունէր ոչ միայն կուսակցութեան գործնէութեան վրա, այլև կառավարութեան ներկայացուցիչների մօտ։ Այնպէս որ Վառմեանի Վան գալուց յետոյ կուսակցութեան գործնէութիւնը ղեկավարում են Վառմեանը և Արամը. առանձնապէս Վառմեանը, որը իբրև պարլամենտի անդամ, ձեռք էր բերել յատուկ դիրք։

Այս նոյն միջոցին գործի մէջ եկաւ նաև Բշխանը՝ ղեկավարելով գլխաւորապէս ինքնապաշտպանութեան գործը։

Գաւառներում սկսւում է մի հոռու կեանք, ինքնապաշտպանութեան մարմինները ամեն կերպ աշխատում են ժողովուրդը ղինել, կազմւում են ինքնապաշտպանութեան շրջիկ խմբեր՝ կարիք եղած տեղերին օգնութիւն հասցնելու նպատակով։—Դէպքեր ստեղծելու առիթներ չը տալ,—հրահանգւում է կենտրոնական մարմնի կողմից, ամենքը աշխատում են խուսափել միջնադէպիցից։ Բայց չի լինում. կառավարութեան կողմից ամեն օր ու ամեն տեղ առիթներ են ստեղծւում։

Կայ մի այլ հանգամանք։ Ռուսները արագ կերպով առաջ են շարժւում, տաճիկ զօրքերը ջարդւում են ու յետ քաշւում. ռուսական բանակը հասնում է Բաշկալէ ու Սարայ, վերջապէս ռուսական թնդանօթները որոտում են Արճակի գաւառի սահմաններում, Մօլլա-Հասան գիւղի տակ, որոնց ձայնը գնում տարածւում է հեռուները։

✓ — Անդրանիկը հասել է Մօլլա-Հասան։

Ահա այս կայծակի արագութեամբ թռչում է գիւղից գիւղ, գաւառից գաւառ և բերանից բերան։ Պէտք է ապրած լինել տաճկահայի դրութիւնը, պէտք է մարդ փորձած լինի իր կաշու վրա այն բոլոր զրկանքները, որի մէջ ապրել է տաճկահայը տարիններով, տասնեակ տարիններով, որ կարողանա գաղափար կազմել, թէ ինչպիսի ոգևորութիւն էր առաջ բերում այդ մի հատիկ նախադասութիւնը տառապող հայ ժողովրդի մէջ։

Միւս կողմից սարսափ է տարածւում մահմեդական ժողո-

ԱՐՅՐԸ

Արամ Բառնախան
Զաչեցի

վրդի վրա, շատերը նրանցից սկսում են վախճել, վախճել են սկսում նաև վանի տաճիկները: Պատրաստում է թողնելու վանը նոյնպէս կառավարութիւնը. պաշտօնէութիւնը գլուխն է կորցրել, որի մասին Այգեհասանի մի հայ ոստիկան—Արմենակ Շատարցեանը—պատմում է հետեւեալ բնորոշ դէպքը:

— Նոյեմբերի 19-ի առաւօտեան, սովորականի պէս, հաքաղաք իջալ, — պատմում է Շատարցեանը, — և ուղիղ դիմեցի ոստիկանատուն: Երբ հա ներս մտալ ոստիկանատան ընդհանուր սենեակը, զարմացած նկատեց, իոր այդտեղ եղող ոստիկանական պաշտօնեաները դոյնթըը նետած, ինչ որ անհանգիստ վիճակի մէջ են: Քեզ ոստիկանապետը (փօլիս միւլդիրին) հարցնում է, — տաքին պաշտօնեաները, երբ ինձ տեսան. և հա անցալ միւս սենեակը, ուր ոստիկանապետն էր լինում: Այս տեղ երկու հոգի էին, մէկը ոստիկանապետն ինքն էր — վաֆիկ բէյը — Սալօնիկցի, իսկ միւսը ժանդարմիայի կօմանդար — Բուրհանէզզէին բէյը, ինչ որ անհանգիստ խոսակցութեամբ բռնւած: Դրանք նոյնպէս գունատ էին, ու այնպէս սարսափած, որ խօսել չէին կարողանում: Երբ հա ներս մտալ, նրանք խօսակցութիւնը ընդհատեցին և ոստիկանապետը դառնալով ինձ, ասաց.

— Գիտես, զաւակս, պատերազմը որ կայ՝ թղաթախողի կը նմանի, երբեմն մէկին կը զարնէ, երբեմն միւսին: Այսօր թըշնամուն յաջողեւր է մեր սահմանը որ դնել, այդ պատճառով մենք պարտաւորւած քաղաքը պիտի թողնենք: Գիտենք, որ ուսները ձեզի բարեկամ են և ձեզի ոչինչ չը պիտի անեն, ուստի պաշտօնատունս քեզի պիտի յանձնիմ, կը նայես որ ոստիկանատունը չը կսղոպուի:

Ասում էր այս խօսքերը ոստիկանապետը սարսափած, հազիւ շրթունքները շարժելով, — շարունակում է պատմել Շատարցեանը: Միեւնոյն ժամանակ քաղաքի ունեւոր տաճիկները շտապով հեռանում էին դէպի Աւանց՝ նաև նստելու համար: Թէև պաշտօնէութիւնը չը հեռացաւ և տաճիկների փախուստը կանգ առաւ, որովհետեւ յաջորդ օրը լուր հասաւ, որ ռուսները նահանջում են, բայց սարսափը տաճիկների վրայից երկար ժամանակ չէր անցնում:

Ահա այս դրութիւնը ստեղծեց Նոյեմբերի կէսերին ռուս-

ԻՇԽԱՆԸ
Նիկողայոս Պողոսեան
Զույգը գրառոյց

ների առաջնադասցումով, դրութիւն, որը եկաւ հայ ժողովրդի տրամադրութիւնը քարձրացնելու, նրա մէջ մի աւելորդ անգամ հակալէիւ ստեղծելու այն բռնութիւնների զէմ, որ հրապարակ էր քերել տաճիկ կառավարութիւնը վերջին ամիսների ընթացքում:

Այս մի քանի հանգամանքները, որ մենք թւեցինք, եկան հանգոյցւելու, և տեղի ունեցան մի շարք զէպքեր, որոնք ոչ միայն ծրագրւած չէին, այլ կատարուած էին տարերային կերպով, անբացատրելի պարագաների մէջ, յաճախ նոյնիսկ անհատական դրդումներով. այդ զէպքերից է Բէլուի զէպքը:

Ա. Բէլուի Դէպքը

Գեաւաշ—Կարճկանի սահմանի վրա գտնւում է 77 տուն ժողովուրդ ունեցող հայաբնակ Բէլու գիւղը: Բէլուն վարչական քաժանմամբ պատկանում է Կարճկանի, ազգային հոգևոր ցուցակներում գրւում է Գեաւաշի վրա. այս գիւղում գտնւում էր 8 հոգուց բաղկացած մի կորդոն:

Նոյեմբերի 25-ի մօտերքին, երբ ռուսների մինչև Մօլլա-Հասան առաջանալու և վանի ունեւոր տաճիկների փախչելու լուրերը դաւառները հասան, Բէլուի մօտ հեռագրաթիւր կտրւեց Ռոտանի գայմադամը—Շուքրի բէյ, գնաց Բէլու այդ գործը քննելու համար, և համոզւելով որ այդ հայերի գործն է, անցաւ զէպի Կարճկան: Այս միջոցին ռուս զօրքերը Մօլլա-Հասանից արդէն յետ էին քաշւել և տաճիկները հանգստացել էին:

Գայմադամի հեռանալուց յետոյ Բէլու են գալիս ինքնապաշտպանութեան խմբի մի քանի դինւած տղաներ՝ առաջնորդութեամբ Նոր գիւղացի Արահամի: Գիւղում եղող կորդոնի ժանդարմները, որոնք մինչև այդ շատ անգամ էին տեսել գիւղում գինւած տղաներ ու չէին խօսել, այս անգամ գալիս են տղաների իջևանած տունը պաշարում ու ուզում են ձերբակալել նրանց: Տղաները չեն ուզում յաճախել սկսւում է հրացանաձգութիւն, որի ժամանակ ժանդարմներից մէկը սպանւում է:

Գայմադամը, որը գտնւում էր Կարճկանում, հաւաքում է բազմաթիւ միլիտներ ու քիւրդեր և գալիս է Բէլուի վրա: Տղաներին օգնութեան են հասնում Գեաւաշից ընծակցի Ասպօն և Միհրան Չաթօեանը երկու տասնեակներով: Բէլուն երկու օր ուժեղ զինադրութիւն է ցոյց տալիս, սակայն երբորդ օրը, այն

Ք. դեկտեմբերի 5-ին, տղաները այլևս չկարողանալով շարունակ
աճող խութանին դիմադրել, առնում են ժողովուրդը ու քաշում:
Պուժանը լցւում է գիւղը, մի քանի մնացած հայերի սպանում
է, տները հիմնովին կողոպտում է և ապա գիւղը հրդեհում: Բէ-
ջուի աւերման մէջ իր առանձին դերը ունեցաւ դախմանցի
Հիւսէին աղան:

Բ. ԱԹԱՆԱՆԻ ԴԵՊՐԸ

Բէլուի աւերումը ցնցող տպաւորութիւն գործեց շրջաննե-
քի, մասնաւորապէս Գեաւաշի, Հայոց-Ձորի և Շատախի վրա,
որոնք հանդիսանում էին Բէլուի սահմանակից գաւառներ: Այս
ձրեք գաւառներում Դաշնակցութիւնը մեծ աշխատանք էր գործ
դրել: Այս տեղ առաջ էին եկել աչքի ընկնող երիտասարդներ,
կազմել էին ինքնապաշտպանութեան թուցիկ խմբեր. այս
շարժմանը նպաստել էր առանձնապէս Աղթամարը իր դպրոցով,
որը տարէց տարի տեւել էր մի շարք ընթացաւարտների Բնակա-
նարար Բէլուի աւերումը իր հատուցումը պիտի գտնէր այս
շրջանում, ու այդպէս էլ եղաւ: Տեղի ունեցաւ Աթանանի դէպ-
քը և տեղի ունեցաւ հետեւեալ պարագաներում:

Մինչդեռ Բէլուն դեռ չէր աւերւել և մի բուռն զինւած տը-
ղաներ դիմադրում էին միլիոններին ու խութանին և լուրը քա-
ղաք հասնելով կառավարութիւնը պատրաստւում էր գործ ու-
ղարկել Կարճկան, ճանապարհը փակելու նպատակով՝ հեռադրա-
թիւր Գեաւաշի ու Հայոց-ձորի մէջ կտրեցին, Անդղ գիւղի 7—8
դասիկները զինաթափ արին ու բանդարկեցին և Պօշար գետի
վրա գտնւող Անդղի կամուրջը քանդեցին:

Այս նոյն միջոցին պատերազմի դաշտից տուն էին վերա-
դառնում Ոստանի զաղին (դատարանի նախագահը) և մէկ այլ
պաշտօնեա: Մի շարք տաճիկ պաշտօնեաներ՝ արձագանք տա-
լով յայտարարւած ջիհաթին, պատերազմի դաշտ գնացին իբրեւ
կամաւորներ. դրանց թւին պատկանում էին Ոստանի զաղին և
Քր ընկերը, որոնք իրենց հայրենասիրական պարտքը վճարելով՝
հանգստի դարձն էին կատարում դէպի տուն: Ոստանի ճանա-
պարհը ձգւում էր Աթանանի գիւղի միջով: Յիշեալ պաշտօնեանե-
քը մօտեցան Աթանանին ճիշտ այն միջոցին, երբ Բէլուն աւեր-
ուել էր և լուրը հասել էր Աթանան: Գիւղի մի քանի երիտա-

սարգէներ տեսան մօտեցող պաշտօնեաներին, ճանաչեցին նրանց, իմացան նրանց որտեղից գալը, մի ըստ էր որբերէնց վրէժի կայծը և երբ երկու պաշտօնեաները գիւղի կենդրոնն էին հասել, զնգակահար եղան և զիակները վերցնեցին: Սպանութիւնը մնաց ծածկւած:

Այս դէպքից մի օր անց, զեկտեմբերի 6-ին, Աթանանիւ մէջ նոյն կերպ սպանեցին երկու ժանդարմներ, որոնք Ոստանից Վան էին տանում կառավարական փոստը: Այս սպանութեան ժամանակ տեղի ունեցած հրացանաձգութեան ձայները վրա Ոստանից հասնում են 150-ի չափ ժանդարմներ, միլիտներ և քիւրդեր, ու պաշարում են գիւղը: Աթանանում այդ ժամանակ գտնւում էր Դեաւաշի ինքնապաշտպանութեան ռդին — խարականցի Լեոնը իր խմբով: Աւելի քան 60 զինւած տղաներ գրաւում են գիւղի թիկունքը պահող բլուրը և մի փոքր հարաւ պանոսդ Սպիտակ վանքը, որտեղից ժանդարմներն ու միլիտները փորձում էին անցնել գիւղի թիկունքը, ու սկսւում է ուժեղ հրացանաձգութիւն: Կռիւր տեսնւմ է ամբողջ օրը, տաճիկները ոչ մի յաջողութիւն չեն գտնում և երբ միմեւ և, նրանք քաշւում են Ոստան:

Յաջորդ օրը կռիւր վերսկսեց նոր թափով, եղած կառավարական ուժերին աւելացան նոր ուժեր, որոնք Բէլուն աւերելուց յետոյ ազատ էին մնացել: Զը նայած թշնամու գերազանց ուժերին, այնուամենայնիւ նա գիւղին մօտենալ չը կարողացաւ, գիրքերը ինչպէս և Սպիտակ վանքը մնացին տղաների ձեռքում: Լեոնը կազմում էր կռիւ ռդին:

Այդ օրը Ոստանի նոր-շէն թուրքական փոքրիկ թաղումն օրը գտնւում է Աթանանին շատ մօտիկ, տղաների զնգակով զարկեց Ոստանի աղղեցիկ քիւրդերից մէկը — Պուրշուտ աղան, այս սարսափ ագդեց ոչ միայն քիւրդերի, այլև տեղական կառավարութեան վրա, և նրանք Սպիտակ վանքի վանահօր միջոցով հաշտութիւն խնդրեցին տղաներից:

Եւ մինչդեռ Աթանանը քաջաբար կուռւմ էր քաղմաթիւ քիւրդերի ու միլիտների դէմ, Շատախում տեղի ունեցաւ հետեւալ դէպքը: Այդ գաւառի Փեմանդաշտ կոչւած տեղում նոյնպէս կարեցին հեռագրաթիւր, իսկ Սիւտիկին գիւղի մօտ աղանիւլ կարիցին ճանապարհը: Երկու օր շարունակ Վանից և Ոստանից

Շատախի կեդրոնավայրը — Թաղը գնացող ու այնտեղից հեռու
ժանդարմները թուով 8—10 հողի բանդարկեցին, ինչպէս տաճ-
կահայերն են ասում, վար դրեցին, և հաղորդակցութիւնը այս
դժի վրա էլ կարեց:

Ահա չըջանը այս դրութեան մէջ էր, երբ ցնցող լուրերը
Վան հասան. կառավարութիւնը մի կողմից, հայ ղեկավար շըբ-
ջանները միւս կողմից, կարևոր համարեցին խաղարար մի մար-
մին ուղարկել ղեպքերի վայրը: Եւ ղեկանմերի 7-ին Վանից ճա-
նապարհ ընկան ղեպի Գեաւաշ, հայերի կողմից Վոսմանը՝ իրեն
պարլամենտի անգամ, իսկ տաճիկները կողմից՝ Միւնիր Էֆէն-
դին, դարձեալ իրեն պարլամենտի անգամ:

Խաղաղարար մարմինը Անգղի կամուրջը դտաւ աւերած,
կամուրջը մի կերպ նորոգեց և Վոսմանն ու Միւնիր Էֆէնդին
հասան Ոստան այն ժամանակ. երբ Աթանանի կողմը դադարել
էր, չը նայած դրան դրութիւնը փոխւեալ էր լարւած, և Աթանանի
դիմը փակւած, այնպէս որ տաճիկները, նոյն իսկ կառավարու-
կան պաշտօնեաները չէին վստահում Աթանանի միջով անցնել:

Լարւած դրութեանը վերջ տալու նպատակով Վոսմանը
գնաց Աթանան, սպանւած ժանդարմաների դիակները իրենց
ղէնքերով ուղարկեց Ոստան, բայց ղապիի և նրան ուղեկցող
պաշտօնեայի դիակները հրապարակ հանել չը կարողացաւ. աղա-
ները հրաժարեցին խոստովանել պաշտօնեաների սպանութիւնը,
չը նայած որ գայմագամը պահանջում էր յիշեալ պաշտօնեաների
դիակները. և Վոսմանը դրութիւնը մի կերպ հարթելով, Միւ-
նիր Էֆէնդիի հետ անցաւ գնաց Բէլուի ղեպքը քննելու:

Խաղաղարար մարմինը անցաւ գնաց, բայց Աթանանի դոր-
ժած տալաւորութիւնը չանցաւ, և այդ զիւղի միջով երթեկելը
քիւրդերի ու տաճիկների համար շարունակեց փալ վտանգաւոր:
Հայ սպաները չը վստահացան կառավարութեանը, և ղերքերը չը
դատարկեցին: Ուշադրաւ է այն ղեպքը, որ Բիթլիսից եկող 200-ի
շափ զինւորներ կանգ առան Ոստանում, չը համարձակելով Ա-
թանանի սահմանը ոտք դնել, և նրանք Ոստանում փախին այն-
քան, մինչև ու Վոսմանը Բէլուից վերադարձաւ: Ապա Վոս-
մանը գայմագամի հետ հեռան նստեցին Աթանան, որ միայն
գինւորները հեռան Աթանանի միջով անցան գնացին:

Այս չէ բոլորը. աւելի քան մի շաբաթ, ոչ միայն քիւրդերն

ու տաճիկները, այլ և պաշտօնեաները ազատ երթևեկել չէին վստահանում Աթանանի միջով: Եղան դէպքեր, երբ Վանից Ոստան գնացող պաշտօնեաները նախ վերցնում էին Վոսմեանից յանձնարարական նամակ Աթանանի տղաների վրա և ապա ճանապարհ ընկնում: Այդ պաշտօնեաները դիւղին մօտենալով յանձնում էին տղաներին նամակը և ապա վստահացած անցնում էին գիւղի միջով:

Ահա այսպիսի տղաւորութիւն գործեց Աթանանի դէպքը կառավարութեան, միւսոյն ժամանակ տաճիկները ու քիւրդերը վրա, որի շնորհիւ էլ այդ շրջանները մի առ ժամանակ բոլորովին խաղաղեցին, հեռագրաթիկերը կապեցին, Անգղի կամուրջը վերանորոգեց, Սիւսիին գիւղի ժանդարմները արձակեցին և Բէլուս վերաշինեց:

Աթանանի դէպքը սէֆէր-բէրլիկից ու ուստաճկական պատերազմից յետոյ առաջին անգամ տեղի ունեցած դիմադրական ուժեղ դէպքն էր ամբողջ շրջանում, եթէ չհաշուենք Բէլուսի դիմադրութիւնը, որ վերջացաւ գիւղի աւերումով, և Բէլուսի դէպքը եկաւ ապացուցելու, որ ինքնապաշտպանութիւնից դուրս չերկուսթիւն չը կայ հայ ժողովրդի համար, ինչպէս այդ կը տեսնենք յետոյ էլ:

Գ. ԴԷՊԹԵՐԸ ԿԱՐԿԱՌՈՒՄ

Բէլուսի և Աթանանի դէպքերից մի առ ժամանակ անց տեղի ունեցան Կարկառի դէպքերը, որոնք վերջացան այդ շրջանի գիւղերի աւերումով, և որոնք նոյնպէս գործեցին ծանր տղաւորութիւն:

Կարկառը լեռնային փեքրիկ գաւառակ է, 18 հայաբնակ գիւղերով և ընդամենը 3,000 բնակիչներով: Այդ գաւառակը գտնւում է Գեաւաշից ու Կարճկանից դէպի հարաւ, իրզան—սուգետի արևելեան մէկ ճիւղի հովիտների վրա: Նա բաղկացած է երկու ձորերից կամ գետլիւններից, որոնք կոչւում են վերի գետլին, Վերի գետլին կազմում է Վանի վիլայէթի Գեաւաշի գաւառամասը, իսկ Վանի գետլին՝ Բիթլիսի վիլայէթի—Սիզան գաւառամասը:

Կարկառի դէպքերը տեղի ունեցան հետեւեալ պարագաներում:

Յունւարի 30-ին Շէնիձորի (Խիզանի) միւղիւրը 24 ժանդարմ-ներով գալիս է վարէ Կարկառի Եղեգիս գիւղը, կանչում է այդ տեղ շրջակա գիւղերի ղեկավարներին ու նրանցից պահանջում է փախստական զինւորներին: Զինւորները չեն յանձնում, ուստի ղեկավարը ենթարկում են սոսկալի ծեծի ու տանջանքներին Ռէս-ներին այդ ձեռով պատժելուց յետոյ, միւղիւրը իր հետ ժանդարմ-ներին ուղարկում է գիւղերը և պատելրում է խիստ կերպով հետապնդել զինւորներին: Ժանդարմներից մի քանի հոգի գնում են Հուկուրձու, իսկ մի քանիսը Չկոր գիւղը: Ժանդարմները այդ գիւղերում գործում են մի շարք բռնութիւններ՝ ծեծում են տը-ղամարդկանց, բռնաբարում են կանանց և այլն: Հայերը չեն կա-րողանում տանել այս բանը և ղէնքով դուրս են գալիս ժան-դարմների դէմ, որի ժամանակ Հուկուրձուի մէջ սպանւում են 4 ժանդարմներ, իսկ Չկորի մէջ երկուսը:

Լուրը անմիջապէս հասնում է Կարսու գալմաղամին, սա ոտի է հանում Սէյիտ Ալիի տղա Հաջի Գարսիշին բազմաթիւ միլիաներով ու քիւրդերով և ուղարկում է Կարկառի վրա:

Միւս կողմից համախմբւում են Կարկառի տղաները, ու-րոնց ղուխը անցնում է ձկորցի Գալուստ Պօղոսեանը կամ Վու-շիկ Գալոսն—Կարկառի ինքնապաշտպանութեան ոգին՝ հերոս մի մարդ:

Գալոսն, տեսնելով թշնամու ահապին ուժը, լուր է ուղար-կում Գեաւաշ և օգնութիւն է ուղում այն տեղից, բայց օգնու-թեան եկողները ուղանում են: Չը նայած զրան, նա իր փոքրա-թիւ ուժերը վերցրած, դուրս է գալիս թշնամու դէմ, կայան ընտրելով Սենէգրի բարձունքը: Սկսւում է կատաղի կռիւ, որը տևում է երեք օր. չորրորդ օրը թշնամուն յաջողւում է զրաւել Սենէգրի բարձունքը. տղաները յիս են քաշւում և Յարկենց գիւղը կողոպտւում է ու հրդեհում: Թէև այս միջոցին Գեաւաշից հասնում են Լաթօս և Միհրան Չաթօեանը իրենց տղաներով, բայց նրանք հազիւ կարողանում են մի քանի գիւղերի տեղա-հան եղած ժողովրդին առնել պաշտպանութեան տակ ու յետ քաշել: Թշնամու դէմ մնում է զարձեալ Գալոսն իր տղաներով ու շարունակում է կռիւը, որը այժմ փոխադրւած էր Որիդ գիւղի շարունակում է կռիւը, որը այժմ փոխադրւած էր Որիդի տակ, շուրջը: Կռիւը նորից շարունակւում է երկու օր Որիդի տակ, ժողովուրդը նեղն է ընկնում, տրտունջ է բարձրանում Գալոսի

դէմ: Այս տանել չի կարողանում ստիւժ մարդը, վրդովւած մէն-
մինակ վերցնում է իր հրացանը, իջնում է իր գիւղը—Չկոր, ո-
րը արդէն թշնամու ձեռքումն էր գտնուում, և որոշած լինելով
մեռնել իր տան մէջ, կուում է այդտեղ հերոսաբար մինչև վեր-
ջին փամփուշտը, վերջին շունչը, և հերոսաբար էլ ընկնում է
այդտեղ, յաւիտեան փակելով ահանջները անմիտ տրտունջներից:

Ընկնում է Կարկառի հերոսը—Վոշիկ Գալօն, յուսահատ-
ւում են աղաները, տեղի են տալիս բազմաթիւ թշնամուն, յետ
են քաշւում՝ վերցնելով իրենց հետ ժողովուրդը, բայց յետ են
քաշւում մեծ զոհերով: Հետապնդող թշնամին սպանում է աւելի
քան 130 մարդ, կիւն և երկխայ, յարձակւում է գիւղերի վրա,
սկսում է կողոպտել, աւերել ու հրդեհել անխնայ: Կառավարու-
թիւնը ոչ միայն չի կանգնեցնում աւերը, այլև խրախուսում է
և իր հերթին յարքունիս է գրուում քոյոր կենդանիները: Ըսկ
իրրև նշան յաղթութեան, կտրւում է Գալօյի գլուխը և հրապա-
րակով ցլի վրա բարձրացնում:

Կարկառի ամբողջ ժողովուրդը քաշւեց Մոկա ու Գեաւաշ ա-
ւերւած ու քանդւած, ծանր վիճակի մէջ, և իրեն հետ տարաւ
ապաւարութիւնների մի նոր շարք, որը գալիս էր մի աւելորդ
անգամ յուզելու մտքերն ու հոգիները:

Դ. ԴԷՊՔԵՐԸ ԱՆՁԱԽԱՂՈՒՄ

Կարկառում կատարւած անցքերը դեռ բոլորովին լճարմ
էին, երբ տեղի ունեցան Ալջաւազի գէպքերը՝ աւելի ուշագրաւ
և աւելի մխիթարիչ:

Ալջաւազը, ինչպէս իր տեղում տեսանք, Վանի հայաշատ
գաւառներից մէկն է և ընկած է լճի հիւսիս-արեւմտեան ափի
վրա, ուր ցցւած է Սիփանի գեղեցիկ մասաւր: Գաւառի կենդ-
րանավայրն է հին բերդաբաղաք՝ Արծկէ աւանը, ուր ապրում են
ընդամէն 80 տուն հայեր: Այդտեղ նստում է գալմաղամը: Գա-
ւառում հաշւում են 21 հայաւնակ գիւղ՝ աւելի քան 6000 բնա-
կիչներով: Գիւղերից աչքի են ընկնում երկու Սիփանը, Առենը,
Կոճերը, Արճրան ու Առնջկոյսը:

Մինչև սէֆեր-բերիկը այս շրջանում գալմաղամի պաշտօն
էր վարում մէկ հայ—Պետրոս Մօղեանը: Սէֆեր-բերիկից յետոյ
քաղաքականութիւնը փոխեց, հայ գալմաղամին տեղափոխեցին

Վան, իսկ նրա փոխարէն կարգեցին վանեցի մի տաճիկ — Նաջի բէյին:

Ալջաւաղում գործում էր ինքնապաշտպանութեան շրջուն մի խումբ, որը կարէր եղած զէպրում իր շուրջն էր խմբում աւելի քան 50 տղաներ: Այս խումբը գեկավարում էր Արճրա գիւղացի Օհան Դարբինեանը, հոգաւոր՝, բայց մի քաջ մարդ: Սրա ձեռքի տակ գործում էր և մի քաջ տղա, դա կարաքէշիշցի Մըկօն էր, որը յայտնի էր Ան Հայու տղա անունով և որը սահմանադրութեան օրերում Քի առանձին յանդգնութեամբ դատարանի միջոցով պահանջում էր Պաղնուի հաշակաւոր Քօն Հիւսէյին փաշայից իր հոգեւոր:

Ինկաւմբերի սկիզբներում, ինչպէս տեսանք, Բշարէ Չաթօն իր հրոսակախմբով Մանազկերտից սկսած մի շարք բռնութիւններ գործելով հայ գիւղերում, Արճէշի, Բերկրի ու Ալճակի վրայով գնաց Սարայ, Սակաշն նրա կեանքը կարճ եղաւ, պատերապմի մէջ, Կոթուրի մօտ Բշարէ Չաթօն սպանեց նրա հրոսակախումբը քայքայեց և անգլուխ մնացած քիւրդիքը փախան իրենց տները: Այսպէս լինում էր միշտ քիւրդ հրոսակախմբերի հետ:

Բշարէ Չաթօյի սպանելուց յետոյ, նոյն ձեր հրոսակախումբ կազմեցին նրա տղան — 30 տարեկան պարթև ու թիկնեղ Ամարէ Չաթօն և նրա եղբայր Հիւսէյինը: Սրանք գնում էին գեաւուրներից Բշարի տրեան վրէժը լուծելու:

Բշարէ Չաթօն շարժւեց Մանազկերտի ու Արճէշի վրայով: Ամարէ Չաթօն շարժւեց Ալջավաղի ու Արճէշի վրայով:

Եւ ահա երիտասարդ Չաթօն իր հրոսակախմբով փետրվարի 9-ին հասաւ Արճիկ: Այդ տեղ երեք օր հանդիստ առնելուց յետոյ, շարժւեց առաջ, և փետրվարի 12-ին իջաւ Կոճեր հայ գիւղը:

Քէ ինչպիսի վայրագութիւններ հնարաւոր էին այդ հրոսակախմբի երեսից, դժւար չէ երեւակայել: Երկու ամիս առաջ եկաւ հայրը, ապա փրէժինդրութեան թոյնից, հնայած զրան, նա անցաւ գնաց բռնութիւններ ու բարբարոսութիւններ կատարելով և մարդկանց շիկացրած շամփուրներով դաղելով:

Այժմ գալիս էր որդին, թիւադրած կառավարութիւնից՝ ճշնել յատկապէս հայ գիւղերը, ծանրանալ հայ ժողովրդի վրա,

նեղել հայերին: Միւս կողմից Ամարէ Զաթօն գալիս էր լցած հօր արեան վրէժով: Գեաւուրները սպանել էին նրա հօրը, գեաւուրներն էլ պիտի քաւէին այդ վրէժը, իսկ գեաւուրներ ներկա գէպքում հանդիսանում էին հայերը: Եւ Ամարէ Զաթօյի գալու լուրը մի վարկեան տարածւում է ամբողջ շրջանը:

— Ես իմ խմբով գտնւում էի մեր գիւղում—Արծրայում,— պատմում է ինքնապաշտպանութեան շարժուն խմբի գեկավար խմբապետ Օհանը,— գիշերւա ժամի 10-ը անցել էր, երբ հե ի հե ներս ընկան երկու կոճերցի հայեր և օգնութիւն խնդրեցին:— Հասէք, ի սէր Աստուծոյ, էլ պատիւ նամուս չմնաց: Ամարէ Զաթօն իր քրդերով իջել է գիւղը, ձեռնում են տղամարդկանց, բռնաբարում են կանանց ու աղջիկներին, բռնի դուրս են քաշում ոչխար, տաւար, մօրթում են, եփում, թափում անխնայ, հասէք, գիւղը ձեռքից գնաց:

Այս խօսքերը, որ վրա-վրա թափում էին սարսափահար կոճերցիները, ծակեցին սիրտս ինչպէր նիւտ. ես ուրիշ կանգնեցի շանթահարի պէս. ոտի թուան նաև տղաները 25-ի չափ, որոնք բարկութիւնից չը գիտէին ինչ անեն: Իսկոյն լուր տւի շրջակա գիւղերը և շուտով հասան նորից 25-ի չափ տղաներ, ու 50 հոգով ճանապարհ ընկանք գէպի Կոճեր: Լուսածագը սկսել էր, երբ մենք հասանք Ղուզէլ հայ գիւղը: Ղուզէլից մինչև Կոճեր մնում էր կէս ժամուս ճանապարհ, և մենք նոր միայն մտիք էինք Ղուզէլ, երբ Կոճերից երկու նոր մարդիկ հասան և խնդրեցին այլևս չը գնալ՝ ասելով, որ ինչ լինելու էր եղել ու վերջացել է արդէն և քիւրդերը պատրաստւում են ճանապարհ ընկնելու: Ես կանգ առա Ղուզէլում, պատրաստելու համար պաշտպանել միւս գիւղերը, բայց չը գիտէինք թէ որ գիւղը նրանք կանգ պիտի առնեն: Նրանք իջնում էին համարեա բոլոր պատահած գիւղերը և մէկ օրուս ճանապարհը անցնում էին երկու-երեք օրում: Նախատեսելով այդ, խումբը բաժնեցի երկու մասի. 15 հոգի յանձնեցի Սեհայու տղային և ուղարկեցի Առէնի շրջանի ամենամեծ գիւղը, որը ունէր 117 տուն. ընակիչ, իսկ 35 հոգին վերցրի ես և գիմեցի գէպի Խոռանց գիւղը: Առէնն ու Խոռանցը գտնւում են Խոռանց լճի հակառակ կողմերում: Խոռանցը ընկած է լճից արևմուտք, իսկ Առէնը՝ արևելք: Կոճերից Առէն կարելի էր գնալ լճի թէ հիւսիսային և թէ հարաւային ամիւրով. հարա-

այսին ամերով գնալու համար պէտք էր Ղուզէլով անցնել, իսկ հիւսիսային ամերով գնալու համար Ղուզէլ մտնելու կարիք չէր։ Եւ 35 տղաներով հասայ Խոռանց, ընտրեցին մի լաւ գիրք, որտեղից երևում էր Առէնը, քաղեցինք այդ գիրքը ու սպասեցինք։ Էդտը բացեց. արեւ ծագեց և ահա Ամարէ Չաթօյի հըրոսակախմբի ծայրը երևաց։ Առաջից գնում էր ինքը—Ամարը իր հօրեղբոր և մի քանի թիկնապահների հետ միասին, յղիացած ու կշտացած, և ապա ցաք ու ցրիւ, բաժան-բաժան, 5-ով 10-ով հեռուում էին նրան ձիաւոր ու հետահակ քիւրդերը։ Նըրանք առաջացան, բայց Խոռանց չը մտան, այլ թերւելով դէպի հիւսիս-արեւելք, բռնեցին այն գիրծը, որը տանում էր դէպի Առէն։ Միւր գուշակութիւնը միայլ չէր, նրանք բռնեցին լճի հիւսիսային ամը. մենք բռնեցինք հարաւային ամը և առաջացանք դէպի Առէն։

Այստեղ խմբապետ Օհանի պատմութիւնը մի փոքր ընդհաներ և անցնէր Առէն, տեսնելու, ինչ էր կատարւում այնտեղ։

Առաւօտեան ժամի 10-ն էր, երբ Ամարէ Չաթօն իր հօրեղբոր հետ, մի խումբ թիկնապահներով հասաւ Առէն։ Մինչև այդ, առէնցիները գիւղի մի մասը դատարկել էին, բոլոր ընտանիքները տեղափոխել էին գիւղի միւս մասի տների մէջ, որպէսզի քիւրդերը իջնէին դատարկւած մասը, կանանց ու աղջիկների չը պատահէին և առանց անախորժութիւնների հիւրասիրութիւն ու անցնէին գնային։ Երբ Ամարը իր չքախմբով հասաւ գիւղի ծայրը, ընդառաջ դուրս եկան զիւղի երկու հասակաւոր մարդիկ, որանք էին Մէլիք Աբրէն և ոէս Աբօն։ Մէլիք Աբրէն դատարանի անգամ էր, լուրջ, միևնոյն ժամանակ սրտոտ մի մարդ։ Սա առաջ գնալով, ողջունեց Ամարին, ձեռքը հախ կրծքին և ապա ճակատին տարաւ ու յայտնեց, որ գիւղի մի մասը բոլորովին դատարկել են ընտանիքներից, որպէսզի նրանց ազատ տեղ լինի, և հրաւիրեց ձիուց իջնել։

— Ինչ, ուրեմն դուք այնպէս էք արել, որ մենք ձեր կանանց երեսը չը տեսնենք։— Այս խօսքերով դարձաւ Ամարը Մէլիք Աբրէնին, ընդունելով վիրաւորւածին յատուկ զայրացած մի ղէմք։

Մէլիք Աբրէն, որ նման ղէպքերում իր լրջութիւնը կորցնէ չը գիտէր, դարձաւ քիւրդ բռնաւորին և հանդարտ տօնով ասաց։

— Ձեզ համար, բէկ, մեզ մօտ պատրաստւած է և ընակա-

քան և հիւրասիրութիւն, մեր աչքի վրա էք եկել, իսկ եթէ դուք մտածում էք մեր կանանց պատւին էլ զիպչել, այդ մենք թոյլ չենք տալ:

Այս խօսքերը դուր չեկան Ամարէ Չաթօյին, նա խոժոռուց, փրփրաց և ձեռքով նշան արեց, նրա մարդիկ մի քանի հրացան, կրակեցին օդի մէջ. այս արեցին սարսափ տարածելու համար: Բայց Մէլիք Արքէն իրեն չը կորցրեց և հասկանալով որ անկարգութիւններն ու բռնութիւնները անխուսափելի են, յետ դարձաւ օգնութեան կանչելու Սև հայու աղին, որը իր խմբով քաշուած Երիցու Դաւոյի տունը, սպասում էր հեռահանքներին: Մինչև որ Մէլիք Արքէն տղաներին կը հասնէր, նրանք արդէն քիւրդերի հրացանաձգութեան վրա դուրս էին եկել ծածկւած տեղից, քաշել էին յարմար աեղեր և պատասխանում էին քիւրդերի կրակին: Քիւրդերը այս տեսնելով, աւելի կատաղեցին, ուստի կրակը ուղղեցին զիւղի մէջ երևացող մարդկանց վրա: Կոիւր տաքացաւ, յետեից եկող քիւրդերը տեղ հասան և հրացանաձգութիւնը բորբոքեց: Ժողովուրդը փախաւ դէպի Բարկաթ և Առնջկոյս գիւղերը, իսկ 15 դինուած տղաները մնացին կանդնած 500-ի շափ մի մասը միայն գինւած քիւրդերի գէմ:

— Երբ հրացանների առաջին պայթոցը բարձրացաւ, — շատ բռնակուտ է իր պատմութիւնը խմբապետ Օհանը, — մենք արաքացիինք մեր քայլերը և զիւղը հասանք այն ժամանակ, երբ տեղացիները բաւականի նեղն էին ընկել: Մինչև այդ գիւղում, ըստ պատմել էին 5 հոգի, որոնցից էին Սիրունի Ռաշօն, Զէյթլի Ասպատուրը և Փարւանի Միրզօն: Դիւղ հասանք թէ չէ, տղաները օգնութեցին և կոիւր նոր թափ ստացաւ:

— Կոիւր տեղի մինչև երեկոյեան ժամի 5-ը: Առաջինը դարկուկ Սմարէ Չաթօն, ապա մի փոքր անց դարկուկ նրա հօրեղբայրը — Հիւսէինը: Այդ երկուսը դարկուկն, որովհետեւ գտնուած էին առաջին դիրքերում, զիւղի հիւսիսային ծայրում գտնուող եկեղեցու և դպրոցի մօտ, տղաների կրակի տակ: Հրատակապետների սպանութիւնը շփոթ ձգեց քիւրդերի մէջ, նրանք սկսեցին փախչել, զիւղի մօտ թողնելով 8 դիակ. մենք հետապնդեցինք նրանց բաւականին տեղ և աւելի քան 10 հոգի էլ դարկուկեցին փախչողի ճանապարհին: Քիւրդերն այլևս կանգ չառան, նրանք մի գլուխ փախան մինչև Արծկէ: Դրութիւնը է

հարկէ լարւեց, Մենք դարձանք գիւղը, վերցրինք Առէնի, Առջ-
կոյի, Աճրայի ժողովուրդը, տեղափոխեցինք Կարաքէշիչ և
Վիճկացուէ գիւղերը, որոնք պաշտպանուելու լաւ գիւղքեր ունէին-
իսկ Բարկաթ, Առոսանց, Դուզէլ, Կոճեր գիւղերի ժողովուրդը
Քաշեց նաւերի մէջ և դուրս եկաւ բաց ծովը: Այս տեղի ունե-
ցաւ փետրւարի 13-ին, Տեառնդառաջի նախօրեակին:

Այս դէպքը մեծ սարսափ ձգեց ոչ միայն շրջակա քրդերի,
այլև կառավարութեան վրա. այնպէս որ երբ յաջորդ օրը դէպքի
տեղ եկան 25 ժանդարմներ, զեկավարութեամբ Հաւուշ Դաւրիշի,
Առէնը դատարկ գտնելով այլևս չը համարձակեցին առաջ դալ,
այլ վերցնելով քիւրդերի դիակները վերադարձան Արծկէ:

Այնուհետև երեք օր շարունակ մեր շրջանը ոչ մի քիւրդ և
ոչ մի պաշտօնեա այլևս ռաք չը դրեց: Միայն փետրւարի 16-ին
երեւացին մարդիկ, այն էլ մեծ բաղմութեամբ: Եկան բաւականա-
չափ միլիաններ 3 թնդանօթով, ու ափ ելան Բարկաթ, Առնջկոյս
գիւղերի մօտ: Եւ մինչդեռ զօրքերը պատրաստուած էին մեզ վը-
րա դալու, վաճ ուղարկւած մեր նաւը վերադարձաւ, կազմա-
կերպութիւնը մեզ գրել էր, — դուք դուրս եկէք շրջանից, իսկ ժո-
ղովուրդը թողէք իր տեղը, նրան կառավարութիւն ձեռք չի
տայ: Մենք այդպէս էլ վարւեցինք, վերցրինք զինուած տղանե-
րին 60-ի չափ և նաւ նստելով անցանք Թիմար, իսկ ժողովուր-
դը դարձաւ իր տեղը:

Անա խմբապետ Օհանի պատմած այս դէպքերը մի կարճ
միջոց լռեցին, որպէսզի նրանք արձագանք գտնէին Թիմարում:

Ե. ԴԵՊԻՅԵՐԸ ԹԻՄԱՐՈՒՄ

Ալջաւազի դէպքերից ընդամենը երկու շաբաթ անց, տեղի
ունեցան դէպքեր, Թիմարում, որոնք եկան մտքերի նոր յուզում-
ներ առաջ բերելու Թիմարի դէպքերը իսկապէս շարունակու-
թիւն կազմեցին Ալջաւազի դէպքերի. կառավարութիւնը Ալջա-
ւազում չը կարողանալով ձեռք ձգել Սմարէ Չաթօյին զիմաղրու-
թիւն ցոյց տուող զինուած տղաներին, նրանց սկսեց հետապնդել
Թիմարում, ուր ապաստանել էին տղաները և այստեղից էլ ա-
ռաջ եկան Թիմարի դէպքերը:

Ալջաւազի ինքնապաշտպանութեան խմբի խմբապետ Օհանը
60-ի չափ տղաներով փետրւարի 17-ի առաւօտեան նաւով դուրս

— Թեկան Թիմարի Խժիշկ գիւղը: Այդ չափ մարդկանց Խժիշկում պահելը դժուար էր, ուստի նա իր խումբը բաժանեց երեք մասի— տղաներից 25 հոգու ուղարկեց ծովափին գտնուող Էրէրին գիւղը, 15 հոգու ուղարկեց վերին Թիմարի գիւղերը, իսկ մնացեալ տղաներին իր հետ առած իջաւ քաղաք:

Աւելի քան 10 օր որեւէ միջադէպ տեղի չունեցաւ, սակայն մարտի 2-ին ոչխարի տուրք հաւաքող մէկ պաշտօնեայ 25 ժանդարմներով եկաւ Էրէրին: Տեսնւած չէր որ հարկահաւաք պաշտօնեան այդքան ժանդարմներով գիւղ գայ, ուստի նրա այդ ձեռի յայտնւիլը գիւղացիներին կասկածի տակ ձգեց, որոնք և կանխատեսելով ընդհարումներ՝ գիմեցին գիւղում եղող տղաներին ու խնդրեցին հեռանալ գիւղից. տղաները առանց դժկամաւ կութիան դուրս եկան գիւղից, սակայն նրանցից մի քանիսը, առաջնորդութեամբ տեղացի մի երիտասարդի, երբ գիւղի ձայրին գտնուող ջրաղացի մօտով դէպի լեռն էին քաշուած, ջրաղացի մէջ պահւած երեք ժանդարմներ կրակ բացին տղաների վրա և նրանց առաջնորդող երիտասարդին ոտից վիրաւորեցին: Մի քանի կրակ էլ տղաները բացին ու քաշեցին սարը. սրանով էլ միջադէպը անցաւ:

Բայց երկու օր անց, մարտի 4-ին, քաղաքից Էրէրին եկաւ ժանդարմիայի կօմանդան Բուրհան-էղդինը բաղմաթիւ ժանդարմներով: Սա ուղարկուած էր իբրեւ պատժիչ արշաւախումբ, ուստի երբ ժանդարմները գիւղը մտան, սկսեցին սոսկալի բռնություններ. գիւղը ենթարկեց կոտորուտի, շատ տներ հրդեհեցին և բաղմաթիւ մարդկանց շղթայակապ քաղաք տարան: Էրէրիների մէջ կատարւած այս վայրագութիւնները սարսափ ազդեց ժողովրդի վրա:

Սակայն վայրագութիւնները սրտնով չը սահմանափակեցին, Էրէրինից արշաւախումբը անցաւ շրջանի ամենամեծ գիւղը—Ալիւր և ապա Խաւենց. միեւնոյն վայրագութիւնները տեղի ունեցան նաև այս գիւղերում, երկու երեք օր շարունակ ձեռնում էին մարդկանց, կողոպտում էին տները, երեսմն և այլու, իսկ աչքի ընկնող մարդկանց բռնում էին և շղթայակապ քաղաք ուղարկում:

Ներքին Թիմարի ինքնապաշտպանութեան խմբի ղեկավար Վանեցի Ռուբէն Իսրայէլեանը այս մասին լուր ուղարկեց քաղաք և հրահանգ ուղեց: Ի նկատի ունենալով Ալջաւաղի և Աթա-

նանի ղէպքերը, որոնց ժամանակ կառավարութիւնը տեղի տը-
ւեց մի միայն ուժի առաջ, կենդրոնական մարմինը Թիմարի
ինքնապաշտպանութեան խմբին հրահանգեց, որ եթէ զօրքը նո-
րից շարունակի իր վայրագութիւնները, ղիմադրութիւն ցոյց
տան:

Թէև Էրէրին, Ալիւր և Պաւենց գիւղերում տեղի ունեցած
վայրագութիւնները կանգ առան, և ըստ երևոյթին սպասելիք
բարդութիւններն անցան, բայց բարդութիւններ առաջացան այլ
տեղերից:

Մարտի 9-ին, 10 հոգուց բաղկացած ինքնապաշտպանու-
թեան շրջիկ մի փոքրիկ խումբ՝ ղեկավարութեամբ Ռուբէնի, զըտ-
նում էր Բայրակ փոքրիկ գիւղում: Բայրակից ղէպի հարաւ —
կէս ժամ հեռաւորութեան վրա ընկած են Սղոցքար կոչւած
քայտերը: Բայրակին սահմանակից Ատնականց և Տըլաշէն գիւ-
ղերից 20-ի չափ փախստական զինւորներ, երկիւղ կրելով ժան-
դարմաների հետապնդումից, պահում էին Սղոցքարի ժայռերի
մէջ: Բայրակից ղէպի հիւսիս-արեւելք միմիանց կողք կողքի զըտ-
նում են երկու տաճկաբնակ գիւղեր, զրանցից մէկը կոչւում է
Շիխէնի միւսը՝ Շիխարա:

Եւ ահա մարտի 9-ին Շիխէնի և Շիխարա գիւղերում եղող
միլիանները իմանալով որ Սղոցքարի ժայռերում պահւած զին-
ւորներ կան, յարձակում են նրանց վրա: Լուրը հասնում է
Բայրակ. այդ տեղ գտնւող տղաները օգնութեան են գնում, բայց
դեռ տեղ չը հասած և ճանապարհին մի քանի միլիանների հետ
կրակի ըմբւած, լուր է հասնում, որ տաճիկները կոխեցին Բայ-
րակը: Տղաները դառնում են գիւղը այն ժամանակ, երբ տաճիկ-
ներն արդէն մօտեցած են լինում գիւղին: Տղաներին օգնութեան
է հասնում, խմբապետ Միսակը միայն մի քանի հոգով, սկսում է
տաք կոխ, որը տեւում է մինչև երեկոյ: Տղաները այդ օրը տա-
քու են մէկ զոհ, սպանւում է քաջ Միսն, իսկ տաճիկները ունե-
նում են աւելի քան 10 սպանւած:

Մութը պատում է, տաճիկները քաշւում են իրենց տեղերը,
տղաները 20 հոգու չափ քաշւում են ժողովուրդը ղէպի Բոզանց
գիւղը, իսկ իրենք իջնում են Աւերակի, սպասելով քաղաքից օգ-
նութեան: Մարտի 10-ի լուսածագին քաղաքից հասնում են 46
տղաներ, որոնց մէջ էին քաղաք իջած Ալջաւագի տղաները: Այս

46 տղաները անցնում են Բողանց, իսկ Ռուբէն 20 տղաներով
 անում է Աւերակի: Լոյսը բացւում է. քաղաքի կողմից երևում է
 500-ի չափ զօրքի ծայրը երեք թնդանօթով: Սրանց ղեկավա-
 րում էր նոյն Բուրճան-Էղզինը: Մինչև որ զօրքը կը հասնէր Ա-
 ւերակի, Բողանցում սկսւում է հրացանաձգութիւն տղաների և
 անցորդ միլիաների մէջ. ահա այս ձայների վրա զօրքը ուղիղ
 շարժւում է գէպի Բողանց: Զօրքը առաջանում է, իսկ յետից
 գնում են Աւերակիի տղաները: Երբ զօրքը հասնում է Բողանցի
 տակ գտնուող Մալանուկի կոչուող հովտի մէջ, առաջից ու յետե-
 ւից տղաները սկսում են կրակել զօրքի վրա. կռիւն թնդանօ-
 թաձգութեամբ հանդերձ տևում է ամբողջ օրը. զօրքը գիւղին
 մօտենալ չի կարողանում: Տղաները Բողանցում եղող ժողովուր-
 դը դուրս են հանում գիւղից. այդ ժամանակ սպանւում են՝ մէկ
 մարդ, 2 կին և մէկ երեխայ: Սպանւում են նաև զօրքերից 20-ի
 չափ:

Մութը պատում է, զօրքը առաջանում է գէպի կիւսանց
 գիւղը, իսկ տղաները իջնում են Աւերակի, իրենց հետ բերելով
 նաև ժողովուրդը:

Մարտի 11-ին քաղաքից Աւերակի եկան խաղաղարար
 մարդիկ, այդ տեղի ունեցաւ կուսակալի փոխանօրդի առաջար-
 կութեամբ. եկողներից մէկը հայ էր—նահանգական վարչութեան
 անդամ Գէորգ Զիտէչեանը, միւսը տաճիկ էր—ստրիկանապետ
 Վաֆիկ բէյը: Զիտէչեանի խորհրդով տղաները քաշւեցին Նա-
 բաթ, Միսկնիք և Կզլա գիւղերը. իսկ խաղաղարարները վեր-
 ցրին ժողովուրդն ու գնացին Բողանց, և այնտեղից գրեցին
 կիւսանց գիւղը՝ Բուրճան-Էղզինին, որ իր զօրքերը առնի վե-
 րադառնա քաղաք: Եւ իրենք էլ իրենց գործը վերջացած հա-
 մարելով վերադարձան տուն:

Բուրճան-Էղզինը ստանալով խաղաղարարների նամակը,
 զօրքից 50-ի չափ յանձնում է ժանդարմների հարիւրապետ Սիւ-
 լէյման էֆէնդուն, կարգադրելով իջնել քաղաք Նաբաթ գիւղի
 դժով, իսկ մնացեալ զօրքը թնդանօթներով իր հետ առած, իջ-
 նում է քաղաք Գեօլուի վրայով:

Եւ մինչդեռ խնդիրը փակւած էր համարւում, տեղի է ու-
 նենում մի նոր ընդհարում: Յաջորդ առաւօտ տղաների մի մասը
 Նաբաթ գիւղումն էր գտնւում, երբ Սիւլէյման էֆէնդին 50

ժանդարմներով հեռուից երևաց: Կասկած ու շփոթ տիրեց տղաներին, — խաբեքայութեամբ ուզում են մեզ թակարդի մէջ ձգել, — մտածեցին տղաները և կրակ բացին ժանդարմներին վրա, երբ նրանք բաւականին մօտեցան զիւղին: Կրակել սկսեցին նաև ժանդարմները և կռիւը տաքացաւ, որի ժամանակ սղանւեցին Սիւլէյման էֆէնդին և մի քանի ժանդարմներ, իսկ միւսները փախան քաղաք:

Այդպիսով նոր բարդութիւն առաջ եկաւ, միևնոյն ժամանակ սարսափ տիրեց տաճիկներին: Ուստի մարտի 13-ին քաղաքից նոր խաղաղարար մարդիկ եկան Նաբաթ. այս անգամ հայերից եկաւ Արամը, իսկ տաճիկներից՝ նոյն Վաֆիկ բէյը և նոր հաշտութիւն կայացաւ:

Նաբաթի ղէպքը զուգորդւեց ուսման կողմից Պերեմիշլը զբաւելու հեռագրի հետ: Վանի մէջ ահագին սպեկուլյան առաջ բերին այդ երկու ղէպքերը, իսկ տաճիկներին վրա այնպիսի ճշնշող տպաւորութիւն գործեցին, որ կուսակալի փոխանորդի կողմից Պերեմիշլի անկման մասին տպւած հեռագրաւուրը արգելւեց տարածել:

Նաբաթի հաշտութիւնից յետոյ տղաները իջան քաղաք. մէկ փոքր խաղաղութիւն տիրեց. բայց դա ծանր ղէպքերին նախորդող խաղաղութիւն էր. ղէպքեր, որոնք զայլոս էին կազմելու Վասպուրականի հայութեան տառապանքների, միևնոյն ժամանակ քաջագործութիւնների ցիկլը:

ԱՀԱՒՈՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՆԱԽԸՆԹԱՅԸ

Թիմարի գէպքերից յետոյ մի ընդմիջում տեղի ունեցաւ, որը նման էր զինադադարի: Երկու կողմերն էլ հանգստացան, մի խորհրդաւոր լռութիւն տիրեց ոչ միայն քաղաքի մէջ, այլ և դաւառանհրում: Ամենքը սպասում էին մի նոր անակընկալի, դեբազոյն անակընկալներից, որ տեղի էր ունեցել մինչև այժմ. գալիք ծանր օրերի նախադգացումն էր, որ թևատարած թառել էր բոլորի գլխին. օրեր, որոնք յղի էին խոշոր անցքերով:

Ի՞նչ խորհրդաւորութիւն էր այդ:

Թիմարի գէպքերից անմիջապէս յետոյ, Վոսմեանի և Ջէլգէտի մէջ տեղի ունեցաւ մի հեռազրական փոխանակութիւն, որը ահագին լոյս է տփռում գալիք գէպքերի վրա: Ջէլգէտը այդ միջոցին գտնւում էր Բաշկալէի կողմերում, իսկ նրա պաշտօնը ժամանակաւորապէս վարում էր Բաշկալէի մութասարիֆ Շէֆիկ բէյը:

Թիմարի գէպքերի թարմ տպաւորութեան տակ, մարտի 13-ին Վոսմեանը ուղղեց Ջէլգէտին հետեւալ ընդարձակ հեռագիրը:

— Նախ և առաջ յարգանքներս մատուցանելէ յետոյ, հետեւեալ առաջարկներս ընդունելնիդ կը խնդրեմ:

Թիմարի ցաւառիթ գէպքերու մասին Ձեզ հետ տեսնել կուգէի: Ինչպէս գիտէք, թէ ես և թէ ընկերներս երկու ժողովուրդներու մէջ տեղի ունեցած արիւնտ կռիւներուն առաջք առինք, կը յուսամ որ այս երեկոյ խնդրին վերջ մը կը տրի: Զուտեղութեան արժանին այն է, որ Կարճկանի գէպքերէն ի վեր ախպիսի գէպքերու պատճառները մէջտեղէն վերցնելը չի մտածուիր:

— Դեկտեմբերի 27-ին ձեր բարձր կուսակալութեան մատու-

Յաճախ յիշատակագրիս մէջ պէտք եղած կարգադրութիւնները—
փախստականներու խնդիրը լուծելու, միլիիսներու յարձակում-
ները վերջացնելու և ժանդարմներու ապօրինի արարքներուն
եանձ մը դնելու, նաև հայ ազգի կեանքն ու ինչքը, պատիւն ու
իրաւունքը տպահովելու համար առաջարկած էի:

— Եթէ Ալջաւազի հայերը անձի ու պատուի համար ինք-
նապաշտպանութեան դիմելու պարագային չը հետապնդէին, է-
րէրին գիւղը չը պիտի ապաստանէին ու ոչխարի տուրք հաւա-
քող ժանդարմներուն ալ պատահելով իրենց վրա գնդակ չը պի-
տի բացէր: Եթէ այս կէտը ուշադրութեան առարկա եղած ըլ-
լար, հայեր աւագակ պահպանողի ամբաստանութեամբ անիրա-
ւացի տեղ այդպիսի վայրի վերաբերմունքի չը պիտի արժանա-
նային, որու պատճառով դպրոցն ալ վառած և եկեղեցին ալ տ-
ւերած են: Ասիկա ես ազգին հանդէպ յափշտակութիւն կա՞ն-
ւանեմ:

— Այս իրողութիւնները Թիմարի մէջ ընդհանուր խռովու-
թիւն մը յառաջ պիտի բերէին արդէն, բայց այսքան բաւական
չը համարելով, էդհէմ բէյի և իր միլիիսներու Ալջավերան գիւղը
երթալը և իր խօսքին հաւատալով տասն և հինգ հոգի իրեն քո-
վը եկած ատենը գնդակի բռնելը, հայերը սոսկալի գրողութեան
մը կը հասցնէին: Եթէ ուրախաւիթ կէտ մը կայ, այն ալ կու-
տակալութեան փոխանորդ Շէֆիկ բէյի խոստովանութեան հա-
մաձայն, էդհէմ բէյի ինքնագլուխ կատարելն է:

— Վտանգը այս անգամ ալ հեռացուցինք, և կը յուսամ որ
այս վերջին ամիսներու մէջ եղած դէպքերու համար փորձառա-
ջան գաս մը եղած ըլլար: Միայն կը ցաւիմ, որ Շէֆիկ բէյի
հետ եզրակացութեան մը չը կրցանք գալ, միւս կողմէն ալ կու-
տակալութեան բազմազրադութիւնը տեսնելով, ձեզ և վսեմ. Թա-
ւաթ բէյին դիմելու պարտաւորեցայ:

— Այս տեղ կատարութեան հանգէպ ոչ մի անդատեհու-
թեան առաջ չը գալուն համար պատույս վրա կը վստահացնեմ,
ինչպէս որ ամիսներէ ի վեր մեր անհասական ջանքերով
ապացուցինք: Այս առթիւ կատարութիւնն ալ ներկա կացու-
թեան շրջանին, հայերը տպահովեցնելու համար պէտք եղած մի-
ջոցները ձեռք առնելու է:

— Ամենէն առաջ վարկէան մը շուտ փախստականներու

խնդիրը լուծելու է, և ասոնք Վան վիլայէթին մէջ ճամբու շինութեան համար գործածելու է, այն պայմանով սակայն, որ զիրենք հետապնդելուն վերջ տալով, խնդոյն ասոնց արտօնւելու է, որ իրենց երկրագործական գործերով զբաղւին:

— Միլիաններուն ժանդարմըրի պաշտօն տալու էք, և որոշեալ տեղերուն մէջ միայն իրենց զէնք տալու էք:

— Էդհէմ բէյը և իւր ընկերները Աղջաւերան գիւղին մէջ գործած սպանութիւններուն համար պատերազմական ատեանին յանձնելու է:

— Թիմար գաւառակի մէջ այլեւձ էրէրին, Տրլաշէն, Աստանկանց, Բայրակ գիւղերու նիւթական վնասը ընդամէն մօտ 40,000 ոսկի կառավարութեան կողմէն հատուցանւելու է:

— Ժանդարմների աւօրինի արարքները սանձելու է, նաեւ Շատախ գաւառի Քուժար գիւղին մէջ կատարւած բռնութիւնների և սպանւած Պետրոսի հեղինակները գտնելով պատժելու է:

— Չեր վսեմութեան և Նաջի բէյին իմ յարգանքները մատուցանելով, ձեր պատասխանին կսպասեմ:

Վոսմեան

Ձեռդէտը, որը անշուշտ Թիմարի ինչպէս և Ալջաւաղի գէպքերի մասին մանրամասն տեղեկութիւններ ստացած կը լինէր իր փոխանորդից և միանգամայն տեղեակ էր Վանի ու գաւառների կացութեան, միևնոյն օրը հետեւեալ պատասխանը հետաքրեց:

13|26 մարտ Ա. Բարդուղիմէոս վանք.

Վոսմեան էֆէնդիին.

Աստուծով վաղը զինուորական կանոնաւոր և մեծ ուժով մը գէպի Վան կուղևորւիմ: Դէպքերուն չը ծաւալելուն համար ձեռմասնաւոր ձեռնարկութիւններէն զո՞հ մնացի: Կը յուսամ, որ զօրքի հասնելուն պէս, այս կասկածելի վիճակին վերջ մը պիտի արուի: Վան հասնելուն հանգամանօրէն կը տեսակցենք:

Չեր զեկուցումներու և առաջարկներու մասին ըսեմ, որ յանուն հայրենակցութեան, անիրականալի և անկարելի գործերու մասին կը պնդէք, առանց իրականութիւնը նկատի առնելու:

Նոյնիսկ ոչ միայն ձեր ու մեր հայրենակիցներու համար

ՋէիԴէՏԸ — վանի կոնսսիալ

այլ իմ կրկնակի աղղարարութիւններուն հակառակ կատկածու
վերաբերելով, ձեր հազարաւոր ցեղակիցները ոռոսներու ծրա-
դրով գաղթեցնելով, թշուառութեան մասնեցիք. մինչդեռ Ատր-
պատականի հայերու ապահովութեան համար, այլ կերպ շարժ-
ւելու էր: Ժողովրդի վրա ձեր ունեցած ազդեցութիւնը եթէ կա-
ռավարութեան տեսակէտով պորձադրէք, հայրենիքին և ազգին
ճառաջութիւն մը մատուցած կըլլաք. ասիկա ձեզմէ կսպասեմ,
որ երեսփոխանի և հայրենակցի տիտղոսն ունիք:

Կառավարութեան բռնելիք արդար և ուզղամիտ դիրքին
բոլորովին անպահով եղէք, այսպէս ալ յայտնեցէք ժողովրդին
Վերջին դէպքերու մասին բնականաբար մանրագնին քննութիւն
կը կատարենք:

Փոխադարձաբար սէրս կը յայտնեմ. հանդամանօրէն տե-
սակցել, ըսածիս պէս, Վան դալուս կը յետաձգեմ, որչ լերուք:
Վանի կուսակալ Ջէւղէտ:

Ահա այս հեռագիրը՝ երկդիմի դարձածքներով ու սպառ-
նալիքներով եկաւ ստեղծելու այն խորհրդաւոր դրութիւնը, որ
տեսանք:

— Աստուծով վաղը զինուորական կանոնաւոր և մեծ ուժով
մը գէպի Վան կուղևորվիմ: Կը յուսամ որ զօրքի հասնելուն պէս,
այս կասկածելի վիճակին վերջ մը պիտի տրւի՝

Դրեց այս խօսքերը Ջէւղէտը իր պատասխան հեռագրի
ճակատին:

Ի՞նչ էր ուղում տակ Ջէւղէտը դրանով. եթէ գործնականի
յանգոյ սպառնալիք էր այդ, ապա ի՞նչ կարիք կար Վոսմեանի
հայրենասիրութիւնը ու ջանքը շեշտել, գնահատել: Եթէ Վոս-
մեանի հայրենասիրութեան ու ջանքերի անկեղծ խոստովանու-
թիւնն էր անուամ, ապա ինչո՞ւ համար էին սպառնալիքները:
Արդե՞ք լոկ սպառնալիք էր այդ, նպատակ ունենալով զսպա-
սանել հայերին, թէ՛ մի չար զիտաւորութիւն թագնւած էր այդ
խօսքերի տակ:

Այսպիսի են թագրութիւններով մթաղնած էր կարճ օրերի
այն շարքը, որ տեւեց մինչև Ջէւղէտի գալը:

Մարտի 17-ին՝ յայտնի եղաւ, որ Ջէւղէտը պատերազմի
դաշտից վերադառնում է: Պաշտօնէութիւնը պատրաստուեց ըն-
դառաջ ելնելու կուսակալին. դիմաւորելու գուրս եկան նաև հա-
յոց առաջնորդը և մի քանի հայ վաճառականներ: Այս բաւական
չէ, նպատակայարմար դատեցին դիմաւորելու ելնել նաև Վոս-
մեանը և Աբամը:

Այս երկու գործիչների դիմաւորութիւնը միանգամայն այլ
նպատակ ունէր: Ջէւղէտի հեռագիրը—երկդիմի ու սպառնա-
լից—ծանր տպաւորութիւն էր գործել. մի ամբողջ ժողովրդի
գոյութեան պատասխանատուութիւնը ծանրանում էր նրանց վրա:
Նրանք հանդիսանում էին ներկայացուցիչներ այն կուսակցու-
թեան, որը ընթացք էր տալիս ազգային խնդիրներին. և նրանք
բարւոք դատեցին ընդառաջ ելնել, շահիլ Ջէւղէտի սիրտը, մեղ-
մել նրա զայրոյթը և առաջն առնել այն գալիքներին, որոնք

կազմում էին Ձէւդէտի սպառնական հեռագրի էութիւնը:

Եւ դիմաւորումը տեղի ունեցաւ. ընդառաջ գնացին մինչև Կուսուբաշ գիւղը, որը մի ժամի ճանապարհ էր Այդեհատանից: Ձէւդէտը երևաց ձիու վրա, խաբի գոյնի չէթայական հագուստով, յետեց ունենալով 600-ի չափ ընտիր չէրքէզներ և երեք թնդանօթ: Սա ինքնին մի սպառնական ուժ էր, սպառնական հեռագրի մի կէտը:

Ձէւդէտը իջաւ կառքից, ողջունեց դիմաւորողներին, ինչպէս և Վառամեանին ու Արամին և կառքը նստելով շարժեց: Նրան հետևեցին դիմաւորողները մինչև տուն: Այստեղ Վառամեանը տեսնեց առանձին Ձէւդէտի հետ, խօսեց երկար և դուրս եկաւ այն սպաւորութեան տակ, որ յաջողեց իրեն մեղմել Ձէւդէտի վերաբերմունքը, վանել նրանից սպառնալիքը: Ու Վառամեանը հեռացաւ լաւատես:

Երկու օրից յետոյ սկսեցին զատկական տօները. կեանքը միանգամայն խաղաղ անցաւ: Տօների առիթով Ձէւդէտը այցելութեան եկաւ Վառամեանին և նրա մօտ անցկացրեց երկու ժամից աւելի: Եւ մինչդեռ Ձէւդէտը իր բարեկամական երաշխիքներն էր տալիս հայ ժողովրդի ներկայացուցիչներին, քաղաքը մտաւ 800-ի չափ հետևակ զօրք: Այս զօրքը Ձէւդէտը վերցրել էր իր հետ պատերազմի դաշտից, որը իբրև հետևակ, երեք օր աւելի էր կորցրել ճանապարհին: Չը նայած այս բոլորին, հայ զեկավար շրջանները չը կարողացան նախատեսել այն, ինչ վարպետօրէն ծրագրում էր Ձէւդէտը հայերի նկատմամբ:

Ձէւդէտը վարպետ էր, վարպետ չարագործութիւնների, դաւադրական ծրագրերների և միևնոյն ժամանակ կեղծելու, խաբելու արհեստի մէջ. նա կատարեալ ասիացի էր իր բացասական յատկութիւններով: Այն միջոցին, երբ նա բարեկամական այցելութիւններ էր կատարում հայ զեկավար մարզկանց մօտ, այդ նոյն միջոցին քաղաք էր բերում զինւորական ուժը, դաւադրութիւն էր նիւթում այն մարզկանց դէմ, որոնց այցելութեան էր գնում և ծրագրում, կազմակերպում էր շարդեր, որոնք իրենց նման չէին ունենալու հայ ժողովրդի տարեգրութեան մէջ: Եւ այս ոչ ոք նախատեսել չէր կարողանում:

Թէ որպիսի վարպետութեամբ Ձէւդէտը անցաւ իր ծրագրի իրագործման, թոյլ տանք փաստերը խօսեն:

Մարտի 29-ին, կրկնադատելի կիւրակի օրը, Շատախի կենդրոնավայր Թաղի մէջ բողոքովին անսպասելի կերպով ձերբակալւեցին ուսուցիչ, միեւնոյն ժամանակ զաշնակցական գործիչ Յովսէփ Զօյօեանը և հինգ այլ երիտասարդներ։ Այս դէպքը, որ հանդիսացաւ Շատախի հերոսական կռիւների ազդակը, կռիւներ, որոնց մենք կը պատահենք մանրամասն յետոյ, իրարանցում առաջ բերեց ժողովրդի մէջ, երիտասարդները քաշւեցին հրապարակից, ժողովուրդը կասկածների տակ ընկաւ, թաղածայրի ընտանիքները տեղափոխւեցին կենդրոնական թաղը, իսկ յաջորդ օրը, որ գործի օր էր, շուկան չը բացւեց. այսպիսով ժողովրդի և կառավարութեան յարաբերութիւնները լարւեցին։ Լուրը հասաւ քաղաք, կատարած դէպքի մանրամասնութիւնները հաղորդւեցին Վոսմեանին ու Արամին ինքնապաշտպանութեան մարմնի կողմից, իսկ Ջէւղէտին՝ գայմագամի կողմից։ Դաշնակցական Յովսէփի ձերբակալութիւնը անսպասելի էր ինչպէս Թաղի, այնպէս էլ Վանի հայերի համար։ Մինչև այդ՝ զաշնակցական գործիչները ոչ միայն չէին հալածուում, այլ և կառավարութիւնը նրանց հետ պահում էր, թէկուզ առօրեա, բարեկամական կապ և նրանց միջոցով էր գործադրում իր որոշումները զինուորացուների և պատերազմական տուրքերի վերաբերմամբ։ Եւ եթէ այս օր մի զաշնակցական գործող ձերբակալուում էր զաւանուում, անշուտ այդ առանց Ջէւղէտի վիտուսթեանը չէր, որ կատարուում էր։

Լուրը առնելով, ինչպէս միշտ, այս անգամ էլ Վոսմեանը շտապւում է Ջէւղէտի մօտ։ Նա դարմանք է յայտնում կատարւած դէպքի համար, դարմանք է յայտնում նաև Ջէւղէտը, այդ չքմեղ ասիացին։ Պէտք է բարդութիւնների առաջն առնել, պէտք է մտքերը խաղաղցնել, պէտք է մարդ ուղարկել Շատախ, այս է խօսակցութեան նիւթը, այս է շեշտում մանաւանդ Ջէւղէտը։

Վոսմեանը վերադառնում է և սկսում են խորհրդակցութիւններ ազգային խառը ժողովում։ Ռուս-տաճկական պատերազմից ի վեր խառ ժողովը այլ կազմակերպութիւն էր ստացիլ։ Ղրաղեցնող խնդիրները բազմաթիւ էին ու պատասխանատու, այդ պատճառով ժողովի նիստին բացի մշտական Իփ անդամներից հրաւիրուում էին Դաշնակցութեան կողմից՝ Վոսմեանը, Իշխանը, Ռամկավարների կողմից Գույումջեանը, Ռուբէն Յովսեփեանը, Հնչակեանների կողմից Գալիկեանը, Խաչատուր Զրբաշ-

մանը, վաճառականների կողմից թէրզիպաշեանը և մի քանի այլ մարդիկ: Հայ ժողովրդին վերաբերող բոլոր խնդիրները ահա այս մարմնի քննութեանն էին յանձնուում, մարմին, որը հանդիսանում էր վանի հայ ազգաբնակչութեան բոլոր խաւերի ու հասանքների արտայայտիչը:

Ազգային ժողովի նիստում շարունակ շնչուում էր յարմարեւոյ, համակերպեւոյ սկզբունքը:— Պէտք է բաւարարել կառավարութեան պահանջները, պէտք է խուսափել բարդութիւններից, պէտք է խոսականութիւն ունենալ, և վերջապէս պէտք է ժամանակ շահել:

— Պէտք է ժամանակ շահել, — այս շնչուում է առանձնապէս Դաշնակցութեան ղեկավարների կողմից:

Կացութիւնը ծանր էր, մի ամբողջ ժողովրդի գոյութեան խնդիր էր հրապարակի վրա դրւած. իւրաքանչիւր առիթ կարող էր սոսկալի ջարդեր ստեղծել:

Սակայն այլ էր մտածում վանի երիտասարդութիւնը, այն երիտասարդութիւնը, որը իր խոշոր մեծամասնութեամբ կազմում էր Դաշնակցութեան ուժը:

— Կառավարութիւնը դաւեր է լարում, նա անվերջ դէպքեր է ստեղծում և ջարդերի պատրաստութիւններ է տեսնում, մենք չպիտի խաբենք, կառավարութեանը վստահիլ այլևս յանցանք է, ինչ լինելու է, թող լինի:

Այսպէս դատում էր երիտասարդութիւնը՝ դժգոհ ղեկավարների լաւատես գործնելութիւնից:

Եւ մինչդեռ Շատախի խնդիրը յուզում էր մտքերը, թեր ու դէմ կարծիքները բախում էին իրար և երիտասարդական աւիւնը փոթորկւում էր, Ջէւդէտը իր ծրագիրն էր առաջ տանում: Ապրիլ 1-ին Համուդ աղայի գորանոցը տեղաւորւեցին 150-ի չափ չէրքէզներ՝ Ջէւդէտի հետ եկած: Համուդ աղայի գորանոցը, որ գտնւում էր հայկական թաղերի մէջ և որը մինչև այդ դատարկ էր, մէկէն սպառազինւեց: Այս բաւական չէ, Ջէւդէտը խիստ հրաման արձակեց բոլոր զինւորացու հայ մարդկանց ներկայանալ, տալով երեք օր ժամանակ: Դեռ մէկ խնդիրը չէր լուծւած, նոր խնդիրներ հրապարակ եկան:

— Ջղազրգիւ վիճակ մը ունինք, Երէկ Ջէւդէտը ոստիկա-

Դ նապետ Վաֆիկ բէյի միջոցով թաղերու թաղապետները կանչելով, խիստ կերպով հրամայեց՝ յանձնել 20—40 տարեկան զինւորացուները ու 18—20 տարեկան նորակոչները, ինչպէս նաեւ շատ մը յոխորտանքներ ու սպանալիքներ տեղադրել Ֆրանսիացիներու և ռուսներու հասցէին: Միաժամանակ առանձին ազգաբարոյթիւնով ալ յայտնեց ժողովրդեան նոր տրւած հրեք օրւան ժամանակամիջոցը, յայտնելով, որ ժամանակը լրանալէն հաջորդողները բռնելով, մահաւն պատիժի կենթարկին, իսկ անոնց ընտանիքները ղէպի Պազուստ և Սիւրիա, կաքսորւին: Յայտարարութենէն հաջորդ անմիջապէս գործի ձեռնարկեցաւ կը պատէյի զխաւոր պոզոտայի երկայնքին, երբ տեսայ 120—150 հոգիի չափ թուրք կանոնաւոր զինւորներ, Զէւդէտ բէյի ղէպի Արապատական կատարած արշաւանքի ատեն զինակիր չէթաներ Համուդ աղայի զօրանոցը լեցան:

Դ — Ժողովուրդը չափէն աւելի լքած է կատարւած իրազութիւնները տեսնելով: Ախոսիկի, Աւաբիկի, Հասան-Թամրանի, Հաղարայի, ինչպէս և թուրք բանակին մէջ գտնուող հայ զինւորներու ջարդէն հաջորդեալ անսամէն ինչ պարզ է, կուզի նոյն վիճակը ստեղծել նաեւ հայութեան կենդրոնի—Վանի մէջ և Վանի հայութեան երիտասարդ շրջաններու մէջ յուզումը և ջղագրգռութիւնը վերին աստիճանի է: Արդեւ ինչքան ընդառաջ չեթալ կառավարութեան և նոյնիսկ առաջնորդարանի կողմէ եղած յորդուներուն ու յայտարարութեանց, քանի որ պաշտօնապէս ստույգ մահաւն զիրկն է, որ պիտի տանին մեզ:

Այս կերպ նկարագրում է զրութիւնը Վանի իրիտասարդներից մէկը—Պ. Բազրուսին իր յուշատետրում:

Եւ զրութիւնը լուրջ է:

Բաղաքական ժողովի խորհրդակցութիւնները վերջ հունին նրանք շարունակում են ժամերով, օրերով:

— Պէտք է Շատախը խաղաղեցնել, պէտք է 400 զինւորացուներ տալ, թէկուզ նրանք դահճի ձեռքը մատնւին,—որոշում է ժողովը:

Տեսակցութիւնները Վաանեանի ու Զէւդէտի մէջ շարունակում են, պահանջներ մէկ կողմից, խոստում՝ միւս:

— Շատախ պէտք է մարդ ուղարկել, պէտք է շտապել:

պիղուժ է Զէւգէտը,—կարող են բարդութիւններ ծագել,—պատ-
ճառարանում է նա:

Մարդ ուղարկելու հարցով զբաղւած է նաև ղեկավար շր-
ջանը, մանաւանդ որ Շատախից տեղեկութիւն են տւել, որ եթէ
Յովսէփը չարձակւի, քաղաք փոխադրելու միջոցին կը յարձակ-
ւեն պահակի վրա և կը խլեն Յովսէփին:

Յուշւած դրութեան մէջ գլորւում է ապրիլի 1-ը, 2-ը և
դալիս է ապրիլի 3-ը, այդ օրը որոշւում է մարդ ուղարկել Շա-
տախ, յարմար անձնաւորութիւն համարւում է Իշխանը, այդ է
ցանկացել նաև Զէւգէտը, որի նպատակը ոչ ոքի յայտնի չէ:

Ապրիլ 3-ի երեկոյեան դէմ Իշխանը ճանապարհ է ընկնում
դէպի Շատախ. Իշխանը—շրջաններում անուն հանած զինւորա-
կան ուժ էւնա մինակ չէ, իր հետ վերցրել է Վանի երիտասար-
դութեան երեք ընտիր տղաներ, զրանք են՝ Պօղոս Թիւթիւնջիա-
նը—Դօթօթը, Վահան Խոանհանը—հին օրերի յեղափոխականը և
Միհրան Տէր Մարգարեանը—թաղեցի:

Իշխանի հետ է նաև Վանի ոստիկանապետը—Վաֆիկ բէյը
Իրիւկ վստահելի տաճիկ և երեք ոստիկաններ: Ութ հոգի, չորս-
չորս երկու կողմերից—բոլորն էլ սպառազինւած:

Եւ շարժւում է խաղաղար մարմինը մտախոհ: Ոչ ոք չի
հաւատում այդ առաքելութեանը. չեն հաւատում մանաւանդ Իշ-
խանին ուղեկցող երեք երիտասարդները — Դօթօթը, Վահանը,
Միհրանը. նրանք նոյնիսկ հակառակ են այդ առաքելութեանը,
բայց գնում են կատարելու պարտքը, որ դրել է նրանց վրա
կուսակցութիւնը:

— Մնաք քարհաւ, ընկերներ, այս անգամ էլ թաքեցին
մեզ,—այս խօսքերն են արտասանում նրանք մի ծանր նախա-
զգացում սրտներին, բաժանւելով իրենց ընկերներից:

Շատախը հեռու է, խաղաղաբար առաքելութիւնը կանդ է
առնում Հայոց-ձորի Հիրճ գիւղում, ուր ապրում են 30 տուն —
հայեր և 70 տուն քիւրդեր: Հայոց-ձորում գուտ հայաբնակ գիւ-
ղերն են Կեմը, Մնզղը, Կլլտաշը և այլն: Բայց Իշխանը գերադա-
սում է իջնել Հիրճ. նախ՝ որ այդ գիւղի տասանորդի տուրքը
վերցրած ունի կապալով և յաճախ է այդ տեղը լինում, երկրորդ-
իւր բարեկամն է տեղացի հարուստ Քեաբիւմ օղլի Ռաշիդը, որի
երկու յարկանի տանն էլ իջնում է Իշխանը իր ընկերներով:

ոստիկանապետով ու ոստիկաններով:

Եւ մինչդեռ Իշխանը իր ընկերներով զէնքերը վար դրած վայելում էին բարեկամ Ռաշիդ աղայի հիւրատիրութիւնը, զարկում է դաւադրութեան ժամը. ներս են ընկնում զեռ ևս Վանից նրանց հետևող չէրքէզները և զնդակահար ու սրախողխող ընկնում են Իշխանը իր ընկերներով ու խաղաղարար առաքելութիւնը կատարում է իր միսիան, զո՞հ է զնում արևելեան մի ահօրինակ դաւադրութեան:

Ընկնում են չորս երիտասարդներ, հայ ժողովրդի դատին նւիրւած չորս կեանքեր. դրանով սկիզբն է դրւում Զէւդէտի արիւնոտ ծրագրին, դրանով սկսւում է անօրինակ ոճիրների շարքը, որոնք դալիս են կազմելու հայ ժողովրդի տարեգրութեան սոսկալի էջը:

Բացւում է սոսկալի գիշերին յաջորդող առաւօտը. գիշերի երբ կատարւեց նենգ դաւադրութիւնը: Վանը տեղեկութիւն չունի կատարւած ոճիրի մասին. նա անտեղեակ է. անտեղեակ են նաև Վոսմեանն ու Արամը: Բայց անտեղեակ չէ դաւադիր Զէւդէտը, ոճրագործութեան լուրը ամենից առաջ հասել է նրբան: Ծրագրի մի մասը արդէն իրագործւած է և դաւադիր Զէւդէտը անցնում է իր ծրագրի յաջորդ կէտերի գործադրութեանը: Ուստի դեռ լոյսը նոր բացւած, նա իր մօտ է կանչում Վոսմեանին ու Արամին: Եւ որպէսզի նրանք, ապրելով ջոկ թաղերում, միմիանցից անտեղեակ զան ու ընկնեն իր ծուղակը՝ միաժամանակ Վոսմեանին կանչում է Սաշ-փողոցի պօստատան հեռախօսի միջոցով, իսկ Արամին՝ Արարքի ոստիկանատան հեռախօսի միջոցով:

Վոսմեանը ժամանակ չի կորցնում, հեռախօսի մօտից վերադառնալով տուն, հանում է ծոցի հղած բոլոր թղթերը, սեղանի վրա թողնում, գրում է հեռեկալ երկտողը:

Արամ, կուտակալը ինձ կանչեց, ևս զնում եմ, եթէ քեզ էլ Վանչի մի գար:

Եւ կառք նստելով իջնում է քաղաք, ու այլևս չի վերադառնում:

Արամը ստանում է Վոսմեանի երկտողը այն միջոցին, երբ նորաշէնի ոստիկանատան մի ոստիկան նրան յայտնում էր Զէւ-

դէտի հրաւերը: Արամը չը դնաց, Վոսմեանի երկտողը փրկեց)
նրա կեանքը:

— Իշխանը իր երեք ընկերներով Հիրճի մէջ դաւադրութեամբ սպանւած է:

— Վոսմեանը խաբերայութեամբ Ջէզդէտի կողմից կանչւած և վար է դրւած:

Ահա այս երկու սոսկալի լուրերը կայածակի արագութեամբ միաժամանակ տարածեցին Վանի մի ծայրից միւսը: Առաջի վայրկեանը մի շանթ էր, որ հարւածեց ու անցաւ: Երկրորդ վայրկեանը մի ճիշդ էր, որ արձակեց Վանի հայութիւնը, ճիշդ շանթահարւած կրծքի:

— Գաւազրութիւն, — աղաղակեց վանեցին ու վաղ տեց փարելու գէնքին: Նա անպատրաստ չէր, ամիսների աշխատանք էր գործ դրել գիմաւորելու անակընկալներին, և գիմաւորեց:

Երթեկելութիւնը քաղաքի ու Այգեւտանի մէջ ընդհատեց, շուկաները փակեցին, յարաբերութիւնը կառավարութեան ու ու հայերի մէջ խզեց. ծայրաթաղերի հայ ընտանիքները սկսեցին տեղափոխուի կենտրոնական մասերը, իսկ երիտասարդութիւնը անցաւ գիմազրութիւն ցոյց տալու աշխատանքներին:

— Շուտով եւ ու գեոն ընկաւ կուսակցութեան խումբերուն մէջ, ամեն անոնք, որք բաշխւած էին տասնեակներու վրա, շուտով զինւած իրենց զիրքերը գնացին: Իշխանի սպանութեամբ և Վոսմեանի ձերբակալութեամբ ահազանգը տրեցաւ: Խմբապետ Միսակի խումբը, որ մեր ընկեր կողմեցի Շահէնեհնց տունը կը կենար Մեծ-Քէնտրէի վրա, շուտով կազմ ու պատրաստ անցաւ այգիներուն միջով, կարևոր գիրք մը բռնելու համար: Դաշնակցութիւնը շուտով լուր զրկեց միւս կուսակցութիւններուն, որպէսզի անոնք ալ պատրաստ ըլլան պատահականութիւններու համար. և մինչև իրիկնապահին արդէն բոլոր կարևոր գիրքերը գրաւեցան հայ խումբերուն կողմէն: Սղգայի մեծ պողոտային երկայնքին մենք ունեցանք 5—6 տասնեակներ, որք կարևոր գիրքերու մէջ կը կենան: Նոյնը նաև Արաբուց շրջաններու մէջ, Վերջին պահուն իմացանք, որ կուսակալութիւնը ցանկացած է Արամն ու պօլլարացի Գրիգորն ալ ձեռք ձգել, սակայն անոնք մերժած են կառավարութեան նենդամիտ:

հրաւիրելու Եղած կանխապատրաստութիւններէն և տեղի ունեցած Ժողովութիւններէն սարսափած, ծայրաթաղերու հայ ընտանիքները շուտով կենդրոնները կը փոխադրուին:

Նկարագրում է դրութիւնը նոյն Բազմունին:

Եւ մինչդեռ Վանը այս եռուդեոյ մէջն էր, Լային մարդիկ որոնք դեռ հաւատում էին բանակցութեան ելքին, Ձէւդէտի մեծահոգութեանը: Վաւանի ձերբակալման լուրը առնելով, Ձէւդէտի մօտ գնացին առաջնորդ Եզնիկ վարդապետը, ինչպէս և վաճառականներ Գէորգ Ծիտէշեանը և Աւետիք Թէրզիպաշեանը: Բայց այս անգամ արդէն Ձէւդէտը բոլորովին այլ լիզու բանեցրեց, նրա մէջ խօսում էր սպառնական տօնը, հայ երեւելիները լսեցին այդ սպառնալիքը և վերադարձան ամէն բան վերջացած համարելով:

Ապրիլ 5-ի առաւօտ Աւանց գիւղից—նաւահանգիստից—լուր հասաւ, որ երէկ երեկոյան աւելի քան 50 ժանդարմներէ հսկողութեամբ Վաւանին Աւանց բերելով նաւ նստեցրին ու տարան, իւր, յայտնի չէ:

Իշխանն ընկաւ, Վաւանը քշեց, Արամը մինակ մնաց: Բայց նա մինակ չէ, նրա հետ է Վանի երիտասարդութիւնը, Ռամկաւար և Հնչակեան կուսակցութիւնները, նրա հետ է Վանի ամբողջ ժողովուրդը: Ժողովուրդ, որը որքան էլ կուսակցամոլ, խաղաղ ժամանակ անհաշտ մասերի բաժանւած, բայց նեղ լուսնի տակ համախմբուող, մի կուռ դիմացկուն շղթա կազմող:

Հասաւ նեղ լուսնին և Վանի ժողովուրդը հրապարակ եկաւ իրրի մի կուռ բանակ: Պատիւ նրան:

Անվերջ ժողովներից, որ տեղի են ունենում, ընտրում են ինքնապաշտպանութեան, դինական, հայթայթիչ և այլ մարմիններ, նշանակւում են շրջանապետներ ու խմբապետներ, կարգի են բերում դիրքերը, կեդրոնացնում են զաշար, օովորական տեքը դադարել է, ճակատամարտի է պատրաստւում Վանը:

Քնած չէ նաև Ձէւդէտը, այդ դաւադիրը. նա փորձեր է անում հայկական կենդրոններում զինուորական ուժեր պահպանելու յարձակման կէտեր ունենալ և ապա սկսել:

— Քիչ առաջ «Աշխատանք»-ի խմբագրատունն էի, այն տեղ

հետ ամերիկեան միսիօնար ասօցիացի Ըշըր, որ պ. Արամին կան-
չելով, յայտնեց Ջէւդէտի կամքը, — վերջինս առաջարկ դրած է
50 թուրքական զինուորի պաշտպանութիւն միսիօնարական հաս-
տատութեանց: Խորհրդակցութեան ներկայ էին Վանի հարուստ-
ներէն յանգուզն Սիմէօն աղա Թիւթիւնջեան, Երամեանի ուսու-
ցիչներէն Մամբրէ Մկրեան և դաշնակցական հին զինուոր Կայ-
ծակ Առաքել: Ասոնք բոլոր միահամուռ պնդեցին, որ ասօցիացի
Ըշըր երբեք չը համաձայնի զինուոր վերցնելու, որովհետեւ այդ
պարագային կարևոր և իշխող դերք մը կը գրաւի և ահագին կո-
րով պէտք կըլլայ վատնելու՝ զանոնք դուրս հանելու համար:
Մասնաւորապէս Մկրեան և Թիւթիւնջեան շատ ծանր խօսեցան,
ակնարկելով 1896-ի սև օրերը, երբ ամերիկեան հին և փորձա-
տու միսիօնար մը — ասօցիացի Ռէյնօլդս իրեն ըով ապաստանող
հայերը կուսակալութեան ձեռքը կը յանձնէր: Ի վերջոյ Կայծակ
Առաքել և Արամ հզօրօր ակնարկելով յայտարարեցին, որ հայեր չեն
թոյլատրեր թուրք զինուորներու մուտքը հայկական շրջաններու
մէջ, մասնաւորապէս ամերիկեան և գերմանական շրջանակնե-
րուն, ուր մեծ քանակութեամբ մթերքներ ամբարեցան այս եր-
կու օրը: Տօքթօր Ըշըր մեկնեցաւ, նա կուսակալին երթալով
պիտի յայտնէ, որ հայեր թոյլ չպիտի տան իրենց հաստատու-
թեանց մէջ զինուոր լեցնելու:

Գիշատակագրում է նոյն Բաղրուսին:

Եւ մինչդեռ այս բանակցութիւնները տեղի կուենային,
Այգիստանից դէպի Վարազ բաց դաշտի մէջ տաճիկ զինուորներն
ու միլիաններ խրամատներ էին պատրաստում: Այս տեսում
էին դէպի դաշտն ընկած գիւղերի տղաները և նրանք էլ իրենց
կողմից պատրաստութիւններ էին տեսնում: Մի խօսքով
Քրկու կողմերն էլ պատրաստում էին մի ահաւոր կռիւ, որը
սակայն ուշանում էր: Ի՞նչու, ոչ ոք չը գիտէր:

Բացեց արդիւի 6-ի առաւօտը, երկուշաբթի, նշանակալից
մի օր, գործի ու աշխատանքի օր է, բայց ոչ ոք գործի չը գնաց
և շուկա չիջաւ: սակայն անօրինակ շարժում կայ, շարժում, որը
այս կերպ է նկարագրում նոյն Բաղրուսին:

— Առաւօտ է, փողոցներու մէջ եւ ու դեռ կը շարունակ-
աի, ճաշէն ետք մեր տան կարգ մը կարևոր իրեղէններ ու ան-

կողիններ մօր-եղբորանցս թագստոցը զհետեղիէ հաք՝ հանգիստ ք-
րի։ Այս իսկ միջոցին դաշնակցական խումբերու հրամանատար
պուլկարացի Գրիգորէն հրաման ստացանք Մեծ-Քէնտրչիէն վեր-
Պէլէքեան Աւանէսինց տան դիրքը պահելու, Համուդ-աղայի եր-
կու տուններուն և զօրանոցին կողմէն ըլլալիք որեւէ յարձակում
արգիլելու նպատակով։ Շուտով մեր դիրքը զրկւեցան իբրեւ օ-
ժանդակներ աւանցի Արէլը իր 5—6 ընկերներով, որք այս գի-
շեր Աւանցէն գալու միջոցին ընդհարում մը ունեցեր էին Գեաղ-
կէ փոսին քով թուրք պահակներու հետ, և փախցուցեր էին դա-
նոնք։ Քիչ հաք խմբապետ Օհանէսն ալ եկաւ. անոր ցուցմուն-
քով Պէլէքեան գիրքի տանիքի և երկու սենեակներու հիւսիսա-
յին պատերուն մէջ, ճիշդ Համուդ-աղայի տուններուն և զօրանո-
ցին զէմ ու զէմ դիրքի ծակեր րացինք, ու միաժամանակ կարգ
մը մարդոց միջոցով թէլիսներով լեցուն հողեր զհետեղեցինք
պատուհաններուն մէջ, դիրքերը ապահովելու համար։

— Քիչ հաք մեզի այցելութեան եկան նորակազմ «Կարմիր
Խաչի» ուսանող ընկերներ՝ Գրիգոր Շիրօեան, Արտաշէս Սաֆ-
րաստեան, Վահրամ Թէրզիպաշեան, Ասքանազ Արարբեցեան՝ բո-
լորն ալ դպրոցական պատանիներ, որք ուսերին կախած էին մէկ
մէկ պայուսակ զեղորայքով լեցուն և նախապէս կարմիր խաչի
գասընթացքներուն հետեւած էին։ Անոնց մեկնումէն հաքը եկաւ
վանցի հայդուկ Թէոսը իր թոռուցիկ խմբով՝ հետադառնելու հա-
մար մեր դիրքերը, սա իրեն յատուկ անուշ լեղւով մեզ խրա-
խուսեղէ հաք մեկնեց։ Այլևս փողոցներուն մէջ ողկորութիւնը
ընդհանուր է, մեր խումբեր և անհատ ընկերներ զինւած վիճա-
կի մէջ հոս ու հոն կը փոխադրւին։ Վերջին երեք օրւայ ըն-
թացքին թուրքի երես տեսած չենք։

Ահա այսպիսի փոթորկոտ, միևնոյն ժամանակ հոգեպնդի-
աշխատանքների մէջ վանի հայ ժողովուրդը գլորում էր ասորի-
լի 6-ի օրը, նա գնում էր վերջին հանգիստն առնելու խորհրդա-
ւոր գիշերին, նա գնում էր դիմաւորելու ահաւոր առաւօտին
նաև փառաւոր առաւօտին, որը գալիս էր կազմելու հայ ժողո-
ւրդի տաքեզրութեան հոյակապ էջերից մէկը։

Այստեղ մենք մի փոքր կ'ընդհատենք մեր պատմութիւնը
քաղաքում պայթած կռիւների նկատմամբ և կանցնենք գաւառ-
ները, տեսնելու թէ ինչեր տեղի ունեցան այն տեղերում։

ԱՀԱՒՈՐ ԶԱՐԴԵՐԸ

Ձեռքէտը պատերազմի գաշտից վերադառնալով, իր հետ բերեց մի ահաւոր ծրագիր, այդ ծրագիրը Վասպուրականի հայութեան բնաջնջման ծրագիրն էր։ Ոչ մի հայ մարդ 10 տարեկանից վեր կենդանի չը պիտի մնար, նա լինէր ազատ մարդ կամ զինուոր—ամալի, բոլորը պիտի ընկնէին գնդակահար ու սրախողխող, իսկ կանայք, օրիորդներ և փոքրիկ աղաներ ու աղջիկները պիտի բաժանուէին մահակալականների վրա, իւրաքանչիւր հաւատացեալ կարող էր անարգել գերել, առեանգել իր ուղած հայ կինը, օրիորդը և երեխան։

Հայերի բնաջնջման այս ահաւոր ծրագիրը թելադրւած էր Պօլսից, բայց Պօլսին էլ թելադրել էին Ձեռքէտը և Վանում գործող իթթիհատական կռատկցութեան պատկանող անհատները։

Երիտասարդ թուրքերի կռաւարութիւնը աւելի յարմար բոպէ չէր կարող գտնել ոճրագործ սուլթան Համիդից աւանդ ստացած հայաջինջ քաղաքականութեան ծրագիրը իրագործելու։ Նրա համար աւելի անպատասխանատու շրջան, քանի այժմ լինել չէր կարող։ Ամբողջ Եւրոպան զրաղւած էր պատերազմով, տիտանեան պայքարը բոլորին էլ շշմեցրել էր, ով ժամանակ ու հնարաւորութիւն ունէր հայերով զրաղելու, քանի որ իրենք կրողական պետութիւնները հազիւ կարողանում էին իրենց զլուխը պահել։ Այս լաւ գիտէր տաճիկ կռաւարութիւնը և նա իր ձեռքերը միանգամայն ազատ էր զգում։

— Եթէ թուրքերը ուզէին հայերը մէջտեղէն վերցունել, կրնային իրենց այս նպատակը իրագործել այնպիսի ատեններ՝ երբ ոչ ոք կը համարձակէր անոնց գործին խառնուել։

Ահա այս ոճը գործածեց Պօլսի «Թուրան» թուրք թերթը
գեո ևս դեկտեմբերի ամսին իր մի խմբագրական յօդածում,
որի վերնագիրն էր «Ռուսիա և հայեր»:

— Այո, եթէ թուրքերը ուզէին հայերը մէջտեղէն վերցու-
նել, էրնային անարգել իրենց այս նպատակը իրագործել և ոչ
ոք կը համարձակէր անոնց գործին խառնել: Այսպէս հաւատա-
ցած էր երիտասարդ թուրքերի կառավարութիւնը և գործի էլ
անդաւ:

Հայերի բնաջնջման ահապանքը տրւած էր, բայց առայժմ
միմիայն վասպուրականի վերաբերմամբ, ինչպէս կը տեսնենք
յետոյ:

— Վանը իր շրջականերով ապստամբութեան դրօշակ պար-
զելու պատրաստութեան վրա է, — ասել էր Զէւգէտը: Վը-
ռամեանն ու Արամը գաղտնի բանակցութիւնների մէջ են Պարս-
կաստանի կամաւորների հետ, այդ հաստատող մի գրութիւն, որ
բռնւած է սահմանի վրա մեր ձեռքին է, — կրկնել էր քանիցս
Զէւգէտը:

Այս բոլորը հաղորդել էին Պօլիս և ոճրագործ Պօլիսը ար-
ձակել էր հայերի բնաջնջման վճիռը: Թալաթ-էնվէր-Սանդերս
— Սանդերս-էնվէր-Թալաթ, ահա ոճրագործ թուրք-գերմանա-
կան այն երրորդութիւնը, որ արձակել էր ոճրագործ վճիռը:

Այս վճռի իրագործման ծրագրով ահա վերադարձել եք
Զէւգէտը պատերազմից:

Սկզբում թուում էր թէ Զէւգէտը ամբողջապէս զբաղւած է
Վանով, գաւառները նրան չեն հետաքրքրում: Մինչդեռ այն մի-
ջրցիւն, երբ նա շարունակում էր իր յարաբերութիւնները հայ
ղեկավար շրջանների հետ ու այցելութիւններ էր կատարում,
այդ նոյն միջոցին, նա լուրջ կերպով զբաղւած էր գաւառներէ
հայութեան բնաջնջման ծրագրով: Այսպէս, օրինակ, գաւառի
կարեւոր տեղերում կօրսօններ էին հաստատուում, քիւրդ ցեղա-
պետներին հրահանգներ էին ուղարկուում պատրաստ լինել իրենց
մարդկանցով, իսկ գալմաղամները ստանում էին գաղտնի գրու-
թիւններ ջաւղերի մանրամասն ծրագրով:

Թէև ահաւոր ջարդերի ծրագիրը առաջ էր տարւում մեծ
գաղտնապահութեամբ, այնուամենայնիւ մի քանի շրջաններում
շնորհիւ բարեկամ քիւրդերի զուշացումների, գաղտնիքը յայտնի

Պապ, թէն այդպիսի ջարդ ոչ որ չէր երեակայում:

Այսպէս օրինակ:

Հայոց-ձորի վարի Պժնկերտ գիւղացի Աւգալ աղայի Համ-
պէն, որը Ջէւգէտի հետ եկած չէրքէզների ու չեթաների մէջն էր
դառնում, երկու օրով արձակուրդ ստացած և տուն դառնալիս
գլխի գիւղի Չլլան կոչւած ջրաղացներում պատահեց իր ծանօթ
Էրէմիի գիւղացի Ահարոն Տ. Մարտիրոսեանին: Խօսակցութեան
ժամանակ նա զգուշացրեց իր ծանօթին հետեւեալ խօսքերով:

— Հայեր, ձեր գլխի ճարը տեսէք, Ջէւգէտ փաշան Պարս-
կաստանից եկել է ձեր բոլոր մեծամեծներին կոտորելու:

Երկրորդ օրինակ:

Շատախի Գոմար գիւղացի մի քիւրդ ժանդարմ, անունը
Քէնո, որը ղեկտեմրերին Սիւտկին գիւղում հայերի կողմից 10-ի
ջափ ժանդարմների հետ ձերբակալեց և ապա Շատախի գործիչ
Աղատի ձեռքով ազատեց, Շատախի դէպքերի նախօրեակին հե-
տեւեալ նամակը գրեց Աղատին:

Սիրելի բարեկամ Աղատ,

Դուք ինձ մէկ անգամ լաւութիւն էք արած, ես չեմ մոռա-
նայ այդ և այս երկու տողով կուղեմ ձեզ իմացնել: Այս օրեր
ձեզի աւելի լաւ պահէք: Գայմազամը վաղը պիտի սկսի հայե-
քից զինուոր հաւաքել, և իմանալով որ հայերը դուք չը պիտի
ստան, կառավարութիւնը պառճառ պիտի համարէ այդ և սկսի
հայերին կոտորել:

Լազգին^(*) այժմ 30 հոգով Հայոց-ձոր կսպասէ Վալի բէյ^(**)
հրահանգած է միայ ափսոսող, մինչև որ Շատախի խռովութիւն-
ները սկսին և ապա դաշ իր հօր վրէժը լուծելու: Կուի համար
Պանչւած և այստեղ հասած են արգէն եզգինանցի և ալանցի ա-
շիկէթները, Խուճարի պահակախումբն ալ նոյն նպատակով յետ
կանչւած է: Լուր տւած են նաև խալիլանցիներուն, խաւշտանցի-
ներուն, Բէրվարի և Նորտուղ, որ ափսոսողի հրացանաւորներ ալ
դան: Երբ բոլորը հաւաքւեն, այն ժամանակ կոխը կսկսի: Այս-
տեղի միլիաններից դատ մօտակայ քիւրդ գիւղացիներուն ալ զէն-

^(*) Նորտուղի շրջանի զբաղիների ցեղապետ պանչւած աւաղակ Շաքիրէ
աղան:

^(**) Կոտակալ Ջէւգէտի մօտին է:

քեր բաշխեցին: Ձեր հանդէպ իմ կրթատապխաութիւնը կտտարելով կը խնդրեմ, որ մեղանից ու Աստուծուց դատ ոչ որ չիմանայ իմ նամակ գրելը:

Գոմերցի Բէնօ

Երբորդ օրինակ:

Բերկրի գաւառի Փիսօղլան գիւղացի քիւրդ նուրօն, որը միժամանակ Դաշնակցութեան հաւատարիմ սուրհանդակներից մէկն էր և մօտիկ բարեկամ էր Արճաշի դաշնակցական զործի Շիրին Յակոբեանին, ապրիլ 3-ին Սառակոնիս գոլով հետեւալը հաղորդեց Շիրինին:

— Երէկ Բերկրիի գայմագամ Զիա բէյը իր մօտ կանչելով գիւղերի մուխթարներին (տանուտէրներին) և սուպիններին իրատիւ հրամայեց, որ եթէ հայերին սկսեն կոտորել, ոչ մի մահմեդական չը համարձակի իր մօտ հայ պահել կամ պաշտպանել նոյնիսկ եթէ հայերը ուզեն հաւատաւորս լինել: Ով այս կարգադրութեանը հակառակ գնայ, հայերի վիճակին կենթարկւի:

Ահա մտերմական այս զգուշացումները գալիս էին ասպետացելու, թէ ինչ ահաւոր մի ջարդ ծրագրւում էր գաւառներում: Գաւառներից այս տեղեկութիւնները հաղորդւում էին քաղաք, զեկավար շրջաններին, բայց նրանք այնքան էլ կարևորութիւն չէին տալիս այս տեղեկութիւններին: Նրանք դրադւած էին քաղաքում կատարւած դէպքերով, իսկ այդ դէպքերը այնքան շատ էին և արագօրէն միմիանց յաջորդող, որ նրանք մամանակ ու հնարաւորութիւն էլ չունէին զաւտներով գրադելու և կարելի է ասել, զաւտները մոռացւեցին, նրանք թողնւեցին բողոքի կամքին, մանաւանդ երբ տեղի ունեցաւ Իշխանի գաւառը զրաւիան սպանութիւնը իր երեք ընկերներով և Վառաճանի ձերբակալումն ու աքսորը:

Գաւառներն ու շրջանները մնացին առանց զեկավար ձեռքի, առանց հրահանգների և նրանք դարձան սրածութեան ու ահաւոր ջարդերի վայր. ջարդ, որպիսին չէր տեսիլ իր գոյութեան ընթացքում հայ ժողովուրդը: Ընդհատ է, որոշ տեղերում դիմադրութիւններ եղան, որոշ անհատներ, խմբակներ ու խմբեր կուրցին:

գարկեցին ու քաջարար ընկան, ինչպէս մենք այդ կը տեսնենք յետոյ, բայց շրջանների մեծագոյն մասը սրի քաշեց, դնդակահար եղաւ՝ անակընկալի գալով, առանց գիմադրութեան:

Մարդկանց տաանեակներով, հարիւրներով ու հազարներով դաւադրութեամբ հաւարում էին դատարաններում ու բանդերում, եկեղեցիներէ, դպրոցներէ ու տնէրէ մէջ, ապա թևերը կապկպելով շղթա-շղթա, շարան-շարան քշում էին հեղեղատների մէջ, գետաբերաններում, ծովափերը և մէկէն համազարկերի կապում, սրախողխող տնում. և ապա հողածածկ տնում, գետի հոսանքին տալիս, ծովը նետում, հորիւրը լցնում, յաճախ և խաբոյշներ կազմում գիւմները այրում:

Այս ահաւոր ոճիրի օրը որոշւած էր ապրիլ 6-ը, Աւետման տօնի նախընթաց օրը: Ծիշտ է, մի քանի տեղերում մէկ օր առաջ սկսեց և մի քանի տեղերում էլ մէկ երկու օր յետոյ սկսեց, անհնարին լինելով բոլոր տեղերում միաժամանակ սկսել, ասկայն այս գծովային ոճիրը գաւառական գլխաւոր կեդրոններում, բազմամարդ գիւղերում և հայաշատ շրջաններում տեղի ունեցաւ ապրիլի 6-ին:

Թէ ինչեր կատարեցին Վասպուրականի մէջ ապրիլ 4-ից սկսած աւելի քան մէկ ամսւայ ընթացքում, որքան մարդկային հարիւրաւորներ ու շարքեր ընկան, կիներ ու օրիորդներ առեանդեցին, հրեխաներ դերեւցին, կենդանիներ ու կայքեր կողոպտեցին և տներ ու գիւղեր հրդեհեցին ու աւերեցին, անկարելի, անհնարին է մի առ մի նկարագրել: Հարկաւոր են հարիւրաւոր զրիչներ, հազարաւոր պատմողներ, բազմահատոր էջեր այդ բոլորը զրի առնելու, արձանագրելու և աշխարհի առաջ դնելու, որ աշխարհը սոսկար, որ մարդկային երեակայութիւնը մթազնէր, որ տիեզերքի խիղճը ցնցւէր:

Մեր զրիչը թոյլ է, անզօր, անկարող այդ ահաւոր սոսկումները նկարագրելու, ահաւոր սարսափները քաւարար չափով մարդկանց առաջ պատկերացնելու:

Ուստի մենք կը բաւականանանք մի քանի տեսարանների նկարագրութեամբ, մի քանի պատկերների գծագրութեամբ և մի քանի ականատեսների զրուցազրութեամբ, փորձելով գէթ ազատ կերպով պատկերացնել այն անցքերը, որ տեղի ունեցան հայաքանակ շրջաններում այդ դաժան օրերին:

5-67

Նեղ.

Ահա մի քանիսը այդ պատկերներէից:

1

Դէպքը տեղի է ունեցել Հայոց-Ձորի Հիւրճ գիւղում ապրիլի 5-ին, կիւրակէ երեկոյեան:

Հիւրճում ապրում են 70 տուն քիւրդեր և ընդամենը 30 տուն հայեր: Այստեղ վերջին ամիսներում զբաղւած էր 8 ժանդարմներէից բաղկացած կօրդօն:

Դիւզի արևմտեան ծայրում, թաղից դատած, իբար դէմ ու դէմ գտնուում են երկու շէնքեր, զբանցից մէկը հայոց կէտեղեցին է՝ դէպի հիւսիս ընկած, միւսը՝ Քեպրիմ օղլու Մաշիկ աղայի տունն է՝ դիւզի միակ երկու յարկանի և ընդարձակ շէնքը: Վերին յարկում գտնուում է ընդունարանը, տակի յարկում՝ բշտեմարանն ու երկարուկ ակոսոտաւանը: Մաշիկ աղայի տունը հանդիսանում է Հիւրճի գղեակը: Եկեղեցու և գղեակի մէջտեղ ընկած է մի հրապարակ, որի կենդրոնում գտնուում է մի ընդարձակ հօր:

Դիւզի մէջ մի տան առաջ շրջապատել են մի խումբ կանայք՝ բոլորը գունատ, վշտոտ, աչքերի փայլը կօրցրած: Իրանց մէջ են այդ տան երեք այրիացած կանայք՝ 50 տարեկան Լազուքը և նրա եղբու հարսները—Գոհարն ու Գուլօն: Դա Միլլօսի տունն է, այդ տնից սպանւել են երեք աղամարդ՝ ինքը Մելքոն-Լազուքի ամուսինը և երկու ամուսնացած աղաները—Աւետիսն ու Դասապարը: Մելքոնի երբույզ աղան 25 տարեկան Սեդրակը կամաւոր է Անգրանիկի խմբում և մի գիտէ կենդանի վերադառնալ թէ ոչ: Տանը մնացել են երեք այրի կանայք, 6 փոքրիկ որբեր և իբրեւ տանու աղամարդ մի հրաշքով ազատւել է Մելքոնի չորրորդ աղան, 15 տարեկան Դաւօն: Այս պատկերն է ներկայացնում Հիւրճի խառնաշփոխ հայ ընտանիք—բոլոր աղամարդիկ սպանւած են և մնում են կանայք ու երեխաներ:

Արցունքն աչքերին, վշտոտ տօնով և յաճախ ձևորեւրը դէպի Մաշիկ աղայի տան կողմը դարձրելով շրջապատող կանայք անպաճոյճ խօսքերով իրենց յատուկ բարբառով վաշ ու վուշով պատմում են երեք ամիս առաջ կատարւած եղևունի մասին հետեւեալը:

— Շարաթ առաւօտ ապրիլի 4-ին սև օր ծագեց մեր վրա՝

Մեր դրացի քիւրդները դեռ լոյսը չը բացւած փափառեալով սկսեցին պառամել, որ Ռաշիդ աղայի տան մէջ քաղաքից եկած չէրքէզներէ ձեռքով Իշխանը, իր երեք ընկերներով սպանել է: Դրա հետ միաժամանակ կօրդօնի ժանդարմները և քաղաքից եկած չէրքէզները փողոցները դուրս գալով հրամայեցին, որ ոչ ոք զինքից դուրս չերթայ: Սարսափը բոլորիս կռիսից, երկիւղից զլուխ չէինք կարողանում դուրս հանել և միմիանց հետ լսօտում էինք փափառքով: Մեր աղամարդիկ նոյնպէս անէլից դուրս չհեան և զիւղից սոք դուրս չը դրին: Ամբողջ օրը անցեացել էր ինչպէս բանդի մէջ, շարունակ ժանդարմները չլջում էին վողոցներում և հսկում էին տների վրա, այդ օրը նրանք նման էին կատաղած զաղաններէ: Գիշերը վրա հասաւ— ծանր, հոգեմաշ սարսափոտ գիշերը: Մենք այդ գիշերը լուսացրինք բաց աչքերով, ախ ու վախով, Իշխանի ու նրա ընկերների սպանութիւնը համակել էր բոլորիս:

— Բացուեց կիւրակէ օրեայ առաւօտը, սե լինէր այդ կիրակէն, ժանդարմներն ու չէրքէզները դուրս եկան զիւղի մէջ և սկսեցին մեր աղամարդկանց հաւաքել տանել Ռաշիդ աղայի տունը: Բոլոր աղամարդկանց հաւաքեցին, ոչ ոք չը պրծաւ ժանդարմների ձեռքից, աղատուեցին մի քանի մարդիկ, որոնք այդ օր սլառահարար բացակայում էին զիւղից: 46 աղամարդ ու երկուսուսարդ մեր 30 տանից հաւաքեցին ու տարան լեցրին Ռաշիդ աղայի տան տակի ախոռատունը: Մեր աղամարդիկ գնում էին առանց գիմադրութեան, նոյնիսկ լուռ: Իշխանի ու իր ընկերների սպանութիւնը և ժանդարմների դադան կտրած գէմքերը այնպիսի սարսափ էին ձգել մեր բոլորիս վրա, որ նոյնիսկ վախենում էինք բերան բացել, հարց տալ ժանդարմներին:

Նախորդ օրուս սարսափը կրկնապատուեց ու եռապատուեց, սուգ իջաւ բոլորիս վրա, մոռացանք տուն ու տեղ, թոնիր ու կերակուր: Զիմացանք ինչպէս եկաւ, ինչպէս գնաց այդ սգիւղ օրը: Թոնիր չը վառեցինք, կերակուր չեփեցինք ու հաց չը դնաց մեր բերանը: Տների մէջ խումբ խումբ ելած, հարց կտաւինք, հարց կառնէինք, բայց որեւէ բան հասկնալ չէինք կարողանում, մտածում էինք ու մտածում և ոչ մի լաւ բան մեր մտքով չէր անցնում: Անցաւ ամբողջ օրը, օր—ծանր, հոգեմաշ ու սպառնալիս: փորձում էինք մօտենալ Ռաշիդ աղայի տանը,

տեսնել մեր աղամարդկանց, մի բան հարցնել, մի բան հասկընալ, մեզ մօտ էին թողնում, հայհոյում էին, սպառնում ու քշում, նայնիսկ ուտելու հացը դժարութեամբ էին ընդունում:

— Վերջապէս երեկոյ կգաւ, բայց դա սովորական երեկոներէի չէր, այլ արտասովոր, թանձր, ճնշող ու խեղդող: Եւ երբ մենք մտախոհ ու տխուր այս ու այն դռան առաջ մեր զլխի գալիքներէ մասին էինք խորհում, մէկ էլ Ռաշիդ աղայի տան կողմից խուլ պայթոցներ լսեցինք. մենք շանթահար եղանք, վաշ ու վաշ բարձրացաւ, կանայք դուրս թափեցին տներէից, մենք վայ տալով վազեցինք գէպի Ռաշիդ աղայի տունը, մեր առաջ դուրս եկան ժանդարմները հրացաններով ու յետ քշեցին: Խուլ պայթոցները նորից լսեցինք, դրա հետ միասին մեր տեղանքին հասան աղեկաւոր ունեցներ:

— Մեր աղամարդկանց կը կոտորեն, — լսեց մի ճիշ եւ վայնասունն ու շիւանը բռնեց գիւղը: Մեր աղամարդկանց գնդակահարում, կոտորում էին մեր աչքի առաջ, ողբն աշխարհն էր բռնել, իսկ ժանդարմները հրացանները մեր գէմ գտնարած մեզ քշում էին ու հալածում:

Սկսեց սուգի գիշերը, գիշեր, գնաս այլևս չը դառնաս, այնինչ գիշեր էր, Աստուած, որ մենք ապրեցինք, Հաւրիւր անգամ մահ տեսնելը լաւ էր, քան այդ գիշերւոյ ապրիլէ: Ինչ կատարեց այլևս իմանալ չը կարողացանք: Սե գիշերն անցաւ, բացեց յաջորդ երկուշաբթի օրւոյ սպի առաւօտը. նայն սուգ ու շիւանը, նոյն վայնասունը գիւղի փողոցներում, ժանդարմները հրացաններով կտրել էին ճանապարհը գէպի Ռաշիդ աղայի տունը. այդ սպանդանոցը դարձել էր պաշարուած. մի բերդ:

— Իշխանին իր երեք ընկերներով և մեր 46 աղամարդկանց՝ գնդակահար ու սրախողխող, գիշերով լցրին եկեղեցու մօտի ցորենի հորը, որը այդ միջոցին դատարկ էր և հողով ծածկեցին. մի ամբողջ գիւղի յոյսը—երեսուն տան հաստատուն սիւնները լափեց այդ հորը, նա դարձաւ մեր նւիրական փոսը: Ողբը չէր ողբերի նման և ոչ էլ սուգ սուգերի նման, որ մենք ողբում էինք ու սգում, այլ դա մի տհաճի կոծ էր, որ բռնել էր սար ու ձորը: Երկու օր երկու գիշեր մենք կոծում էինք շաբունակ, մինչև որ բացեց երեքշաբթի օրւոյ—աւետման առա-

շօտը սկսեց Հայոց-ձորի ընդհանուր ջարդը, աւերը, կողո-
պուտն ու հրդեհումը: Տեսանք մեր աչքով հորդանների արշաւան-
քը, հայ գիւղերից բարձրացող ծուխը, չօլերը: շաղ անցած հայ
կանանց ու երեխաներին, քիւրդերի ձեռքով առեւանդող հայ
աղջիկներին, և մենք մոռացանք մեր վիշտը: Վիշտը այնուհետեւ
դարձաւ ընդհանուր, վիշտը խորացաւ ու թանձրացաւ և այն օ-
րից, պարոն, այդ խորացած ու թանձրացած ընդհանուր վշտի
մէջ մենք բոլորս տապաւնուեցինք ու սպառնաւորեցինք:

Վշտոտ կանանց այս սրտաճմլիկ պատմութիւնը ընդհատեց
և նրանց առաջնորդութեամբ պատկերացաւ այժմ էլ սոսկումի
շաւրը:

Ռաշիդ աղայի երկու յարկանի առունը հրդեհւած է, կանգ-
նած են մնացել ցից ցից պատերը: Երկարուկ օխտաւառան օւսա-
ցած պատերի վրա մնում են անթիւ գնդակների քանդուած տե-
ղէրը, այդ պատերի մէջ բացւել են հարիւրաւոր գնդակներ և
ընկել են Հիրճի աղամարդիկ:

Այդ տանից դէպի հիւսիս եկեղեցու կողմը, ինչպէս գայլի
երախ, նայում է լոյսաբերան դատարկ մի հոր, այդտեղ հան-
դիստ են գտել մի տմսի չափ 50 դիակներ, մինչև որ հասել է
սուրական բանակը և մեռելների տէրները եկել ու հանել են այդ
տեղից դիակները:

Այդ հորից մի փոքր հեռու, գիւղական եկեղեցու հարաւային
պատի երկարութեամբ, բարձրանում է բարաշար մի թումբ. դրա
տակ թաղւած են հորից հանւած 40 դիակները, նա Հիրճի եղ-
բայրական դերեղմանն է. այդ տեղին ամեն երեկոյ մօտենում
են Հիրճի սպաւոր կանայք ու խուճկ ծխում, այդ խուճկը սովո-
րական խուճկ չէ, նա հեղուկ շիթերից է բաղկացած, նա ծորում
կաթկաթում է վշտոտ կանանց աղբիւրակներից, ծորում է ու
սուղում երկար դամբարանը:

II

Դէպքը տեղի է ունեցել ապրիլ 6-ին Արճէշ գաւառի կենդ-
քանավայրը՝ Ականց քաղաքում, ուր նստում է գայմազամը: Այդ

Տօրերի զայմագամն էր Ալի-Խրզա բէյը, պօլսեցի տաճիկ: Ականցը գտնուում է Վանի լճի հիւսիս-արեւելեան ափից մէկ ժամ հեռու զա խաղողի այգիներով և պտղատու պարտէզներով օծուած մի գիւղաքաղաք է, ուր ապրում էին 300 տուն հայեր և 700 տուն տաճիկներ:

Պատմողը 6 երեխաների հայր է: յիսուն տարեկան, տանջուած դէմքով ու ցաւոտ աչքերով մի մարդ. տաճիկական սպանդանոցից ազատուած մի հրաշքով, զա զրադմուքով որմնադիր է ուստի կոչուում է բնաջի Սիմօն:

Եւ զառը շեշտով բնաջի Սիմօնը պատմում է հետեւեալը:

— Աւետումի նախընթաց օրն էր — երկուշաբթի. յանկարծ կառավարութեան մունետիկը շուկա հլնելով սկսեց յայտարարել որ 15 տարեկանից վեր բոլոր հայ տղամարդիկ հաւաքին հիւքմաթ(*): Այս յայտարարութեան հետ միաժամանակ դուրս եկան ժանդարմներ և շրջելով փողոցները, մինչև անգամ մտնելով տըները սկսեցին պատահած հայերին քշել դէպի հիւքմաթ: Դրանց մէջ ընկալ նաև ես: Ասելի քան 400 հասակաւոր մարդիկ և երիտասարդներ բերին լցրին հիւքմաթի սենեակներն ու բանդը, և զոները կողպեցին մեզ վրա: Մի քանի ժամ շարունակ բերում էին ու բերում հասակաւոր ու ջահիլ, հարուստ ու աղքատ, քաղաքացի ու զիւզացի, և որովհետև այլևս տեղ չկար, ուստի այժմ էլ սկսեցին քշել կշկան (գօրանոց), որը գտնուում էր քաղաքի հարաւ-արեւմտեան ծայրում: Այնտեղ ասելի տարան, քան մեզ մօտ:

Վարանման ու մտաւանջութեան մէջ մնացինք տմբողջ օրը: չգիտէինք ինչ է կատարում դուրսը: Անհամբեր եղած, շարունակ մտածում էինք թէ ինչով կը վերջանայ այս բոլորը, ամեն տեսակ վատ գուշակութիւններ անում էինք, սակայն չէինք գուշակում այն, ինչ որ տեղի ունեցաւ:

Այդպէս հազար ու մի մտահոգութիւնների մէջ իբրար վրա թափւած, ծարաւ ու քաղցած մաշեցինք ամբողջ օրը: Եղաւ երեկոյ, քաղաք լռեց և լռեց սովորականից շուտ. որովհետև կարգադրւած էր մութը պատելուն պէս բոլորը տուն քաշին:

*) Կառավարութեան տունը, ուր գտնուում են կառավարական հիմնարկութիւնները, ինչպէս և բանդը:

Եւ մինչդեռ որը զրոյցով ու տխուր գուշակութիւններով
դրադւած, և որն էլ մերկ յատակին նստած ննջում էր, յանկարծ
դուռը բացւեց և շինքի վրայ երեաց բանդապետ Ալի էֆէնդին
նա դուռն քերեց մեղանից 11 հոգու, կողք կողքի շարքով կանդ-
նեցրեց միջանցքում և բոլորի թւերը թոկով կապեց միմիանց,
այս շարքի մէջ ընկայ և եւս Ապա դուռն քերեց նորից 8 հոգի
և նրանց թւերը նոյն ձևի կապեց միմիանց: Այսպէս վարեց
երրորդ խմբի հետ, որ բաղկացած էր 9 հոգուց: Շարքով կապ-
կապում էին այնքան մարդ, որքան թոկը բաւականացնում էր:

Երբ այս գործողութիւնը վերջացաւ, բանդապետը դարձաւ
այդտեղ գտնւող ժանդարմներին՝ թւով 8—10 հոգի և ասաց.
«Բռնաւոր սիրդ թէպիմ էզդիկ, զեօթիւրիւն կշլայ (սրանց ձեզ եմ
յանձնում, տարէք դօրանայր)»: Ժանդարմները— երեք շարք հա-
յերիս՝ թւով 28 հոգի ձգեցին առաջները ու քշեցին:

Կապկոյած մարդկանց համարեաւ բոլորին ճանաչում էր, օ-
րինակ. իմ շարքի մէջ էին Պարզան աղան և երկու աղաները—
Գաբրիէլն ու Ազոսնը, Պօւսաճեան Պօղոս աղան և երկու աղա-
ները— Ռուբէնն ու Արմէնը: Ճանաչում էի նաեւ մեզ ուղիկցող
ժանդարմներին, օրինակ. նրանց մէջ էին Բայրազ Իսա, Շուքրի
օղլի Նէքմաթը և Կուլի օղլի Սուլէյմանը:

Ու այսպէս երեք շարք կապկոյածներին ժողովները ա-
ռաջ ձգած քշեցին. սոկոսի մեզ փոխանակ կշլան տանելու, ճա-
նապարհը ծակցին և դուռն քերին նաւահանգիստ տանող գծի
վրայ: Մթութեան մէջ մենք դնում էինք առանց ձգտուն հանե-
լու, երկուսը այնպէս մեզ կօխել էր, որ ոչ ոք չէր վստահանում
ձայն հանել. ճանապարհին մեղանից մէկ աղա խնդրեց թերի կա-
պը մի փոքր թալացնել, որ ստատիկ ցուցնում էր, բայց ժան-
դարմներից մէկը հրացանի կոթով այնպիսի մի հարում իջեցրեց
աղայի թիկն, որ նա ցաւից ծուռաց և կախ ընկաւ շղթայից:

Քաղաքից դուրս քերելով, քշեցին դէպի Սարկէն գիւղը.
որը կէս ժամի չափ հեռու էր քաղաքից: Սարկէնի տակ մէկ հե-
ղեղատ կայ, նրա միջից հոսում է մէկ փոքրիկ առու, հեղեղատը
կոչւում է Դարա-Ջամին: Անա աղայեղ էլ քերին մեզ ժանդար-
մները: Եւ երբ դեռ նոր տեղ հասած չը գիտէինք թէ ինչ պիտի
սնեն մեզ հետ, յանկարծ ժանդարմները մի կողմ քաշեցին, մե-
կէն հրացաններն քերանը ուղղեցին մեզի և տըր, տըր, տըր

✓ Կրակեցին:

— Վայ, զարկւեցի. — քարձրացաւ աղէկառւը ճիչերի մի ժխոր, միմիանց փախաթաւած, զնդակահար գետին թափւեցինք՝ զիակների կոյտեր կազմելով: Սրաամաշ հառաչանքները և զալարուն ոռնոցները խոր խառնւեցին: Հրացանները բացւեցին երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ անգամ և զնդակները անհաշիւ թազոււմ էին ընկած գիւղիների մէջ:

✓ Մի քանի բոպէ անցաւ. հառաչանքներն ու ոռնոցները մեղմւեցին. մօտ եկան ժանդարմները և սկսեցին մէկիկ մէկիկ զիակները շօշափել, ստուգելու. համար արդեօք կենդանի մնացածներ չը կան: Ես կորցրել էի ինձ, չը գիտէի զարկւած եմ, թէ ոչ. մէկ կսրցնում էի գիտակցութիւնս, և մէկ էլ ուշքի գալիս: Յանկարծ զգացի, որ թոկը արձակեցին ու թեւ ազատւեց: Ծրագի լոյս տեսայ, ժանդարմներից մէկը լուցկին վառում էր և մօտեցնում ընկածների գէմքերին, ով կենդանութեան նշան էր ցոյց տալիս, ուղղում էին ճակատին հրացանի բերանը ու կրակում: Այդպէս մօտենում էին ինձ... Օ, ինչ վայրկեան էր այդ որ ես ապրեցի, տասն անգամ մահանալը աւելի դուրին էր, քան այդ բոպէի ապրումը: Եւ մինչդեռ բոպէ առ բոպէ սպասում էի այդ օրհասական ժամին, յանկարծ մի փոքր հեռու, ճիշտ մեզ վրա կրակելու ձևով տրը, տրը, արը բացւեցին հրացանները, քարձրացաւ ազիտորմ ճիչերի մի ժխոր և մեղմով զրազւած ժանդարմները զնդակահարւելուց վախեցած՝ թողեցին մէկ ու փախան: Տրը, տրը, արը, նորից լսեց հրացանների որոտը, կրկնեց մի քանի անգամ եւ. այնտեղ—մեզնից մի փոքր հեռու նոր շարքեր էին գլորւում, նոր կեանքեր էին հնձոււմ, ու մենք մոռացւեցինք:

Ես գեւ չը գիտէի զարկւած եմ թէ ոչ. մի փոքր շարժեցի: շօշափեցի կողերս, ցաւ չէի զգում, նորից շօշափեցի մարմինս, ոչինչ չը կար. ինձ վրա թափւած զիակները պաշտպանել էին իմ կեանքը և իրենց արիւնսով թրջել իմ հագուստը, որի հետքերը այժմ էլ կան վրաս:

Առաջին միտքը, որ ծագեց իմ մէջ, փախչելու բնազդն էր: Բայց ունեցածս ոստամաններով փախչել չէի կարող, ուստի բռնապէս արձակեցի սպանւածներից մէկի տրեխները, հագայ ու շարժեցի տեղիցս: Օ, որքան մարդ հնարագէտ է մահւան վը՝

տանգի ժամին: Գնում էի գնդակի արագութեամբ, առանց յետ նայելու. խփում ու անցնում էի առուներ, դաշտ, բլուրներ. թողնում էի յետև ամեն ինչ և վազում էի ես էլ չիմանալով ուր. ոչինչ չէի զգում, ոչ քաղց, ոչ ծարաւ, ոչ յոգնածութիւն, թէև ամբողջ օրը ոչինչ չէի կերել. միայն ականջիս հասնում էին հրացանների կրկնող խուլ սրտաները և քայլերս աւելի էլ արագացնում էի:

Աս բալեցի ամբողջ գիշերը և երբ լոյսը բացւեց, ինձ դուայ Ալադաղի ձիւնոտ լանջերի վրայ: Ահա այստեղ միայն զգացի յոգնածութիւն, որի նմանը երբեք չէի տեսել: Շրջապատը ձիւնով էր ծածկւած, մի մեծ քարի տակ միայն սև տեղ դուայ և նստեցի հանգստանալու, բայց երկիւղը նորից պատեց ինձ, կանգնեցի, չորս կողմս նայեցի և յանկարծ մի փոքր հեռու քարերի տակ մարդիկ նկատեցի. սարսափը մի րոպէ կոխեց ինձ, սակայն շուտով սնցաւ, նրանք էլ շարժւեցին և ես նրանց ճանաչեցի, նրանք Սոսկուն գիւղից էին՝ թուով 23 հոգի գիւղի քահանայի հետ միասին, նրանք Ականցի կոտորածի լուրը առնելով ձգել էին գիւղը ու փախել:

Ահա այդ 23 հոգու հետ քաղցած և ուժասպառ, չափնչփեցինք Ալադաղի ձիւնապատ խորխորատները նորից մէկ օր և մէկ գիշեր և ապրիլի 8-ին իջանք Դիաղին, որ գտնւում էր առևտական բանակը:

Մենք մի քանիսս մի հրաշքով փախանք ու ազատուցինք, բայց Արճէշի մէջ անունը տղամարդ չը մնաց, բոլորը, բոլորը ընկան, ընկան գնդակահար ու սրախողխող:

III

Պատմութիւնը վերաբերում է նոյն Ականցում տեղի ունեցած ջարդերին:

Պատմողը Արճէշի գաւառի Բանոն գիւղացի է, անունը Բիւրտիչ, ազգանունը Յովհաննէսեան, գիւղում նրան կոչում էին Աւելի Մկո:

Մկրտիչը կարճահասակ, տարիքաւոր մի մարդ է՝ տաճկահան սարսափները մի քանի անգամ տեսած ու ճաշակած: Քսան տարի առաջ Մկրտիչը երեք տարւա ամուսնացած էր, ունէր ջա-

հիւ կին և մի տաբեկան աղջիկ, նա Բանոնի մեծ ընտանիքներից մէկի զաւակն էր, իսկ Բանոնը 40 տուն ժողովուրդ ունեցող մի շէն գիւղ էր:

1896 թւի ֆարգերին Բանոնը բոլորովին աւերւեց ու ամաշացաւ. Մկրտչի ընտանիքը ունեցաւ մեծ կորուստներ, սպանեցին Մկրտչի կինը, աղջիկը, մեծ եղբոր—Ասլանի կինն ու զոհու աղջիկները, միւս եղբոր—Յարութիւնի մի տղան և մի աղջիկը: Եւ Մկրտչի իր գիւղի, իր օջախի աւերման ու հարազատների խողտոզման վիշաք կոծքին փախաւ դուրսէն աշխարհից և եկաւ ազատտան գտաւ Արարատեան դաշտում:

Անցան երկար ու ձիւ 14 տարիներ, Մկրտչի ամուսնացաւ, ունեցաւ երեխաներ ու ապրուստ, կամաց-կամաց մոռացաւ հին վիշաք, տեղի ունեցաւ տաճկական սահմանադրութիւնը, հասան միլիթարիշ լուրեր երկրի մասին: Մի րոպէ Մկրտչի որտեղ գարթնեց հայրենի գիւղի, վաթանի կարօտի զգացմունքը և նա առաւ ընտանիքը ու վերադարձաւ հայրենիք—Բանոն, ուր նախկին 40 շէն ընտանիքների փոխարէն գտաւ 5 խղճուկ տուն: Բանոնը նորից սկսեց մեծանալ ու շէնանալ: Եւ մինչգիւ նա շուտով պիտի իր նախկին դրութեանը հասներ, ծագեց ներկայ պատերազմը և տեղի ունեցաւ նոր ֆարգը:

Ահա այդ ֆարգից մի հրաշքով ազատւած Մկրտչի յուզմունքից խեղդելով պատմում է հետեւեալը:

Ապրիլի 2-ին մեր գիւղում լուր տարածւեց, որ օնրաշի Ալին 7—8 ժանդարմաներով գիւղերն է եկել և փախած զինուորներ է փնտրում: Մէկ էլ լսեցինք, որ ժանդարմները հասել են Գանձակ գիւղը. մասամբ գործով, մասամբ էլ հետաքրքրութիւնից դրդւած եւ զնացի Գանձակ, զնացի միամիտ ու ազահով, որ ինձ չեն զիսչի, բայց գիւղ հասալ թէ չէ՝ օնրաշի Ալին ինձ ձերբակալեց: Եւ 48 տարեկան էի և տարիքիս պատճառով զինուորութիւնից ազատւած: Բողոքեցի, որ եւ զինուորացու չեմ. ցոյց տւի համիդիէս (ծննդական վկայական), բայց օնրաշին ուշադրութիւն չը դարձրեց ոչ բողոքիս և ոչ էլ համիդիէիս վերա, թուղթը դրեց զրպանը և ինձ խառնեց ձերբակալւած մի շարք մարդկանց հետ, ասելով՝ որ հրամայւած է 18 տարեկանից վեր բոլոր ազամարդկանց քաղաք տանել: Աւելի քան 30 հոգուամէն հասակի մեզ այդ օր բերին Բերդաղ գիւղը: Գիշերը երկու

հոգի մեղանկից փախան, դրա համար գիւղի տանուտէրին սոսկապի ծեծի ենթարկեցին: Երկրորդ օրը մեղ բերին Օրօրան գիւղը, ճանապարհին դաշտերում աշխատող մարդկանց խառնում էին մեղ ու առաջ քշում:

Ապրիլ 4-ի առաւօտ մեղ բերին քաղաք—Ականց և ուղիղ տարան կշւան: Այդ տեղ կային բաւականաչափ ամեն հասակի հայեր և մի կողմից էլ խումբ-խումբ բերում էին: Վերջին օրը դրանց թիւը հասաւ 7—800-ի, որոնցից իբր պիտի կազմէին «ամալիա թարուբներ»:

Ապրիլ 5-ին մեղ մի խումբ մարդկանց տարան հիւքմաթ, այդտեղ փոխա Ապառուլան էֆէնդին մեղ ցուցակագրեց, առանց ուշ դարձնելու իմ բողոքի վրա: Հիւքմաթից մեղ նորից դարձրին կշւան, ուր ահագին թւով հայեր ոչխարի պէս իրար վրա թափւած՝ մնում էինք գիշեր ցերեկ: Մեղ հաց չէին տալիս, կեղտակուում էինք տանից բերած սրա նրա հացի փշրանքներով:

Եկաւ վերջապէս ապրիլի 6-ը, ճակատադրական սոսկալի օրը: Արեւ նոր էր բարձրացել, երբ ինձ հօթը այլ հայերի հետ երկու ժանդարմ քաղաք տարան աշխատեցնելու: Մենք աշխատեցինք շուկայի մօտ գանւող մէկ աղսիւրի վրա, բայց երկար չը տևեց այդ աշխատանքը, ընդամենը երկու ժամ չանցած՝ կարգադրեց մեղ յետ տանել կշւան: Տարօրինակ թւաց այս,—բերին ինչ էր, յետ տանելն ինչ,—մտածեցինք մենք, և երբ հարց տւինք մեղ ուղեկցող ժանդարմներին, նրանք պատասխանեցին, որ մեղ ուղարկելու են Իիարբէքեր:

Այդ կշւան բերին Արադայից 70 հայեր, իսկ կէս օրից սկսած բերին քաղաքացի հայեր. դրանց մէջ էին տաջնորդական փոխանորդ Տէր Եղիշէն, Շալջեան Նիկողոս էֆէնդին և իբր տղա Մարգիսը, փրօղ Յարութիւնը և Նշան, Սոսրով ու Սերոբ էֆէնդիները—բոլորը վաճառականներ: Դրանց տեղաւորեցին ջոկ տնտեսակում:

Իրիկնապահին կշւայի հրապարակը հաւաքեցին բաւականաչափ միլիտաներ, որը ջահիլ և որն էլ տարիքաւոր: Այդտեղ եկաւ պայմապահը—Ալի Բիդաբէյը, որը մօտենալով այդտեղ հաւաքւած միլիտաներին, ինչ որ բան խօսեց և ապա ինչ որ հրամաններ տալով, այս ու այն կողմ ուղարկեց, ու ինքն էլ հետա-

ցաւ։ Այս բոլորը կատարուում էր մեր աչքի առաջ, մենք տեսնում էինք լուսամուտներից, բայց խօսակցութիւնը չէինք լսում։ Ի՞նչեր էին ծրագրւում, և ի՞նչ էր կատարւում դուրսը, մենք չը գիտէինք, մի ծանր անբացատրելի նախադգացում ճնշում էր մեզ բոլորիս։

Շուտով իմացանք, որ կարգադրւած է ժամի 8-ից (ըստ տաճկականի 1-ից), յետոյ ոչ ոք տանից դուրս չը գայ, այս աւելի ևս կասկած ծնեցրեց մեր մէջ. ահապէս ժողովուրդը կշլայի ընդարձակ սենեակներում իրար վրա թափւած՝ տարակուսանքի ժամեր էինք ապրում։ Ժամի 8-ը անցիւ էր, երբ մէկէն շուտ տարածեց, որ փոխանորդ քահանային, մի քանի անւանի հայերի հետ տարւան քաղաքից դուրս և սպանեցին. այդ լուրը իր մէկ ծանօթ հային յայանեց միլլիաններից մէկը— Գէօրջի-Զահարը։ Սարսուփը բոլորիս կոխեց, բայց այն, ինչ որ ծրագրւած էր մեզ բոլորիս համար, ոչ օրի մտքով չանցաւ։

Շուտով մեր սենեակի դուռը բացեց և մարդկանց դուրս թողին, բայց յետոնի չափ դուրս թողնելուց յետոյ, հոսանքը կանգնացրին ու դուռը կողպեցին։ Անցաւ բաւարդ ժամաչափ. դուռը նորից բացեց և նոյնքան մարդ նորից բաց թողին ու դուռը կողպեցին։ Դրանց ձուր են տանում, դուրս ի՞նչ էր կատարւում— մենք ներսում եղբայներս ոչինչ չգիտէինք։ Դիմում էինք լուսամուտների մօտ կանգնած ժանդարմներին, հարց ու փորձ էինք անում այդ մասին, նրանք միաբերան հաւատացնում էին, որ ոչինչ չկայ և որ մեզ տանում են նաւահանգիստ, նաւերով Դիարբէքիւր ուղարկելու համար։

Վերջապէս հերթը հասաւ ինձ, դուռը բացեց չորրորդ անգամ և նորից դուրս հանեցին 50-ի չափ մարդ։ Մեզ հետ էին Դանձակ գիւղի Գորանի Պօղոսն, ու Աստուրը, Պետրոսի Գէորգը, Նահապետի Յակոբն ու Սահակը, Դադարի Յակոբը, Վարդանը Մուքայէլն ու Սաֆարը. մեր Բանոն գիւղից՝ Մանուկին Գէորգը, Սարգիսի Մելքոնը, Աւետիսի Սաչատուրը։ Մեր շարքումն էին նաև Աղսբաֆ, Բերդաշ և այլ գիւղերից մարդիկ, որոնց շատերին նոյնպէս ճանաչում էի։

Այսպէս, յետոնի չափ երբ դուրս եկանք կշլայի միջանցքը, գիշատողների պէս չորս կողմից վրա թափւեցին ժանդարմներ ու միլլիաններ և թակերտով մեր թևերը կապեցին իրար։ Այս գոր-

ծողութիւնը երկար չտեց, շուտով աւարտեցին կապկակը և մի խումբ ժանդարմներ ու միլիտաներ մ'ը մէջտեղ աւաժ, դուրս եկան կշլայեց:

Մեզ քշեցին դէպի Օրօրան գիւղը. քշում էին արագ ու անհամբեր կերպով. մի փոքր զանդադութիւնը առաջ էր բերում հայհոյանք ու հարւած: Մեզ քշում էին դէպի սպանականոց, մենք այդ պատկերացնել չէինք կարողանում, բայց մի նախազգացում ձնշում է մեզ: Դէպի Օրօրան, դաշտի մէջ կան աղուններ, փոսեր և երկու ջրաղաց, այդ ուղղութեամբ էլ տարան մեզ. մենք երկար գնացինք, եթէ անցած տօրածութիւնը մեծ էլ չէր, բայց նա երկար տեց, շատ երկար. երկիւղը մեզ դարձրել էր անհամբեր, վերջապէս մեզ բերին մի գետափ, որին կարաչի-իւրդ են ասում, կանգնեցրին. բաւականին մութ էր. մի փոքր հեռու մը թութեան մէջ եւ նկատեցի մի քանի գիւղներ, սարսափեցի, աչքերս մթնեցին, միտքս շփոթեց. բնազդօրէն հրեցի կողքիս եւ դողեցի, ցոյց տւի դիակները, սարսափը նրանց էլ կոխեց, շուտ ու իրանցում բնկաւ մեր մէջ. ժանդարմներն ու միլիտաներն նկատեցին այդ և մի վայրկեանում վայնառունների հետ սրտացին համազարկերը. շատերը ընկան գնդակահար, իրենց հետ քաշը տալով նաեւ միւսներին. կողմեց դիակների մի կոյտ, եւ մնացի այդ կոյտի տակ: Թէ այնուհետեւ ի՞նչքան կատարեցին և եւ ինչպէս կարողացայ այդ ժխտից աղաւել, այժմ էլ մտաբերել չեմ կարողանում, միայն այսօրն եմ յիշում. որ շունչս կարւած վազում էի անոնց յետ նայելու. կոխեցի մի առու ու անցայ, ապա կոխացի թումբեր ու փոսեր, յիշում եմ նաեւ այն, թէ ինչպէս ինձ հետ փախչում էր նաեւ մէկը, որին չէի ճանաչում, և թէ ինչպէս հրացանի համազարկերը երկար ու երկար կրկնում էին ու կրկնում:

Առանց մի վայրկեան կանգ առնելու կտրել էի ահագին ճանապարհ և միտ առաւօտ տուն հասայ. բայց այդտեղ մնալ անհնարին դարձաւ: Բազարից դալիս էին ջարդերի սարսափելի լուրեր, այնտեղ հայ մարդ չէր մնացել, շրջակայ քիւրդերի մէջ սկսել էր շարժում, մի քանի դիւղեր արդէն ենթադրուել էին յարձակման ու կոտորածի: Մպտեցի մինչև երեկոյ, գիշեր եղաւ, մութը սլաւեց և եւ թողնելով կիսն ու երեխաներս բազմիկաքին, բռնեցի Ալադաղի ճանապարհը:

IV

Զարգերը տեղի են ունեցել Բերկրիի գաւառում— Բանդէ-Մահու գետի ձորի մէջ:

Բերկրին պարփակուած է իր մէջ երկու դաշտեր, որոնք բաժանուած են միմիանցից լեռնային մի գանգաւածով: Դաշտերից մէկը սիրուն Աբաղան է, որ բռնում է գաւառի հիւսիս-արեւելեան ճակատը: միւսը՝ Բերկրիի— օվան է, որ բռնում է գաւառի հարաւ-արեւմտեան մասը, տարածւելով մինչև Վանի լիճը:

Աբաղայի դաշտը հարուստ է գետերով ու գետակներով, գետերից նշանաւոր են Սօւլս-Սօւն, Կանլի-Չայը և Դըրչիկ-Չայը: Կան նաև գետակներ, օրինակ, Սընդ-Չայը, Չիրուխլի-Չայը, որոնք գալիս թափւում են Սօւլս-Սուլի՝ մէջ:

Աբաղայի բոլոր գետերը պտոյտներ զործելով, գալիս դաշտի արեւմտեան միջին հովտում միանում են, հուժկու հոսանքով պատռում են երկու դաշտերը բաժանող լեռնային գանգաւածը և կերտելով ոլորապտոյտ երկարուկ մի ձոր, դուրս են գալիս Բերկրիի—օվան ու ապա թափւում լիճը:

Հաւաքական գետը կոչւում է Բանդէ-Մահու, իսկ ձորը, որ ունի մօտ 15 վերստ հեռաւորութիւն և որի միջով հոսում է գետը, կոչւում է Բանդէ-Մահուի ձոր: Տեղ-տեղ լայնացող, տեղ-տեղ սխմող այդ ձորի միջով, գետի աջ ափերը զծկով, ձգւում է Կովկասից Վան տանող ճանապարհը:

Այս ձորի մէջ Բանդէ-Մահուն անաւոր տեսք ունի. տեղ-տեղ միայն նա հանգարդ է ու խորհրդաւոր, անացեալ տեղերում աղմկող է, շառաչող. իսկ ձորի կէսում հասնելով գահավիժող ժայռերի մի երկար շարքի, բաժանւում է մի քանի ճիւղերի և լայն շեղվում գահավիժում, թափւում է խորխորատը, բարձրացնելով անաւոր մի աղմուկ: Այստեղ գետը իր փրփուրներով, իր փոշիով և իր գալաղթներով պատճառում է և հիացմունք և սոսկում:

Բայց Բանդէ-Մահուն աւելի անաւոր տեսք ունի ձորի ելքի շրջանում: Այստեղ գետը իջել է խորունկ ժայռերի մէջ, դարերի թախումով բացել է մի հուն ապառաժաւ կողերով, ապա դէժ ասնելով մի ժայռի, դրա վրա թափել է դարերի ու տարիքի եռանդ, մինչև որ մաշելով ամբողջութեամբ ժայռը, բացել է մի նեղ

ու խորունկ անցք: Այստեղ Բանդէ-Մահուն կատաղի է. կռահկ-կռահկի և ալիք-ալիքի հրելով, մանուս է նեղ անցքը և դուրս պորթկում ինչպէս գալարուն վիշապ:

Այս Բանդէ-Մահուն ամենանեղ տեղն է, այստեղ ձգւած է քարաշէն մի փոքրիկ կամուրջ, որը հայերէն կոչուում է Կօլօտ-կամուրջ, իսկ քիւրդերէն՝ Փրա-Կօրակ:

Կօլօտ-կամրջից դէպի հարաւ արեւելք, մի երկու վերստի վրա դանւում է դաւառի կենդրոնավայրը—Բերկրին կամ Բերկրի-Կալան, մի խղճուկ աւան իր փոքրիկ շուկայով. աւանի արեւմտեան կողմում մի երկարուկ բլուրի վրա մնում են հինառուրց բերդի մնացորդները:

Բերկրին ունի 110 տուն քիւրդ և ընդամեն 25 տուն հայ քնակիչ: Այստեղ նստում է գալմազամ. ջարդերի օրերին գայմազամը վանեցի մի տաճիկ էր՝ անունը Զիա բէյ:

Պատմողը Արաղայի Եկմալ գիւղացի Մուշեղ Մկրտչեանն է. սա նւաղ կազմւանքով, 25 տարեկանի մօտ, տաճիկահան եւ թաղանից հրաշքով ազատւած մի երիտասարդ է. Կակիժը սըրտում. գայրոյթի զառը շեշար շրթունքին, Մուշեղը պատմում է հետեւեալը:

— Փարսան սկզբում շատ քիչ տղամարդ էր մնացել Արաղայի հայ գիւղերում, զօրածոյովը տղամարդ չէր թողել տնեւում, մեծ մասը զէնքի տակ էր կանչել և ապա գինաթափ արւելով ամալիա թաքուրների մէջ ուղարկւել, մի մասն էլ փախստական կեանք էր վարում: Չնայած դրան, ապրիլի սկզբում Բերկրի-Ղալայից ժանդարմներ հկան և գիւղերում պատահած հայ տղամարդկանց հաւաքեցին տարած: Գրանց թւում ընկայ նաև Կա: Մեզ տանում էին ամալիա թաքուրները ու ժողացնելու համար: Այդպէս էր ժանդարմների յայտարարումը. լինչ էր իսկական նպատակը, մենք գուշակել չէինք կարողանում: Ինձ հետ մի քանի տասնեակ հայեր մեր գիւղից, Քաշանից և այլ գիւղերից քշեցին դէպի Բերկրի-Ղալա: Այդ ժամանակ Արաղայի դաշտը և Բերկրի ձորի մի մասը դեռ ծածկւած էր ձիւնով. ահագին լճով հայեր թէ գինաթափ արւած գինուրներից և թէ գիւղերից նոր բերւած, զբաղւած էին ձորի միջի ճանապարհը կարգի բերելով. դրանց թիւը ասնւադն 1000-ի կը հասնէր: Մեզ խառնեցին զրանց, Մեր վոտ հսկող ժանդարմների տակով շուտով մեծ քա-

նախութեամբ զօրքեր պիտի գային և այդ պատճառով ճանապարհները կանոնաւորում էին. մինչդեռ այդ մի պատրուակ էր անունը հայ տղամարդ, 15 տարեկանից ի վեր, հաւաքել որոշ տեղեր՝ իրենց դաւադիր ծրագիրը իրագործելու:

Մենք աշխատում էինք խումբ-խումբ, յիսուհի վաթսուհի նոյնիսկ հարիւր հոգոց բաղկացած: Թէև ճանապարհը տարածւում էր շատ հեռու, բայց մեզ աշխատեցնում էին գլխաւորապէս ձորի մէջ: Մեր խումբը աշխատում էր Բերկերի-Կալայի կողմը, ուստի գիշերները մեզ տանում էին քաղաք և առաւօտները քշում էին ճանապարհի վրա:

Իմ աշխատած ժամանակամիջոցը տեկն ընդամենը երեք օր տնուհն էր աշխատանք. մենք ժամանակ էինք սպանում. չնայած դրան բոլորովին միամիտ շարունակում էինք մեր գործը:

Ապրիլի 6-ն էր, օրը երկուշաբթի. մենք վաղուց աշխատանքի տեղումն էինք և մուլ տալով շարժում էինք մեր ձեռքի գործիքները. այդ միջոցին մեզինք բաւականին վեր աշխատող խմբից մէկը հասաւ մեզ և կասկածի ու սարսափի խորհրդաւորութեամբ յայտնեց, որ իրենց խմբից 25 հոգու չափ առանձնացրին ու քշեցին անյայտ ուղղութեամբ. այդ բանի մէջ նա նկատել էր դաւադրութիւն. եկողը Զիրուխի գիւղի Իսրայէլի Յօփօն էր:

Զանցաւ կէս ժամ, մեզ մօտեցաւ մէկ հոգի էլ ցածի կողմ աշխատող խմբից և նոյն ձեռն սարսափով ու խորհրդաւորութեամբ պատմեց, որ իրենց խմբից էլ 25 հոգու չափ գտնեցին ու քշեցին դէպի ցած: Զանցած կէս ժամ էլ մօտեցան մի երկու հոգի ևս և գունատ ու սարսափահար փոխանցին:

— Գլխներիդ ճարը տեսէք, մեզ խումբ-խումբ տանում են գետի պատայաները և կոտորում են ու գետը թափում:

Մեր խումբը մէջտեղ էր ընկած, ճարդի հերթը դեռ ևս մեզ չէր հասել, ուստի մեզ վրա հսկող ժանդարմներից մի քանի հոգի եթէ նկատեցին էլ մեր տնհանգիստ շարժումներն ու փախչողները, բայց և այնպէս ձեռացան բանից անտեղեակ: Սակայն այդ երկար չք տեկն, հեռուից նկատեցինք մեր կողմը և կողմաւորումների ու միլիտաների մի խումբ. նրանք գալիս էին հագնւածով, հեռուից, կարծէք, լսում էինք պայթույթներ ու ինչ որ աղլիստու ձայնէր: Մեզ համար ամեն ինչ պարզեց. դիւային

Օրոդայթը հարձէք օղակի պէս սեղմում էր մեզ: Աշխատող հա-
յերը, ինչպէս և մեզ վրա հսկող ժանդարմները իրենց ուշադրու-
թիւնը դարձրին այն կողմը, որտեղից երեւաց մօտեցող ժան-
դարմների ու միլիանների խումբը. ես, ինձ հետ հաւ մի երկուսը,
քողակաւ յարմար առիթ գտանք ու ճողոպրեցինք: Այնուհետեւ
ինչ կատարեց, ոչինչ չեմ յիշում. միայն այն եմ յիշում, որ ես
բարձրացել էի ահագին մի սար, ինձ հետ ոչ ոք չկար և ես
ճեղքից լսում էի հրացանի խուլ պայթոցներ:

Ես չափ ընկալ, սարսափը հետևում էր ինձ. կէս գիշերին
պիւղ հասա՛յ՝ կտրելով ահագին լեռներ ու ձորեր, որը չէր կարե-
զի երկու օրում անցնել: Յաջորդ օրը յայտնւեցին մէկ-մէկ 15-ի
չափ փախստականներ, որոնք պատմեցին սոսկալի բաներ: Այդ
ազատւածներից էին խաչանցի Խլօի Յովհաննէսը և Մանուկի
Կարապետը, որոնք փախչելով Արձէշի Զարգերից, ճանապարհին
պատահել էին բաղձաթիւ գիտէների. Բանդէ-Մահուն գետ չէր
վանել բոլորին, բարբարոս ժանդարմները ժամանակ չէին ունե-
ցել բաղցած գաղանի երախը նետելու ամենքին, շատ գիտկներ
հերթի էին սպասում:

Երեք օր անց, Բերկրի-կալայից Խաչան եկաւ ժանդարմա-
յի կօմանդանը — Ամար բէյը, կենդանի մնացած հայերին որսալու
համար. մենք 30-ի չափ ազատւածներս սարերն էինք քաշել և
գիւղերը չէինք իջնում. մեր աղան — Կօպ-Մահմադ բէկի աղան,
համիդիական ալայի գլխաւոր Թահար բէկը — մեզ պաշտպանեց և
կօմանդանին յայտնեց, որ իր գիւղերում հայ տղամարդ չի մը-
նացել. այդ աժան չը նստեց Թահար բէկին. գայմադամին լուր
էր հասել, որ նա հայերին պահում է. ուստի կօմանդանը գայ-
մադամից հրահանգւած, Նազարաւա գիւղում ճաշի հրաւիրեց
Թահար բէկին և Թունաւորեց: Թահար բէկը դարձաւ մեր զոհը,
երկու օր տանջելուց յետոյ մեռաւ և մենք անցանք Մակու,
մինչև որ ոռոսական բանակը իջաւ Արագա:

Բանդէ-Մահուն այդ օրը լափեց 1000-է աւելի հայ կեանքեր. —
միմիայն Խաչան գիւղը, որ ընդամենը 60 տուն բնակիչ ունէր,
30 զոհ տուց — մէկ տուն միայն տւել էր 12 տղամարդ զոհ — այդ
տունը Ուսդա-Մկօի տունն էր:

Ուսդա-Մկօի տանից սպանւել էին ինքը Մկօն, նրա հինգ
նորայրները — Աւագ, Իսրօն, Մաթոս, տիրացու Յարթին և Բա-

լօն. Մկօի երկու տղաները—Արշակը և Յաքեթը. Աւագի երկու տղաները—Սիսակը և Ռուբէնը, ու Բալօի երկու տղաները—Յակոբը և Կարապետը: Մէկ տուն 12 տղամարդ, 12-ն էլ սպանուեցին, 12 տղամարդ մէկ տանից ընկան:

Վ

Պատմութիւնը վերաբերում է նոյն Բանդէ-Մահու գետի Կօլօտ-կամրջի վրա կաաաւաւած ջարդին:

Բերէրի-Կալա աւանի հիւսիսային մասում գտնւում է փոքրիկ հայկական թաղանշարդ ու անշուք: Այդ թաղում գտնւում է Շաթրի Յակօի տունը, կատարեալ զիւղական տուն մի խղճուկ սենեկով, նեղլիկ ու խոնաւ սենեակի ամբողջ կահաւորութիւնն է մի մերկ թախտ, տունը կողոպտուել է և ամեն ինչից զրկուել: Սենեակը լուսաւորւում է ճակատի պատի մէջ բացւած հիւղանցքով: Խմբուկ են մի քանի կանայք, տղամարդ չի: Յետցիւ պատկերը նոյնն է, դէմքերը գունատ, հայիացքները վշտաւոր: Կրանց միջին Շաթրի Յակօի կինը— տանջւած դէմքով, կարճահասակ Զմօն և Շաթրի Սեդրակի կինը—սպիտակ կերթ դէմքով: Քայց ցաւոտ աչքերով Հեթօն, սրանք Շաթրի երկու քաման տրաների ներկայացուցիչներն են: Երկուսի ամուսիններն էլ սպանուել են, երկուսի տապրները նոյնպէս սպանուել են:

Եւ այրիացած ու որդեկորոյս կանանց ու մայրերի ներկայութեամբ, Զմօն ու Հեթօն վշտոտ տօնով պատմում են հետեւեալը:

— Աւետման օրն էր, աշխարհի համար ուրախութիւն, չիսկ մեզ համար սև օր: Միամիտ մեր հոգսին էինք, երբ յանկարծ լուր բերին, որ շուկայում ժանդարմները հայերին բռնում են ու բանդ տանում: մի փոքր անց, ժանդարմները երևացին թաղի մէջ: մտնում էին տները, գուրս քաշում տղամարդկանց, ու տանում զէպի բանդը. շուտով այլևս թաղի մէջ տղամարդ չը մնաց: Թինչև այդ մենք չը գիտէինք ինչ է կատարւում դաւառում, ու մէկէն լուր տրինք, որ գայմագամը և ժանդարմայի կամանդանք դօրքով մտել են Պատիկ-ղիւզ ու Կործութ և բոլոր տղամարդկանց կոտորել են: Անցաւ մի փոքր միջոց էլ, այժմ էլ վատ լուրեր եկան Բերկրիի ձորից, — այնտեղ աշխատող հայ ամաւիտներին կոտորում են և դիակները գետը նետում: Այս լուրերը մեզ բեր

բում էին ծանօթ ու հարեան քիւրդերը, և պատմում էին, որ բոլոր հայերին պիտի կոտորեն: Սարսափը մեզ կոխեց, սուգն ու շիւանք երկինք բարձրացաւ, վազ տւինք զէպի բանդ, ուզեցինք մեր տղամարդկանց տեսնել, բայց ժանդարմները մօտ չը թողին, բռնդի շուրջը պահապաններ էին դրել և բոլորիս հայհոյելով քշում էին. այսպիսի խստութիւն մենք չէինք տեսել: Արեւը թեքւեց, մեր տղամարդկանց բաց չը թողին, հաց տարանք նրանց, լուսամուտներից ժանդարմները հացերը առան ու մեզ քշեցին: Մենք շիւանով տուն դարձանք, և բոլոր ասորացի ըսպասում էինք վատ լուրերի: Գիւղերից շարունակ սպանութեան ու ջարդերի լուրեր էին գալիս. գիշեր եղաւ, ոչ ոք մեզանից չը քնեց, ամբողջ գիշերը դուրս ու ներս անելով անցկացրինք:

Առաւօտ մի փոքր հանգստացանք, մեր տղամարդիկ բանդումն էին. ծանօթ քիւրդերը ասացին, որ նրանք կրօնափոխ են եղել, այդ պատճառով էլ նրանց կեանքը պիտի խնայւի: Բայց ինչու չէին արձակում, եթէ նրանց կեանքը պիտի խնայւէր, այժմ էլ այս միտքը սկսեց մեզ տանջել:

— Կրօնափոխութեան համար գայմադամը գրել է վալիին ու սպասում է արձակման թղթին, — այս խօսքերով մխիթարում էին մեզ ծանօթ ժանդարմներն ու քիւրդերը:

Բայց անցաւ մէկ օր, երկու օր, վերջապէս ամբողջ ութ օր, մեր մարդկանց չարձակեցին: Այդ ութ օր չէր, այլ ութ շաբաթ ութ ամիս, ութ տարի: Ութ դառը օրեր անցկացրինք, ութ հոգեմաշ գիշերներ լուսացրինք, ինչպէս ութ տարիներ, նոյն պառք օրերը, նոյն հոգեմաշ գիշերներ էին անցկացնում նաև մեր տղամարդիկ. ոչ տեսակցութիւն, ոչ խօսակցութիւն և ոչ էլ մլխիթարութիւն: Լուսամուտներից առնում էին ժանդարմները հացը. — դէհ հայդէ, — բղաւում էին ու մեզ քշում:

Ինչեր էին անցնում դառնում, չը գիտէինք. այսպիսի խրստութիւններ երբեք չէինք տեսել. ամեն օր, ամէն կողմից սպանութիւնների ու ջարդերի լուրեր էին հասնում, վայրագութիւններ ինքնարկած կիներն ու երեխաները կառավարութեան դուռն էին գալիս, ու այն տեղից էլ հալածւում. և օր օրի կասկածն ու վախը մեր մէջ սկսեց աճել, մեր տղամարդկանց փրկութեան յոյսը կորցրինք:

Մէկ օր Տէր-Յուսկան որդու սարից բռնեցին ու բանդ բե-

րին 20—25-ի չափ հասեր. զրանք Պատիկ-գիւղից ու Գործոթից էին, որոնք կոտորածից սարերն էին փախել: Բանդում եղան 70-ի չափ հասեր, միայն մեր Բերկրիի 25 անից բանդում զրանում էին 32 տղամարդ:

Այս՝ մեր տղամարդկանց բանդարկութեան ութերորդ օրն էր (ապրիլի 15-ը), օրը չորեքշաբթի: Այդ օր գիւղերից վերադարձաւ ժանդարմների կօմանդանը, բայց մեր տղամարդկանց նորից չարձակեցին: Չար գիտաւորութիւնների, սեղաւորութեան օրն էր այդ. մենք զգացինք ու ամբողջ գիշերը— 25 տան քիւլֆաթ աչք չը կացրինք: Ականջներս սրած դրսի շուկներին էինք նշտուում, բաւական էր մի ձայն, մի հաշոց, որ սարսափահար գլուխներս դանից զուրս հանէինք ու նորից յետ գոյինք: Կէս գիշերից բաւական անց, դէպի լուսադէմ, շները մի ոսնոց բարձրացրին. սարսափը պատեց մեզ. «Սաւաւած էմ, այդ ինչ գիշեր էր, որ լուսացրինք մենք: Երբ այդ ծանր գիշերը անցաւ ու լոյսը բացւեց, մի անօրինակ սուգ իջաւ մեր բոլորին վրայ, բանդը դատարկւել էր, միջի տղամարդիկ չկային:

• Մի շիւան բարձրացաւ, լաց ու կոծով այս ու այն կողմն էինք վազում, այս ու այն ծանօթ քիւրդին էինք գիմում, աղաչում, պաղատում էինք մի լուր մեր մարդկանցից, նրանք քարացել էին. պատասխան չէին տալիս:

Կօլօտ-կամուրջը.— փափաքին վերջապէս ծանօթ քիւրդերը և մի քանիսը մեզանից վաղ տիրն այնտեղ, բայց շուտով նրանք յետ եկան Կօլօտ-կամուրջի քարերը թարմ արիւնով ներկւած տեսնելուց յետոյ: Ամէն բան վերջացել էր և յուսահատ կոծը նոր շրջան սկսեց:

Անցաւ մէկ օր, երկու օր: Սկսեցին կողոպուտներն ու առեւանգումները. մանողը մանում էր, տանողը տանում, արգելող չը կար, դիմադրութիւն ցոյց տուող նոյնպէս. վայրագութիւնները սովորական դարձան, ոճրագործութիւնները զրոյցի նիւթ: Պատմել սկսեցին ոճրագործութիւններին մասնակցած ժանդարմները, պատմեց նաև միլիտա իսօի Թէլուէն, թէ ինչպէս իրար կապկպած բանդում եղած հայերին տարան Կօլօտ-կամուրջի վրա և սկսեցին գնդակահարել սրախողխող անել ու կամրջից ցած նետել: Թէ ինչպէս Գափօյի Փանոսին ու Յովսէփին կենդանի գետը նետելիս, նրանք բռնեցին կամուրջի քարերից ու կախ ընկան, և

ինչպէս այդ ժամանակ մի քանի գնդակներ բացւեցին ու երկու հզարայրներն էլ պոկւեցին դէպի խորխորաւոր: Պատմեցին թէ ինչպէս 70 մարդուց մէկ հողի անգամ չաղատուեց, մէկը, որ իբր վկայ այդ անօրինակ բարբարոսութեան գնար պատմելու աշխարհին Կօլօտ-կամբջի եղևներ:

Եւ այնպէս որքան շարունակ քիւրդերը լուր էին բերում, որ Տէր-Յուսէան որդու վանքի տակ և Փշի-Քուժքէթ գիւղի մօտ Քանդէ-Մահուն ամին էր նետել այս ինչի ու այնինչի դիակները: Լուրերը կրկնում էին, դիակները ճանաչում, իսկ մենք, այդ անթափ գիակների տէրերը անդգայացիլ էինք, բարացել, արցունք չէր մնացել մեր աղբիւրակներու մէջ նրանց ողբալու, ողբը դարձել էր ընդհանուր, վիշաք համակել էր բոլորիս:

Առաջ քիւրդով կոտորածների այս մի քանի տեսարանները, քառական ենք համարում զաղափար կազմել տալու, թէ ինչ կանխամտածւած ձեռով ծրագրւած էին հայկական ջարդերը Վանի վիլայէթում: Չարդեր, որոնք միանգամայն տարբերւում էին նախկին ջարդերից իրենց բնոյթով, որոնք զործադրւում էին զայնազամներին, ոստիկանութեան, ժանդարմիայի և միլիտների փոխող զօրքերի անյիջական մասնակցութեամբ:

Չարդերը այս ձեռով տեղի ունեցան Վանի բոլոր գաւառներում անխորի, տեղ-տեղ նրանք կատարւեցին այնպէս վարպետօրէն ու գաւազիւր եղանակով, որ համարեա մարդ չաղատուեց, եղան գիւղեր, այն էլ շատ գիւղեր, որոնք կորցրին վերջին տղամարդը ու երիտասարդը. իսկ տեղ-տեղ ջարդերը կրեցին խուժանային բնոյթ, կատաղութեանը օգնութեան էր հասնում մահմեդական խուժանը, սկսւում էին կողոպուտներ, տուհանգումներ ու հրդեհումներ, որ այդ վայրագութիւնների և սպանութիւնների միջոցին եղան նաև ճողոպտողներ: Ընդհանուր առմամբ ոչ մի գաւառ ազատ չը մնաց վայրագութիւններից ու ջարդերից, աւելի կամ պակաս նրանք ընկան, նրանք աւրւեցին, նրանք ամայացան:

Մարդկային կեանքի հնձումը միակ աղէտը չէր, որ հասաւ Լասպուրականին. թալանը—գոյքերի, մթերքների և ապրուստի միջոցների կողոպուտն ու ոչնչացումը եղաւ երկրորդ աղէտը. առ նոյնպէս եկաւ կեանքեր հնձելու, մարդկային գոհերի շարք-

Նշ

րը խտացնելու: Եւ շարքերը խտացան ու խտացան, այն աստիճան, որ մոռացնել տւին ամեն մի գոյքային կորուստ:

Մարդկային կեանքի հնձումը կատարուեց երեք ձևերով. առաջին ու ահաւոր ձևը եաթաղանն էր. շարքերը խլող, երկրէ արական սեռը լափող, տաճկական եաթաղանը. մեծագոյն զոհը սա տարաւ: Երկրորդ ձևը առեանդուսն էր՝ արեւելքի յաւիտենական այդ նախատինքը, գերեցին ու տարան ջահել կիներ, գեղեցիկ օրիորդներ, նոյնիսկ բազմաթիւ փոքրիկ տղաներ ու աղջիկներ՝ մահմեդական աշխարհը բազմացնելու համար: Երրորդ ձևը մահացութիւնն էր. ջարդերից յետոյ սարսափների հետեանքով, ուտեստից ու ապրուստից զրկւելու, ինչպէս և շատերի տարագիր լինելու պատճառով, սկսեցին տարափութիւ հիւանդութիւնները, որոնց զոհ գնացին բազմաթիւ հասակաւորներ և առանձնապէս փոքրիկ երեխաներ: Այն, ինչ որ պակաս էր թողել եաթաղանը, եկաւ լրացնելու մահացութիւնը: Եւ զոհերը կրկնապատկւեցին ու բազմապատկւեցին:

Կազմել ընդհանուր ցուցակ այս բոլոր զոհերի ու գոյքային կորուստների, որ տեղի ունեցան մի քանի շաբաթների ընթացքում Վանի վիլայէթի մէջ, առայժմ անհնարին է, դա խաղաղ օրերի ու տեական աշխատանքի գործն է. սակայն մարդկային կորուստների մասին մի պազափար կազմելու համար մենք առաջ կը բերենք մէկ վիճակագիր Արճէշի գաւառի վերաբերմամբ կազմւած ջարդերից երեք ամիս յետոյ. ժամանակաւոր հայկական կառավարութեան օրով, ուր բերւած են միաժամանակ գիւղի անունը. տների ու շնչերի թիւը, ինչպէս և սպանւածների, առեանդւածների ու մեռածների քանակը:

Ահա այդ վիճակագիրը:

№	Գիւղի անուն	Ջարդերից տոաջ		Սպանւելիքն	Առեանդւելիքն	Մեռան
		Տուն	Շունչ			
1	Ականց	304	2078	413	5	467
2	Բլուրմակ	96	645	187	22	40
3	Քարկէն	39	285	85	10	24
4	Իրէշատ	29	304	98	3	57

5	Օրօրան	36	410	92	30	14
6	Փափշկէն	8	85	27	12	6
7	Մաճառս	24	160	45	28	4
8	Ջիկրաշէն	5	61	28	5	5
9	Հասպլըսինակ	31	254	76	18	12
10	Զարուծիւն	22	180	63	14	16
11	Սօսկուն	84	615	145	8	30
12	Խօջալու	12	84	8	—	1
13	Եղս	3	31	3	1	1
14	Արծաթեբի վանք	20	120	26	2	20
15	Փայ	5	46	22	9	1
16	Գօղ ներքին	15	145	28	18	20
17	Գօղ վերին	11	105	34	35	7
18	Քալաքիւ	2	18	7	1	2
19	Կարած քար	32	250	44	2	12
20	Աղսրաֆ	56	491	133	36	38
21	Գանձակ	26	206	42	13	6
22	Ջուղզեհա՛	38	390	129	39	36
23	Ծայծակ	28	211	36	6	24
24	Բանոն	29	180	25	2	2
25	Փայխնէր	34	273	63	25	14
26	Մոյ	7	78	21	12	4
27	Բերդաշ	44	318	55	9	8
28	Չախրքէի	5	49	31	11	1
29	Անձաւ *	5	37			
30	Փիւրօմար *	5	46			
31	Հաղրակ	7	85	16	3	6
32	Հաղի	4	31	8	7	1
33	Քօքն *	3	16			
34	Քեարդիս	7	110	29	7	6
35	Սինամէշ	3	19	10	4	1
36	Ինջասու	4	55	31	7	4
37	Խաշերով	12	110	21	16	8
38	Մեծովայ վանք	34	305	101	54	18
39	Դատալու *	4	23			
40	Չէւէ *	3	25			

41	Կարաջալու *	5	29			
42	Քօզեր	60	360	116	26	35
43	Շկաւտեան *	3	25			
44	Գէլկան *	2	14			
45	Գօմէշեան *	10	67			
46	Կրագոմ *	50	411			
47	Մատղաւանք	9	68	14	1	10
48	Դիլան	9	67	13	6	7
49	Արմիդոնք	26	240	30	8	4
50	Արճոնից վանք	5	61	19	3	7
51	Գենարորի վանք	5	37	4	—	4
51		1303	10313	2378	518	953

*) Աստղանիշ այս տաան գիւղերի ազգաբնակութիւնը միանդամայն անհետացել է. որքան է սպանւած և որքանը գերւած, յայտնի չէ:

Համաձայն այս վիճակագրութեան Արճէշի գաւառի 51 գիւղերում նախ քան ջարդերը ապրում էին 1303 տուն հայեր 10313 շնչով: Ջարդերի ժամանակ զնդակահար ու սրախողխող ընկան 2378 հոգի փոքր բացառութիւններով տղամարդիկ ու երիտասարդներ: Առեանդեցին ու գերւեցին 518 հորի զխաւորապէս ջահիլ կանայք և գեղեցիկ օրիորդներ: Երեք ամսւա ընթացքում կենդանի մնացածներից տարափոխիկ հիւանդութիւնների զոհ գնացին 953 հոգի: Բացի այս, 10 գիւղերում ապրող 90 տուն հայեր 693 շնչով միանգամայն անհետացել էին: Այսպիսով Արճէշի գաւառը ջարդերի, առեանդութիւնների, մահացութիւնների և անհետացութիւնների հետեանքով կորցրել էր 4542 մարդ:

Այսքան էր մարդկային կորուստը մի շրջանում — Արճէշի գաւառում. որքան կը լինէր Վանի վիլայէթի 17 գաւառներէ բնդհանուր կորուստը, դժւար չէ պատկերացնել:

Սակայն ջարդերը առայժմ տեղի ունեցան միմիայն Վանի վիլայէթում: Միւս վիլայէթների ջարդերը, ինչպէս և հայ ժողովրդի տեղահանութիւնը բոլոր վայրերում, տեղահանութիւնն էր

Ջարդերով ու սոսկումներով, որ անշուշտ մեր օրերի պատմութեան գերագոյն հատորները պիտի կազմեն, տեղի ունեցան յիտոյ—յաւնիս և յուլիս ամիսներէ ընթացքում, ինչ զրգուճներով, յայտնի չէ։ Իրողութիւնը այն է, որ Ջարդերը առաջին անգամ զործադրեցին Վանի վիլայէթում ապրիլ ամսին, երբ միւս վիլայէթներում զեռ ամէն ինչ, ըստ երևոյթին, խաղաղ էր, եթէ կարելի է այդ օրերի նկատմամբ խաղաղ բառը զործածել։

Այս առիթով այստեղ կ'արեւր ենք համարում արձանագրել հետեւեալ ուշադրաւ փաստը։

Ապրիլ 6-ին ինչպէս ամէն տեղ, այնպէս էլ Ալջաւաղ գաւառում սկսեց ընդհանուր ջարդ։ Ժանդարմներ ու միլիտները, նրանց միացած նաև տեղական քիւրդ խումանը յարձակեց ըտր զիւղերի վրա միաժամանակ։ Այդ զիւղերից մէկն էր 48 տուն հայ ժողովուրդ ունեցող Նորջնջուղ զիւղը։ Այս զիւղից ջարդը սկսելուն պէս 40 տղամարդ կարողացան փախչել և ապաստան գտնել սահմանակից Մանազկերտ գաւառի Կզըլ-Իւսուֆ զիւղում, ուր ապրում էին հայ ու քիւրդ խառը։ Մանազկերտը պատկանում էր Բիթլիսի վիլայէթին։

Ապրիլի 13 թէ 14-ին, երբ Ալջաւաղում ծրագրեա՞ծ ջարդերը կատարել զիւղացի էին և ոճրագործ ժանդարմներ ու միլիտները յիդիացած հանգիստ էին տանում, Ալջաւաղի գայմադամը լուր առաւ, որ իր գաւառից բաւականաչափ հայեր կ'առորածից փախչելով, գտնու՞մ են Մանազկերտի Կզըլ-Իւսուֆ զիւղում, ուստի Ալջաւաղից մի երկու տասնեակ ժանդարմներ անցան Մանազկերտի սահմանը, յայտնեցին յիշեալ Կզըլ-Իւսուֆ զիւղը և այնտեղ ապաստանած 40-ի չափ Նորջնջուղի հայերին կապկպելով աւրան զիւղից դուրս և արդէն յայտնի ձևերով բոլորին սպանեցին։

Կզըլ-Իւսուֆի հայերը սարսափահար եղած անմիջապէս լուր տարան Մանազկերտ, առաջնորդական փոխանորդ Յովհաննէս քահ. Տէր-Աւետիսեանին։

Մանազկերտում գայմադամի պաշտօն էր վարում Դաւաւնի նախկին միւղեր Իբրահիմ Խալիլը—Բաշբուրդցի մի խաղաղասէր տաճիկ։

Մանազկերտում միաժամանակ կ'առաջարկեալն գտնձապահի (սանդղ էմինի) պաշտօն էր վարում մէկ հայ—Մուշի ա-

Պաշտօնը պարանի նախկին քարտուղար Նազարէթ Մարտիրոսեանը։
Կըզլ-Իւսուֆուս տեղի ունեցած խմբական սպանութեան
լուրը առնելով, փոխանորդ Տէր Յովհաննէսը, վերցրեց Նազարէթ
Մարտիրոսեանին, գնաց զայմազամի մօտ, բողոքեց կատարւած
սպանութիւններին առիթով, բողոքեց հարեան վիլայէթի ժան-
դարմաների ներս խուժումը հանդերձ վայրագութիւններով, և
սրահանջեց միջոցներ տեղական հայ ժողովրդի պաշտպանութեան
համար։

Գայմազամը լսելով փոխանորդի բողոքը, յայտնեց, որ ին-
քը արդէն այդ մասին հեռագրով գիմել է կուսակալին և ստա-
ցել է պատասխան, ու հանելով ծոցից կուսակալի հեռագիրը,
կարդաց հետեւեալը։

«Կայսերական իրադէտով (պա իրադէի սէնիէ) առայժմ Վա-
նի վիլայէթին կը վերաբերի այդ կարգադրութիւնը և Վանի
շրջանի ժանդարմները իրաւունք ունին հետապնդել և ուր զըտ-
նեն իրենց գաւառի հայերը իբրեւ յանցաւորի պատժել, ինչ կը
վերաբերի մեր վիլայէթին, քանի որ հայերի կողմից որեւէ խլըր-
տում նկատելի չէ, այդպիսի դէպքեր տեղի ունենալ չեն կարող։

Ի հարկէ հարցը վերաբերում էր սկսւած ջարդերին և Բիթ-
լիսի կուսակալը իր պաշտօնական հեռագրով գալիս էր հաստա-
տելու, որ ջարդերը թոյլատրւած են սուլթանի իրադէտով և որ
առայժմ ջարդերի կարգադրութիւնը արւած էր միմիայն Վանի
վիլայէթի նկատմամբ։

Եւ այսպէս իրենց պաշտօնական վաւերացումն էին գտնում
այն սոսիալի ջարդերը, որոնց մենք տեսանք մի փոքր առաջ և
որոնք գալիս էին հրիտասարդ թուրքերի կառավարութեան ա-
նօրինակ ոճիրներին էութիւնը կազմելու։

ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԱՀԱՒՈՐ ԶԱՐԴԵՐԻ

ՃԱՄԱՆԱԿ

Նախորդ գլխում մենք տեսանք ահաւոր ջարդերը, ջարդեր, որոնք ընթանում էին մի անօրինակ, անդիմադրելի թափով. և որոնց դէմ բազմի հուժկու ձայն չէր լսւում, ըմբոստացած ողբ մարանչումը չէր երևում: Մարդիկ տասնեակներով, հարիւրներով ու հազարներով զոհ էին գնում նենգամիտ խաբեբայութիւնների. մէկէն իրենց զգում էին շղթայի դարկւած, կապանքներէ տակ և լուռ ու անխօս առաջնորդւում էին սպանդանոցները ու այնտեղ մորթուում, ինչպէս մտացու կենդանիներ՝ մտադործի դանակի տակ: Մարդկանց այսօրինակ մորթուելը զարհուրելի էր լինէր, եթէ ամեն տեղ պատկերը նոյնը լինէր, եթէ ամենքը ընկնէին նոյն լուռ հնազանդութեամբ:

Սակայն եղան գիւղեր, գտնւեցին շրջաններ, որոնք լուռ գլուխ չը ծոցեցին դահճի առաջ, որոնք բողբոջեցին, ըմբոստացան և փարելով գէնքին, դիմադրեցին տաճկական հաթազանին: Ճիշտ է, կոխը անհաւասար էր, ուժերը անհամադաստասխան և շատերը գէնք վերցնողներից նոյնպէս ընկան, բայց ընկան քաջաբար, ընկան հարւածելով թշնամուն, ընկան փրկելով ցեղի աշունքը, դրա հետ նաև նրա գոյութիւնը:

Սակայն ամենքը չընկան, ամենքը չը պարտւեցին, եղան գիւղեր, եղան շրջաններ, որոնք մինչև վերջն էլ մնացին անընկճելի, հպարտ և որոնք նոյնիսկ յաղթեցին ու յաղթանակեցին, հանդիսանալով մի իթարիչ ու հոգեպնդիչ շեշտը այն ահաւոր առակութիւնների մէջ, որ մենք տեսանք:

Ահա այդ հոգեպնդիչ անցքերի պատմութեանը անցնում ենք սրանով:

Ա. ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԱՐՃԱԿՈՒՄ

Արճակը փոքրիկ գաւառակ է և գտնւում է վանից դէպք հիւսիս-արեւելք. նա յայտնի է համանուն լճով, որի արեւելեան և հիւսիս-արեւելեան մասը դաշտային է, իսկ ֆնացեալ մասերը լեռնոտ. առանձնապէս լեռնոտ է արեւմտեան մասը, ուր աչքի է ընկնում Կղջա լեռը:

Դիւղերից նշանաւոր են Արճակը և Խառակոնիսը՝ երկուսն էլ զուտ հայաբնակ գիւղեր, որոնցից առաջինը ունի 180 տուն, իսկ երկրորդը 230 տուն հայ բնակիչ: Նրանք գտնւում են լճի արեւելեան ափին միմեանցից կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ:

Արճակը գաւառի կենդրոնավայրն է. այստեղ նստում էր միւղիւր, որը ենթակա էր քաղաքին:

Ջարդերի օրերի միւղիւրը Երզրումցի մի տաճիկ էր՝ անու- նը Շաֆքի րէյ. նա ճանաչւած էր խաղաղութեւր մարդ:

Արճակի ինքնապաշտպանութեան գործը ղեկավարում էր այդ շրջանում յայտնի խառակոնիսցի Շիրին Եսկերեանը, դա միւնեյն ժամանակ միւղիւրի հետ հաւաքում էր պատերազմական տուրքը և հոգում էր շրջանում գետեղւած, ինչպէս և Եկոյ գետ- ցոյ պահեստի թաքուրները ուտեալը, ապրելով միւղիւրի հետ մէկտեղ, Արճակ գիւղում:

Ապրիլի 5-ին Շիրինի մօտ Եկա Բերկիւրի գաւառի Փիսօզ- լան գիւղացի Նուրօն, որը Դաշնակցութեան նախկին օրերի սուրճանդակն էր, հաւատարիմ ու բարեկամ մի քիւրդ, և պատ- մեց, որ Բերկիւրի գայմազամ Զիա րէյը իր մօտ կանչեց գաւա- ռի մախթաբներին ու սպիներին և խտրեւ պատիւրեց, որ կո- տորածի դէպքում ոչ մի քիւրդ չը համարճակէր հայերին իր մօտ ընդունելու և սլաշաղանութիւն ցոյց տալու, հակառակ դէպքում այգախիւսները դնդակահար կարէին:

Այս զգուշացումից երկու օր անց, ապրիլի 5-ին, Սարայից Արճակ եկաւ 150-ի չափ հեծեալ և հետեակ զօրք մէկ թնդանօ- թով, գիւղ մտնելով նրանք պահանջեցին Շիրինին, բայց Շիրինը այդ միջօցին գտնւում էր Խառակոնիսում, ուստի երկու ժանդարմներ ուղարկեցին կանչելու. Շիրինը կասկածի մէջ ըն- կաւ, ժանդարմները շտապեցնում էին ու պահանջում. Շիրինը

հրաժարւեց գնալ և ժանդարմները հետացան Շիրինի սպանա-
ւիքից յետոյ:

Արճակի շրջանի կոտորածը, ինչպէս յետոյ պարզւեց, յան-
ձնւած էր Սարայի գայմազամ Քեռմիլ բէշին, որը չէր վստահա-
ցել Արճակի միւղիբին յայտնելու ջարդերի ծրագիրը: Այն ժա-
մանակ, երբ յիշեալի 150 հոգի զօրքը Արճակ ուղարկւեց Շիրինին
ձերբակալելու, այդ նոյն օրը գայմազամը վերցրեց Խանասօրի
Շարաֆ բէշին, մուկուտցի Նաջիր աղային և շաւէցի Արիֆ բէ-
շին բազմաթիւ քիւրդերով և եկաւ Մանդան գիւղի վրա: Մանդա-
նը, որը անցեալում անուն էր հանել աւագով Սայիդ բէշին դի-
մադրութիւն ցոյց տալու մէջ, այդ պիւղին էլ ուղղեց գայմազամը
իր առաջին հարւածը: Գիւղի երկու տասնեակ զինւած տղաները,
շուրջնալով դիւղի տեւրման պատճառը դառն լինախօրօք քաշու-
ցին Խառակոնիս, համազում, որ իրէ իրենք գիւղում չը լինեն
ժողովրդին չեն գիտէին, առկայն տղաների հետանալով գիւղը չը
ժերկւեց, քիւրդերը գիւղ մտան թէ չէ, սկսեցին վայրագութիւն-
ները, ժողովուրդը սխալաւ, 15-ի շաբաթի սպանեց փողոցնե-
րի մէջ և տները նսխարկեցին կողոպուտի:

Մանդանը աւերելուց յետոյ, ապրիլի 6-ին գայմազամը խու-
ժանի գլուխն անցած եկաւ Արճակի վրա: Արճակի տղամարդ-
կանց մի մասը արդէն քաշւել էր գիւղից, իսկ միւս մասը մնա-
ցել էր, վստահացած միւղիբի պաշտպանութեան վրա: Յերեկեա
ժամի 1-ն էր, խուժանը Արճակ մտաւ զազանացած և սկսեց
կողոպուտն ու կոտորածը միաժամանակ: Այստեղ կոտորածը այլ
բնոյթ ստացաւ, նա նման չէր Արճէշի դաւադիր ջարդին, քիւր-
դերն ու զօրքը մանում են տները, դուրս էին քաշում պահած
տղամարդկանց և տեղն ու տեղ կին ու երեխաների ներկայու-
թեամբ սպանում էին: Կողոպուտն էին տները, բռնաբարում էին
կանանց և օրիորդներին, իսկ ով դիմադրութիւն էր ցոյց տալիս,
նա էլ սպանւում էր: Վայրագութիւնները շարունակւեցին մինչև
երեկոյ, սպանւեցին գիւղում մնացած բոլոր տղամարդիկ— աւելի
քան 100 հոգի և բռնաբարւեցին բազմաթիւ կին ու օրիորդներ:
Այս բոլորը կատարւեցին գայմազամի ներկայութեամբ:

Այն ժամանակ, երբ Արճակի մէջ կատարւում էին խժովու-
թիւններ, քիւրդերի մի բազմութիւն ժանդարմների առաջնոր-
դութեամբ եկաւ Խառակոնիսի վրա: Խառակոնիսում այս միջո-

Դ ցին գտնուում էր աւելի քան 2000 ժողովուրդ. տեղականից բացի այստեղ ապաստանել էին ժողովուրդներ՝ Հաղարէ, Բօղաղբնա սան և Մանդան: գիւղերից: Հաղարէն և Բօղաղբնասանը դատարկեցին դեռ ևս դեկտեմբեր-յունուար ամիսներին, երբ Բաշկալէի կողմերում տեղի ունեցան կոտորածներ: Բացի ժողովրդից, Սառակունիսում խմբւել էին 100-ի չափ կուռղ տղաներ՝ Մանդանից, Արճակից և այլ գիւղերից: Ուստի երբ քիւրդերը մօտեցան Սառակունիսին, գիւղի շրջակա գիւղերից մէկէն կրակ բացւեց և քիւրդերը մի քանի ժամ աննպատակ զնդակներ տեղալուց յետոյ, ձեռնուռնայն վերադարձան Արճակ, ուր վայրագութիւնները գեռ ևս շարունակուում էին:

Ապրիլի 7-ին Արճակի ամբողջ ուժը—զօրքը մէկ թնդանութով և հազարին թւով քիւրդիւր եկան, պաշարեցին Սառակունիսը:

Գիւղի մօտակա գիւղերից ու պարտէզներից որոտացին ինքնապաշտպան տղաների կրակները. զօրքն ու խուժանը բոլորեւեց, ամէն կողմից սկսեցին զնդակներ տեղալ գիւղի վրա. գործել սկսեց նաև թնդանութը, բայց գիւղը տեղի չը տւեց և ինքնապաշտպան տղաները գիւղերը պահեցին: Կոխը տեւեց մինչև երեկո. տղաները չընկճեցին. և երբ մութը կոխեց, թշնամին քաշւեց Արճակ: Այդ օր հայերը ունեցան երկու սպանւած, որոնցից մէկը մի կտրիճ աղա էր, Մանդան գիւղից, անունը Սահակ. իսկ թշնամին ունեցաւ մի քանի սպանւածներ: Չը նայած այն հանգամանքին, որ թշնամին երկու անգամ պաշարելով գիւղը նրան ընկճել չը կարողացաւ և մի քանի տասնեակ աղաներ դէմ դրին թշնամուն, բայց և այնպէս Սառակունիսը համարւեց վտանգաւոր, ուստի երբ մութը կոխեց և զօրքն ու քիւրդերը քաշւեցին, տղաների պաշտպանութեան տակ ժողովուրդը լճի հիւսիսային ափերով տեղախոխւեց Կզլճա լեռը: Այս նոյն միջոցին մի քանի տղաներ էլ ուղարկեցին Պարսկաստան կոտորածների լուրը տանելու:

Ապրիլ 8-ին քիւրդերն ու զօրքը նորից եկան Սառակունիսի վրա, գիւղում շատ քչերն էին մնացել. այն էլ ծերունիներ, կանայք ու երախաներ. անարգել թշնամին ներս խուժեց գիւղը և սկսեցին վայրագութիւնները. կողոպտեց մնացած գոյքերը, մի քանի տներ հրդեհեցին և 50-ի չափ կին ու երախաներ, ինչպէս և ծերունիներ սպանւեցին:

Այս միջոցին սկսել էր նաև Թիմարի կոտորածը, ուստի քրդն պաշտպանութեան վայր, Կզլջաի լեռը թափեցին եկան ահագին թւով ժողովուրդ Արտաւէզ, Կոճ, Աղիգեօզալ, Կիւսննց, Սէթի-բէկ, Սառաշիկ, ինչպէս և Բերկըրի Բարաբրիկ գիւղից։ Ուստի գայմազամը և քիւրդերը իրենց ուշադրութիւնը դարձրին այս կէտի վրայ։

Ապրիլի 9-ին 300-ի չափ քիւրդեր փորձեցին Կզլջաի լեռը քարցրանալ հիւսիսային կողմից, ուր գտնուում էր Եալկուզազաջ գիւղի ձորը, բայց զիրքեր պաշտպանող տղաների կրակի տակ ընկնելով յետ դարձան մի քանի զոհեր տալով։

Ապրիլ 10-ին Արճակն ու Սառաշիկսը աւերակ դօրքն ու քիւրդերը լճի հարաւային ափերով եկան Նարաթ գիւղի վրա, այստեղ խմբւել էին արգէն Միկնիւր և Զօրան-օղլի գիւղերի ժողովուրդը։ Մինչև որ քիւրդերն ու զօրքը գիւղը կը կոխէին, մի քանի զինւած տղաներ դադեցրին նրանց և ժողովուրդը ժամանակ դառա քաշւել Կզլջա լեռան Զօմախլու կոչւող կատարը։ Այս նոյն կատարի վրա քաշւեց նաև Կզլջա և Եալկուզազաջ գիւղերի ժողովուրդը։

Թշնամու ուժը գնալով աւելանում էր, կողոպուտի տենչով քոնւած խուժանը անում էր, հազարաւոր ժողովուրդ լեռների վրա պահել դժւար էր իսկ գիւղերը դարձել էին անմատչելի, ուստի մինչև երկու թշնամու յարձակումները մի կերպ կանգնեցնելով ձրը մուխը կոխեց և թշնամին հեռացաւ, ժողովուրդը քաշեցին Աւերակի գիւղ, որը գտնուում էր Վանի ճանապարհի վրա։ Գիւղը բոլորովին դատարկ գտան, երեք օր էր ինչ Վանը կուէր քրօշակն էր պարզել, որը մենք կը տեսնենք յետոյ։ շրջակա մի քանի գիւղերի ժողովուրդը փախել էր Քաղաք, փախել էին նաև Աւերակի և Շահբաղի գիւղերի ժողովուրդները։ Աւերակի եկաւ խմբւեց Կզլջա լեռան ահագին ժողովուրդը, ինչպէս և Քողանց ու Բայրակ գիւղերի ժողովուրդները՝ աւելի քան 8000 հոգի։

Ապրիլ 11-ը ծանր օր հանդիսացաւ առաւօտը լոյս բացւելուն պէս նոյն զօրքը բազմաթիւ քիւրդերով եկաւ պաշարեց Աւերակին. սկսեց մի յամառ ու տեւական կռիւ, ինքնապաշտպան տղաներ մի կողմից, ահագին թշնամին մի թնդանօթով միւս, օղը համազարկերի որոտներով էին աղմկում։ Մի քանի

դիրքերի շուրջը կոխը խիստ յամառ բնոյթ ստացաւ, դրանցից մէկն էր գիւղից դէպի հարաւ ընկած Դոմաքար կոչուող դիրքը։ Այս դիրքը պաշտպանում էին Դեաբարիկ քիւղի 12 քաջ տղաներ՝ քիւրդ Ղազարի և իր աղա Ալոյի ղեկավարութեամբ։ Յամառ դիմադրութիւնը վերջացաւ հերոսական մահով. ալդաի 12-ն է ընկան, ընկան քաջաբար, ընկան թշնամուց գոհներ խելով։ Այս դէպքը յուսահատութիւն առաջ բերեց և գիւղի շրջակա դիրքերը լքեցին։ Թշնամին աւելի ևս մօտեցաւ. պաշարման օգտակէ նեղացաւ և գնդակները սկսեցին տեղաւ շէշտակի գիւղի մէջ։

Շիտթ բարձրացաւ. ժողովրդից մի մաս սարսափահար գիւղից դուրս եկաւ և զիմեց դէպի Պոզունց գիւղը, բայց ճանապարհին քիւրդները յարձակեցին նրանց վրա և սկսեց կոտորած ու կողոպուտ, որի ժամանակ սպանեցին 150-ի չափ տղամարդիկ։

Այս միջոցին յամառ կոխ տեղի ունէր նաև Զօրան-օղու լեռան շուրջը, քիւրդերի մի մեծ բազմութիւն փորձում էր գրաւել լեռը, իսկ 40-ի չափ զինւած տղաներ զինադրում էին. ուժերը խիստ անհաւաստր էին, ուստի տղաները սախալած եղան թողնել դիրքը և քաշել Կզլա լեռը, առողով 5 զոհ, ընկածներից էին Արամ եղիադարեանը և Մանասէր Սապատուրեանը։

Այս նոյն միջոցին Սառաշիկ գիւղի 40-ի չափ աւտրի տղամարդիկ, որոնք Խօշ-գեատուի ղեմով շտապում էին Վան, հանդիպեցին զօրքերին և բոլորն էլ սպանեցին։

Կոխը Աւերակի գիւղի շուրջը շարունակեց, թէև թշնամին գիւղի մէջ խռժել չը կարողացաւ, բայց զլեռաձայրերում գրաւեալ տները սկսեց աւերել և ձեռք ընկած մարդկանց սպանել։ Դորձում էր նաև Թնդանօթը, նրա ոտմերը ընկնում էին գիւղի մէջ ու սլայթում, որից վիրաւորւում ու սպանւում էին մարդիկ. մի ուսմբ ընկաւ գալոցի մէջ, որից սպանեցին 5 հոգի։ Կոխը շարունակեց մինչև երեկո, վրա հասնող գիւղերը վերջ տւեց կրակին, քիւրդերն ու զօրքերը սովորականի պէս քաշեցին, և զինւած տղաները առնելով 7000-ի չափ ժողովուրդ գիւղիցին Վան՝ թողնելով 100-ի չափ սպանւածներ գիւղի մէջ։ Այս միջոցին Վանը ապրում էր կուի կրկրորդ շրջանը, թշնամին դիմադրութեան ուժեղ թափը ճաշակել էր, գիւղերները մութք դէպի Այգեատան ազատ էր։

Ապրիլի 12—13-ին Աւերակին պաշարող ուժը յարձակեց Գարման և Կողպանց գիւղերի վրա, ուր խմբել էին Լիմ, Զարանց, Սեան, Էրմանց (ասորիներ), Պախէզիկ, Յաուդ և Ոսկիքակ գիւղերի ժողովուրդը՝ 3000 հոգու չափ. սակայն 70 զինւած տղաներ գիմադրեցին և ժողովուրդը անվտանգ քաշեցին Վարազի լեռը, որին կը պատահենք մի այլ տեղ:

Բ. ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅՈՅ-ԶՈՐՈՒՄ

Այն ժամանակ, երբ Սարայի գալմագամը թողնաթով, զօրքով և բազմաթիւ քիւրդերով Մանդան գիւղից սկսած աւերելով Արճակը, Սառակոնիսը, առաջնում էր դէպի միւս գիւղերը և Արճակի ինքնապաշտպանութեան խումբը գիմադրելով խուժանին, ժողովուրդը քաշում էր դէպի քաղաք, նման աւերումներ ակուել էին նաև Հայոց-Զորի երկու ծայրերում:

Հայոց-Զորը ընկած է Վանից դէպի հարաւ մի երկարուկ ձորանովիտի մէջ, որը արևմտեան ուղղութեամբ ձգւում է մինչև Վանի լիճը: Զորանովտի միջով հոսում է Սոշար գետը, որի երկու ափերի ուղղութեամբ, ձորանովտի մէջ ընկած են աւելի քան 35 գիւղեր: Գաւառը բաղկացած է երկու մասերից, մէկը ձուլւում է Վերի, իսկ միւսը Վարի Հայոց-Զոր:

Վերի Հայոց-Զորում յայտնի են Էրէմէրու, Անկշտանց, Ասաւածաշէն գիւղերը. Վարի Հայոց-Զորում՝ Կեմ, Իշխանի-գում, Բերծ, Պլթենց գիւղերը, յայտնի է նաև Նոր-գիւղը:

Ապրիլ 3-ի գիշերը, ինչպէս տեսանք, Հիրճ գիւղում Բաշիգ աղայի տան մէջ գաւադրաբար սպանեց Իշխանը իր երեք ընկերներով, իսկ ապրիլի 5-ին ժողովեցին այն տան մէջ Հիրճի քոլոր տղամարդկանց—Թուլ 46 հոգի և բոլորին էլ սպանեցին:

Այն այս դէպքերի հետ միաժամանակ կառավարութիւնը ձեռնարկեց Աթանան գիւղը աւերել: Դեկտեմբեր ամսում, ինչպէս իր տեղում տեսանք, Աթանանը մեծ սարսափ տարածեց կառավարութեան վրա, դա այն դէպքն էր, ելը Ոստանում գրտնուդ զօրքի առաջ ճանապարհը փակեց և զօրքը համաձայն էջ գիւղի միջով անցնել այն ժամանակ, երբ Վաւմանը գալմագամի հետ եկաւ իջաւ Աթանան: Այժմ Զէւդէտը ձեռնարկելով հայփական ջարդերին, նախ ուղեց մէջտեղից վերացնել յիշեալ անանգիստ գիւղը: Ուստի դեռ ևս ապրիլի 3-ին Ոստանի ժառ-

դարմանին ու քիւրդները շարժւեցին դէպի Սպիտակ վանքը, որք հանդիսանում էր Աթանանի կռնակը պաշտպանող կէտ, և դադարողի ուղեցին վանքն ու գիւղը գրաւել և ապա առաջանալով դէպի Աթանան, Սակայն այդ շրջանի 8 զինւած տղաները իմանալով ժանդարմների ու քիւրդների այդ դիտաւորութիւնը, նախօրօք գրաւեցին գիւղի դիւքերն ու վանքը և թոյլ չը տւին թըշնամուն վանքին մօտենալ: Երեք օր շարունակ տղաները վանքը պահեցին և քիւրդների կողմից եղած յարձակումները յետ մղեցին: Սակայն ապրիլի 6-ին քաղաքից դէպի Հայոց-ձոր շարժւեց ժանդարմայի հարիւրապետ Էդհէմ բէյը 300 միլլիտներով և երկու թնդանօթներով, և անցնելով Խաչաբ գետը, կանգ առաւ Պըլթինց գիւղի առաջ, Այստեղից թնդանօթների բերանը դարձրեց գիւղին և մի քանի ռումբեր արձակեց գիւղի վրա: Սակայն ռմբակոծութիւնը անպատասխան չը մնաց. Հէրի-Փամակ կոչւող տեղից զինւած տղաների մի խումբ կրակ բացեց թշնամու վրա, երեք հոգի սպանեցին և զօրքը յետ քաշեց: Բայց շուտով նոր ուժեր հասան և Էդհէմ բէյը յարձակեց գիւղի վրա նոր թափով: Տղաները նկատելով որ այս անգամ այդքան ուժին չիմադրել չը պիտի կարողանան, առան գիւղի ժողովուրդը և քաշեցին Գէլիէսա կոչւող լեռը, որից յետոյ զօրքը մօտա գիւղը և աներն սկսեցին կողոպտել ու հրգեհնել:

Պլթինց աւերելուց յետոյ զօրքը շարժւեց Սպիտակ վանքի վրա, բայց մինչև այդ քաշւել էր արդէն ժողովուրդը թէ Սպիտակ վանքի գիւղից և թէ Աթանանից: Վանքը մնաց երկու կողմերից տեղացող կրակի տակ. տղաները մի քանի ժամ ետ գիմադրեցին և վերջը քաշեցին, մի սպանւած տալով: Այստեղ աչքի բնկաւ Գարբէլ անունով մէկ տղա, Պլթինց գիւղացի: Սպիտակ վանքի տղաները քաշելուց յետոյ, քաշեցին նաև Աթանանի տղաները և երկու գիւղերն էլ բնկաւ զօրքի ձեռքը: Աթանանի ղեկտեմբերեան գէպքերի հերոսը՝ խաբականցի Լեւոնը բացակա էր և այդ պատճառով լքումը շուտ էր վրա հասնում:

Վարի Հայոց-Ձորի այս մի շաբադ գէպքերից յետոյ Քերծ գիւղի լեռը քաշեցին Քերծի, կղզաշի ժողովուրդը, Աթանանի ժողովրդի մի մասը, նաև Գէլիէսա քաշւած պլթինցի ժողովուրդը: Քերծի լեռը ունէր պաշտպանութեան մեծ յարմարութիւններ:

Մինչդեռ Վարի Հայոց-Զորում տեղի է ունենում այս դէպքերը, նման դէպքեր դառնում էին նաև վերի Հայոց-Զորում:

Յարաբերութիւնները մի քանի օրից ի վեր վերի ու վարի Հայոց-Զորերի մէջ խզել էր և այդ շնորհիւ նրա, որ փախուսական հայ զինւորներին որսալու պատրաստի տակ ժանդարմների ու միլիտների թաքուր կօմանդան Անմադ բէյը 200-ի Հայի ժանդարմների ու միլիտների գլուխ անցած, շրջում էր վերի Հայոց-Զորում և բանութիւններ էր գործում: Փախուսական զինւորներ շատ կային, քայց նրանց մեծ մասը ցերեկները քաշում էր լեռների ու այրերի մէջ, իսկ զիշերները իջնում էր գիւղը: Այսպէս լինում էր շնորհիւ նրա, որ ոչ մի տաճիկ պաշտօնեա չէր համարձակում գիշերները հայ գիւղերը մտնել:

Եւ վերի Հայոց-Զորը չը գիտէր ինչ է կատարւում վարի Հայոց-Զորում, նոյնիսկ Հիրճ գիւղում, երբ մէկէն ապրիլի 5-ին այդ շրջանը յայտնեց Նօրդուզից պրաւցինների զեդադեա Շաքիր աղի աղա Լադգին: Նա եկիլ էր Շատախի արևելեան մասի հայ գիւղախումբը կողոպտելուց յետոյ:

Սօշար գետից դէպի ձախ, կէս ժամ մի ժամ հեռաւորութեան վրա ընկած են Անկշտանց, Էրէմէրի և Կզզի գիւղերը: Առաջին երկու գիւղերը զուտ հայաբնակ են՝ մէկը 67, միւսը 82 տուն բնակիչներով, իսկ երրորդում ապրում են 44 տուն հայեր, 12 տուն քիւրդեր: Անկշտանց ու Կզզին ծառազարդ գիւղեր են:

Նօրդուզից եկող ճանապարհը նախ իջնում է Անկշտանց, ապա երկու թևով առաջանում է դէպի աջ՝ Էրէմէրի, իսկ դէպի ձախ՝ Կզզի:

Եւ ահա ապրիլի 5-ի առաւօտեան Անկշտանցի վրա եկաւ Լադգին իր բազմաթիւ ձիաւորներով: Դա կրում էր արևելեան բարձրերին յոտուկ արշաւախմբի բնոյթ: Նախ առաջ-առաջ դաւիս էին 8—10 ձիաւորներ, իրքե առաջապաներ, ապա զալիս էր Լադգին իր թիկնապաճներով, իսկ Լադգուն հետևում էին նրա ձիաւորները, ինչպէս հրոսակախումբ:

Գիւղում կային 20 զինւած տղաներ, որոնք հկատելով մօտեցող քիւրդերին՝ բաժանեցին երկու մասի, մի մասը՝ 12 հոգուց բաղկացած, քաշեց գիւղի միակ երկյարկեանի Սաֆարի տունը, իսկ միւս մասը՝ 8 հոգուց բաղկացած, անցաւ վարի թաղը և ամրացաւ Փօլաղի Յարութիւնի տան մէջ: Մինչդեռ զին-

ւած աղաները այս պատրաստութեան մէջ էին, գիւղի հասակաւոր մարդկանցից 8—10 հոգի առաջնորդութեամբ աէս Մուրադի դուրս եկան գիւղի ծայրը դիմաւորելու Լազգիին: Մօտեցան նախ առաջապահները և ապա Լազգին իր թիկնապահներով: գիւղի հասակաւորները ողջունեցին նրա գալուստը «սար-սարան սար-ճաւան» (գլխիս, աչքիս վրա) բացականչութիւններով և ձիերի սանձերից բռնած առաջացան զէպի գիւղը. և երբ նրանք հասան նախրատեղ կոչւած հրապարակը, այստեղ Լազգին նշան տուեց, մի քանի հրացաններ միանգամից որոտացին և առաջին զոհերը եղան գիւղի հնազանդութիւն ցոյց տուող հասակաւորները: Այստեղ ընկաւ ի միջի այլոց աէս Մուրադը, Սախօի Աւետը, Հօխանի Աւանդը և մի քանի ուրիշները: Դիւրգների բացած հրացանների ձայնի վրա, որոտացին հրացաններ նաև Ամբարի տան եղկորդ յարկից և ընկած հայերի կողքին փախցին նաև մի քանի քիւրդերի զիակներ: Դիւրգերը յանկարծակիի եկած, ամբողջօրէն քաշուցին պատերի տակ ու պարտեզների մէջ և երկու կողմից սկսեց ուժեղ հրացանաձգութիւն:

Կռիւը տեսց մինչև կէս օր. քիւրդերը չը կարողացան գիւղը խուժել և առժամանակ յետ քաշուցին: Դրանց մի մասը գատուեց և զիմեց զէպի էրէմէրի գիւղը: Էրէմէրին նոյնպէս ունէր 20-ի չափ զինւած աղաներ. տաքաբախդարար նրանք գիւղում չէին. հետապնդող ժանդարմներից խոյս տալու համար իջել էին քաղաք և դեռ չէին վերադարձել, այս պատճառով էլ քիւրդերը անարգել խուժեցին գիւղը, մտան տները և սկսեցին կողոպտել, սողանել ու առեւանգել: Ամբողջ գիւղի մէջ մէկ հաս զինւած աղա էր մնացել, այն էլ մառգէր տարճանակով զինւած: Եւ 25 տարեկան մի երիտասարդ էր, անունը Մահալ Գարբիլիան: Հերոս աղան չընկճեց, տեղի չը տուեց. վիրացրեց ատրճանակը, բարձրացաւ գիւղի ամենալաւ դիրք ունեցող—Պանիրեանի տունը ու սկսեց կրակել. քիւրդերը եկան պաշարեցին նրան, բայց նա անձնատուր չկողաւ, իր ամբացած տեղից շարու նակ կրակում էր ու զիակներ փռում: Շատերի վկայութեամբ հերոս աղայի զնգակներից 7 քիւրդեր ընկան, 7 զիակներ փախցին նրա գիւղի շուրջը, և նա ունայիսի ստրտափ տարածեց իր շրջապատում, որ գիւղի մի մասը կողոպտելուց և պատահած մարդկանց սպանելուց յետոյ, այդ տանը այլևս չը մօտեցան:

շուտով մուծը վրա տեղ և քիւրդերը քաշեցին նորից Անկշ-տանց: Երբ քիւրդերը քաշեցին և մուծը բոլորովին կոխեց, հե-րոս տղան ցած իջաւ իր գիրքից, առաւ ժողովուրդը և բռնեց Կուռուբաշի ճանապարհը, թողնելով գիւղի փողոցներում 80-ի շափ դիակներ, որոնց թւում նաև մի քանի կանանց ու երեխա-ների դիակներ:

Յարձակումը Անկշտանցի վրա վերսկսեց նոր թափով կէսօ-րից յետոյ. տաք կռիւը շարունակեց մինչև երեկոյ, քիւրդերը մի կողմից վերցնում էին իրենց դիակները, որոնց թիւը հաս-նում էր 20-25-ի, միւս կողմից գիւղի շուրջը կազմում էին զգալարման զիծ, որպէսզի մթութիւնից օգտւելով տղաները չը կարողանային փախչել: Սակայն այդ չաջողակց նրանց, մուծը պատեց թէ չէ, տղաները գուրս եկան իրենց գիրքերից, կազմե-ցին մի կռու շղթա և գիծը պատահելով, անհետացան: Բացեց սարսափելի առաւօտ, գիւղը պաշտպանող տղաներ չկային, ուս-տի քիւրդերը ներս խուժեցին անարգել և ներս խուժեցին գա-ղան կտրած: Մըքրեւած ջարդին աւելացաւ անձնական վրէժ-ինգրութիւնը և Անկշտանցի փողոցներում ու տները մէջ ըս-կաւեց մի չափանուած կողոպուտ, սպանութիւններ ու առեան-գումներ: Այդտեղ սղանեցին տելի քան 70 մարդ, նաև կանայք ու երեխաներ: Ժողովուրդը վայնասունով ձգեց դիւղն ու փա-խաւ, որը նրանցից բռնեց Ասաւածաշէնի ու այն տեղից էլ վա-րպի ճանապարհը, և որն էլ դիմեց Դէմգոսնի գիւղ՝ ծանօթ քիւրդերի մօտ պատսպարելու համար: Այսպիսով Անկշտանցը աւերեց, նա դարձաւ Լաղզիի վայրադուրեան վայրը:

Անկշտանցն աւերեց, աւերեց նաև Երէմէրին և Լաղզին իր հրոսակոսութեամբ անցաւ Կղզի: Այս գիւղում ապրում էր մի վատ անցեալ ունեցող քիւրդ—Մահմադ Շարիֆ, որը այժմ հա-մարում էր հայերին բարեկամ: Լաղզին իր շքախմբով իջաւ Մահմադ Շարիֆի տունը: Սա հայերին փառհացրեց, որ չի թող-աւ իր գիւղում վայրադուրեաններ և հայերը հաւատացին: Վկայում են, որ ճաշի ժամանակ Մահմադ Շարիֆը շատ խնդ-րեց Լաղզիին իր գիւղը խնայի, բայց չհղաւ: Լաղզին պատաս-խանեց, որ հրամանը վերից է, և որ հրամանը վերաբերում է բոլոր գիւղերին անխորի: Ժաշը վերջացաւ, հերոսակապիտի ստամոքսը յաղեցաւ և հրամանը տրեւեց: Նախ սղանեցին գիւ-

դի առաջաւորները և ապա ջահիւնները՝ թւով 60 հոգի։ Իրանց մէջ էին Ալօսեան Յովսէփը, Կարապետեան Յարութիւնը, Մանուկեան Վարդանը և զիւրի քահանան—Տէր Մկրտիչը՝ բոլորն էլ խաղաղ ու հանգիստ մարդիկ։

Այդ գիւղում ազատեցին 8 երիտասարդներ, և այն էլ շրնորհիւ նրան, որ գէնք ունէին և քաշեցի Սեօյի Յովհաննէսի տունը և ղրմաղբեցին։ Քիւրդերը եկան պաշարեցին այդ տունը. մէկ տեղացի քիւրդ բարձրացաւ տանիքը և երդիկից ուզեց ցոյց տալ տղաների տեղը, բայց ներսից բացեց դնդակը. անցաւ քիւրդի ծնօտով և գետին տապալեց։ Քիւրդերը կատաղեցին և ուզեցին դուռը խորտակել, սակայն երկու հոգի էլ այդտեղ դարկեցին։ Նկատելով որ հեշտութեամբ տղաները անձնատուր չեն լինելու, տունը հրդեհեցին, թանձր ծուխը սկսեց նեղիւ տղաներին, նոյնիսկ մէկը նրանցից խեղդեց, բայց շուտով ծակեցին պատը և անցան հարեան Զօղանի Մուսէի տունը, ուր ղրմաղբու թիւնը շարունակեց մինչև երեկոյ։

Մութը պատեց, տղաները դուրս եկան զիւղից և հանդիպեցին զիւրի ճանապարհները հսկող քիւրդերին. խաւարի մէջ սկսեց ուժեղ հրացանածոյթիւն, քիւրդերից երկուսն էլ այստեղ դարկեցին և միւսները փախան. տղաները այս տեղից նախ անցան Բերդակ զիւղը և ապա քաշեցին Վարագ, ապա տեղով թէ իրենց կեանքը և թէ իրենց զէնքերը, որոնք այդ օրերին այնքան կարևոր էին։

Խօշար գետից դէպի հիւսիս, վարի Հայոց - Զօրում, իրենց մեծութեամբ նշանաւոր են Կեմը և Անդղը, իւրաքանչիւր 108—110 տնից բաղկացած. ահա այս երկու զիւղերը ապրիլ 7-ին դարձան խժոժութիւնների վայր։

Արեւը նոր միայն ծագել էր, երբ Կեմի վրա եկան Հաղպէս իր հրոսակախմբով, պժնկերոցի Ջահնգիրը իր մարդկանցով և խառնուրդի Սադուլը իր միլիաներով ու երկու թնգանութներով։

Կեմում եկել համախմբուել էր բաւականաչափ ժողովուրդ Մուսկաւէնից, Կղլդաշից և մի երկու այլ զիւղերից. այստեղ խմբուել էին նաև 60-ի չափ զինւած տղաներ։

Չինւած ուժը դասաւորեցին այս կերպ.

Եղիշէ Քատօսեանը 15 հոգով բռնեց գիւղի արեւելեան կողմը՝
զանաւոյ Շալակոտ կոչւած տեղը:

Արշակ Կակոսեանը, Խաչիկ Մայլիեանը և Մխակ Գա-
պարեանը երեք տասնհաւիներով բռնեցին գիւղից վեր լեռան
լանջերը:

Իսկ Գէորգ Սօնէեանը Յնացեալ տղաներով բռնեց և կեղե-
ցուն մօտիկ գտնւող մի գիւղք:

Սրանց վրա հսկում էին Յովսէփ Խլղաթեանը, կողմակեր-
պող մի ուս և Մկրտիչ Աստմեանը:

Թշնամին մօտեցաւ գիւղին արեւելեան կողմից, որ գտն-
ւում էր Եղիշէ Քատօսեանը իր խմբով: Գրոհը մեծ էր, դիմադրու-
թիւնը թոյլ և տղաները թողնելով գիւղքը, քաշուցին գիւղի ծա-
րում գտնւող մարտիչները: Թշնամին գրաւելով թողած գիւղքը,
դրեց այդտեղ թնդանօթները և սկսեց հարւածել գիւղը: Առաջին
խկ ուժբազմութիւնից լքումն առաջացաւ տղաների մէջ և այդ
բանին հոգաստեց ղլխաւորապէս այն, որ Հայոց-ձորի ինքնա-
պաշտպանութեան շրջիկ խումբը՝ ղեկավարութեամբ մաշտակեցի-
Քասպար Խապօսեանի, որ պիտի օգնութեան հասնէր՝ չը յայտ-
նուէր: Ուստի կգիւր տեւեց շատ կարճ—ընդամենը մէկ ժամ, շու-
տով տղաները մէկիկ-մէկիկ իրենց գիրքերը թողեցին. իր գիրքը
Թողեց նաև Արշակ Կակոսեանը, սակայն որը գիմադրելով մի
ուժեղ յարձակման, թշնամուց իւրեց 10-ի չափ զոհեր: Թշնամին
քայլ առ քայլ առաջացաւ գէպի գիւղը, թնդանօթի սուժերը
շեշտակի ընկնում էին գիւղի մէջ և աջ ու ձախ վիրտութեամբ ու-
սպանում էին մարդիկ: Կուտղ տղաները յուսահատուեցին, ղեկա-
վարները իրենց դէմը չը կարողացան կատարել, ժողովուրդը
սկսեց փախչել գէպի Անգղը, գիւղը ձգեցին նաև տղաները:

Այստեղ սկսեց մի ծանր կացութիւն, անգէն ժողովուրդը
մի աղէկատւր վայնասունով իջաւ հովիտի մէջ և բռնեց գէպի:
Անոց ձգւող տափարակը, խկ գինւած տղաները գատուցին, ի-
րենց աւին լեռան լանջերը և սկսեցին այդպէս առաջանալ, թըշ-
նամին հետապնդեց իէ մէկ և թէ միւս ուղղութեամբ. խումբանը
յարձակեց անգէն ժողովուրդի վրա և սկսեցին անխնայ կոտորել
ու կողոպտել. աւելի քան 250 գիւղիներ փախեցին հովիտի մէջ
մինչև Անգղի տակ ընկան անխտիր տղամարդիկ, կանայք ու
նոյնիսկ երեխաներ: Մինչդեռ անգէն ժողովուրդը անխնայ կո-

տորւում էր, ձիաւորների մի ուժեղ խումբ շրջան արեց և կրտսեց լեռան լանջով առաջացող զինւած տղաների ճանապարհը, զիկավարող ձեռք չը կար և տղաները բաժան-բաժան եղան և գնացին զանազան ուղղութեամբ:

Արշակ Կակոսեանը և Մկրտիչ Ստոմեանը 12 տղաներով կոխեցին Շամիրամի առուն և իրենց ձեռքին Անդղի Ասուածածին վանքը, հետապնդող քիւրդերը եկան պաշարեցին վանքը և սկսեց մի յամառ կռիւ, տղաները կռիւցին մինչև յետին փամփուշտը և ընկան բոլորն էլ, տղաների զնգակներից ընկան նաև մի քանի քիւրդեր, այդ ընկածներից մէկն էր մի յայտնի կրօնաւոր—Ստոմեանի գիւղի մօլլա Ֆայիմը: Այս կռիւ մէջ, ինչպէս և Կեմում աչքի ընկաւ Արշակ Կակոսեանը:

Եղիշ Մկրտչեանը 15 տղաներով կոխեց Շամիրամի առուն, առաջացաւ դէպի Անդղը և ապա Սոշարի գետն անցնելով՝ զիմեց Սուրբ Միքայիլաւորի տար կոչւող բլուրը, հետապնդող քիւրդերը եկան պաշարեցին բլուրը և այստեղ էլ սկսեց մի յամառ կռիւ, տղաներից 3-ը սպանւեցին, սպանւեցին նաև երկու քիւրդ և 3 ձի, երկար դիմադրելուց յետոյ եղիշը 12 տղաներով ճանապարհ բացեց ու քաշեց Քերծի լեռը:

Յովսէփ Մլղաթեանը 30-ի չափ տղաներով քիւրդերից հետապնդւած՝ լեռան լանջերով առաջացաւ դէպի Անդղից վեր Շամիրամի տաւի կամուրջը, այստեղ նա ծանր վիրաւորւեց, զնդակը ջարդեց երկու ծունկերը, տղաները ցրիւ եկան, Յովսէփը կարողացաւ իր հրացանը փրկել՝ յանձնելով այն տղաներից մէկին, իսկ ինքը անկարող լինելով շարժւել, հանեց մատուցէր ատրճառակը և սկսեց ընկած տեղից կրակել թշնամու վրա, մինչև որ նոր հարւած ստացաւ ու սպանւեց՝ քաւելով Կեմում իր ցոյց տւած թուրութեան մեղքը: Յովսէփի հետի տղաներից 8 հոգի էլ սպանւեցին Անդղի ու Մաշտակի մէջտեղ, Սոշար գետի ափին, իսկ մնացեալը դուրս եկան Իշխանի-գոմ:

Սակայն մեծ կոտորածը տեղի ունեցաւ Անդղ գիւղի մէջ: Այստեղ կառավարութիւնը զրաւ ունէր 8 հոգուց բաղկացած մի կօրտօն, այդ կօրտօնին վստահացան գիւղի մի քանի առաջաւոր մարդիկ—Ռէս Իրիկօրը, Յարութիւնեան Յովհաննէսը, ուստա Մարտիրոսը, գիւղի ուսուցիչ Արշակ Ղազարեանը: Սրանք առաջարկեցին գիւղում գտնւող 20-ի չափ զինւած տղաներին դուրս

դալ գիւղից. աղաները քաշեցին, միւս կողմից կեմի ժողովուրդը լցեց Անդդ. հասաւ քամակից խուժանը—զօրքերն ու քիւրդերը, սրանց միացան կօրսօնի ժանդարմները և սկսեց մի սոսկալի տեսարան ջարդերի, կողոպուտների, բռնաբարութիւնների ու հրդեհումների: Այստեղ ընկան առաջաւորները, հասարակ գիւղացին և ապա կին ու երեխաներ՝ թւով աւելի քան 270 հոգի: Բացի այս, 300-ի չափ ժողովուրդ գիմեց գէպի Սօշար գետը, միւս ամիս անցնելու համար, այստեղ էլ վրա հասան քիւրդերը և սկսեցին կոտորել, հարիւրի չափ էլ այստեղ ընկան՝ մեծ մասը գետի ալիքների մէջ մնալով:

Այսպիսով կատարեց ջարդերից սոսկալին—կիմ, կեմից մինչև Անդդ, Անդդ, Սօշար գետի ափեր—անա այն տեղերը, ուր այդ օրը ընկան խողխողեած 700-ի չափ աղամարդ, կին, նոյնիսկ երեխաներ:

Այս անօրինակ խժոճութիւնը վերջացաւ Իշխանի-գումի կռւով:

Այս գիւղը եկան խմբեցին Անդդի ջարդից յետոյ, անադին ժողովուրդ՝ կեմից, Անդդից, Մաշտակից, Աթանանից, Պլթենից, Մարկսից, Խորգումից, Սարահանից, Կլլտաշից և Քէօշկից: Այստեղ եկան խմբեցին նաև 80-ի չափ զինուած աղաներ: Գասպար Սապօեանը իր աղաներով այստեղ էլ շերտաց:

Թշնամու տեսգին ուժը նոյն օրը—ապրիլի 7-ի կէսօրին, Անդդի կոտորածից յետոյ շարժեց գէպի Իշխանի-գում, գէպի Իշխանի-գում շարժեց նաև Պլթենից ու Աթանանի վրա գնացած Էղհէմ բէյը երկու թնդանօթներով ու միլլիաներով, այնպէս որ այս գիւղի վրա եկան աւելի քան 1000 քիւրդեր ու միլլիաներ 4 թնդանօթով:

Իշխանի-գումը ունի այսպիսի դիրք. մէկ երկու վերստ հեռաւորութեամբ հարաւային կողմից հոսում է Սօշար գետը, իսկ արեւմտեան ու հիւսիսային կողմից Շամիրամի առուն: Շամիրամից տարւած է մի առու, որը պտոյտ գործելով ոռոգում է գիւղի արեւելեան և հարաւային կողմում ընկած հողերը, գիւղի այս սահմաններում գտնուում են պարտէզներ: Էղհէմ բէյը իր թնդանօթներով կանգ առաւ Սօշար գետի միւս ափում և այդ տեղից սկսեց ուժեղանալ, իսկ կեմի ու Անդդի խուժանը երկու թնդանօթով մօտեցաւ գիւղին արեւելեան կողմից. ուստի և այս կող-

մի վրա էլ կեդրոնացրին տղաները իրենց ուժերը:

80-ի չափ զինւած տղաները դիրքեր գրաւեցին գիւղի արեւելեան ծայրի պարտէզներում և արտերի մէջ փութած փոսերում: Խմբերի վրա հսկելու պարտականութիւնը իրենց վրա վերցրին՝ Խորգոմից Յովհաննէս Պարօսեանը, Խարականից Սեդրակ Շաղօսեանը, Կլլտաշից Արմենակ Մուխտի-Փոխանեանը և Խշխանի-դոմից Յակոբ քահանան ու Յակոբ Մուտօսեանը: Շնորհիւ այս հինգ անձնաւորութիւններին, տղաները օրինակելի կերպով կատարեցին իրենց պարտքը: Հեռւից երեաց Լազգին իր հրոսակախմբով և Սադուկ տղան միլիիւններով ու երկու թնդանօթներով: Կեմի ու Անգղի դէպքերից յետոյ վստահ առաջանում էին դէպի գիւղը, նրանք առաջացան ու առաջացան և երբ մընում էր մի քանի հարիւր քայլ տարածութիւն, մէկէն գիւղի պարտէզներից և արտերի միջից կրակներ բացւեցին և քիւրդներն ու միլիիւնները յետ քաշւեցին, թողնելով մի քանի մարդկանց ու ձիաների գիակներ: Թշնամին զուշացաւ, թնդանօթները գետկղեց Մաշտակի ջրաղացների մօտ և սկսեց ուժեղանալ գիւղը, այդ ժամանակ հարաւային կողմից սկսեց ուժեղանալ նաև Էդհէմ բէյի երկու թնդանօթը, թշնամին սիրտ առաւ ու սկսեց առաջանալ, բայց տղաները շուտով ընտելացան թնդանօթների ուժեղանալուն և նրանց շարժումը նորից կանգնեցրին: Ժողովուրդը դուրս եկաւ գիւղից և քաշւեց կրակից ազատ գիւղի արեւմտեան սահմանները:

4 թնդանօթներ, հազարի չափ հրացաններ սկսեցին կրակ տեղալ գիւղի վրա, կռիւը շարունակեց ամբողջ օրը, աւելի քան 150 ուժեր ընկան գիւղի մէջ, բայց նրանք վնասներ չը պատճառեցին և թշնամին գիւղ մտնել չը կարողացաւ: Դիկավար մարդիկ իրենց դերը կատարեցին, կուռղ տղաները սառնասրտութիւն ցոյց տւին և ոչ մի դիրք չը լքեց ու թշնամու ձեռք չանցաւ: Յամառ կռիւը տեւեց մինչև գիշերուա ժամի 10-ը, մութը կոխեց, թշնամին քաշւեց մի քանի սպանածներ տալով և ժողովուրդը փրկւեց: Այդ օրը տղաները ունեցան մէկ զոհ, իր յանդգնութեանը զոհ գնաց Դախմանց գիւղացի Սարգիսը, որը 1896 թւի կոտորածին մահմեդականութիւն էր ընդունել, իսկ սահմանադրութեան օրով նորից ընդունել լուսաւորչականութիւն:

Թշնամին քաշւեց, կռիւը կանդ առաւ և տղաները ժողովե-

ցին խորհրդի Արդեօք կանոդ էր Իշխանի-դումը նոյն ձևով շա-
րունակել ղրմադրութիւնը, թերեւ, եթէ միայն փամփուշտի պա-
շար լինէր. սակայն փամփուշտ քիչ էր, ուստի որոշւեց թողնել
Իշխանի-դումը: Սակայն փառաւոր ղրմադրութիւնը վերջացաւ մի
սխալ ու ցաւալի որոշումով:

Զինւած տղաները վերցնելով իրենց հետ 800-ի չափ տղա-
ներ ու տղամարդիկ բռնեցին Վարազի ճանապարհը, ուր և հա-
սան անվտանգ, իսկ մնացեալ ժողովուրդը քաշւեց դէպի Արտա-
մետ, ուր նստում էր միւղիբ, կարծելով, որ զինւած տղաների
հեռանալով ինքը ազատ կը մնայ ջարդերից, սակայն այս անգամ
էլ սխալւեց. Արտամետի մէջ նոր ջարդեր սկսւեցին, 300-ի չափ էլ
այստեղ սպանւեցին, այստեղ ընկան: Ահա այս երբորդ խոշոր
ջարդից յետոյ միայն աւելի քան 3000 ժողովուրդ ցրւեց այս ու
այն կողմը, մեծ մասը ղրմեց քաղաք ու Վարազ:

Այսպիսով Հայոց-Ձորի շրջանը մաքրւեց թէ զինւած տղա-
ներից և թէ ժողովրդից, գիւղերը տիրւեցին, կենդանի մնացած
ժողովուրդը քաշւեց քաղաք, Վարազ և այլ տեղեր. մի փոքր
մաս էլ դիմեց դէպի Քերծի սարը, ուր ինչպէս տեսանք, քաշւե-
ցին Պլեհեցի, Քերծի, Սպիտակ-վանքի, մասամբ և Կզլղաշի ու
Աթանանի փախածները:

Երեք շաբաթի չափ, մօտ 2000 ժողովուրդ մնաց Քերծի լե-
ռը, գիւղերը ժողովուրդը իջնում էր գիւղը, իսկ առաւօտները
նորից քաշւում էր լեռը: Զինւած տղաները պաշտպանում էին
լեռան դիքքերը և քիւրդեր չէին երևում. պաշարը վերցնում էին
գիւղից, մի երկու անգամ էլ յարձակւեցին բռններով ցորեն
տանող քիւրդերի վրա և խլեցին բռնները, այդ յարձակումներից
մէկի ժամանակ վեց քիւրդեր սպանւեցին,

Այս դրութիւնը շարունակւում էր, երբ ապրիլի 28-ի առա-
ւօտեան մէկէն երեւոյց Ոստանի գայմադամը 200-ի չափ միլլիս-
ներով. նա գալիս էր դէպի Քերծ: Ժողովուրդը որ դեռ ևս գիւ-
ղումն էր, քաշւեց լեռը, 50-ի չափ միլլիսներ հետապնդեցին
նրան, բայց հանդիպելով դիքքերը պահող զինւած տղաներին,
յետ դարձան:

Այդ նոյն օրը Կզլղաշի չորս հայեր, որոնք իրենց գիւղն
էին դնում, ճանապարհին կուի բռնւեցին մի խումբ քիւրդերի

հետ և սպանւեցին. զրանք չորսն էլ Մուխա-Փոխանեանի տա-
նից էին, մէկը Իշխանի-դոմի կուռում դեր խաղացած Արմենակն
էր: Այստեղ սպանւեցին նաև Արմենակի 15 տարեկան տղան,
կտրիճ Յարեթը, որը իր ձեռքի մատուցէր ատրճանակով կռից
մինչև վերջին փամփուշտը և ապա ընկաւ:

Ոստանի գլխավորամբ մտաւ Քերձ և սկսեց գիւղում եղած
հացի պաշարը ամբողջովին դուրս տանել. ժողովուրդը զրկւեց
պաշարից, ուստի նոյն այդ օրւա գիշերը բաժանւելով երկու-
մասի, մի փոքր մասը դիմեց դէպի քաղաք ու Վարազ, իսկ մեծ
մասը անցաւ Փետանդաշու, ուր զինւած տիւնների ուժեղ պաշա-
պանութեան տակ ապաստանել էր անագին ժողովուրդ կարճկա-
նից, ու Գեաւաշից, ինչպէս այդ կը տեսնենք իր տեղում:

Գ. ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՆՆԵՐԸ ԹԻՄԱՐՈՒԹ

Թիմարի գաւառը գտնուում է Վանից դէպի հիւսիս-արե-
մուտք, որը լիւնային իր կազմւածքով արեւելեան կողմից առա-
ջացել է Վանի լճի մէջ, կազմւելով մի խոշոր թերակղզի: Այս
թերակղզու ամերի մօտ գտնուում են Լիմ և Կաուց անապատ-
ները:

Թիմարը բազմաձայ շրջան է, ունի 30-ից ավելի հայ և
20-ի չափ տանիկ և քիւրդ գիւղեր: Հայ գիւղերից ակօր են ըն-
կնում Ալիւրը, Մարմեաը, Էրէրինը, Խժիշկը, Կիւսնեցը, Բո՞
դանցը, Խաւենցը, Զանիկը: Գաւառը բաղկացած է երկու մասից
զրանք կոչւում են վերի և վարի Թիմարներ:

Կոտորածի օրերին այս շրջանում շատ ու քիչ գիմարու-
թիւն ցայց ունին չորս գիւղեր, որոնց վրա և կանգ կառնենք մի
փոքր: Այդ գիւղերն էին, վերին-Թիմարում: Աստուածածին կամ
Տիրամէրը ու Խժիշկը, իսկ վարին-Թիմարում: Ալիւր ու Մարմե-
աը: Դիմադրութիւնը թույլ եղաւ, մարտի մէջ իր գիմարու-
թիւնով ուշադրութիւն զբաւող Թիմարը այս անգամ անդորձ
մնաց:

Դէպքերը սկսւեցին Բերկերից. կազմակերպւած ջարդը նախ
տեղի ունեցաւ Պատիկ-գիւղում ու Դարծոթում, և այդ տեղից
ջարդարար խումանը շարժեց Տիրամէրի ու Զանիկի և ապա
Ալիւրի ու Մարմեկի վրա: Այդ պատճառով մենք կսկսենք Պատիկ-
գիւղից և Դարծոթից:

Բերկրին սակաւահայ գաւառներէն մէկն է, մի ժամանակ-
ա ըստմանայ այդ գաւառում այժմ հազիւ 700 տուն հայ ժողո-
վուրդ կայ և այն էլ ցրած Արագայի ու Բերկրի-օվայի տափա-
բակներում: Բերկրի աւանից գէպի հարաւ-արեւելք մէկ-երկու
փութի վրա գտնուած Ք Պոտիկ-գիւղը, իսկ գէպի հարաւ 10
փութա հեռաւորութեան վրա՝ Թիմարի սահմաններին մօտիկ
գտնուած է Գործոթը, երկուսն էլ ըստմանայ գիւղեր—մէկը 74
միւր 128 տուն բնակիչներով: Ահա այս երկու գիւղերը հանդի-
սացան Բերկրիի կաղամկերպած ջարդերի բռնէր, դուգադիպե-
լով Բանդէ-Մահուի ձորում տեղի ունեցած ջարդերին:

Այդիլ Ե-ին, կէսօրից յետոյ, Բերկրիի գայմազամ Զիւս
բէլը և ժանդարմայի կամանդան Ամար բէլը 200-ի չափ ժան-
դարմներով ու համրիկներով Գործոթ մասն ջարդերի գաւաղի
ծրապիւրը ձեռքերին, և որդէսգի կատածներէի տեղիք տւած չը
լիսին, իրենց հետ փրցրին Տէր-Յուսկան որդու վանքի վանա-
հայր և աւաջնորդական փոխանորդ Տէր-Մանէլին:

Տէր-Մանէլի յորհորներով գիւղացիները հաւաքեցին 10
հաւ հրացան և 50 ոսկի դրամ ու ներկայացրին գայմազամին,
50 ոսկին միամիտ հայերը տեղին իրեն փրկանք: Բայց հրա-
ցանն ին ու ոսկիներն ընդունելուց յետոյ, գայմազամը հրամա-
նաց տղամարդկանց հաւաքել, Գիւղում եղող տղամարդկանց, թւով
86 հոգի, ժանդարմները հաւաքեցին և լցրին առևտուրով պարա-
պող վանեցի Մանուկ Մելիսեանի տան մէջ ու դռները կողպեցին:
Այս գործողութիւնը կատարելուց յետոյ, գայմազամը հեռացաւ
գիւղից, հեռացաւ նոյնպէս Տէր-Մանէլը և եկաւ Բերկրի, ուր
մի գիշեր մնալուց յետոյ տեսաւ խժոժութիւնները, գնաց Մա-
լաբաթ գիւղի Քուրշուտի մօտ պաշտպանութիւն գտնելու յոյսով,
և հրա ձեռքով էլ սպանեց:

Գործոթի հայերը գիշերը փախած մնացին Մելիսեանի տան
մէջ բոլորովին միամիտ: Բացեց ապրիլ 7-ի առաւօտը. ժան-
դարմներն ու միլիաները դուրս բերին հայերին Մելիսեանի տնից
կապկապած ու շղթայած և ուղիղ քշեցին գիւղից գէպի հարաւ Ե-
ղանաձոր կոչող տեղը, ու սկսեցին սեղ ծանօթ ձեւերով բոլորին
կոտորել: Տղամարդկանց կոտորելուց յետոյ զարձան անպաշտպան
ժողովրդի վրա և սկսեցին սովորական վայրագութիւնները:

Նոյն ապրիլ 7-ի առաւօտեան Արճէշի Իրիշատ գիւղի հա-

✓ 1. աջի Սիւլէյման ազէն 300-ի չափ միլիոններով ու համի-
զիէններով մտաւ Պատիկ-գիւղը, հաւաքեց գիւղի տղամարդկանց,
✓ թւով 120 հոգի ու գիւղի կաւերը տանելով, սկսեց գնդակահարել
ու սպանել նրանց. այս ջարդը միւսներին պէս նսխապատրաստ-
ւած չէր. այլ կատարեց խուժանային ձևով, այդ պատճառով
60 հոգու չափ, շատերը վիրաւոր, կարողացան փախչել. Դրանց
մի մասը փախաւ Բերկրի, դիմեց յայտնի ցեղապետ Կոպ Մահ-
մադ բէկի պաշտպանութեանը, բայց նա պաշտպանել չը կարո-
ղացաւ. ժանդարմները դուրս քերին բէկի տանից նրա պաշտ-
պանութեան դիմած հայերին ու Աւանից դուրս տանելով կոտո-
րեցին: Մէկ մասը փախաւ սարերը, բայց մի քանի օրից յետոյ
ձերբակալեց, բերեց Բերկրի և այդ տեղի հայերի հետ, ինչպէս
տեսանք, Բանդի-Մահուի Կոլոտ-կամուրջի վրա ու գնդակահար
թաղեց գետի ալիքների մէջ: Պատիկ-գիւղում ընկած դիակները
բոլորովին կողոպտուեցին. մերկ ընկած ֆնացին 6 օր շարունակ
արիւտակ, մինչև որ վշտահար այրիացած կանայք եկան փո-
սեր փորեցին և տեղն ու տեղը թաղեցին իրենց հարազատներին:

Գործոթն ու Պատիկ-գիւղը կոտորելուց յետոյ, ջարդարար
խուժանը յարձակուեց Գիւղակ, Ս. Թաթոս, Անձաւ և Փանդ գիւ-
ղերի վրա, այդ գիւղերումն էլ սկսեց կոտորածն ու կողոպու-
տը: Նրջանը դարձաւ ասպատակութիւնների վայր: 60-ի չափ
տղամարդիկ, որոնք փախել էին յիշեալ գիւղերից, դիմեցին Թըլ-
քաշէն գիւղը շաւէցիների ցեղապետ Արիֆ բէկի պաշտպանու-
թիւնը խնդրելով, սակայն Արիֆի եղբայր Ալի բէկը նրանց
յանձնեց, հետապնդող քիւրդերին, իսկ վերջինները անդէն մարդ-
կանց քարշ տւին ջրաղացների մօտ և սրախողլաղ արկն
բոլորին:

✓ Ահա այս գէպերից յետոյ, ապրիլի 8-ի լուսաբացին, կո-
մանդան Ամար բէկը շաւէցիներին ցեղապետ Արիֆ բէկի հետ
քաղմաթիւ միլիոններով ու համիզիէններով եկաւ պաշարեց Թի-
մարի Տիբամէր գիւղը:

Տիբամէրը ձանաչւած էր ուժեղ գիւղ. նա ունէր 35 գինւած
տղաներ, որոնք եթէ առաջօրէն գիւղի գիրքերը գրաւէին, կարող
էին մեծ դիմադրութիւն ցոյց տալ: Ասկայն գեկալար չորս տղա-
ները մէկ օր առաջ գնացել էին Փիրկաւրի գիւղը խորհրդակցե-
լու համար շրջանի միւս տղաների հետ. 10 հոգի էլ նկատուի

գիկավարները բացակայութիւնը, քաշւեցին Լիմ անապատ: Մնացին գիւղում 20—21 հոգի առանց ղեկավարների:

Երբ խուժանը երևաց, գիւղում մնացած տղաներից 7 հոգիները Սաշատրեանի ղեկավարութեամբ վազեցին գիւղի արևմտեան կողմը, Սաշ-ազրիւր կոչւող ժայռերը դրաւելու նպատակով, բայց մինչև որ նրանք տեղ կը հասնէին, քիւրդերը արդէն ժայռերը դրաւել էին: Տղաները ընկան կրակի տակ և նրանցից երկուսը—Աւետիս Մկրտչեանը և իր տղա Արշակը սպանւեցին: Մնացեալ հինգը դարձան գիւղը և այժմ էլ ղիմեցին գիւղի հակառակ կողմը՝ Բուղում կոչւող ժայռերը բռնելու, բայց այդ ժայռերը նոյնպէս բռնւած էին արդէն քիւրդերով: Տղաները նորից ընկան կրակի տակ, կորցրին նորից երեք հոգի, որոնց թուում զնկաւ նաև նրանց ղեկավար Ենոք Սաշատրեանը և մնացեալ երկու հոգուն միայն յաջողեց ազատուել ու փախչել դէպի Լիմ: Զինւած տղաներից 5 հոգի էլ կարողացան գիւղի հարաւային կողմեց փախչել ու ազատուել: Ղեկավարող ձեռք չը կար և տղաները շաղ էին անցնում: Ժողովուրդը հկա խմբւեց գիւղի վերջը: Գիւղի հիւսիս-արևելեան ծայրում գտնուող Բաշօյի տան մէջ եղող հասարակ տորճանակներով զինւած 13 ջահիլ տղաներ դուրս թռան, անտեղեակ, որ թշնամին իրենց կռնակումն է գրտնւում և բոլորն էլ սպանւեցին այդտեղ: Իրանից յետոյ արդէն թշնամին լցեց գիւղը և տները կողոպտելով սկսեց առաջանալ դէպի Ժողովրդի համախմբւած տեղը:

Ահա յուսահատական այս վայրկեանում գիւղում մնացած չորս զինւած տղաներ—չորս քաջեր՝գիւղի ուսուցիչ Սմբատ Ալօեանը, մարութիւն Ամիրեանը, Դուլիթ Դանէլեանը և Մարտիրոս Մանասեանը բարձրացան Տէր Գէորգի տան երկրորդ յարկի միակ սենեակը և սկսեցին կրակել մօտեցող խուժանի վրա: Առաջին քսի անգամ քիւրդերից մի քանի հոգի սպանւեցին, բայց նրանք շատ-շատ էին, որ յուսահատէին, ուստի ամեն կողմերից առաջանալով հկան և օդի մէջ ցցւած սենեակը տուան կրակի տակ: Չորս կտրիճները շարունակեցին կրակել և մի քանի քիւրդեք նորից զարկեցին, դրանց մէջ էր Բերկրիի Առէն գիւղի աղան Զէյնալ բէկը՝ զարկւած Սմբատի գնդակով:

Կատարի կոխը տեկց ամբողջ օրը, զնդակներն տարափել տակ քանդակն սենեակի մի պատը, աղաները հնարաւորութիւն չունենալով պատերի յետեկց գուրս դալ, ծակեցին սենեակի յատակը և իջան տակի յարկը: Ժողովուրդը սկսեց վախճել այս ուսայն կողմը. թշնամին մօտեցաւ և հրդեհեց աղաների ապաստանած տունը, միւս կողմից սկսեց սպանել ձեռք բնկած աղամարդկանց: Տղաները անդօր լինելով կուռլ խեղդող ծխի գէմ, ծակեցին տան պատը և դուրս եկան հարեան Տէր-Արքայապետին Սարգսի տան մէջ ու նորից շարունակեցին կուռլ: Եւ երբ նորանք սպառեցին բոլորովին փամփուշաւ, նորից մի երկու գոհեր խելով թշնամուց, նոր միայն տեղի տին և բնկան քաջարար:

Տիրամէրում սպանուեցին աւելի քան 70 հոգի, որոնցից 10-ի չափ կանայք ու երեխաներ: Սպանուեց նաև Տէր-Գեորգի իր հետ տանելով 10 զոհեր միմիայն իր գերդաստանից:

Այն ժամանակ, երբ Տիրամէր գիւղում դեռ շարունակուէր զիմաղրութիւնն ու կոտորածը, միլիաների ու քիւրդերի մի մեծ բաղմութիւն եկաւ Ջանիկի վրա: Շրջանի միւղիւրը Մամմադ էֆէնդին, որը նստում էր Ջանիկի գիւղում, խորհուրդ աւելց տղամարդկանց քաշել գիւղին մօտիկ գտնուող քառանկը, մինչև որ միլիաներն ու քիւրդերը կը դային կանցնէին, սակայն այդ նորանց չը փրկեց. յարձակումն ու կոտորածը տեղի ունեցաւ թէ քառանկում և թէ գիւղի մէջ: Առանց զիմաղրութեան չայդ երկու տեղերում սպանուեցին 73 մարդ, և ապա սկսեց կողոպուտ ու վայրագութիւններ:

Սարսափը տարածեց ամբողջ շրջանի վրա, ժողովուրդը փախաւ գէպի Լիմ անապատ, ուր նա ամեն անգամ փրկութիւն էր որոնում իր նեղ օրերին: Ապրիլի 8-ից սկսած ամբողջ մէկ օր ու գիշեր եկաւ ու խոնակց ծովի ափը մի քանի հազար հոգուց բաղկացած բաղմութիւն՝ Փիւրկարի, Սօսրաթ, Շահգիւլաղի, Ջանիկ, Տիրամէր, Նորշէն, Բօշանի, Նորավանց, Գոմս գիւղերից և ծովափը հանդիպացաւ արտասովոր կակիծի մի վայր:

Սակայն այդտեղ էլ նրան հանգիստ չը թողին. ապրիլի 10-ին Տիրամէր և Ջանիկ գիւղերի վրա եկած ջարդարար բաղմութիւնը շարժեց գէպի ծովափ: Ծովափին գտնւում է Լիմ անապատի զրօսի տունը և նրանցից բաւականին հեռու խժիշկ

գիւղը, այս երկու կէտերի մէջ տարածուած են մի շարք բլուրներ, հանդիսանալով լճափի պատուարը. ժողովուրդը խոնկեց լճի անմիջական ափին, սղոսելով նաւերի, իսկ գինւած աղաները բռնեցին բլուրների գիրքերը: Զինւած տղաների թիւը հասնում էր մի քանի տասնհազաների, նրանց օգնութեան հասաւ Ալջաւազի ինքնապաշտպանութեան խմբի խմբապետ մեկ ծանօթ Օհանըր խմբով, որ գիշերով Ալջաւազի ժողովրդի թախանձանքին, երկու օր առաջ նստել էր ինչ, կարծելով թէ իր հետանալով շրջանը կազատւի կոտորածից: Թշնամու ահագին բազմութիւնը հետզհետէ եկաւ գլխաւորապէս Դրսի տան և թփռել գիւղերի գիրքերի վրա, տղաները բաժանեցին իրենց ուժերը և դէմ գրին: Սկսեց մի յամտո կռիւ, որը տևեց ամբողջ օրը: Կռիւը կատաղի էր ու արիւնոտ. երկու կողմերն էլ ունեցան զոհեր, թշնամին տեղի տալիս քան 40 սպանւած, այդտեղ սպանւեց նաև Արաղալում անուն հանած աւաղակ Ալթանէն, որը պատերազմից ի վեր ներսն էր ստացել և մտել էր կոտորածի Զարդարար զօրքի շարքը: Տղաները այդ օրու կուում տեղեին 8 զոհ:

Օրը միանկուց յետոյ թշնամին քաշուց և այլևս չը վերադարձաւ, նրա տւած զոհը մեծ էր, նա անցաւ ուրիշ կողմ: Ժողովուրդը նաւերով տեղափոխեց անապատ, դա տևեց երկու երեք օր. սարսափն ու նեղութիւնը սոսկալի էր. Լիւմում հաւաքւեց աւելի քան 12,000 ժողովուրդ, ուստիսի պակասութիւնը դժգոհեց, շուտով հացը սպառեց, վերջին շրջանում այնպէս եղաւ, որ իւրաքանչիւրին տալիս էին երկու բուռը ցորեն, որը կրակի վրա բովելով ուտում էին իբրև վերջին օրսպանի: Այս ջրութիւնը շարունակեց մի քանի օր ևս և ուս բանակը յայտնեց:

Սկսած գէպերը թիմարում սրանով չը վերջացան: Բերլիի գայմազամ Զիա բէյի կազմած Զարդարար այս խուժանը, կատարելով մարդկանց և աւերելով վերի թիմարի գիւղերը, ապրիլի 12-ին եկաւ պաշարեց Ալիւրը, թիմարի ծառազարդ՝ ամենամեծ գիւղը, որը ունէր 343 տուն բնակիչ: Բացի տեղական ժողովրդից, մարտի գէպերից ի վեր քաշուել էին այստեղ Բայրակի, Ատնականց, Տրւաշէն գիւղերի ժողովուրդը աւելի քան 350 տնից բաղկացած: Ալիւրում այդ միջոցին կային 160-ի հաճ

կուռղ տղաներ, որոնց զեկավարում էին ալիւրցի Արիստոգորոս Մարգիւս Մարտոսեանը խաւենցի Միհրանը:

Տղաները բաժանւեցին մի քանի խմբերի, զբաւեցին զիւրի մը շանաւոր գիրքերը և սպասեցին թշնամու գալուն: Թշնամին պաշարեց զիւրը արեւածագից քիչ յետոյ և հանդիպելով կրակի սկսեց տաք կախ, որը տեւեց մինչև երեկոյ: Թշնամու ուժը մեծ էր, բայց տղաները կարողացան քաջարար դիմադրել, թոյլ չէ տալով նրան զիւրին մօտենալ: Այդ օրը թշնամին ունեցաւ 17 սպանւած, որոնցից մէկը շաւէցիների Տամբաթ զիւրի Հսէի Կօրճօն էր: Հայերը ունեցան մէկ զոհ, դա խաւենցի Տէր-Կարապետն էր: ●

Գիւղը պաշարողները զիշերը քաշւեցին տաճիկ Մօլլա-Կատում զիւրը և յոյս չունենալով կուռղ Ալիւրը գրաւել, զիմեցին հետեւալ խարդախ միջոցին: Պատրաստեցին մի նամակ և յանձնեցին միլիտաների հարիւրապետ Իսմայիլ աղային. սա յաջորդ ասուտոս նամակը բարձր բռնած եկաւ Ալիւր և նամակը յանձնեց զիւրի առաջաւորներին-Ուես Գիւլամիրին և Արմենակ Զամանիկեանին, յայտարարելով, որ եթէ տղաները զէնքերը վաթ դնեն, Ալիւրին ոչ մի վնաս չի հասնի:

Այս, ժողովրդի մէջ առաջ բերեց մտքերի շփոթութիւն. մի մասը առաջարկում էր զէնքերը յանձնել, միւս մասը հակառակում էր: Տարաձայնութիւնը ծայր տուեց և կուռղ տղաների մեծ մասը զէնքը վերցուց ու զիւրից դուրս եկաւ: Ահա այս միջոցին տաճիկները անարգել լցւեցին զիւրը: Հայերը խաբւեցին. միլիտաներն ու քիւրդերը զիւր մօտն թէ չէ, սկսեցին տղամարդկանց հաւաքել եկեղեցու մէջ: Այս տեսնելով ժողովուրդը փախաւ և տաճիկների ձեռք ընկան 160 մարդ: Գիւղը հնթարկւեց կողոպուտի ու աւերման: Զերբակաւած մարդիկ երկու օր անցին եկեղեցու մէջ փակւած, երրորդ օրը, ապրիլ 15-ին, վաղ առաւօտեան դուրս բերին նրանց եկեղեցուց կապկապած թևերով, քշեցին զիւրից հեռու տառանձին ընկած Եփեսոս-բաղ կոչւած այգին ու յայտնի ձևով բոլորին կոտորեցին:

Ալիւրի աւերման յաջորդ օրը, ապրիլ 14-ին, ջարդարար մի խուման շաւէցիների ցեղապետ Ալի բէկի առաջնորդութեամբ եկաւ Մարմատի վրա. մոլորութիւնը այստեղ աւելի կատարեալ էր:

զաւ: Ռէս Յովհաննէսը հաւատացած իր ծանօթ աւանցի Մա-
նուկին, գնաց Աւանց, ներկայացաւ կոմսէր Շիւքրիին, ստացաւ
նրանից մի զրօշակ, բիրեց կանգնեցրեց գիւղի մէջտեղ, և վրս-
տահացած այդ զրօշակին, առաջարկեց գիւղի մէջ եղող 60-ի
չափ զինւած տղաներին հետանալ գիւղից. և տղաները հեռացան:

Սակայն հէնց որ Ալի բէկը իր մարդկանցով գիւղը մտաւ,
սկսեց պատահած տղամարդկանց բռնել ու լցնել եկեղեցին,
ինչպէս որ եղաւ Ալիւրում: Ժողովուրդը փախաւ. փախան և
մարդկանցից շատերը, ու այդպիսով քիւրդերի ձեռքն ընկան
100-ի չափ տղամարդ, որոնց թուում նաև հաւատացեալ ուսու-
նողներն էին: Սակայն օրը կապկպեցին, տարան գիւղից կէս ժամ հե-
ռու, դէպի արևմուտք ընկած Զաղացի-ձոր կոչւած տեղը և բո-
լորին սպանեցին: Այդ նոյն տեղը բերին ու կոտորեցին նաև
25-ի չափ տղամարդ Զիրաշէն գիւղից:

Ալիւրն ու Մարմետը աւերելուց յետոյ, աւերեցին նաև
շատ գիւղեր, վարի թիմարի ահագին ժողովուրդը շաղ անցան
այս ու այն կողմ, մի մասը գնաց դէպի Աւանց ու Քաղաք, շատ
աղջիկներ ու կանայք առևանգեցին ու դերուցին: այդ բազմու-
թեան մի մասն էլ գնաց զուրա եկաւ մինչև Փիսանդաշտ:

Կտուց անապատը, որը նախկին կոտորածներէ ժամանակ
հազարաւոր ժողովրդի ապաստան էր աւել, այս անգամ մէկ հո-
գի էլ պատասխարել չկարողացաւ. կառավարութիւնը օր առաջ
այստեղ 15 հոգուց բազկացած կօրդօն դրեց. վարի թիմարի
զինւորական ուժը, որ հեշտութեամբ կարող էր այդ կօրդօնը
մէջտեղից վերացնել և կողին բազմաթիւ ժողովրդի ապաստան
դարձնել, այդ չարեց, նրան դեկավար ուժ հանդէս չեկաւ և
այսպիսով հայաշատ վարի թիմարի ահագին ժողովուրդը տոհմալի
տառապանքներ կրեց ու մեծ կորուստներ աւել, տարագիր լի-
նելով այս ու այն կողմ: Իսկ զինւած ուժերից աւելի քան 100 հո-
գի թախառական դարձան թիմարի լեւներում, մինչև որ ոռոսա-
կան բանակը յայտնեց:

Այն միջոցին, երբ Ալիւրում ու Մարմետում շարունակում
էին ջարդերն ու վայրագութիւնները, Բերկրի գաւառի Գործոթ
գիւղում, ուր մի անգամ արգէն, ինչպէս տեսանք, կոտորած ե-
ղաւ, տեղի ունեցան նոր դէպքեր, որոնց մասին այստեղ արժէ երկու

խօսք արձանագրելու

Առաջին կատարածից յետոյ Դիւզով, Ս. Թաթևս, Բեաբա-
բեկ, և Չախմախ գիւղերից բաւականաչափ ժողովուրդ եկաւ
յամբուից Գործոթ, տեղական ժողովրդի հետ կազմելով մի
մեծ բաղժութիւնս Այստեղ եկան խմբակցին նաև աւելի քան
300 աղամարդ, որոնցից 50-ը գինւած էին: Ապրիլի 12-ին շրջա-
կա գիւղերից բաւականաչափ քիւրդեր եկան Գործոթ և սկսե-
ցին հորերում եղած ցորենը հանել, աղաները կրակ բացին նը-
բանց վրա և 10-ի չափ քիւրդեր ապանեցին: Այս տեսնելով, քիւր-
դերը փախան և 10—12 օր Գործոթը միանգամայն հանգիստ
մնաց:

Սաեկայն ապրիլ 24-ին Բերկելի մանդարնայի կօմանդան
Ամար բէկը յանկարծ մի քանի հարիւր միլիւններով յայտնուեց և
սկսեց մի յամառ ու տեսական կոխու Դիւզի կենդանւում զրա-
նում էր եկեղեցին, ժողովրդին վայրագութիւններից ազատելու
նպատակով եկեղեցու շուրջը դանակ 8—10 տների մէջ բացեցին
անցքեր, ժողովուրդը գետնիցին այդ տներէ մէջ, խոկ աղաները
բարձրացան եկեղեցու տանիքը ու սկսեցին այդ տեղից կուել
Թշնամին գրաւելով զիւզի ծայրում գտնուող տները, երեք օր
անընդհատ փամփուշտ փշացրեց, բայց բմբուս աղաներին ընկ-
նէլ չկարողացաւ, ուստի դիմեց հետեւեալ խարբրայական միջո-
ցին: Կօմանդանը կազմեց 3 հերումն շնորհող մի կեղծ հեռագիր և
ուղարկեց աղաներին: Ժիշտ է, աղաները հեռագրին հաւատ չնմա-
յեցին, բայց ժողովրդի մէջ թուլութիւն տալով եկաւ, եղան նաև
հաւատացողներ. ծայր աւել տարածայնութիւնը և գինւած աղ-
դաները մի հարիւր հօգի աղամարդ վերցնելով հեռացան դիւղից:
Ամար բէկը իր նպատակին հասաւ, առանց դիմադրութեան առա-
ջացաւ գէղի եկեղեցին, ժողովուրդը դռները բացեց և այդտեղ
եղող աղամարդիկ, աւելի քան 100 հօգի, նոյն Միլոնանի տան
տուֆ մէկէկ մէկէկ ընկան: Այս տեղի ունեցաւ ապրիլի 27-ին
5 օր անց—մայիս 2-ին հայ կոմաւարները մտան Գործոթ. նը-
բանը տկանատես եղան դիւղիներով շող անցած հրապարակին:

Դ. ԴԻՄԱՆԴՈՒԹԻԵՆՆԵՐԸ ՎԱՐԱԳԻ ՇՈՒՐՁԸ

Վանից դէպի արեւելք, մէկ ժամ հեռու, ցցւած է երկգա-
րաթ Վարագը: Դադաթներից մէկը մեծ է, միւսը՝ փոքր և նրանք

ընկած են այնպէս, որ փոքր գաղաթը, Վանից հայելիս, երևում է դժւած մեծի ֆօնի վրա: Արևելեան բարձր գաղաթը կոչւում է Գալիլէա, իսկ արևմտեան փոքր գաղաթը՝ նաև Շուշանից սար: Երկու գաղաթների մէջ, մեծի կրծքին, գտնւում է վերին Վարազի բարձունքը, որտեղից հիւսիսային և հարաւային ուղղութեամբ բացւում են խորունկ ձորեր: Հիւսիսային ձորի մէջ գրտնւում է Ս. Գրիգորի վանքը, իսկ արևմտեան գաղաթի հարաւային լանջի վրա հարաւ բաղմած է Վարազի վանքը—Վասպուրականի Արծւի բոյնը: Վարազի հիւսիսային փեշերի վրա, մօտիկ Ս. Գրիգորի վանքին, գտնւում են չորս գիւղեր: զրանք են՝ հայաբնակ Կողպանցը ու Դարման-գիւղը, խաղըբնակ Զորովանցը և տաճկաբնակ Զրւանդանցը: Բացի այդ, փոքր գաղաթի արևմտեան փեշերին գտնւում է Շուշանց գիւղը:

Վարազը իր ձորերով, գիւղերով ու վանքերով ներկա Զարդերի միջոցին երկու կարևոր նշանակութիւն ունեցաւ: Նախ՝ այստեղ եկան ապաստանեցին մի քանի հազար ժողովուրդ շրջակա գիւղերից և Հայոց-ձորից, երբ սկսեցին կատարածները, երկրորդն ու գլխաւորը՝ Վարազը հանդիսանալու էր վերկութեան ճանապարհ ու կայան, եթէ Վանը պարտէր և ժողովուրդը ստիպւած լինէր թողնել քաղաքը, այդ էր ճանապարհը, որովհետև Վարազի հիւսիսային և հարաւային լանջերով ձգւում էին Արճակ-Պարսկաստանի և Խօշար-Բաշկալէի գծերը: Օրինակ, 1896 թւի դէպքերին Վանի կառողները առաջնորդութեամբ Պետոյի, Աւետիսեանի և Մարաիկի, քաղաքը թողնելուց յետոյ նախ քաշեցին Վարազ և ապա անցան Պարսկաստան ու ճանապարհին ընկան Եոթորը:

Վարազի այս կրկնակի կարևորութիւնը ի նկատի ունենալով, դեռ Զարդերից առաջ կառավարութիւնը մի երեք տասնեակ ժանդարմներ զրկեց վանքի մէջ. այս ուղղութեամբ միջոցներ ձեռք առան նաև հայերը, ուստի երբ խռովութիւնները սկսեցին, ժանդարմներին մէջտեղից վերացնելու և վանքը տղատելու նպատակով շարժեցին երկու խումբ տղաներ Շուշանց և Կուսուրաշ գիւղից: շարժեցին տղաներ նաև Նոր-գիւղից և ժանդարմները զգալով իրենց նեղ գրութիւնը ապրիլի 7-ի գիշերը, երբ Վանում կռիւն արդէն սկսւել էր, ստանեցին վանքի միաբաններ Արիստակէս ու Վրթանէս վարդապետներին, ինչպէս և

չորս ծառաներին ու փախան: Այս միջոցին արդէն սկսել էր նաեւ Հայոց-ձորի կոտորածը և բազմաթիւ ժողովուրդ, հետապնդւած քիւրդերից, դիմում էր դէպի Վարազ: Վարազը արդէն տըղաների ձեռքին էր և նրանց զեկամարում էր խմբապետ Թորոսը, երբ լուր հասաւ, որ Նոր-գիւղի սահմաններում քիւրդերը կտրել են ժողովրդի առաջը, լուրը առնելուն պէս խմբապետ Թորոսը վերջրեց տղաներն ու հասաւ Նոր-գիւղ. սկսեց կռիւ տըղաների և քիւրդերի մէջ, սպանւեցին քիւրդերից մի երկուսը: միւսները յետ փախան և ժողովուրդը քաշւեց լեռը:

Քաղաքում արդէն կռիւն սկսել էր, Վարազը գտնւում էր տղաների ձեռքում, հարկաւոր էր մաքրել ճանապարհները քաղաքի և Վարազի մէջ, որոնցով կատարւում էին գիշերային երթեկուծիւնները, այդ ճանապարհներից մէկը իրենց ներկայութեամբ խանգարում էին Չորովանց և Զրանդանց գիւղերը. և ահա ապրիլի 12-ին քաղաքից ուղարկւեցին այդ գիծը մաքրելու համար Արմենակ Եկարեանը, Յովսէփ Գույումջեանը և Զաւէն Կորկոտեանը: Աջակցութեամբ Դարման-գիւղի և Կողպանցի գինւած տղաների, յարձակում պործեց Չորովանց գիւղի վրա. տաճիկները այդտեղ մեծ ուժ էին հաւաքել, այդ պատճառով երկուօր շարունակեալ յարձակումները յաջողութիւն չունեցան, բայց երրորդ օրը զիւղը դրաւեց: Սակայն այդ միջոցին Արճախի գիւղերը աւերելով օգնութեան հասաւ Սարայի գայմապտմը գործով ու թնդանօթով. Դարման-գիւղ, Լիւմ, Զաքանց, Սեան գիւղերի ժողովուրդը քաշւեց Վարազ. անհաւասար ուժին տեղի տալով քաշւեցին նաեւ տղաները և Չորովանցը, ինչպէս և Դարման-գիւղը նորից անցան տաճիկների ձեռքը:

Բայց Կողբանցը, Շուշանցը, Ս. Դրիգորի և Վարազի վանքերը մնացին տղաների ձեռքում իրենց պաշարներով, չըջակա գիւղերից ու գաւառներից եկան խմբւեցին այս տեղերը աւելի քան 6000 ժողովուրդ. գիշերային երթեկուծիւնը շարունակեց քաղաքի հետ և Վարազը իբրեւ վանեցու վերջին կայան՝ պահպանեց իր գոյութիւնը:

Այս, ի հարկէ, հանդիստ չէր տալիս Զէւդէտին, այն Զէւդէտին, որը ահա քանի օր հրապարակ էր բերել իր ամբողջ ռազմական կարողութիւնը թնդանօթներով հանդերձ, բայց Վանը ընկճել չէր կարողանում. ուստի որոշեց ինչ գնով էլ լինի,

դռնէ վարագը, այդ կայանը խորտակել: Մի քանի անյաջող փորձերից յետոյ, ապրիլի 25-ին, շաբաթ օր, Հաջի-բէքիւրի զօրանոցից և այլ տեղերից ահազին զօրք շարժեց դէպի Շուշանց գիւղը: Զօրքը բաղկացած էր 300-ի չափ հեծեալ և 1000-ից աւելի հետակ չիթաներից ու միլիաններից, ունենալով իրենց հետ երեք թնդանօթ:

Հայերը նոյնպէս ունէին բաւականաչափ ուժ, բայց նրանք բաժանուած էին երեք տեղ. կողպանց գիւղի և Ս. Գրիգորի վանքի զիւրքերը պաշտպանում էր խմբապետ Յակոբ Պլնկօեանը 50 տղաներով, վարագի վանքի զիւրքերը պաշտպանում էր խմբապետ Թորոսը 250 տղաներով, իսկ Շուշանցը պաշտպանում էր Արճակի ղեկավար Շիրին Յակոբեանը 250 տղաներով: Թշնամու հարւածը ամբողջապէս ուղղւած էր Շուշանցի դէմ:

Դեռ լոյսը չէր բացւել, երբ Շուշանցը պաշտպանող տղաները, նկատելով թշնամու շարժումը, շտապեցին Տրովգեօլ կոչւող դիրքը գրաւելու, թշնամին հէնց այդ դիրքի վրա էլ ուղղեց կըրակը, գիմաղրութիւնը եղաւ շատ կարճատեւ, տղաները մի փոքր կուռելով տեղի տւին և թշնամին գրաւեց դիրքը: Տրովգեօլի անկումը ճակատագրական եղաւ Շուշանցի համար. թշնամին սըրտապնդւած առաջացաւ դէպի գիւղը, երեք թնդանօթները և բազմաթիւ համազարկերը, սումբեր ու գնդակներ էր որ տեղում էին պիւղի վրա. միւս կողմից այստեղ կուռղները չը յայտնաբերեցին այն կարող գիմաղրութիւնը, ինչ որ հնարաւոր էր Ղեկավարող ձեռքը թոյլ գտնեց և շուտով Շուշանցն ընկաւ. տղաները հետզհետէ քաշեցին դէպի վարագ, թշնամին գրաւեց գիւղը և սկսեց տները հրդեհել:

Այս յաջողութիւնից յետոյ թշնամին փորձեց բարձրանալ դէպի վանքը պաշտպանող զիւրքերը, բայց առաջացան տղաները և թշնամուն յետ քշեցին նորից Շուշանց:

Սակայն պարտութիւնը արդէն կիսով չափ կատարւել էր. Շուշանցի անկումը իր հերթին ճակատագրական եղաւ կողպանցի և Ս. Գրիգորի համար: Թշնամու մի մասը Շուշանցը գրաւելուց յետոյ շարժեց դէպի այդ կողմը. Շուշանցի պէս այստեղ էլ դիմադրութիւնը երկար չը տևեց, մի երկու ժամ կուռուց յետոյ տղաները քաշեցին դէպի լեռան բարձունքները և գիւղն ու վանքը ընկան թշնամու ձեռքը ու հրդեհեցին:

Մութը պատեց. ժողովուրդը քաշեց լեռան վերին մասերը. աղաները խմբւեցին վանքի մէջ խորհրդակցելու. այս միջոցին Վարազի լանջերը դեռ աղմկում էին թշնամու համադարկերից. լքումն էր սկսել աղաների մէջ. Ահա այս տպաւորութեան տակ խորհրդակցութեան նստեցին. Փոխանակ ուժերը կենդրոնացնելու և բոլոր թափով կորցրած կարևոր դիրքերը նորից վերագրուելու, այլևայլ առաջարկութիւններ արեցին, համաձայնութիւն չը կայացաւ նրանց մէջ. այդ օրւա անյաջողութիւնը և Շուշանցից անկումը իր նւաճումներն էր գործել, և խորհրդակցութիւնը հետեանքի չը հասցրեց. Շուտով կէտ դիշեր եղաւ, թշնամին քաշեց, ճանապարհը դէպի քաղաք ազատեց, և ահա աղաների մի մասը բռնեց քաղաքի ճանապարհը, նրան հետեւեց ժողովրդի մի մասը. Այս արդէն Վարազը թողնելու և նրա անառիկ դիրքերը պարսկեւ սկիրզն էր. ժողովրդի մի մասն էլ ֆնացեալ աղաների հետ քաղաք իջաւ յաջորդ գիշերը. և թշնամին եկաւ վանքը գրաւեց ու ապա հրդեհեց, օրից յետոյ Վարազի վերին բարձունքներում ինչպէս և Աստղկան-բերդ կոչւած տեղում դեռ աղաներ ու ժողովուրդ կային, որոնք մի երկու օր անց նոյնպէս իջան քաղաք. Այսպիսով ընկան շրջանները, ընկճւեցին այս ու այն գաւառում, այս ու այն գիւղում բռնկւած զիմազրութիւնները, ընկաւ նաև Վարազը—Վանի այդ ամբուսութիւնը և վերջին կայանը իր անառիկ դիրքերով, և բոլորը համախմբւեցին Վան, որը յամառ կերպով դեռ շարունակում էր իր մարտը. համախմբւեցին ընդհանուր ու միացած ուժերով յայտնադործելու այն կորովը այն հերոսական պայքարն ընդդէմ տաճիկ կռաւարութեան և այն յողթմանակը, որ տարաւ Վանի հայութիւնը այնպէս պատառով, այնպէս վեհօրէն:

ՎԱՆԻ ՀԵՐՈՍՄԱՄԱՐՏԸ

Նախքան Վանի հերոսամարտին անցնելը կարևոր է ծանոթանալ քաղաքի գիրքի, կազմութեան, ազդարնակութեան յարաբերական թւի և բաղմական կողմերի հետ, որով միայն կարելի է գաղափար կազմել այն կարող գիմադրական ուժի մասին որ յայտնադործեց Վանի հայութիւնը ապրիլեան կռիւների ժամանակ:

Վանը բաղկացած է երկու մասից, մէկը նրանցից կոչւում է Քաղաք, միւսը Այգեօտան: Քաղաքը ընկած է գէպի արևմուտք—լճի կողմը, իսկ Այգեօտանը գէպի արևելքը: Քաղաքը իր դիրքով փոքր է, թրուսականութիւնից զուրկ, տները կայած են միմիանց, փողոցները նեղ են ու անկանոն, բայց լայստեղ են զանաւում շուկան, պետական հիմնարկութիւնները և զինուորական մթերանոցը:]

Այգեօտանը ընդհակառակն ազատ է ու փռած, տները օժտւած են պարտէզներով ու այգիներով, փողոցները անհամեմատ կանոնաւոր են ու ընդարձակ: Այստեղ առանձնապէս աչքի է ընկնում մի լայն ու երկար փողոց, որը Քաղաքից սկսած կրտում անցնում է Այգեօտանը իր ամբողջ երկարութեամբ, և որի երկու կողմերում բուսած պարթև բարդիներն ու ուռիները հաճոյք են պատճառում անցորդին: Այս փողոցը ընդհանուր անունով կոչւում է Սղգայի ջաղդա, բայց տարբեր մասերը տարբեր անուններ ունին: Փողոցի մէջտեղ ընկած է մի փոքրիկ խաչածե հրապարակ, այդ մասը կոչւում է Յաչ-փողան կամ Յաչ-փողանի հրապարակ: Այգեօտանը իր բուսականութեամբ, օդով ու ջրով գէպի իրենն է քաշել ժողովրդի մեծ մասը, մանաւանդ ունեւոր մասը, որը ընտրել է այդտեղը իր բնակութեան վայր:

Բաղաքը հիւսիսային իր ամբողջ երկարութեամբ պատնէշ-
աւած է պատմական Շամիրամի սեպածե ժայռերով կամ բերդով
խիկ մնացեալ կողմերից պաշտպանւած էր հինաւուրց պարիսպ-
ներով, որոնց հետքերը մնում են այժմ. Թաւրիզի դռան կամ ա-
րեւելեան ճակատի վրա միայն պարիսպը դեռ կանգուն է:)

Այգեհատանը նոր է, նա պարիսպներ չունի, ունենալու
կարիք էլ չի զգացել, նրա շրջապատը կազմում են այգիներ,
պարտէզներ ու ծառաստաններ: Հիւսիսային կողմից միայն նա
ունի մի բնական պատուար, մի փոքրիկ լիւնաշղթայ, ուր զբա-
սւում են նշանաւոր Զմդմ-մաղարան և Մըհէրի-դուռը: Այստեղ
գտնւում են նոյնպէս Ակոբի տաճիկ զիւղը և Ակոբի մատուռը:

Երկու քաղաքամասերը միմիանցից բաժնւած են մի ամա-
ռի տարածութեամբ, ուր գտնւում է Հայկավանք թաղը՝ առաջ
քաղմահայ, այժմ կիսաւեր վիճակում:

Վանը ունի 41,000 բնակիչ, որից 23,000-ը հայեր են իսկ
18,000-ը մահմեդականներ:

Քաղաքում ապրում են 3000ի չափ հայեր և 1000ի չափ մահ-
մեդականներ, ընդամենը 4000: Մնացեալ ազգաբնակչութիւնը ապ-
րում է Այգեհատանում, Հայկավանքում, Կլոր-ապրում, և առանձ-
նացած Շամիրամի թաղում:)

Պէտք է յիշել, որ Քաղաքից տեղի ունի շարունակ ար-
տաքալթ, գաղթում են թէ հայերը և թէ մահմեդականները:
Հայերը գաղթում են Այգեհատան, իսկ մահմեդականները դիւա-
ւորապէս Շամիրամի թաղը:

Այգեհատանում հայերը բռնած ունին արեւելեան մասը, որ-
տեղից դէպի Վարազը բացւում է մի ընդարձակ տափարակ, իսկ
մահմեդականները արեւմտեան մասը, օրինակ, չնչին բացառու-
թեամբ զուտ հայաբնակ թաղեր են Արաքը, Նորաշէն և Յանկոյս-
ներ կոչուող թաղերը՝ իրենց մի շարք թաղամասերով: Արաքը
ունի մի ընդարձակ հրապարակ շրջապատւած խանութներով,
որը կոչւում է Աքարուց հրապարակ. սա Քաղաքի շուկայից յի-
սոյ Վանի երկրորդ բանուկ շուկան է: Աքարուց հրապարակից
հիւսիսային ուղղութեամբ մինչև Խաչ-փողանի հրապարակը ձգ-
ւում է մի ընդարձակ փողոց, որը կոչւում է Նալբանդ օղլու
փողոց կամ փողան: Այս փողոցից դէպի արեւմուտք գտնւում են
մահմեդական կենդրոնական թաղերը, բայց փողոցի վրա գրաւ-

ևող շարքում մեծ մասամբ ապրում են հայեր, այնպէս որ այս փողոցում սկսւում է երկու ժողովրդի գրացիութիւնը կամ խառը բնակութիւնը: Պառքբնակ են նաև ղէպի հիւսիս գտնւող Նորշէն և ղէպի հարաւ գտնւող Կլոր-դար թաղերը: Այս թաղերում ընդհարումներ ժամանակ տեղի են ունենում համախմբումներ, հայերը քաշւում են հայկական թաղերը իսկ մահմեդականները՝ մահմեդական թաղերը, և ընդհարումների գիծը կադմում են այդ մաքրւած շրջանները: Մասնաւորապէս Կլոր-դարում, ուր ապրում են մեծ մասամբ մահմեդականներ, ընդհարումների ժամանակ հայեր բոլորովին չեն մնում: Նոյնը տեղի է ունենում նաև Նորշէնի, Ս. Յակոբի թաղամասում:

Այգեհտանի պլանոր փողոցը, որ ձգւում է մինչև Քաղաք, ընդհարումների ժամանակ իր արեւելեան կէս երկարութեամբ գտնւում է հայերի ձեռքում, իսկ արեւմտեան կէս երկարութեամբ, ձգւելով տաճկական թաղերի միջով, մնում է տաճիկների կամ կառավարութեան ձեռքում, և շնորհիւ այս հանգամանքի, յարարութիւնը Քաղաքի և Այգեհտանի մէջ խռովութիւնների ղէպը հայերի նկատմամբ միանգամայն ընդհատւում է:

Հայաբնակ մի թաղը Հայկականք անունով, որը ինչպէս տեսանք, գտնւում է Քաղաքը և Այգեհտանը բաժանող ամայի տարածութեան վրա, տաճկական թաղերի արեւմտեան ծայրում, խռովութիւնների ժամանակ մօտ գտնւելով Քաղաքին, քաշւում է այդտեղ, և պէտք է ասած, այս թաղը դուրի պաշտպան չելու միջոցներից, իւրաքանչիւր ջարդի ժամանակ եղել է առաջին տուժողը և աստիճանաբար դատարկւել ու ամայացել է:

Կայ մի թաղ ևս բոլորովին մեկուսացած, դա Քաղաքից ղէպի հարաւ-արեւելք ընկած Շամիրամ կոչւող թաղն է, որը դուր տաճկաբնակ լինելով, ջարդերի կամ կռիւների ասպարէզ չի դառնում:

Ինչպէս տեսնում ենք, Այգեհտանի հայկական թաղերը արեւմտեան և հիւսիս-արեւմտեան կողմերից շրջապատւած են տաճկական թաղերով, իսկ հարաւային, արեւելեան, հիւսիս-արեւելեան կողմից ազատ են տաճիկ ապգաբնակութիւնից: Անշուշտ այս հանգամանքը դրդել է տաճիկ կառավարութեանը հայկական թաղերի այս բաց թիկունքում ունենալ զօրանոցներ: Այսպէս,

№ 3.

Թուրք ժողովուրդը չի մասնակցեր կոռւնկերուն:

1. Սահակ պէյի դիրքին վրա պայթուող թնդանօթի գնդակներէն մէկը միայն յաջողած է ձեռքով շինւած պատնէշը փլցնել և փոշի առաջացնել: Մեր նոր ուժերու հասնելով, թշնամին հոն սկսաւ դադրեցնել կրակը իրմէ 4 կորուստներ տալով:

2. Խաչ-փողոցի կռուող թուրքերը իրենց դիրքերը վառելով հեռացան:

3. Ապօյի դիրքին մէջ սպանեցինք 1 թուրք:

4. Սէօնքերու դպրոցի թրքական դրօշը վար տօնք:

5. Այրձ-օղլու դիրքին վրա յառաջացող միլլիաններ շատ կորուստներ տւած են Հաջի-բէքրի ղալայէն արձակուող թնդանօթի գնդակներէն:

6. Համուղ աղայի դրան առջև թուրք մը սպանեցինք:

7. Փոս թաղի մէջ սպանեցինք 3 միլլի:

8. Մեր ընկերները հազարաւոր գնդակներուն կը պատասխանեն միայն մէկ գնդակով:

Այս ազդն էլ միւսների պէս կայծակի արագութեամբ ձեռքէ ձեռք անցաւ և նոր խանդավառութիւններ առաջ բերեց:

Եւ այսպէս, մի շարք յաջողութիւնների ծանուցումներով, դիրքապահ տղաների արամադրութեան բարձրացումով և ժողովրդի խանդավառութիւններով, հանգերձ ֆանֆարի ողևորիչ նւագներով կռւի առաջին օրը, ապրիլի 7-ը, բոլորեց իր շրջանը և մութը արդէն պատել էր, երբ բոլոր դիրքերն ուղարկեցին զինւորական մարմնի հետեւալ ազդը:

Ընկերներ!

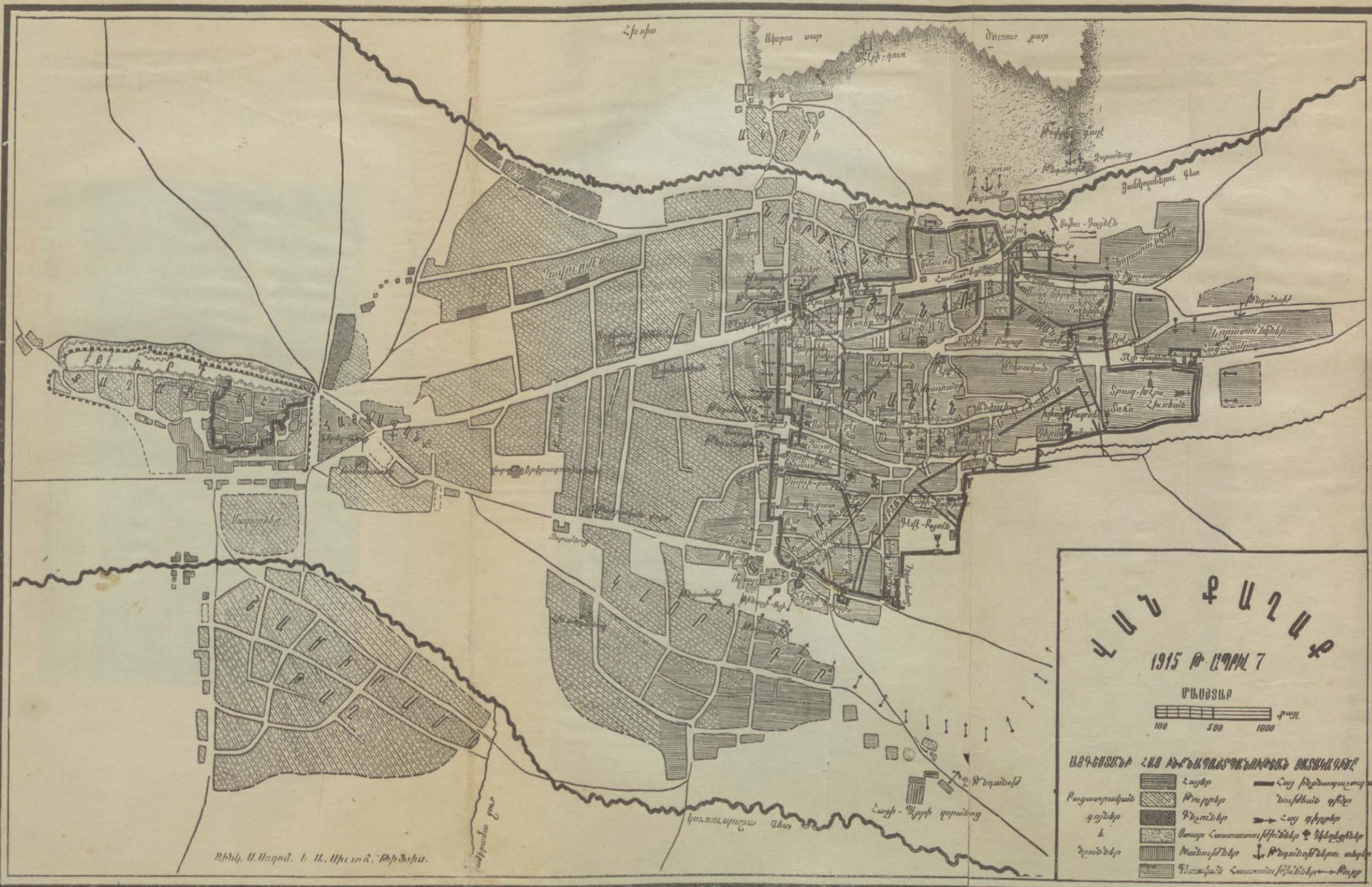
Թնդանօթի ուժերէն ցարդ վնասւած են միայն անդէնները: Անդէնները ապահով տեղեր դրէք:

Արի եղէք, արդէն ամէն տեղ յաղթութիւնը մերն է:

Դիշերւան անունն է «ցորեն»:

Բարեններով Զին. Մարմին

Այսպիսով կռւի առաջին իսկ օրը վերջացաւ մի շարք յաղթութիւններով, զէնքին փարող ժողովրդի հաւատը զէպի իր ուժերը ամրապնդեց:

նաստանից, որ գտնուում էր շրջագծի հարսւային կողմում, Նախրի փողոցի վրա և վերջանում էր Չարչի Բաղդոյի զիրքով(*), կենդրոն ունենալով Արարուց հրապարակը, որի սլառճառով էլ շրջանը կոչւում էր Առաջին կամ Արարուց շրջանը: Այստեղ հաստատուեցին հետևեալ 16 զիրքերը իրենց խմբերով, խմբապետներով ու շրջանապետներով:

Շ Ր Ջ ա ն ա պ ե տ ն ե Ր

Նշան նախանդեան

Կարապետ Սարուխանեան

N	Դիրք	Ճմրագետ
1.	Մանդարուսի մէջա	Մինաս Պալօեան
2.	Ճալիկեանի տուն	Չոչաղա Սալախեան
3.	Պօլէկեանի »	Տիգրան Պնէեան
4.	Դհէրցի Սարգսի »	Նշան Ռէս-Մէլիքեան
5.	Եաղկուրեանի »	Տիգրան Նօրտուզցեան
6.	Դհէրցի Ներսոյի »	Տիգրան Դհէրցեան
7.	Սալօյի սրճարան	Ղևոնդ Ժամկոչեան
8.	Պատուրի փուռը	Դաւիթ Զրաղապալանեան
9.	Տէր Մկրտչեանի տուն	Արտաշէս Հիւսեան
10.	Աշոյի Սրճարան	Տիգրան Չթչեան
11.	Փօթիկեանի տուն	Նազարէթ Սապունջեան
12.	Կօլօտ Դաւթի »	Եղիա Բօյաջեան
13.	Կարթալեանի »	Դաւուստ Միրիջանեան
14.	Ֆարկուղաղեանի »	Արմենակ Առեղցեան
15.	Մխակեանի »	Ասոմ Սապունջեան
16.	Չարչի Բաղդոյի »	Թադէոս Պճիկեան

Արարուց հրապարակի վրա նշանաւոր դեր խաղում էին Դհէրցի Սարգսի, Դհէրցի Ներսոյի և Եաղկուրեանի զիրքերը, որոնք մեծապէս փառել էին ուսման ճիշդ: Այստեղ գործում էին թշնամու չորս գլխաւոր զիրքերը:

Դրանք էին.

1. Արարուց հրապարակի ուստիկանատունը կամ մարքեաղը:

*) Դիրքերը կոչւում էին այն մարդկանց անուններով, որոնց անուններով հաստատուած էին:

որը շատ ուժեղացւած էր:

2. Արարուց զպրօքը, ուր կուի նախընթաց օր կառավարութիւնը զօրք դրեց:

3. Արարուց եկեղեցին, որը անցաւ թշնամու ձեռք զպրօքի հետ միասին:

4. Կլոր-դարի թաղը, որաեղից շարունակ հարւածում էին երկու թնդանօթներ: Այդ թնդանօթներից մէկը յետոյ փոխադրւեց եկեղեցու բակը:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Այս շրջանը կազմելով առաջին շրջանի շարունակութիւնը, սկսւում էր Փիրումեանի տանից և վերջանում էր Սիմօն Թէրլէմէզեանի դիրքով. ընդգրկելով իր մէջ Արարուց հրապարակից եկող Նալլանդ-օղլու փողոցը իր երկարութեամբ և Սաչ-փողանի հրապարակը իր շրջապատով: Այստեղ հաստատուեցին հետեւեալ 18 դիրքերը իրենց խմբերով, խմբապետներով ու շրջանապետներով:

Շրջանապետներ և օգնականներ

Փանոս Ժամկոչեան
Ռուբէն Իսրայէլեան
Գարեգին Ոսկերիչեան
Նշան Ժամազործեան

№	Դիրք	Խմբապետ
1.	Փիրումեանի տուն	Ղաուար Արշակ
2.	Փօլիս Աբօյի »	Մանուկ Պարսամեան
3.	Չաչալ Միրզի »	Ղահան Հաջազործեան
4.	Սուլաթիչեանի »	Չոչաղա Ալամկալամեան
5.	Նաթանեանի թութլուղ	Եփրեմ Զրքաշխեան
6.	Սահակ Բէյի տուն	Արամ Բուռնաղեան
7.	Թովմաղեանի »	Արամ Շալջեան
8.	Փալէի սրճարան	Արճէշցի Գնէլ
9.	Մաքսապիտեանի »	Նշան Աղանիկեան
10.	Դալիկեանի »	Արմենակ Ժամազործեան
11.	Եւալուեանի »	Յովհաննէս Ղաղարեան

12. Նորամիրեանի	»	Սօլկար Տիգրան
13. Սմաարեանի	»	Արմենակ Սարգիսեան
14. Օթէլ (հիւրանոց)		Յովհաննէս Աշէնան
15. Նալբանդեանի	»	Մարտիրոս Կօթօեան
16. Սառաջեանի	»	Կամսար Բայլեան
17. Սիմօն Թէրլէմէզեանի տուն		Դաւիթ Զաւուշ
18. Մուհասարաջեանի	»	Վարդան Պանտիկեան

Այս շրջանում առաջնակարգ դեր խաղում էին Փօլիս Աթո-
քի, Սահակ-բէյի, Թովմազեանի և Մաքսապետեանի դիրքե-
քը։ Սրանց և սրանց շարքի դիրքերի դէմ գործում էին.

1. Տաճկական կենդրոնական մեծ թաղը մի շարք դիրքե-
քով ու մէկ թնդանօթով, այստեղ աչքի էին ընկնում Թօփալ
Պօջայի և Համդէյի դիրքերը։

2. Անգլիական հիւպատոսարանը, որը գտնւում էր փողոցի
արեւելեան շարքի վրա, Ճիտէչեանի երեք յարկանի տան մէջ,
հայերի շրջանում, ուր ամրացել էին 30-ի չափ ժանդարմներ։

Սաչ-փողանի հրապարակի վրա, որը հանդիսանում էր դըլ-
փաւոր թաղերի հանգույցը և միևնոյն ժամանակ երթևեկութեան
գլխաւոր վայրը, դեր խաղացին Նալբանդեանի երկու յարկանի
մեծ տունը՝ Օթէլը։

Սրանց դէմ գործում էր նախ հեռագրատունը, հեռագրա-
տունը հրդեհելուց յետոյ սկսեց գործել նրան կից փառատկներ
և Շահրաղլեանի տան մէջ դրւած մէկ թնդանօթ։

Առաջ բերած այս երկու շրջանները հանդիսացան խոշոր
փոխների վայր, որովհետև նրանք կազմում էին հայ և տաճիկ
գլխաւոր թաղերի շփման գիծը։

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Այս շրջանը սկսում էր Զրւանդանի տանից և վերջանում
էր Շաղոհանի դիրքով, ընդգրկելով իր մէջ Շանօյի-դարը, Փո-
թաղը, Շան-թաղը և Սէրանի թաղը, սրանք կազմում էին Նօր-
շէնի այն թաղամասերը, որոնք զիմադրում էին Նօրշէնի
տաճկական թաղամասերին և Յանկոյանների գետի միւս կող-
մում ընկած Սև-քոյի և Ակոբի տաճիկ դիւղին։

Այստեղ հաստատուեցին հետևեալ 20 դիրքերը իրենց խմբե-
քով խմբակներով և շրջանապետներով։

Շրջանապետներ և օգնականներ

Մեկքեսէթ Էյնաթեան

Մխաղ Սիմոնեան

Յովհաննէս Մանուկեան

Վարդան Գասպարեան

№	Դիրք	Խմբապետ
1.	Զրւանդեանի տուն	Քէրիմ Զաւուշ
2.	Թէրլէմէղեանի »	Վահան Գալլեան
3.	Թորգոմեանի »	Մկրտիչ Փէհրիզեան
4.	Վզլղեանի »	Ողմեցի Համբարձում
5.	Բէրբէրեանի »	Ղևոնդ Արուսալաքեան
6.	Գուլումջիբաշեանի »	Յովհաննէս Սարգսեան
7.	Եղիկեանի »	Ներսէս Մարտիրոսեան
8.	Մալաղեանի »	Սահակ Փոխսրարեան
9.	Թօփալ Օհանէսի »	Աւետիս Մարկոսեան
10.	Շմաւոնեանի »	Ղևոնդ Ղազարեան
11.	Բուռնութեանի »	Արամ Շալջեան (ուսուցիչ)
12.	Թուրօեանի »	Վահան Սօսօեան
13.	Կատաքչեանի »	Պետրոս Ռուբէնեան
14.	Մրտեանի »	Մկրտիչ Մանուկեան
15.	Տնգլշօեանի »	Եղիշէ Վարդանեան
16.	Սանօեանի »	Սենեքեբիմ Սանօեան
17.	Իսոյի »	Դասալար Մկրտչեան
18.	Մրտեանի »	Միհրան Մուսօեան
19.	Խրիմեանի »	Յովհաննէս Զասպարեան
20.	Շաղօեանի »	Կարապետ Պարիկեան

Այս շրջանում կարեւոր հանդիսացան.

1. Զրւանդեանի և Վզլղեանի դիրքերը, որոնց դէմ գործում էր կառավարութեան ձեռքն անցած Փէռերի դպրոցը մէկ թնդանօթով:

2. Շմաւոնեանի դիրքը, որի դէմ գործում էր տաճիկները Լաւանդ-օղլու դիրքը:

3. Շաղօեանի դիրքը, որի դէմ երբեմն գործում էր Սեքոսյում դրւած մէկ թնդանօթ:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Այս շրջանը սկսում էր Չանօեանի տանից և վերջանում էր Չանթիկեանի դիրքով, ընդգրկելով Յանկոյանների հրախա-արե-
լեան թաղամասը, որը կոչւում է Դարի-գլուխ, և Չավուշբաշի
թաղը: Այստեղ հաստատուեցին հետևեալ 9 դիրքերը իրենց խմ-
բերով, խմբապետներով և շրջանապետներով:

Շրջանապետներ և օգնականներ

Գալուստ Տանձօեան

Կարապետ Տէր Յարութիւնեան

№	Դիրք	Խմբապետ
1.	Չանօեանի տուն	Եղիշէ Նալբանդեան
2.	Ամիրխանեանի »	Ոգմեցի Յովսէփ
3.	Մանասէրեանի »	Աբէլ Յարութիւնեան
4.	Շահրէնդէրեանի »	Մկրտիչ Մկրտչեան
5.	Շէկօեանի »	Մարգար Հիւսեան
6.	Աղանիկեանի »	Ռուբէն Հիւսեան
7.	Շիրօեանի »	Պօղոս Կօթօեան
8.	Տէր Խաչատրեանի »	Էրզրումցի Սարգիսեան
9.	Չանթիկեանի »	Ոգմեցի Վարդան

Այս շրջանում կարևոր դեր ունեցան գլխաւորապէս երկու
դոյզ դիրքեր, զրանք էին Շահրէնդէրեանի, Ամիրխանեանի, Տէր-
Խաչատրեանի և Շիրօեանի դիրքերը: Սրանց գէտ գործում էր
Թօփրադ-կալէի զօրանոցը բազմաթիւ քիւրդերով, զինւորներով
և երկու թնգանօթով: Երբեմն յարձակումները կատարւում էին
բուն թափով ու յետ մղում, մասնաւորապէս Շահրէնդէրեանի
դիրքը, որը հսկում էր Յանկոյանների գետի կամրջի ու Թօփրադ-
կալէի զօրանոցը տանող ճանապարհի վրա, մեծ ուժակոծու-
թեան երթարկեց և մէկ անգամ էլ թշնամու ձեռքն անցաւ: Այս
Դիրքի զիմաց, գետի միւս ափին գտնւում էր Յանկոյանների հիւ-
ղեցին, զոյրոց և գերեզմանատունը, որոնք գտնւում էին թշնա-
մու ձեռքին:

ՀԻՆԿԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Այս շրջանը սկսւում էր Բրէշցեանի տանից և վերջանում

էր Տրճօեանի դիրքով, ընդգրկելով իւր մէջ Թաղա-քեհաբէզ կոչ-
ւող թաղը մի շարք այգիներով: Այստեղ հաստատուցին հետեւեալ
4 դիրքերը իրենց խմբով, խմբապետներով ու շրջանապետներով:

Շ Ր Ջ ա ն ա պ ե տ ն ե Ր

Նաղարէթ Բուռնութեան

Յակոբ Բաղիկեան

№	Դիրք	Խմբապետ
1.	Քրէշցեանի տուն	Արճէշցի Կարապետ(քաւոր)
2.	Դալի-Բաթմանի »	Մանգանցի Զաքօ
3.	» »	Յովհաննէս Արամեանցեան
4.	Հացհամրողեանի »	Ոզմեցի Մանուկ
5.	Դըրաղ-Պէրօյի »	Գեաւարցի Բաղդասար
6.	Աղւանեանի »	Կանգնարցի Գարբէլ
7.	Հիւսեանի այգին	Յ. Բաղիկեան
8.	» »	Արմենակ Կաղապեան
9.	Տրճօեանի »	Աւետիս Թոշունեան

Այս շրջանում կարևոր դիրքեր հանդիսացան Հացհամրող-
եանի, Դալի-Բաթմանի, Դըրաղ-Պէրօյի և Հիւսեանի դիրքերը,
որոնք զիմադրում էին նոյնպէս Թօփրաղ-կալի դօրանոցին, շա-
րունակ կրելով թնդանօթի հարւածներ և զիմադրելու էին դաշ-
տի կողմից սպառնող խուժանին:

ՎԵՑԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Այս շրջանը սկսւում էր խիաք Բարսեղի տանից և վերջա-
նում էր Հաջի Մալխասի դիրքով, ընդգրկելով իւր մէջ Աւօյի-
դաքը, ուր գտնւում էին գերմանական և ամերիկեան շրջանակ-
ները, և Միրաւի-Հաղը կոչւող թաղը: Այստեղ հաստատուցին
հետեւեալ 4 դիրքերը իրենց խմբերով, խմբապետներով ու շրջա-
նապետներով:

Շ Ր Ջ ա ն ա պ ե տ

Ռափայէլ Տէր Խաչատրեան

№	Դիրք	Խմբապետ
1.	Խիաք Բարսեղի տուն	Տիգրան Պլթեցի

2. Սօլախեանի	»	Յակոբ Կանտարեան
3. Տէր Քաչատրեանի	»	Աւետիս Կանտարեան
4. Հաջի Մալխասի	»	Մամթէոս Տ.Յովհաննէսեան

Այս շրջանը հսկում էր գէպի վարագ ձգող տափարակի վրա, ուր սակայն խոշոր դէպքեր տեղի չունեցան:

ԵՕԹԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Այս շրջանը սկսում էր Միբաւի-չաղբից և վերջանում էր Մանգարուռի մէջալով. այստեղ հաստատուցին գլխաւորապէս հետեւեալ 3 ուժեղ զիրքերը իրենց խմբերով, խմբապետներով ու շրջանապետներով:

Շրջանապետներ և օգնականներ

Ալէս Պարսամեան

Գրիգոր Բաղիկեան

Միհրան Սուսանեան

№	Դիրք	Խմբապետ
1. Բաշօյի	տուն	Մեղքոն Գասպարեան
2. Ասլէյի	»	Միհրան Զինօեան
3. Այիճ օղլու	»	Լօրթօյի Յարութիւն

Այս երեք զիրքերը ունեցան մեծ դեր. նախ դաշտի կողմից կային ազատ մուտքեր, որտեղից կարող էին տեղի ունենալ խուժումներ. այդ խուժումների դէմ գործելու էին նրանք. սակայն նրանք գլխաւորապէս գործելու էին Հաջի-բէքրի զօրանոցի դէմ, ինչպէս և գործեցին: Հաջի-բէքրի զօրանոցը համարում էր վանի զօրանոցներից ամենամեծը: Այդ տեղից գործում էին շարունակ երկու թնդանօթներ, այդտեղ ամրացած էին 600-ի չափ զօրքեր ու միլիսաներ: Սկզբի օրերում թշնամին իր գլխաւոր ուժերը կենդրոնացրեց այս երեք զիրքերի դէմ, աշխատելով ներս խուժել հայկական թաղերը, այս հանգիպեց ուժեղ դիմադրութեան, որի պատճառով էլ յիշեալ զիրքերը ստացան Դարդանէլ և Պում-կալէ անունները:

Այսպիսով 79 զիրքեր Մանգարուռի մէջալից սկսած տա-

ըստ լինելով գէպի Արարուց հրապարակը, նախանդ օգլու փողոցով մինչև Սաշ-փողանի հրապարակը, այդտեղից Փոքր-քեանդըչիով ու նորէն թաղի միջով դէպի Յանկոյանների գետը, ապա Չաւուշ-ըստիով ու Թաղա-քեանդիցով մինչև Աւոյի-դաքը և Միրաւի-չաղրով, ենի-մահլաով մինչև Մանկարուտի մէջան կազմեցին մի ամուր պատնէշ, մի կողմ շղթայ, որը դիմադրելու էր ահաւոր գրոհին, որը գնում էր նախագործելու ինքնապաշտպանութեան նախական գաղափարը:

Կռիւների այդ եօթ շրջաններից պատ կաւ և մէկը, որը ամենից շատ հողա էր պատճառում հայերին, դա Համուզ-աղայի գորանոցն էր, որը գտնւելով Յանկոյանների թաղի կեդրոնում, պաշտպանողական օղակի մէջ, համահաւասար գրադեցնում էր ամենքին:

Համուզ-աղայի գորանոցին մօտիկ գտնւում էին երեք տաճկական մեծ տներ, որոնք հանդիսանում էին գորանոցին աջակից գիւրքեր:

Ահա այս գորանոցի և նրան աջակից երեք տների գէժ գործելու համար սրչեցին հետեւեալ գիւրքերը:

1. Մաղօեանի, Տիկեհանի և Բալաքեանի գիւրքերը՝ հարաւից:
2. Զիչօեանի գիւրքը՝ հարաւ-արեւմուտքից:
3. Փիլաւեանի և Սորէնեանի գիւրքերը արեւմուտքից:
4. Շաղօեանի և Յրիմեանի գիւրքերը՝ հիւսիսից:
5. Դօղօեանի գիւրքը՝ հարաւ-արեւելքից:

Այս 9 գիւրքերը գորանոցը հրդեհելուց յետոյ դադարեցին

Լ գործելուց:

Ինչ էր ներկայացնում Այգեւստանի հայ ժողովրդի մարտական ուժը այդ անհաւասար կռուում, ահա այն հարցը, որ անշուշտ կը տայ հետաքրքիր ընթերցողը:

Այդ ուժը, պիտի տեսնեք, ընդհանուր առմամբ մեծ չէր և միանգամայն անբաւարար էր մի այդպիսի կռիւ մղելու համար: Սակայն չէ պիտի մոռանալ այն հանգամանքը, որ յաճախ խնդիրները վճռւում են ոչ թէ ուժերի քանակով, այլ որակով: Այդեւստանի հայ ժողովուրդը վարում էր գոյութեան կռիւ, դա՛ մոկկեան սրի պէս կախած էր նրա գլխին ջարդի ոչլուականը, մահը անխուսափելի էր, ուրեմն ինչու չընտրել պատուաւոր մա-

Տեղի:

հը: Կար մի այլ հանգամանք. զարաւոր ստրուկ ոտի էր, կանգ-
նել, նա անօրինակ լուսթեամբ քամիկ էր համբերութեան բա-
ժակը, քամիկ էր մինչև յետին կաթիլը, ու մէկէն ըմբոստացել
էր ու զէնքի դիմել, արդեօք նա հեշտութեամբ ցած զննելու էր
այդ զէնքը, ի հարկէ ոչ, և ահա հերոսութեան մղող այդ հան-
գամանքը հրաշքներ գործեց:

Ապրիլի սկզբում, երբ կախը պայթեց, Ալեքսանտրում հաշ-
ուում էին կազմակերպական ու մասնաւոր զէնքերի:

1. Հրացաններ՝ մօսինի, մաուզէր, մօզել, այնպի ու բեր-
քան 200 հատ 70,000 փամփուշտներով:

2. Ատրճանակներ՝ տասն հարւածեան մաուզէր 300 հատ,
40,000 փամփուշտներով:

Ատրճանակներ՝ այլևայլ տեսակի 200 հատ, 20,000 փամ-
փուշտներով:

Ընդամենը 700 զէնք 130,000 փամփուշտով:

Կուի ընթացքում գնալով այդ թիւը մեծացաւ, նոյնիսկ
Ֆրինապատկեց, ինչպէս այդ կը տեսնենք յետոյ, և այդ շնոր-
հիւ նրա, որ պաւտոսները ընկճելով զինւած խմբերը ժողովրդի
հետ միասին թափուցին քաղաք. բայց կուի սկզբում այդ էր
ժմբոստացած հայ ժողովրդի սպառնական ուժը, և այդ ուժով էր
որ նա նետուեց կուի մէջ:

Սակայն մասսայական կուի մղելու և յաղթանակ տանելու
համար բաւական չէր միայն զէնք, սպառնալիք և կռուող ու-
ժեր ունենալ, այլ ամենագլխաւորը հարկաւոր էին զործը ղեկա-
վարող մարմիններ, զրա հետ միասին գիտակցութիւն ու կար-
գապահութիւն. իսկ այդ փառաւոր կերպով հրապարակ բերեց
զէնքին գիմող վանի հաշտութիւնը:

Ար րոպէ մոռացուցին մանր խնդիրները, լոեցին կուսակ-
ցական ու նման հարցերը և բոլորը-բոլորը եկան խմբեցին
ինքնապաշտպանութեան զործի շուրջը և ընտրեցին պատասխա-
նատու մարմիններ:

Նախ կոչուեց մի պատասխանատու զինւորական մարմին,
որը յետոյ կոչուում էր նաև «Ալեքսային ինքնապաշտպան մար-
մին», ինչպէս և շտաբ:

Զինւորական մարմնի սկզբնական անդամները ընտրուեցին
երեք հոգի:

Դրանք էին՝

1. Բօլղարացի Գրիգորը,
2. Կայծակ Առաքելը,
3. Արմենակ Եղարեանը,

Երեքն էլ փոճառու մարտական ուժեր՝ առաջին երկուսը Դաշնակցականներ, երրորդը ռամկավար:

Զինուորական մարմնի մէջ հրաւիրւեցին գործելու նկարիչ Փանոս Թէրլէմէզեանը, որը եռանդուն գործողներից մէկը եղաւ: Նաեւ զանազան աշխատանքներ կատարելու համար հետեւեալ երիտասարդները:

1. Հմայիակ Մանուկեան	4. Հրանդ Գալիկեան
2. Յովհաննէս Մխիթարեան	5. Կարապետ Աճէմ-Սաչօեան
3. Արմենակ Փոխանեան	5. Գարրիիկ Սէմէրճեան

Զինուորական մարմնի անբաժան ու հեղինակաւոր խորհրդակիցն էր Արամը, Վանի տպագրայ կառավարիչը:

Զինուորական մարմնից բայ ընտրւեցին երեք այլ մարմիններ, որոնք խոշոր դեր ունեցան կուի ընթացքում:

Դրանք էին՝

1. Կարմիր խաչի յանձնաժողովը,
2. Հայթայթիչ մարմինը,
3. Նպաստից յանձնաժողովը:

Մի ահագին ժողովուրդ զէնքի էր դիմում, սկսւում էր սպանութիւնների ու վիրաւորումների շրջանը, մարդիկ էին հարկաւոր բռնուկու նրանց:

Հարիւրաւոր կռուողներ առն ու տեղ ձգած, դիշեր ու ցիւրիկ զնգակների տակ դիրքերում պիտի նստէին, հարկաւոր էր նըրանց ուտեստ հայթայթել:

Դաւառներից թափւում ու գալիս էին կողոպտած և ապրուստի միջոցներից զրկւած ահագին բազմութիւն, հարկաւոր էր նպաստի գործ կազմակերպել:

Եւ ահա այս անհրաժեշտ կարիքները հողալու համար ընտրւեցին յիշեալ երեք մարմինները:

Կարմիր խաչի յանձնաժողովի անդամներ ընտրւեցին.

1. Տօբատր Սանֆանի (Խ.Զիթունի)	4. Վարդան Կզարթմեան
2. Տօբատր Խաչիկ	5. Արշաւիր Աւետադեան
3. Վարադգատ Դէրօեան	6. Արմենակ Վուլունիկեան

ԱՅԳԵՍՏԱՆԻ ԶԻՆՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐԾԻՆԸ

ԲՈՂԱՔԱՐԱՅԻ ԳՈՒԳՈՐ

ԿԱՐՃԱԿ ԱՄԱՔԵՐ

ԱՐՏԻՆԱԿ ԵՍԿՆԵԱՆ

Յանձնաժողովին աջակից ուժեր հրախրեցին 30-ի չափ
պարոցական հրիտառարդներ:

Իբրեւ հիւանդանոցներ ծառայեցին.

1. Նորաշէնի պարոցը	3. Սօսօեանի տունը
2. Տէր Բարսեղեանի տունը	4. Վարդապետեանի »

Հայթայթիչ մարմնի անդամներ ընտրեցին

1. Գէորգ Սօսեան	4. Սիմէօն Շիրօեան
2. Մկրտիչ Աճէմեան	5. Հմայեակ Դարբինեան
3. Յակոբ Ժամադորեան	6. Դաւիթ Պանտիկեան

Աջակից անդամներ

7. Սահակ Շէկեան	10. Կարապետ Մէլիանաջեան
8. Կարապետ Բարսեղեան	11. Գէորգ Յովնանեան
9. Ղևոնդ Ոսկերիչեան	13. Տիգրան Բէրբէր-Սէֆէրեան

Նպաստից յանձնաժողովի անդամներ ընտրեցին

1. Սեպուհ Սանջեան	8. Ռուբէն Շաուրեան
2. Սէթ Դափամաջեան	9. Արշաւիր քահանայ
3. Ղևոնդ Զանիկեան	10. Կարապետ Կարախանեան
4. Միքայէլ Մինասեան	11. Յովսէփ Պաշովեան
5. Մկրտիչ Զորաշխեան	12. Յակոբ Փափուգեան
6. Պիարոս Սօգեան	13. Մարտիրոս Սանօեան
7. Աղաբէկ Համբարեան	

Բացի սրանք, զինուորական մարմնին իրբեւ օժանդակ մարմն
ներ ընտրեց նաեւ ռազմանիւթի յանձնաժողով, որի կազմի մէջ
մտան.

1. Կարապետ Պէլլարեան	3. Վահրամ Տ. Պօղոսեան
2. Դաւիթ Փափուգեան	4. Տիգրան Թէրլէմէզեան

Ի Ահա ընդհանուր տոմամբ այն զինական ու ռազմական
ուժը և նրան զեկափարող մարմիններն ի կազմը, որով Այդեասա-
նի հայ ժողովուրդը դնում էր զինաւորելու ահաւոր, միևնորի
շամանակ փառաւոր կոչին — ապրիլի 7-ին

ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ ԱՅԳԵՍՏԱՆՈՒՄ

10-րդ գլխում մենք տեսանք.

Ապրիլ 1-ից Ջէւդէտը անցաւ իր զաւազիր գործողութիւններին. նա խտիւ պահանջեց հայ զինւորացուների յանձնումը. հայերի թաղում գտնուող Համուդ աղայի գորանոցը, որ մինչև այդ դատարկ էր, գորքեր դրեց. ապրիլ 3-ի գիշերը Հիրճում գտնուող թեմամբ սպանել տեց իշխանին իր երեք ընկերներով, իսկ յաջորդ առաւօտ խաբերայութեամբ իր մօտ կանչելով Վասմահին արտօրեց անյայտ կողմ:

Այս համարելով ջարդերի աղղանշան, հայերը անցան ինքնապաշտպանութեան աշխատանքներին. երթեկութիւնը Այգեստանի ու Քաղաքի մէջ զաղարեց, շուկաները փակեցին, յարաբերութիւնը կառավարութեան ու հայերի մէջ խզեց, ծայրաթաղերի հայ բնտանիքները սկսեցին տեղափոխել կենդրոնական մասերը, ինքնապաշտպան խմբերը քաջեցին նախօրօք որդւած գիրքերը, լուսամուտները սկսեցին ամրացնել, տեղ-տեղ փորեցին խրամատներ, և ըստ թափով պատրաստեցին դիմաւորելու սպանացող վտանգին:

Պատրաստուում էր նաև Ջէւդէտը. գորքերը շարժման մէջ էին, Այգեստանի սահմանի վրա գտնուող Հաջի-Բէքրի և Թոփրադ-կալէի գորանոցները ամրացւում էին, այդ տեղերում զբաղւում էին թնդանօթներ, գէպի վարագ տարածող զաշտի մէջ շրջում էին պահակ զինւորներ և փորւում էին խրամատներ, սահմանակից մահմեդական թաղերում զետեղւում էին զինւորական խմբեր:

Ու այդ գլուխը մենք վերջացնենք հետևեալ խօսքերով.

Փոթորկոտ միևնոյն ժամանակ հոգեպնդիչ աշխատանքների մէջ Վանի հայ ժողովուրդը գլորւում էր ապրիլ 6-ը, նա գնում էր վերջին հանգիստն առնելու խորհրդաւոր գիշերին, նա գնում

Այս դիմաւորելու ահաւար առաւօտին. որը գալիս էր կազմելու հայ ժողովրդի տարեգրութեան հոյակապ էջերէց մէկը:

Ահա յղացումներով լի այդ գիշերը սահեց ու անցաւ, լծա գեց ապրիլ 7-ը:

Առաւօտ էր. մի քանի հայ կանայք Շուշանց գիւղից Այգեօստան էին իջնում. երբ նրանք հասան Ուրբաթ-առու կոչւած տեղին, զինւորական այն պահակներից մէկը, որոնք երեք օրից ի վեր շրջում էին դէպի Վարազ ձգւող դաշտում, յարձակում գործեցին կանանց վրա: Աւօյի-դարի երկու զիրքապահ տղաներ՝ Եղիա Նախշունեանը և Յակոբ Դուրգեանը նկատելով այդ, շտապեցին դէպքի տեղը. բայց դեռ տեղ չը հասած երկուսն էլ զքն դականար եղան:

Այս դէպքի առիթով գերմանական որբանոցի տնօրէն Հէրբֆէրին իտալական հիւպատոս Սպորաօնի միջոցով մի օր յետհետեակ նամակն ուղղեց Ջէւդէտին:

Նորին վսեմութիւն Ջէւդէթ պէյ

Կուսակալ Վանայ վիլայէթին(*)

Շատ սիրելի բարեկամ.

Երբ անցեալ կիրակի ձեզի հետ խօսեցինք, յոյս ունէինք որ հայերու և կառավարութեան միջև զոյուծիւն ունեցող հրատապ փնդիրները պիտի կրնային կարգադրուել երկու կողմերուն համարն ալ ընդունելի եղանակով մը: Դժբաղդաբար մեր յոյսը չէր քականացաւ: Ընդհակառակը սկսան խնդիրները լուծուել ահաւար եղանակով մը: Եւ զօրքերն եղան, որ սկսան զիմել այդ բանին: Յիշէ՛ք առտւան կողմը ժամը 6-էն քիչ մը ետք, քանի մը կիներ, որոնք հետապնդւած էին Կուսուքաշի մէջ, Շուշանց գիւղէն վաղ իջան քաղաք ապաստան մը փնտռելու համար: Անոնք ստիպուեցան անցնիլ զինւորների դիմ մը, որ պահպանութիւն կընէր. եւ ընտաւարդ կ'իւն մը, խնկազարի նման, որ մեր որբերէն եղած էր, յարձակում կրեց զինւորներու կողմէ: Այդ կիներ, որու էրիկը պատերազմի սկզբէն ի վեր իբրեւ զինւոր կանչւած էր, կազմաւորեցինք թողով իր կապոցը և էշը: Զինւորներ կսկսին հրա-

*) Ինչպէս այս, այնպէս էլ մի շարք գրութիւններ, որ տեղի ունեցած Ջէւդէթի և մի քանի մարդկանց մէջ, բերում ենք այստեղ վերցնելով վաղի Աշխատանք թերթից:

պան կրակել և յետոյ ուրիշներ կը շարունակեն:

Ասոնք բոլոր տեղի կուսննային մեր շրջանակին գիւտաց և մեր աչքերուն առջև: Ասոր վրա շատ կը ցաւինք: Անցեալ դէ- շեր վերէն սոսկալի կերպով կրակ բացին մեր շրջանակին դէմ: Մենք ենթարկւեցինք մեծ վտանգի մը, Բարեբաղդաբար ոչինչ պատահեցաւ: Երէկ գնդակներ մտան մեր շրջանակը: Մեր ու- տուցիչներէն մէկը գրեթէ սպանւելէ աղաւտեց: Չեմ կրնար հա- ռատալ, որ ասիկա վճռական եղաւ:

Հէրա-Փէրի

Ահա Ուրբաթ-առւի մօտ կատարւած այդ գէպքը կայծակի- արագութեամբ տարածեց Այգեստանի մի ծայրից միւսը և կը- րին սկսեց:

[Սկսեց կռիւը, պայթեց վերջապէս շարաթներէ, ամիւններէ նաև դարերի ընթացքում կուտակւած ցասումը] ահապա՛նք հն- յեց, քաղաքը բաժանեց երկու թշնամի բանակներ, մի կողմը կանգնեց տիրող կառավարութիւնը իր զինական կազմով ու մո- տելանդ մահմեդական տարրերով, միւս կողմը կանգնեց դարե- քով ճրշւած բայան—Հայ ժողովուրդը, և վառօդի հոտը բար- ձրացաւ:

Ուրբաթ-առւի մօտ կատարւած յարձակմանը և երկու աը- ղաների սպանմանը պատասխանեց Աւօյի-դարը մի քանի կրակ- ներով: Այս կրակներին առաջին արձագանքը տւեց Հաջի-Բէքրի զօրանոցը. դուրս թռան այդտեղից կազմ պատրաստ աւելի քան 300 զինւորներ ու միլիսներ, բաժանեցին նրանք երկու մասի մի մասը շտապ առաջացաւ դէպի Կլոր-դարը՝ Արարուց թաղի դէմ գործելու համար, միւս մասը առաջացաւ դէպի դաշտը հիւ- րասային ուղղութեամբ գրաւելով այդտեղ գտնւող ջրաղացի ա- տուն և առաջօրէն պատրաստւած փոսերը. այս տեսան կօթե- րորդ շրջանի—Բաշօյի, Ատլէյի և Այիճ օղլու դիրքերի տղաները ու կրակ բացին, սրան հետեցին համազարկերը զօրանոցից ու դաշտի միջի փոսերից:

Նոյն ձևի շարժում ըստէապէս տեղի ունեցաւ նաև Թոփ- քաղ-կալի զօրանոցում. զօրքերը դուրս թափւելով առաջացան դէպի Յանկոյաների եկեղեցին և քերիզմանաքարերի մէջ դիրքեր

գրաւեցին. Շահբէնդէրեանի զիրքից կրակ բացւեց, նրան արձա-
զանք տւին համազարկերը զօրանոցից ու եկեղեցու շրջապատ-
ներէց:

Ուրբաթ առւի առաջին պայթոցներէ հետ իրարանցում
տիրեց նաև հայ թաղերի մէջ գտնուող Համուդ աղայի զօրանո-
ցում. մի քանի զինուորներ զօրանոցի կտուրը բարձրացան և
քանիսն էլ դուրս թռան փողոց. ահա այս միջոցին մօտակայ
Քիչօեան, Շաղօեան ու Դօղօեան զիրքերից հրացաններն ուղղ-
ւեցին զօրանոցի մօտքին, որտեղ բարձրացաւ, զինուորները ներս
փախան քարշ տալով մի քանի վիրաւորներ, և զօրանոցի չորս
կողմի լուսամուտներից համազարկերը սկսւեցին:

Որտեղ լսեց նաև Խաչ-փողանի հրապարակում, հրացաննե-
րի ձայնի վրա այդտեղի հեռագրատան լուսամուտից զլուխը
դուրս հանած պահապան օստիկանը գնդակահար եղաւ:

Շուտով համազարկերը արձագանք գտան Կլոր-դարի շուր-
ջը, Արարուց թաղի երկաւուրեանք, Նօրշէն թաղի երկուստեք
զիրքերում և վերջապէս Խաչ փողանի հրապարակից Արարի
ձգւող նալքանդ օղլու փողոցի ամբողջ ուղղութեամբ.

Այսպիսով Կուի շրջապիծը իր ամբողջութեամբ սկսեց որո-
տաւ. 79 զիրքեր մի քանի հարիւր կուռղներով մի կողմից, երեք
զօրանոցներ բազմաթիւ զինուորներով ու միլիտներով և մի քա-
նի տասնեակ զիրքեր հարիւրաւոր զինակիրներով միւս կողմից,
սկսեցին կրակ տեղալ աջ ու ձախ:

Սակայն այդ դեռ բոլորը չէր. շուտով սկսեց գործել նաև
թնդանօթը: Առաջին նշանը տւեց Հաջի-Բէքրի զօրանոցը, նրան
հետեւեց Թոփբաղ-կալէի զօրանոցը, ապա ձայնակցեց նրան Սա-
հակ բէշի փոսը, ուր գտնուում էր Համդէի ջրաղացը: Չորս թնդա-
նօթներ այդ երեք կէտերից սկսեցին որոտալ ու ռումբեր տեղալ:

Ուրբաթ-առւի դէպքից անցել էր ընդամենը երեք ժամ.
չորս կողմից բացւում էին համազարկերը, գոռում որոտում էին
թնդանօթները: Այգեստանը ներկայացնում էր մի հրաշէկ օղակ
և այդ օղակի մէջ պայքարում էր դարաւոր ստրուկը,

Գատիւ այդ արթնցած ստրուկին՝

Կուին սկսեց, բոլոր շրջաններից ու բոլոր զիրքերից կը-
րակներ բացւեցին, անյայտ ելքի ու անորոշ վախճանի կուին:

Գիրքապահ եւսյ ինքնապաշտպանութեան զինած խումբ

էր այդ, որի ուրախանք կապարի պէս ծանրացել էր հայ ժողովրդի մտքը վրա մինչև նրա սկսուելը: Առաջին օրը փորձաքաղ պիտի հանդիսանար կառող կողմերի համար: Երկու երեք օր պիտի տևեր կռիւր, թերևս այնքան էլ չը տևեր, այսպէս մտածում էին հայերը, երկու երեք օր բաւական էր ըմբոստութիւնը պատժելու համար, այսպէս մտածում էր մանաւանդ Զէյդէտը, որը սահմանագլխից երեք շաբաթ առաջ Վրաստանին ուղղած հեռագրի մէջ սպառնական տօնով յայտնել էր:

— Եւտով կանոնաւոր ուժով այդ տեղ կը գամ և յոյս ունիմ, որ ամէն խնդրի վերջ պիտի տամ:

Մակայն առաջին իսկ օրա կռիւր եկաւ ապացուցելու, որ համբերութեան բաժակը պարպած և զէնքին փարած ժողովրդին ընկճելը այնքան էլ դիւրին գործ չէ. մէկ, երկու, և ահա հոգեպնդւեց տատանուող սիրտը, վարժւեց անփորձ ձեռքը և խանդավառ ոգևորութեամբ յայտարարեց առաջին յաջող տկտերը, որոնք եկան աննկուն դարձնելու զոյսութեան կռիւ մէջ նետւած ժողովրդի հաւատը:

Եւ մինչդեռ կառողը մի հրացան կամ ատրճանակ ձեռքին մի փոքրիկ ծակի առաջ մեխւած՝ թշնամու շարժումներն էր դիտում: «Աշխատանք» թերթի փոքրիկ մամուլը արագ կերպով տպագրում և դուրս էր տալիս հետեւեալ ազդը:

Ա. ՅԱՂԹՈՒԹԻՒՆ(*)

7 ապրիլի 1915 թ. առաւօտ.

Միզայէն քաղաք եկող կիներու վրա թուրք զինւորներու կողմէ կրակ բացւած է: Մերոնք պատասխանած են: 3 զօրք ըսպանւած և 2 ջորի գրաււած են: Մէկ թուրք Սաշ-փողոց և 1 թուրք Ուրբաթ-առուս սպանւած են: Մեզմէ կորուստ չը կայ:

Այս ազդը, ուր զիտաւորեալ կերպով չէր յիշւած Ուրբաթառուի մօտ կատարւած երկու տղաների սպանութեան դէպքը, վայրկեանապէս ուղարկւեցին բոլոր զիրքերը, տարածւեցին ժողովրդի մէջ և առաջ բերին մեծ ոգևորութիւն: Հոգ չէր, որ ազդի մէջ յիշւած դէպքերը փոքր էին, անհատական, նրանք խանդավառութիւն առաջ բերին, որովհետեւ յաջողութեան առաջին դէպքերն էին, որոնցով սկսուած էր մեծ կռիւր:

*) Այս ազդերը նայալէս բերում ենք «Աշխատանք» թերթից:

Սակայն դէպքերը գնալով ծաւալեցին, յարձակումներն ու
գիմարութիւնները լայն չափեր ստացան, տեղեկատու բիւ-
րօնն հասան յաղթութեան նորանոր փաստերի լուրերը, և կէս
օրին լոյս տեսաւ երկրորդ ազդը:

№ 2.

1. Այիծ-օղլու փողոցին մէջ երեք թուրք սպանեցինք:
 2. Թովմասեան դիրքէն զարկինք երկու թուրք:
 3. Արարք, Տէր-Ներսէսեանի տան առջև դինւած մը ըս-
պանւած է:
 4. Արարքի մէրքէզի առջև միլլի մը սպանեցինք:
 5. Համուդ աղայի զշլան պաշարւած է մեր կողմէ, զշլայի
զօրքերը ոչ հաց ունին, ոչ ջուր: Այդ շրջանի մէջ չէրքէզ մը
սպանւած է: Հրացան մը և ձի մը դրաււած են:
 6. Խաչ-փողոցի հեռագրատունը իր ամբողջ գոյքով և մէկ
հրացանով գրաււած է: Հեռագրաթելեր և թելեֆօնի թելերը
կտրւած են:
 7. Գիրմանական շէնքի կուլին մէջ մեզմէ մէկը սպանւած
է, մէկը վիրաւոր:
- Խնայեցէք ձեր փամփուշտները:

(Այս ազդը աւելի ևս ոգևորութիւն ու խանդավառութիւն
առաջ բերեց. Խաչ-փողանի տաճիկների դիրքը—հեռագրատունը
գրաււած էր տղաների կողմից. բացի այդ, տղաները պաշարեմ
էին Համուդ աղայի զօրանոցը, այն զօրանոցը, որը, թառած
Այդեհստանի սրտի մէջ, ամենից շատ հոգս էր պատճառում հա-
յերին:)

Այս խանդավառ ուրախութիւնների հետ երիտասարդների
ուղեկցութեամբ փողոցները դուրս եկաւ Վարժապետանոցի երա-
ժշտական խումբը—Փանֆարը, զբօշակներով ու երգերով և ոգե-
ւորութիւնը կատարչալ եղաւ:

Ուշագրաւն այն է, որ որքան որդևորութիւնը հայերի մէջ
բռնեց էր ստանում, այնքան լքումը տաճիկ դիրքերում կատա-
րեալ էր դառնում: Առանձնապէս տաճիկների ու զօրքերի վրա
ազդում էր Փանֆարի նւագն ու ներկայութիւնը:

Այսօրինակ խանդավառ ոգևորութեան մէջ երեկոյեան դէմ
ախտ տեսաւ հետևեալ նոր ազդը:

№ 3.

Թուրք ժողովուրդը չի մասնակցեր կոիւնիւրուն:

1. Մահակ պէյի զիրքին վրա պայթուլ թնդանօթի գնդակներէն մէկը միայն յաջողած է ձեռքով շինուած պատնէշը փլցնելը եւ փոշի առաջացնել: Մեր նոր ուժերու հասնելով, թշնամին հոն սկսաւ դադրեցնել կրակը իրմէ 4 կորուստներ տալով:

2. Սաչ-փողոցի կուռ թուրքերը իրենց դիրքերը վառելով հեռացան:

3. Ապօյի զիրքին մէջ սպանեցինք 1 թուրք:

4. Սէօսերու զարոցի թրքական դրօշը վար առինք:

5. Այիճ-օղլու զիրքին վրա յառաջացող միլլիաները շատ կորուստներ տւած են Հաջի-բէքրի ղշլայէն արձակւող թնդանօթի գնդակներէն:

6. Համուդ աղայի զրան առջև թուրք մը սպանեցինք:

7. Փոս թաղի մէջ սպանեցինք 3 միլլի:

8. Մեր ընկերները հաղարաւոր գնդակներուն կը պատասխանեն միայն մէկ գնդակով:

Այս ազդն էլ միւսների պէս կայծակի արագութեամբ ձեռքէ ձեռք անցաւ և նոր խանդավառութիւններ առաջ բերեց:

Եւ այսպէս, մի շարք յաջողութիւնների ծանուցումներով, զիրքապահ ուղանքի արամադրութեան բարձրացումով և ժողովրդի խանդավառութիւններով, հանդերձ ֆանֆարի ողորդիչ նւագներով կուռ առաջին օրը, ապրիլի 7-ը, բոլորեց իր շրջանը և մութը արդէն պատել էր, երբ բոլոր զիրքերն ուղարկեցին զինուորական մարմնի հետեւալ ազդը:

Ընկերներ!

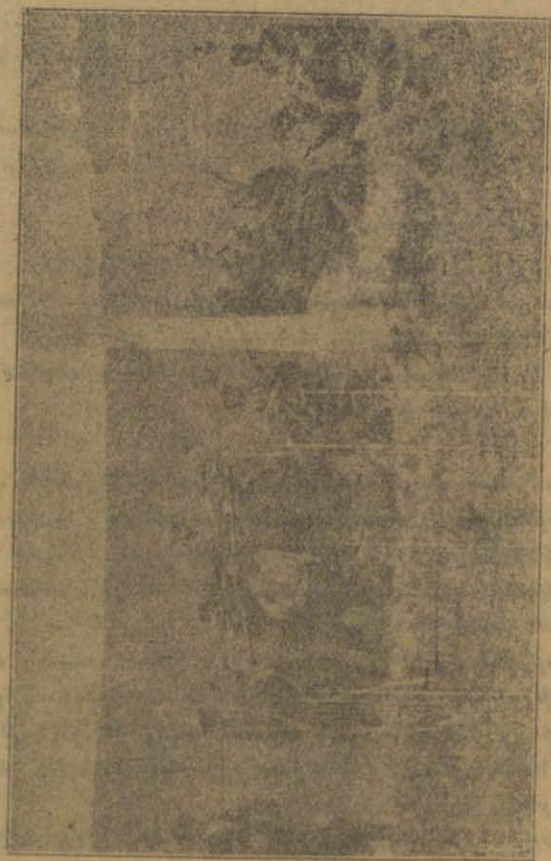
Թնդանօթի ուռմքերէն ցարդ վնասուած են միայն անդէնները: Անդէնները ապահով տեղեր զրէք:

Արի եղէք, արդէն ամէն տեղ յաղթութիւնը մերն է:

Գիշերւան անունն է «ցորեն»:

Բարեներով Զին. Մարմին

Այսպիսով կուռ առաջին իսկ օրը վերջացաւ մի շարք յաղթութիւններով, զէնքին փարող ժողովրդի հաւատը զէպի իր ուժերը ամրապնդեց:

Բնակարանի մեջ գտնվող զինվորական զենքերի ցուցանիշը

Գիշերւա անունը «ցորեն» է, աղղարաբեց զին. մարմինը և
գիշերն սկուեց:

Սակայն դա մի գիշեր էր, որի նմանը քիչ է լինում: Պայ-
թում էին հրացանները, որոտում էին համազարկերը, գոռում
էին թնդանօթները. կրակներ ու կրակներ, անհատնում կրակ-
ները տեղում էին թշնամու բոլոր դիրքերից, ամբողջ գիշերը
բայց նրանք այլևս այն աստիճան սարսափեցնող չէին:

Սահեց կուռի առաջին գիշերը և բացեց կուռի երկրորդ ա-
ռաւորը:

Առաջին համբաւաբերը, որ լոյս տեսաւ այդ առաւօտի հեռ-
միաժամանակ, տեղեկատու բււրօյի հեռեւալ ազդն էր:

Հայրենակիցներ,

Երեկ գիշերւան ամբողջ թնդանօթաձգութիւնը և թշնամիի
կողմէ վատնւած հարիւր հազարաւոր գնդակները նպատակ ու-
նեցած են միմիայն վախցնել ժողովուրդը, մեր կողմէ ոչ մի կո-
րուստ կամ դիրքի վրում չկայ: Մերոնք չեն ուզեցած նոյնիսկ
պատասխանել: Ոչ մի խուճապի պէտք չը կայ:

Այս համբաւաբերը, որ հետաքրքրող ժողովրդին գիշերային
անցքերի վերաբերեալ հանգստացնող լուրն էր աւետում, երկ-
րորդ օրւա կախներէ նշանաբանը հանդիսացաւ կուռղ տղաների
համար և սկսեց երկրորդ օրւա կրակը աւելի յամառ, աւելի
տեւական, քան առաջին օրն էր:

Այդ օրը թշնամին թնդանօթային կրակ տեղաց առանձնա-
պէս Արաբքի դիրքերի վրա՝ կուռ-դարից և Վզվի դիրքի վրա
Փէռերի դպրոցի մէջ զետեղած թնդանօթից: Թնդանօթային կը-
րակը շարունակեց նաև Հաջի-բէքքի զօրանոցից եօթերորդ
շրջանի դիրքերի վրա:

Թնդանօթները որոտում էին մէկ այս և մէկ այն տեղից,
նրանք շարունակ շարժման մէջ էին դիրքից դիրք և շրջանից
շրջան: Տեղում էին անընդհատ սուսերը, քանդում էին յաճախ
պատերն ու պատնէշները, բայց դիրքեր զբաւել և ներս խուժել
որեւէ տեղից անկարող եղան: Միակ դիրքը, որ այդ օրը անցաւ
թշնամու ձեռքը, Շահրէնդէրեանի դիրքն էր Յանկոյանների եկե-
ղեցուն նայող, որտեղից շարունակ հարւածում էին Թոփրադ-

կալէի զօրանոցի զօրքերը և այդ զօրանոցի թնդանօթը: Բացի այս, նրա զրութիւնը ծանր էր նաև յետևի կողմից: Համուդ աղայի զօրանոցի զինւորները թոփրաղ-կալէի զօրանոցի հետ կապ հաստատելու նպատակով, ծակեցին զօրանոցի յետի պատը, մտան զօրանոցին մօտիկ թանգօտանի տունը և ապա հարաւային տների և պարտէզների միջով առաջացան դէպի Շահրէնդէրեանի դիրքը. զիրքապահ տղաները նեղն ընկան և որպէսզի չը մնային թշնամու օղակի մէջ, ձգեցին դիրքը և կատաղի կրուով քաշեցին նախ Շէկօեանի և ապա Դօղօեանի տունը և տաճիկ զինւորները գրաւեցին Շահրէնդէրեանի դիրքը: Այս շրջանում զրութիւնը լուրջ կերպարանք ստացաւ: Եւ մինչդեռ Շահրէնդէրեանի դիրքի շուրջը այս գործողութիւններն էին տեղի ունենում, աջ ու ձախ սուլող զինակներէ տակ փոքրիկ տղաները ցրել սկսեցին տեղեկատու բերօյի հետնեալ ազդերը, որոնք յաջորդաբար լոյս տեսան մինչև երեկոյ:

№ 4

8 ապրիլ

1. Շիրօենց զիրքէն սպանեցինք 2 թուրք թնդանօթաձիգներ:

2. Համուդ աղայի զօրանոցի տանիքը սպանեցինք 1 միւլի:

3. Լօթօենց թուրք զիրքը այրեցինք:

4. Շահրէնդէրեանի ու Դօղօենց միացեալ զիրքի կռիւններուն մէջ սպանեցինք 8 թուրք զօրք և երկու թնդանօթաձիգ:

5. Նալբանդեան զիրքին առջև սպանեցինք միւլի մը:

6. Համուդ աղայի զնալի զիրքերէն թնդանօթաձիգ մը սպանեցինք:

7. Արարուց զիրքերէն սպանեցինք 2 զօրք:

8. Կուի ամենատաք միջոցին մի քանի ընկերներու կողմէ ցոյց տաւ քաջարի ընթացքին համար զին. մարմինը «պատույ խաչ» նւիրեց անոնց:

Արիացէք, յաղթանակը մերը պիտի ըլլա:

Խնայեցէք ձեր փամփուշտները:

№ 5.

8 ապրիլ

1. Տէր-Յակոբեանի զիրքէն երկու թուրք սպանեցինք, մէկը մօլա, միւսը միւլի:

2. Հաջի Բէքրի զնալի մօտիւր Սօլախեան զիրքէն սպանեցինք մէկ քիւրդ և ռազմամթերք բեռնած երկու եզներ, ու վի-

քաւորեցինք քիւրդ մը:

3. Թաղա-քեհաճէզի դիրքէն սպանեցինք թնդանօթաձիւղ մը:

4. Փեռերու դպրոցի դիրքերու առջեւէն ջորիով փախչող թուրք մը սպանեցինք:

5. Պաշ-փողոցի դիրքերու առջեւէն ջորիով փախչող թուրք մը սպանեցինք:

6. Ղզվզի դիրքէն՝ փեռերու շրջանակին մէջ հաստատուած թնդանօթի թնգանօթաձիւղներէն 2-ը սպանեցինք:

7. Թուրքերու կողմէն արձակուած զնդակներէն անգլուշու՝ թեան հետեւանքով աղայ մը, էին մը և մէկ քանի անձեր վիրաւորուած են:

Միշտ արթուն և միշտ պատրաստ:

№ 6.

8 ապրիլ, գիշեր

Խնայեցէք ձեր փամփուշտները:

1. Շիրօեան դիրքէն սպանեցինք 6 միլլի:

2. Թաղա-քեհաճէզի դիրքերէն սպանեցինք 8 զօրք:

3. Արարուց մէկ դիրքին վրայ նետուած 10—15 սուսմըներէ վրիպած են: Հոն սպանեցինք 1 միլլի:

4. Նալբանդեան դիրքէն սպանեցինք 3 թուրք զինուորներ:

5. Իրիկեան ժամը ճիշտ 7 կէսին (Է. Թ. կէսին) *) թուրքերը յուսահատ յարձակողականի ձեռնարկեցին Սահակ բէյի դիրքերէն մինչև Պաշ փողոցի դիրքերուն վրա, կամենալով հաջողութեամբ տեղաւորել անգլիական հիւպատոսարանը: Մեր զնդակներէն սպանեցին 6 զինուոր. իրիկեան ժամը 9-ին (2-ին) նոյն շէնքը այրւեցաւ: Շէնքին մէջ սպանուած կամ այրւածներուն թիւը տակաւին ճշտուած չէ:

† Այսպիսով երկրորդ օրու կտիւր վերջացաւ Սահակ բէյի և նրա շարունակութեան վրա գտնւող դիրքերի դէմ կատարուած տաճիկներէ անյաջող յուսահատական յարձակումներով և անգլիական հիւպատոսարանի հրդեհումով:

Անգլիական հիւպատոսարանը, որը, ինչպէս տեսանք, զրուսուում էր հոյերի պաշտպանողական գծից ներս, իր մէջ կղած

*) Ժամերը բերած են ըստ թուրքականի, մեր գիշերները ամուս ըստ անգլիականի և թուրքականի դուռն ենք փակագծի մէջ:

30-ի չափ ժանդարմներով մի սպասաւոր էր երկրորդ շրջանի համար: Ուստի առաջին իսկ օրից փորձեցին հրգեհնել այդ շէնքը, փորձը յաջողեց երկրորդ օրւա երեկոյեան՝ մուրը պատել էր, երբ հրգեհնածիղները մօտեցան սան մուտքին և դուռը հրգեհնեցին, շուտով շէնքը բոցավառեց և զինւորները մի քանի դիակներ թողնելով հրգեհնի մէջ կարողացան փախչել: Անգլիական հիւպատոսարանը քնկաւ, նրա անկումը եկաւ հաւասարակշռելու տրամագրութիւնը, որ ստեղծել էր Շահրէնդէրեանի դիրքի անկումով:

Անգլիական հիւպատոսարանի անկումից դատայդ օրը տեղի էին ունեցել մի շարք հերոսական գործողութիւններ, որոնք հետեանք էին կուի առաջին օրւա յաջողութիւնների ու բուռն ոգևորութիւնների: Ահա այդ հերոսական գործողութիւնները Զին. մարմինը որոշեց խրախուսել և սահմանեց առաջին քաջութեան շքանշանը: Դա արծաթեա փոքրիկ խաչ էր «Հայ Յեղ.» մակադրութեամբ: Այս խաչը կոչեց «պատուոյ խաչ», նա յանդիսացաւ Կուի փառաւոր ելքի սիմբոլը և շուտով Այդեատանի քաջերի կուրծքերը զարդարեցին այդ խաչերով:

Սակայն երկրորդ օրւա կուի Զին. մարմնի առաջ գրեց չուրջ խնդիրներ, որոնք պիտի լուծուին ստանային:

Կուի շուտ չէր վերջանալու, նա տեսել էր շարաթներ, այդ ցոյց տւին երկու օրուա դէպքերը և մի վայրկեան Զին. մարմնի առաջ ցցեց ռազմամթերք հայթայթելու հոգսը: Ահա այս հոգսն է, որը 4 և 6-րդ ազդերի մէջ Զին. մարմնին հարկադրում էր զիմել կուռղ խմբերին հետևեալ կոչով.

« — Խնայեցէք ձեր փամփուշաները: »

Ոչ պակաս կարեւորութիւն ներկայացնում էր նաև երկրորդ խնդիրը:

Թշնամին գործում էր թնդանօթներով, անհաշիւ ուժերէ պայթում էին այս ու այն դիրքերի վրա և աւերումներ գործում, ուստի անհրաժեշտ էր նախ նորոգել աւերւածները ու նոր պատնէշներ կառուցել և երկրորդ՝ փոքիլ խրամատներ այն դիրքերի մէջ, որոնք ենթակա էին թշնամու ուժեղ կրակին) և ահա կազմեցին որմնադիրներին, հիւսնների և բանւորներին, այսպէս կոչուած «ամրաշէն» — ամալիաների խմբերը, որոնք ահագին դերակցեցան Այդեատանի կռիւներին մէջ:

Ընտրուեց մի յանձնախումբ, որի անդամներն էին.

1. Շաւարշ Հովիւեան
2. Ազատ Խորէնեան
3. Յարութիւն Կաքաւեան

Ինքնաբերաբար մէջ եկան հիւսն Գրիգոր Պանիրեանը իբր մի ընկերով, ու աշխատանքն սկսեց, Դա տոկուն, յարատե ու վստահաւոր մի աշխատանք էր, որը հնարաւոր էր միմիայն. բացառիկ վայրկեաններին. Դիրքից դիրք և տնից տուն, յաճախ բաց փողոցները կտրող ու անցնող մարդկանց կողմից, կառուցեցին խրամատներ, որոնք մինչև այսօր էլ զարմանք են պատճառում այցելուին: Այդ խրամատների միջով ազատ սկսեցին երթևեկել կուռղնիքը, առգմամբերը ու պաշար հայթայթողները ու փոքրիկ սուրհանգակները: Գիշերները ճրագի աղօտ լոյսի տակ վերաշինում էին Փասաւած դիրքերը, յետևի կողմից կառուցւում էին կրկնապարիսպներ, յաճախ ծածկում էին երկու շտաբ պատահէշները ամուր փայտերով, կուռղ տղաներին ընկնող ռումբերից ազատ պահելու համար. և այս բոլորը կատարւում էին այնպիսի արագութեամբ ու ճշտապահութեամբ, որ նախորդ օրւա աւերածները յաջորդ առաւօտ ներկայանում էին նախկին դրութեան մէջ:

Թէ ինչպէս էին այդ բոլորը նորոգում ու շինում, այդ տրդէն փրկութեան միջոցներ ստեղծագործող մարդու գործն է, որը թշնամուն պատճառում էր և զարմանք և յուսահատութիւն:

Ամրաշէն ամալիաների գործնէութեանը պիտի վերագրեմ Համուդ աղայի զօրանոցի հրդեհումը, որի վրա արժէ մի փոքր երկար կանգ առնել:

Համուդ աղայի զօրանոցը, ինչպէս տեսանք, խիստ անհագատութիւն էր պատճառում հայերին: Հայկական թաղերի կենդրոնում բազմած, սուլթան Համիդի, ապա նրա յաջորդող երիտասարդ թուրքերի այդ գոռող դղեակը իր աւելի քան 120 զինւորներով սարսափի տակ էր պահում Միթաղա-քեահրէդ, Չաւուշ-բաշին, Աղւանեան թաղամասերը, ինչպէս և Շան-թաղն ու Խէրանի-թաղը: Սարսափն աւելի ուժեղացաւ Շահրէնդէրեանի դիրքն ընկնելուց և Համուդ աղայի ու Թոփրադ-կալէյի զօրանոցների մէջ կապ հաստատելուց յետոյ, մանաւանդ, երբ զօրքերը զօրանոցի յետևի անցքը բացելուց յետոյ, ձեռնարկեցին զօրանոցին:

մօտիկ գտնւող հայերի տները հրդեհել: Այսպէս, օրինակ, զին-
ւորները մտան Շաղօեանի տունը և հրդեհեցին շէնքը, ապա ու-
ղեցին այդտեղից անցնել պատըկից Գործունեանի տունը, բայց
այդտեղ եղող տղաները իմացան և մի առմբ նստեցին Շաղօեա-
նի այրւած տան մէջ, ուր այդ միջոցին զինւորները զբաղւած
էին կից պատը ծակելով. առմբը պայթեց մի սոսկալի որոտով
և զինւորները փախան:

Ասկայն զօրանոցը իբրև մի սպառնացող ուրւական դեռ
կանգուն էր, որը պիտի մէջտեղից վերանար, մի հարց, որով
ամենից շատ զբաղւած էր Զին. մարմինը:

Ահա այդ խնդիրը լուծելու յանձն տուաւ Զին. մարմնի մէկ
անդամը—Բօլզարացի Գրիգորը:

Պատմում են, որ նա երեք օր շարունակ հանգիստ չունէր,
դիմում էր սրան նրան, վազ էր տալիս այս ու այն կողմը,
կազմում էր ծրագիրներ, գծում էր մակարդակներ՝ զօրանոց
պայթեցնելու համար և նա գլուխ բերեց իր յղացած միտքը:

Պէտք էր բացանել գետնափոր մի անցք, հասնել զօրանոցի
հիմքին, դնել նրա տակ դինամիտ և պայթեցնել շէնքը. բայց
ձր տեղից, ձր կողմից, որ կարելի լինէր հեշտութեամբ ու
կարճ ժամանակում իրագործել այդ: Եւ ահա միտքը յղացող
ու յամառ ձեռնարկող Բօլզարացի Գրիգորին օգնութեան են
հասնում ամբաշէն—ամալեանների մի խմբակ—քանքան կոչւած
արհեստաւորները:

Վաճը, մասնաւորապէս Այգեստանը յայտնի է իր ջրերի
առատութեամբ. իւրաքանչիւր թաղ, նոյնիսկ թաղամաս ունի
իր ջրանցքը կամ բեհերէկները: Ջրանցքները տարւած են փո-
ղոցների տակով: Այդ ջրանցքները շինում են արհեստաւորները
մի դաս, որոնք կոչւում են քանքաններ, այդ պատճառով էլ Այ-
գեստանի ջրանցքներին, աւելի ճիշտ ստորերկրեա անցքերին ոչ
ոք այնպէս ծանօթ չէ, ինչպէս յիշեալ քանքանները:

Ահա այդ քանքանները Բօլզարացի Գրիգորին յայտնեցին,
որ նախքան զօրանոցի կառուցումը, այդ տեղով անցնում էր
Այգեստանի ջրանցքներից մէկը. երբ ձեռնարկեցին զօրա-
նոցի կառուցումը, հիմքերը փորելիս ջրանցքի ճանապարհը
փոխեցին և զօրանոցի տակի փոսերը լցրին: Այնպէս որ, նախկին
ջրանցքի ճանապարհով հեշտութեամբ կարելի էր մօտենալ

գորանոցի հիմքին:

Եւ փորձառու մի քանի քանքաններ զգորանոցի հրապարակի վրա գտնուող խորէնեանի տան պարտէզից գետանցք բացելով դէպի հրապարակը, միացրին նախկին ջրանցքին և այդ անցքի միջով Բօլգարացի Գրիգորին առաջնորդեցին դէպի գորանոցի հիւսիս-արեւմտեան հիմքը:

Ահա այս աշխատանքը բոլորովին աննկատելի և հոանդուն կերպով առաջ էր տարւում, երբ բացւեց կոււի երրորդ, այսինքն ապրիլ 9-ի առաւօտը և նախկին երկու օրերի թափով ըսկսեցին պայթոցներն ու որոտները երկու կողմից էլ:

Սովորական կարգով այդ օրն էլ մէկը միւսի յետևից լոյս ահսան հետևեալ երկու ազդերը:

№ 6.

Ապրիլ 9 եջ.

Ընկերներ,

Գործերու աւելի արագ և ճշգրիտ կատարման համար մեզ ուղարկած նամակներուդ մէջ նկատի առէք հետևեալ կէտերը.—

1. Պահանջները գրեցէք կարճ, օրոշ և մաքուր գրով:

2. Աշխատեցէք բոլոր դէպքերը ստուգել և կարելի եղածին չափ շուտ մեզ տեղեկացնել, խմբապետի ստորագրութեամբ. նըշանակեցէք տեղը և ժամը. բերանացի լուրերուն կարևորութիւն չի տրւիր: Սխալ լուրերուն համար խմբապետները պատասխանատու կը մնան:

Ղրկեցէք ձեր ղիրքերու մէջ մնացած բաները ու փետատները:

Զուր տեղ փամփուշտ մի վառէք, ձեր արձակած իւրաքանչիւր գնդակը պէտք է նպատակին հասնի: Խիստ յանդիմանութեան և պատիժի պիտի ենթարկւին անոնք, որ զուր փամփուշտ կը մսխեն: Մեզի ղրկեցէք ամեն տեսակ կովաներ:

Օղիի և գինիի չափազանց գործածութիւնը խստիւ արգիւրած է:

Թշնամիներուն՝ կրօնք հայհոյելու չէք բնաւ:

№ 7

9 ապրիլի

1. Արարուց շրջանի մէջ գրւած ենք թուրքերու ղիրք եղող տէրցի Սարգսի քովի տունը, ձեռք անցուցած ենք բաւականաչափ փամփուշտ:

2. Մաքսապետեաննց տունէն թուրքերու փախած ատեն գրաւած ենք 300-է աւելի փամիուշու:

Համուդ աղայի զշլայի հտե սպանեցինք 2 հրձիգներ (եան-կունճի):

4. Թօփրաք-զալէի կողմերը մեր տղոց խաբելու նպատակով թուրք փոլիսի մը կողմէ դուած փափախը Հմայեակ անունով 12 տարեկան հայ պատանիի մը կողմէ խլած ու անվտանգ կերպով հասած է մեր դիրքերը:

5. Նալբանդեան դիրքէն վերաւորած են թուրք ժանդարմ մը:

6. Չաչալ միրզի դիրքէն չէթա մը զարկինք:

6. Փրումեանի դիրքէն սպաննեցինք միլլի մը:

8. Հաջի պէքիրի զշլայի կողմը միլլի մը սպանւած է է թուրքերու զնդակէն:

9. Առուան ժամը 8-ին (1-ին) 30 թուրքերէ բաղկացած խուժան մը յառաջացաւ գէպի Յանկոյսների վերի զշլան՝ մեր դիրքերուն վրա զալու համար, բայց հտ մղեցինք սպանելով 1 թուրք:

10. Երէկայ եւ այսօրեայ կռիւներու ընթացքին, Սահակ պէյի մեր դիրքէն սպաննեցինք 3 թուրք:

Զին. Մարմին

Եւ մինչդեռ կռիւը դրսում շարունակուում էր եւ տեղեկատու քիւրօն յապճեպով իւրաքանչիւր յաջող մի գէպք ազդերի միջոցով ժողովրդին էր հաղորդում, բօլգարացի Գրիգորը կատարում իր իր ստորերկրեա աշխատանքը: Նա զօրանոցի հիմքի տակ խնամքով տեղաւորում էր պայթուցիկ մեքենան, չափում ու ձեւում էր պատրոյգի երկարութիւնը, եւ երբ ամէն բան պատրաստ էր, նա նայեց ժամացոյցին, ուղիղ ժամի 4-ն էր, պատրոյգը վառեց ու արագ հեռացաւ:

Տաս րոպէից յետոյ տեղի ունեցաւ մի խուլ որոտ, զօրանոցի մէջ ցնցում առաջացաւ, այնտեղ գտնուող զինւորները իւրաքանչեւ մէջ ընկան, մինչեւ անգամ նրանցից մի քանիսը զօրանոցի տանիքը թռան, իմանալու համար այդ ինչ որոտ ու ցնցում էր. սակայն զօրանոցը ֆապ կանգուն եւ մեքենան չու-նեցաւ այն հետեանքը, ինչ որ սպասուում էր:

Արդեօք պայթուցիկ մեքենան էր թոյլ, թէ՛ աւերումներ-

դորձելուն, խանդարեց ինքը՝ նախկին ջաշնցքի անցքը՝ նրը ունէր բացւածքներ՝ յայտնի չեղաւ, փափաքէր յայնքը անառնելու, անառնելու անհաշիւ և նրա յղացողը զայնոյթի շէշտով ձեռքը թափահարեց ու անցաւ:

Իայց նա յուսահատուողներէն չէր. քաշեց ատեն մտքերը մի փոքր կենդանացնելու և մի նոր միջոց յղանալու համար: Եւ մինչդեռ նա, թերեւ ամբողջ գիշերը արթուն, յղանում էր նոր ծրագիր, կէս գիշերից բաւականին անց, ժամի 3-ին, Այգեհատունը մէկէն լուսաւորեց մի մեծ հրդեհի բոցով. շատերը դուրս թափուեցին տներից ու դիրքերից և հիացմունքով ակնատես եղան, թէ ինչպէս համուգ աղայի զօրանոցը ճարձատում էր բոցերի մէջ:

Բոլգարացի Դրիգորի ջանքերը պսակեցին յաջողութեամբ. ալայթող մեքենան չը կարողացաւ աւերել շէնքը, սակայն հրդեհ առաջացրեց յատակի տախտակամածների շերտերում, և այդ հրդեհը աննկատելի ծաւալելով բռնկեց շէնքը. զօրանոցի մէջ եղող զինուորները, օգտուելով գիշերային խաւարից, փախաւորակաւ տեսնուեցին ալէս փախան դէպի Թոփրաղ-կալէն, թողնելով զօրանոցում մէկ հարիւրասպետի և 5 զինուորի զիակներ. և բռնակալ կառավարութեան ղգեակը ընկաւ:

Թէ որքան մեծ էր այդ զօրանոցի բռնկման հմայքը, այդ երևում է այն տողերից, որոնք հիւսուած էին այդ խորհրդաւոր ժամին մէկ ակնատեսի ղգացմունքներով:

Ահա այդ տողերը համառօտած(*):

Ապրիլ 9, հինգշաբթի գիշեր

Անհամբեր դարձեր էինք այլևս:

Գործին ուղացումը քիչ մը յուսահատութիւն կը բերէր մեզի, թէպէտև յուսահատութիւնը հեռու վաներ էինք մինչև այն գերազանցօրէն երջանիկ բոլէին, երբ հրահանգ ստացանք դիրքերը պահելու, ու երբ մանաւանդ ալայթեց առաջին գնդակը Ուրբաթ-առուի մեր դիրքերէն՝ թուրքերը խուճապի մատնելով: Մեր ուշքն ու միտքը ամբողջովին դրաււած էր Ռուսուզցիին ձեռնարկով: Անդուգական Իշխանի ու ընկերներու և մարտնչող Վոսմանի անմոռանալի կորուստներէն ետք Ուրմի ու ռուսուզցին էին շաղկապ հակայական գործին: Արամը իր ներկա-

*) Տես «Աշխատանք» № 17:

քութեամբ ու հրահանգներովը, ուսածուգցին իր գործովը: Ինչ-
քան կը պաշտէինք վերջինիս գործը, երբ այժմ առաւելապէս
պէտք պիտի գար մեզի: Ապրիլ 7-էն սկսած Վանի, հերոսամար-
տին մէջ ուսածուգցին զերը շատ մեծ կը գտնէինք: Զե՞ որ հին,
նկուղային օրերու յեղափոխականը, որ շարունակ հաստատուն
հաւատքով մը կառնած էր գործին, անշուշտ լաւագոյն օր մը
պիտի օգտագործէր ապիկա ի նպաստ այն ժողովրդին, որուն
համար տառապել յանձն առած էր:

Սպասողական վիճակէն ետք լուր բերին, որ ստորերկրեա
գործողութիւնը, զօրանոց փնայնելու համար, տակաւին ելք մը
չունեցաւ. տեսնելու էիք մեր տանջանքը այդ բողոքին. գլխիկոր
ու արտում գիրքերնիս վերադարձանք:

Գիշեր է:

Մեր գիրքէն օգնական ուժեր հանեցինք մեր շրջակայքը
մասնաւոր հրահանգներու համաձայն. թշնամիին բուռն հրացա-
նածգութիւնը դադրած է, անոր փոխարէն կը լսին ընդհատ
ընդհատ թնդանօթի բոմբիւնները, որոնք անարժէք դարձան մեր
գիրքերու ամբողջեանց դիմաց: Մեր զրկած օգնական ուժերը
չը վերադարձան: Դիրքապահներս գիրքերուն գլուխը կեցած, կը
հսկէինք ուշի ուշով, մեր անհամբերութիւնը չափ չունէր: Ժամը
3 (8)ն է: Եւ անա գիրքի այգիի հիւսիսային կողմէն պայծառ ու
վառ բոսոր լուսաւորութիւն մը ցրւեց մեր թախիժը: Համուզ-
աղայի զօրանոցը, այդ տարիներու ոճրարոյնը, վերջապէս բոցի
ճիւղաններուն մէջ պրկւած կայրի, կը մոխրանայ. գետնի տակ
թաղւած տինամիթի խմորը տեսաւ իր գործը:

Այգեստանը ցնծութեան մէջ է, ամեն գիրքերէն կը լսին
ուրախ հուռաներու և աղգային յեղափոխական երգերու թնդիւն-
ները: Ժամերով կայնած կը դիտենք հրդեհուժը բռնութեան որ-
ջին, կը դիտենք ու չգմայլինք:

— Համուզ աղայի զշան ալրում է, կեցցէ Բօլգարացին:

Ահա այս աւետումով բացւեց կռի չոքորդ առաւօտը և
մի փոքր անց լոյս տեսաւ տեղեկատու բիւրօի № 8 աղբը, ուր
ք միջի ալոց աւաւած էր:

— Երէկ իրիկան դէմ ստորերկրեայ ճամբայով ուսմը գե-
տեղեցաւ Համուզ աղայի զշայի տակ, որը իր փառաւոր ար-

գիւնքը տւաւ՝ գիշերւա ժամը 3-ին (8-ին) հրդեհելով ամբողջ
ղջիւնն:

Այո, Համուգ աղայի գորանոցն ընկաւ, ընկան նաև գորա-
նոցին մօտիկ գտնուող տաճկական երեք տները-գիրքերը: Բոցե-
րի հետ զօրքերը դուրս թռան և բռնեցին փախուստի ճանա-
պարհը զէպի Յանկոյանների գետն ու Թովրազ-կալէի գորանոցը:
Շահրէնդէրեանը չը կար, որ կանգնեցնէր նրանց փախուստը և
առնէր նրանց խաչաձև կրակի տակ: Տաճիկ զինուորների սարսա-
փը այնքան մեծ էր, որ նրանք թողեցին նոյնիսկ Շահրէնդէ-
րեանի գիրքը, մի բան, որը արժէր այստեղ յիշատակել:

Շահրէնդէրեանի գիրքը լուռ էր, այնտեղից կրակ չէր բաց-
ւում. անշուշտ այս մի թակարդ էր տաճիկների կողմից, մտա-
ձեցին մէկ օր առաջ ուժեղ կրակի տակ Շահրէնդէրեանը թողած
և Դօդօհանի գիրքը քաշած տղաները, և որոշեցին հետախու-
զութիւն կատարել. հետախուզողը նախ պիտի բարձրանար Շահ-
րէնդէրեանի պարտէզը բոլորող բարձր պատը, իջնէր պարտէզի
մէջ և ապա գաղտագողի մօտենար տանը. մի գործողութիւն, ո-
րը անշուշտ աննկատելի չը պիտի մնար հրկու յարկանի տան
մէջ թառած որսորդներին: Ու՛ր պիտի լինէր այդ յանդուգն
քայլը յանձն առնողը. հազարից մէկը, և այդ մէկը գտնւեց. դա
Շահրէնդէրեանի գիրքում աշխատող մէկ 19 տարեկան օրիորդ
էր, կարճահասակ, նւազ կաղմւածքով, պէպէնտ գէմքով, բայց
սև ու կրակոտ աչքերով—Իսկուհի Համբարձումեանը կամ քեան-
քան Սամբոյի աղջիկը Սևօն: Նա տղաների համար կերակուր էր
պատրաստում, վիրաւորների վէրքերն էր կապում, յաճախ տե-
ղացող գնդակների տակ տեղեկութիւններ էր հասցնում Զին.
մարմինն և փամփուշտ էր բերում տղաներին: Այս բոլորով հան-
դերձ կրում էր վրան մատուցելի ատրճաճակ, որով աղատ ժա-
մանակ գիրք նստած կրակում էր թշնամու կողմը:

Ոչ օք հաւատացած չէր, որ տաճիկները թողել էին Շահ-
րէնդէրեանի գիրքը և որ հետախուզութիւն կատարողը կենդանի
կը դառնա: Այսպէս համոզւած էր նաև Սևօն—վանեցի հայ աղ-
ջիկը, ուստի նա նախ իջեցրեց ուսից ատրճաճակը և յանձնելով
տղաներին ասաց:

— Պահէք տասնոցս, եթէ ես դարնւիմ, զէթ ատրճաճակս
աղատւած կը լինի, որը ձեզի հարկաւոր է:

ՍԵԻՕՆ

Իսկուհի Համբարձումյան

Առայց այս Սեօն ու անհետացաւ. և մինչդեռ տղաները սրբա-
տաւրով սպասում էին հետեանքին, քաջ Սեօն վերադարձաւ,
յայտնելով որ դիրքը դատարկ է: Նա իջել, հետախուզել էր այ-
դին, ապա երկու յարկանի տունը և հեռից տեղացող գնդակ-
ների տակ վերադարձել էր, բերելով զգեստի վրա բացւած զըն-
դակի անցքը: Նրա կեանքը վրկել էր հրաշքով: Շահբէնդէրեա-
նի դիրքը նորից զրաւեցին տղաները: Ետուն կեանքը սկսեց
նորից այդտեղ և Սեօն արժանացաւ պատու խաչի շքանշանին:
Բայց քանի քանի հերոս Սեօններ էր տւել Այդեաստանը այդ
ճանր օրերին:

Համուղ ազայի դօրանոցն ընկաւ իր մօտի երեք դիրքերով, տղաները նորից գրաւեցին Շահբէնդէրեանի զիրքը, և այս տկտերը եկան զէնքին փարած Այգիստանի հայ ժողովրդի հաւատը զէպի իր ուժերը աւելի ևս ամրապնդելու:

Կուռի հինգերորդ օրը նշանաւոր դարձաւ երկրորդ շրջանում գտնւող թշնամու մի ուժեղ զիրքի հրդեհումով: Դա Համազայի զիրքն էր, ճիշտ Սահակ բէյի զիրքի գէմ ցցւած: Այս զիրքը, որ թշնամու զլխաւոր յենակէտն էր հանդիսանում, փորձեղաւ մի ստորերկրեա անցքով մօտենալ հիմքին և շէնքը զինամէթով պայթեցնել. ու սկսեց մի յախուռն աշխատանք. երեք օր շարունակ ստորերկրեա անցքը տաջ էր տարւում. կտրելով երկու գիրքերի մէջ գտնւող լայն փողոցը. սակայն երբ ստորերկրեա անցքը վերջապէս հասաւ թշնամու զիրքի տակ, գետնափորները զարմացմամբ նկատեցին, որ նոյն ձեռն աշխատանք ըսկսւած էր նաև թշնամու կողմից: Այս նկատելով, տղաները ընդհատեցին աշխատանքը և վճռեցին օրը ցրեկով նետել փողոց, անցնել հակառակ շարքը և թշնամու զիրքը հրդեհել փողոցի վրա գտնւող դռնից, որը, ինչպէս փողոցների վրայի և բոլոր դռները, փակ էր լինում շարունակ: Այդպէս էլ արեցին:

Երկու քաջասիրտ տղաներ՝ Վաղարշակ Շիրվանհանը և Թումաս Դրիգորեանը առաջինը դուրս թուան փողոց, նրանց հետեւեցին երկու այլ տղաներ և մի ակնթարթում անցան թշնամու զիրքին, պատրաստի նաւթոտ լաթերով վայրկենապէս հրդեհեցին տան դուռը և գնդակների վզվզոցների տակ վերադարձան իրենց տեղը: Այս գործողութեան ժամանակ Սահակ բէյի զիրքի լուսամուտներից տղաները անընդհատ գնդակներ էին տեղում Համդէի զիրքի լուսամուտներին և զբաղեցնելով թշնամուն նա չը կարողացաւ կանխատեսել հրդեհումը:

Մի փոքր անց հրդեհը, բռնեց տունը. թշնամին խոյս տւեց և զիրքը ընկաւ: Այս զիրքի անկումով երկրորդ շրջանը փոքրիկ յաղթանակի մի վայրկեան ապրեց, և այդ փոքրիկ յաղթանակը եկաւ ամբողջացնելու յաղթութիւնների այն շարքը, որ տեղի ունէին այս ու այն տեղ վերջին երեք օրերի ընթացքում:

Թէ կուռի երրորդ, չորրորդ ու հինգերորդ օրերում Այգիստանի հայութեան, առանձնապէս նրա կուղ ուժերի մէջ ողորդութեան հետ միասին հերոսական և խիզախ գործերի ձեռնար-

հեղու որպիսի տրամադրութիւն ստեղծեց, այդ երեսմ է Զին-
աւորմնի հայ ժողովրդին ուղղած հետեւեալ կոչից:

Հայրենակիցներ,

Զորս օրէ ի վեր մեր մղած հերոսական պայքարին մէջ,
նամէրտ թշնամիի հաղարաւոր թնդանօթներու, հարիւր հաղա-
բաւոր զնդակներու և բարբարոս խուժանի յուսահատ և ան-
սոսմաւ սալաւանթներու դիմաց՝ մենք կեցած ենք հպարտ ու ան-
սասան:

Այիծողութեն մինչև Արարք, անկէ մինչև Քաշ-Քողոց ու
Ֆինչև Համուզ աղայի բռնութեան դղեակը, մեր զինւորները
փեցած են յանդուզն ու յաղթական.—Անոնք համարձակ կը հա-
յրն մահան աչքերուն, որ կը սաւառնի իրենց ու բուրիս պը-
խալները:

Այլևս անհաշուելի կը մնայ թշնամիին կորուստը ինկած մեր
հատ հատ զնդակներուն տակ: Այլևս որոշ կը դառնայ մահա-
ւանդ լքումն ու յուսահատութիւնը՝ անոր՝ երբ անիկա տեսաւ
Քր Քահնապետ Զէւղէտի ծրագիրը—24 ժաման մէջ պաւնդ-անո-
ցի վերածելու մեր հայրենիքը—լոկ ցնորք մը եղաւ ու զստան-
ցանք:

Օրէ օր մեր զինւորները կը քալեն յաղթանակէ յաղթա-
նակ: Իրենց հոգիին մէջ կեռայ հայրենիքի պաշտպանութեան
առաւանակին կրակը աւելի ու աւելի, և անոնք որոշած են մեռ-
նել անպայման, մեռնել քեզ համար, հայ ժողովուրդ, մեռնել քու
կեանքի, քու պաշտպանութեան ու քու վերջնական ազատու-
թեան համար:

Մեզ չեն սարսափեցնիր ոչ թշնամիի թւական առաւելու-
թիւնը, ոչ ալ այն գիտակցութիւնը, որ պիտի մեռնինք մենք
այսօր, կամ վաղը: Ո՛չ, մենք, կուգնք վայելել մահը իր առ-
աւանակին էութեան մէջ: Ո՛չ մենք կուգնք ցուցնել ազգերու
համաշխարհային այս գոյամարտին մէջ, որ Արեւելի խորհրուհ
մէջ դարաւոր կաղնին—հայ ժողովուրդը՝ գիտէ մեռնիլ զէնքը
ձեռքին՝ ըայց թշնամիի անհամար կորուստներու և զօրանայնե-
բու ճարճատող աւերակներուն վրա...

Հայ ժողովուրդ:

Կոխը զորս սկսած ենք, պիտի տանենք մինչև վերջ, մինչև
փերջին և զատումը, մեր արիւնին ու սակայն նաև մինչև վերջ—

նակա՛ն պարտութիւնն ու անկումը մեր վայրագ թշնամիին:

Հայ ժողովուրդ,

Քաջ եղի՛ր, մերն է յաթանակը ինչ ալ որ ըլլայ:

Մեր զինւորներու գիմադրական կորույժ թող փոխանցւի նաև քու մէջդ:

Պայքարի հսկայական ծանրութիւնը մի թողուր մինակ մեր զինւորներուն վրա:

Ամենքը իրենց քաժինն ունին հոս, ծեր թէ մանուկ, կին թէ ազջիկ, երիտասարդ զինւորներու հետ կողք կողքի թող կըռւին ու բաժնեն աշխատանքը իրենց մէջ:

Այս կոխը մեր գոյութեան կոխը չէ մինակ, այլ կոխ մը ճշմարտութեան ու արդարութեան: Թող ամենքը կուին ուրիմեարդութեան համար.— թող ամենքը կարօտն ունենան յաղթանակել տալու ճշմարտութիւնը:

Ոգևորեցէ՛ք ու արի եղէ՛ք, բայց տակաւին փարեցէ՛ք լուռ ու ստեղծագործ աշխատանքի, նոր նոր յաղթանակներ պատրաստելու համար:

Հիացումով գիտեցէ՛ք շարունակ մոլորացող կշիւներն ու թշնամիի անհաշիւ կորուստները:

Սքանչացումով մեր զինւորներու զիւցազնական զիմադրութիւնները տեսէ՛ք, և յոյսով ու աշխատանքով պատրաստեցէ՛ք զիմաւորելու գալիք օրերուն, անոնց ազգային նոր վերածնութեան մեծ տօնին:

Կեցցեն հայ զինւորները,

Կեցցէ՛ հայ ժողովուրդը:

10 ապրիլ վա՛ն

Ազգային ինքնապաշտպան մարմին

Կորով, հաւատ և ոգևորութիւն, ահա այն, ինչ որ ձեռք բերեց հայ ժողովուրդը կուի առաջին 4—5 օրերի ընթացքում:

Այսպէս էր զրութիւնը Այգեատանի մէջ կուի առաջին շրջանում, ապա ինչպէս էր զրութիւնը Քաղաքի մէջ:

Այդ իմանալու համար տյատեղ կընդհատենք մեր պատմութիւնը և առժամանակ կը տեղափոխենք Քաղաք:

ՀԵՐՈՍՍՄԱՐՏԸ ՔԱՂԱՔՈՒՄ

Ի՞նչ դեր է խաղում Քաղաքը Վանի հայկական կեանքում: Ահա այն խնդիրը, որը կարևոր է նախ և առաջ լուսարանել:

Քաղաքն ինչպէս տեսանք, Վանի նախնական բնակավայրն էր. նա հիւսիսից պաշտպանւած էր Շամիրամի պատմական քերդով՝ ուղղահայեաց, գահավէժ ժայռերի մի երկար շղթայով, որի վրա մարդու կարող ձեռքը կերտել էր նոր ամրութիւններ, փակ մնացեալ երեք կողմերից նա շրջապատւած էր երկարուկ ատամնաւոր պարիսպներով: Այժմ մեծ մասամբ աւերւած, բայց մի ժամանակա կայուն ու խրոխտ պարիսպների մէջ դառնում էր պատմական Վասպուրականի քաղաքական կեանքը, դառնում էին նաև տնտեսական ու մասաւոր խնդիրները: Միաժամանակ այստեղ գտնւում էին հին հայկական եկեղեցիները, այստեղ էլ վառուցւեցին նոր տիրապետողների մի քանի նշանաւոր մըդ-կիթներ:

Այսպիսի ամուր ու հաստատուն պայմաններով շրջապատւած էին լինում առհասարակ երկրի հարստութիւնները իրենց մէջ ամփոփող կենդրոնները հին և միջին դարերում:

Նոր դարը կեանքի ու յարաբերութիւնների նոր պայմաններ ստեղծեց, կուլտուրան նւաճումներ գործեց, ատամնաւոր պարիսպները իրենց նշանակութիւնը կորցրին, ազդարնակութեան ունեւոր ու ազդեցիկ դասերը ձգեցին պարսպապատ ու խեղդող մթնոլորտը, պարիսպներից դուրս արւարձաններ հիմնեցին և նախկին շէն կենդրոնները աստիճանաբար ընկան ու քայքայւեցին:

Ահա միևնույն վիճակին ենթարկւեց նաև Վասպուրականի մայրաքաղաքը, նա հետզհետէ քնկաւ, կորցրեց իր նախկին փառքը և նրա կողքին հիմնադրւեց բուսական Այդեատանը, որը զնալով ընդարձակեց ու ճոխացաւ:

ձիշտ է, շուկան մնաց Քաղաքում, Քաղաքի մէջ մնացին նաև կառավարական հիմնարկութիւններն ու հաստատութիւնները, ինչպէս և հայոց առաջնորդարանը, բայց նա քաղաքականապէս ընկաւ, որովհետև ազգաբնակչութեան խոշորագոյն մասը այն էլ ունեւոր և կարող մասը հայ թէ մահմեդական, դուրս գնաց և Քաղաքում մնաց չնչին ու չքաւոր մասը: Եւ սրա հետեանքը եղաւ այն, որ ինչպէս տեսանք, Վանի 41,000 ազգաբնակչութիւնից վերջին տարիներում Քաղաքի մէջ մնացին ընդամենը 4000 հոգի, որից 3000 հայ, իսկ 1000-ը մահմեդական:

Այսպէս լինելով բնական է, որ Վանի հայկական կեանքում Քաղաքը դադարէր դեր խաղալուց, և զազարից դեր խաղալ մանաւանդ վերջին շրջանում:

Հայկական կեանք ասելով Տաճկաստանում հասկացել է աղգային-յեղափոխական կեանք: Թոնակալ կարգերում հայ ժողովրդի նկատմամբ այդ երկու տերմինները սերտ կապւած են եղել միմիանց, որովհետև այն բոլոր հարցերը, նոյնիսկ անմեղ հարցերը, որոնք աղգային բնոյթ էին կրում, կառավարութեան կողմից հալածւում էին: Եւ հայ ժողովուրդը անկարող լինելով ապրել առանց աղգային կեանքի, դիմում էր գաղտնի գործնէութեան և ընարում յեղափոխական ճանապարհ: Իսկ նկուղային—յեղափոխական գործնէութեան համար միակ յարմարաւոր վայր հանդիսանում էր Այդինստանը—միմիանց հետ ներքին հաղորդակցութիւն ունեցող պարտէզներով ու այգիներով, հազար ու մի թագստոցներով, պաշտպանութեան տեղերով օժտւած այդ ծառատանը. մինչդեռ կառավարութեան քթի տակ, Քաղաքի կուտակւած աների մէջ նկուղային-յեղափոխական կեանքը միանգամայն անհնարին էր դառնում: Այսպէս էր զրութիւնը հին ու ժամի օրով:

Սահմանադրական նոր կարգերում Քաղաքը աւելի ևս անուշադրութեան մատնեց, Առաջնորդարանը, նրա հետ միասին նաև աղգային քաղաքական ժողովը, որոնք հին ընթացիկ օրով ճանաչւում էին իբրև հայ ժողովրդի ներկայացուցիչ մարմիններ և որոնց հետ վարում էր բանակցութիւններ կառավարութիւնը, գտնւում էին Քաղաքում և այդտեղ էլ դառնում էին աղգային խնդիրները: Սահմանադրական կարգերում առաջնորդարանը, ինչպէս և աղգային քաղաքական ժողովը յետ մղեցին. Քաղաքակցութիւնը իբրև հայ իրականութեան մէջ գործող ուժից

կուսակցութիւն՝ լեզալիզացիայի ենթարկւեց, նոր կառավարութիւնը, որը ամբողջապէս անցել էր երիտասարդ թուրքերի ձեռքը, ճանաչելով այդ կուսակցութիւնը իրեն բերան, արտայայտիչ հայ ժողովրդի, այդ ժողովրդի վերաբերեալ հարցերում բանակցութիւններ վարում էր յիշեալ կուսակցութեան հետ, իսկ այդ կուսակցութեան գործնէութեան կենդրոն հանդիսանում էր այն Այգեհստանը, որը հին ըէթիմի օրով շատ ու շատ անգամ պատսպարել էր իր ծոցում մատնւած ու վտանգւած յեղափոխականներին:

Այսպիսով Քաղաքը Վանի հայ իրականութեան մէջ դեր չէր խաղում. այսպէս էլ ընդունում էր կառավարութիւնը և նրբան հանգիստ թողնում: Օրինակ, 1895-96 թւերի ջարդերի ժամանակ, երբ Այգեհստանը զաւառների հետ միասին հրի ու սրի ասպարէզ դարձաւ, աւերի ու սրածութեան ենթարկւեց, Քաղաքի հայ ազգաբնակչութիւնը ջարդերից ազատ մնաց: Ծիշտ է, շուկան հրդեհեց ու կողոպտւեց, բայց հայ թաղերը ջարդի չենթարկւեցին:

Եւ Քաղաքը Վանի հայ իրականութեան անց ու դարձի մէջ դեր չունեցաւ մինչև կռիւ պայթած վայրկեանը:

Գաւառներում ընդհարումներ էին տեղի ունենում, գրանց արձագանք էր տալիս Այգեհստանը: Կառավարութեան հարկաւոր էր այս կամ այն դիմումն անել, դիմունը լինում էր Այգեհստանից և եթէ հայոց առաջնորդի ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր կամ ազգային քաղաքական ժողով պիտի գումարէր, առաջնորդը հրաւիրւում էր Այգեհստան: Կառավարութիւնը բանակցութիւնների կարիք ունէր, նա նոյնպէս դիմում էր Այգեհստան, ուր գտնւում էին զաշնակցական գործողները:

Ու այսպէս, մինչդեռ ղէպքերը թաւալւում էին կայծակի արագութեամբ և Այգեհստանում տեղի էին ունենում խոշոր անց ու դարձեր, Քաղաքը լուռ էր, բայց հէնց որ կռիւը պայթեց, Այգեհստանի հետ միաժամանակ Քաղաքն էլ շարժւեց և շարժւեց ինչպէս լաւան լիւան հանգած հրաբուխի խառնարանից:

Բայց միթէ Քաղաքը բոլորովին անգործ էր մինչև այդ:

Ոչ, նա գործում էր և գործում էր լռիկ:

Դաշնակցութիւնը Քաղաքում ունէր գործող մի մարմին՝ զուտ տեղացիներից կազմւած. դա եթէ անգամից բազկացած մի

ենթակոմիտէ էր Այգեհատանում գործող կենդրոնական կոմիտէին անթարկող: Այս մարմինը սերտ կապւած էր կենդրոնական մարմնի հետ, շարունակ յարարերութիւն էր պահում հետը, այնտեղից ստանում էր հրահանգներ, նրա խորհրդակցութեան զիմում էր շուտ շուտ, մի խօսքով այս մարմինը իր ներշնչումները քստանում էր կենդրոնական մարմնից:

Այս մէկը:

Երկրորդ, ենթակոմիտէն կազմւած էր ուժեղ, կարող և անձնագոյն անձնաւորութիւններից. դրա մէջ մասնակցութիւն ունէր հայ ուսուցիչը, հայ արհեստաւորը, հայ վաճառականը, նոյնիսկ հայ կաւածատէրը: Այն հանգամանքը, որ բաղաքական պայմանները հարւածում էին ամէնքին անխտիր, ուստի հնարաւոր էր դարձել ամեն տեսակ խմբակցութիւն: Շահերի գուգորդութիւնը, ցեղային հալածանքը յայտնագործել էր մէկ իդէալ, դա ցեղի պաշտպանութեան, ցեղի գոյութեան իդէալն էր: Եւ ահա այս մարմինը, որը հանդիսանում էր հայ ցեղի գոյութեան իդէալ դաւանող խմբակներից մէկը, զիկավարից Քաղաքի կոլւնները, բոլոր խաւերի կուռ աջակցութեամբ տարաւ այդ կոլւր պատուով մինչև իր վախճանը և յայտնագործեց հերոսական այնպիսի ակտեր, որոնց առաջ նւաստանում են նոյնիսկ Այգեհատանի հերոսութիւնները:

Ուժքեր էին այդ մարդիկ:

1. Լևոն Գալճեան—ուարտած Երամեան գպրոցը, իրխաւսարդ, զբաղմունքով առևտրական:

2. Մինրան Թորոմանեան—սովորած Երամեան գպրոցում, օճառի գործարանատէր:

3. Դաւիթ Սարգիսեան կամ Դաւօ—մճաւկան մի մարդ, զաղմունքով մանրավաճառ:

4. Հայկակ Կոսոյեան—ուարտած Գէորգեան ճեմարանի գաւարանական բաժինը, տեսուչ Յիսուսեան—Շուշանեան վարժարանի:

Սա հանդիսանում էր կոլւնները զիկավարող մարմնի տօնաւորն ու ոգին:

5. Մինրդատ Միրզախանեան—կաւածատէր, սովորած Երամեան գպրոցում:

1. Լևոն Գալսեան
 2. Միհրան խոյումանեան
 3. Դաւիթ Մալգոսեան
 4. Հակոբ Կոստեան
 5. Միհրդատ Միլլաթեանեան
 6. Յարութիւն Նիկողարեան
 7. Սարգիս Շահնեան

6. Յարութիւն ներկարարեան կամ Յարօ—արհեստով պը-
ղնձագործ. բնական ընդունակութիւններէ տէր և կուտդ ուժ:

7. Սարգիս Շահինեան— արհեստով վաճառական. աւար-
տել է երամեան դպրոց:

Այս մարմինը, որը կուի առաջին օրից կոչուեց Զինուորա-
կան մարմին, ունեցաւ իր երկու տնրածան աջակիցները:

Դրանք էին՝

1. Աղթամարի վանահայր Դանիէլ վարդապետը, որը պա-
տահմամը Քաղաք դալով՝ այլևս վերադառնալ չը կարողացաւ:

2. Իրաւարան Միրզախան Միրզախանեանը, Հնչակեան
կուսակցութեանը պատկանող:

Զինուորական մարմինի գործունէութեան կենդրոնը որոշուեց
առաջնորդարանը, ուր լինում էր առաջնորդ եղնիկ վարդապետը:

Տեսանք. Քաղաքը Վանի հայ ժողովրդի կեանքում կատար-
ւած անց ու դարձի և կառավարութեան հետ ունեցած բանակ-
ցութիւնների մէջ դեր չունէր և չունեցաւ. այդպէս էին դասա-
ւորւած պայմանները. բայց նա, առանձնապէս նրա ղեկավար
մարմինը անդործ չէր, որքան այդ վերաբերում էր նրա ներքին
կեանքին, առանձնապէս նրա ինքնապաշտպանութեան գործին:

Համակերպական պատերազմը մի կատաստրօֆա էր, որը
1914 թւի յուլիս ամսում պայթեց եւրոպայի սրտի մէջ, այդ
կատաստրօֆան մոկեղին թափով ծաւալոււմ էր, նորանոր եր-
կիրներ ու ժողովուրդներ էր ոտի հանում և լափում նրանց: Այդ
կատաստրօֆայից ազատ չը մնաց նաեւ Տաճկաստանը, այդ ա-
պիկար կառավարութիւնը և կատաստրօֆան հապճեպ կերպով մօ-
տենում էր նաեւ հայ ժողովրդին, այն ժողովրդին, որը խաղաղ
ժամանակ էլ ազատ չէր փոքրիկ կատաստրօֆաներից: Այս պարզ
տեսնում էր տաճկահայը, այս տեսնում էր նաեւ Քաղաքի հայ
ազգաբնակչութիւնը:

Ու հոկտեմբեր ամսից սկսած, երբ կատաստրօֆան ծաւալ-
ւեց դէպի ուսւ-տաճկահայ և տաճիկ-պարսկական սահմանները
Զինուորական մարմինը Քաղաքը դրեց ինքնապաշտպանողական
վիճակի մէջ: Ամեն կերպ աշխատում էր ղեկը ու փամփուշտ
ձեռք բերել, ժողովրդին հարկադրում էր հնար եղածին չափ
զինել սեփական միջոցներով, ուսումնասիրում էր Քաղաքի թա-
ղերը, փողոցները, աները և պաշտպանութեան կէտերը ու երբ-

տասարդ ուժերը պատրաստում էր գալիք դէպքերին զիմաւորելու:

Շնորհիւ այս աշխատանքներին, կուի նախօրեակին Զինւորական մարմինը սեղանի վրա դրեց հայկական քաղաքամասին Խնքնապաշտպանութեան հետեւեալ նախագիծը:

Հայաքնակ քաղաքամասը իր երկարութեամբ սկսում էր Թաւրիզի դռնից և տարածւում էր մինչև կառավարական հացի շահմարանը կամ ամբարը, կռնակին ունենալով բերդի աւելի քան մէկ վերստ երկարութիւն ունեցող վիթխարի քարաժայռի արևելեան ամբողջ կէս մասը: Եւ ապա այդ երկու ծայրերից հարաւային ուղղութեամբ կիսաշրջան կաղեկով առաջանում էր դէպի շուկան:

Հայաքնակ քաղաքամասի հարաւ-արևելեան, արևմտեան և հարաւ արևմտեան սահմանների վրա ընկած են թուրքական թաղերը, իսկ հարաւային սահմանի վրա, ինչպէս տեսանք, զբոնւում են շուկան և կառավարական հիմնարկութիւնները: Այնպէս որ խռովութիւնների դէպքում հայկական քաղաքամասը մնալու է կատարեալ օղակի մէջ:

Այս ի նկատի ունենալով, խնքնապաշտպանութեան զիծը սկսւում էր Բերդի արևելեան ծայրից և հարաւային ուղղութեամբ կիսաշրջան կազմելով գնում հանգում էր կառավարական ամբարին կամ բերդի միջին տարածութեան խոյացած ժայռերին: Ի հարկէ բերդը իր ռազմական ուժով մնում էր թառած հայաքնակ քաղաքամասի զլխին:

Խնքնապաշտպանութեան շրջագիծը, որ ունէր աւելի քան երկու վերստ տևողութիւն, բաժանւած էր չորս շրջանների, իսկ իւրաքանչիւր շրջան բաժանւած էր մի շարք զիրբերի:

Այդ շրջաններն էին արևելքից սկսած՝

1. Թաւրիզի դռան շրջան:

Այստեղ հինաւուրց ժանիքաւոր պարիսպը զեռ ևս կանգուն էր և նրա մէջ գտնւում էր Թաւրիզի դռան անցքը:

2. Թէքեալիֆի-հարպիէի շրջան:

Այստեղ գտնւում էր Թէքեալիֆի-հարպիէի վարչատունը և մթիրանոցը:

3. Խանի տակի շրջան:

Այստեղ առաջ գտնւում էր մի քանի խանիկ—առևտրական

ձկնորոններ, որից և մնացել է անունը:

4. Ամբարի տակի շրջան,

Այստեղ գտնուում էր կառավարական հացի շտեմարանը, մի քնդարձակ, բարձր ու ամուր շէնք, որը իշխում էր թաղամասի վրա:

Կուլի ընթացքում կարևոր դիրքերը հանդիսացան հետևեալ-ները:

Թաւրիզի դռան շրջան,

Նախ գործում էր Մարութեան Մարտիրոսի տունը:

Այս դիրքը 6 օրւա կուլի ընթացքում թնդանօթի հարւած-ներից մեծապէս ֆնտսեց, աղաները դիրքը հրդեհեցին ու քաշու-ցին, որից յետոյ մնացին.

Դիրք

Խմբապետ

1. Արբօյի տուն

Աւետիս Վարպետեան
Հայկավանքցի Բաղդօ

2. Շշկօեանի տուն

Մուխսու Վահան

3. Տէր Պօղոսեանի տուն

Սահակ Ջանկօեան

4. Կաղօեանի տունը

Մինչրան Յովակիմեան +
Շատախցի Աւօ

5. Լազ Ալիի

Սղերացի Նշան

6. Շահէն Աղի »

Շահէն աղա
Կօնտաղչեան Տիգրան

Այս դիրքերի գէմ գործում էին՝

1. Թնդանօթը բերդի զլխից.

2. » Հայկավանքի գերեզմանաանից.

3. Թաւրիզի դռան մզկիթը կամ ջամի.

4. Արամ Կաղօեանի տունը. (այստեղ տաճիկ էր նստում.)

5. Կաթըջի մզկիթը.

6. Մահմուդ էֆէնդիի տունը:

Թէքեալիֆի-հարպիէի շրջան

Դիրք

Խմբապետ

1. Կողատի տունը

Կողատի Մարտիրոս և Կարապետ

2. Քեօլօղի »

Թաղէոս Նալբանդեան

3. Վարդապետեանի տունը

Աստուր Մինասեան

4. Թէքեալիֆի
հարպիէի շէնքը	}	Մսկացի Յովհաննէս
5. Ս. Ծիրանաւոր —
Յեցեանի գիրքը		Արմենակ Միրզախանեան (վիր.)
Լևոն Կոստյան
6. Հիւսեանի տունը		Յարութիւն Աշըքեան
- Այս գիրքի դէմ գործում էին,
1. Թնդանօթը բերդից.
 2. » մաղառներից (տաճիկ գերեզմանատուն).
 3. Քաղաքապետարանը.
 4. Հարաւ-արեւելեան մզկիթը.
 5. Զինարանը.
 6. Կայա-չալաբիի մզկիթը.

Սանի տակի շրջան

Նախ գործում էր Միրզախանեանների խանը:

Այս գիրքը 5 օր կուելուց յետոյ թշնամու կողմից հրդեհ-
ւեց, որից յետոյ մնացին,

Դիրք

Մտքապետ

1. Ալէքսանեանի տունը	Կարճկանցի Մանուկ աղա	
3. Բօհախանի գլուխը	Յովհաննէս Փիրկալէմեան	
3. Եագմալուի խանը	Տրդատ Տէր Մանուկեան	
4. Սանի տակի գիրքը	}	Մանուկ Բայլեան (սպանւեց)
		Գարրիէյ Եղիազարեան
		Մանուկ Թորոմանեան
		Զինւոր Զօհրար
5. Սարբերդցոնց տունը	}	Մարտիրոս Սարօեան
Շալջի Յարութիւն		

Այս գիրքերի դէմ գործում էին՝

1. Թնդանօթը բերդի երկու գերեզմարդից.
2. » սօլկընոցից.
3. » Բեհմիլի խաբարաններից.
4. Աքիֆի տունը.
5. Գուրշուն մզկիթը.
6. Ագիգիա գօրանոցը:

Ամբարի տակի շրջան

Նախ գործում էին՝

Տէր Յակոբեանի տունը.

Աթաշկառեանի »

Կարադէօզի »

Տէր Յակոբեանի դիրքը ընկաւ առաջին օրը, Աթաշկառեանի և Կարադէօզեանի դիրքերը ընկան չորրորդ օրը, որից յետոյ հասցին,

Դիրք

Քմբարակաւ

1. Իւնուսի տունը

Շատախցի Օհանէս
Քիշմիշեան Յարութիւն

2. Կաքաւեանի տունը

Արմենակ Բաղիկեան
Սէթ Ասլանեան

3. Ամբարի տակի Ա. դիրքը

Կարճկանցի Մանուկ
Արմենակ Մեկքոնեան

4. » » Բ. »

Վարդան Տէր Վարդանեան

Այս դիրքերի գէմ գործում էին,

1. Թնդանօթը բերդի Սոսիսոս կոչւած դիրքից,

2. » Բեամիլի խարաբաներից,

3. Ուլու-ջամին կամ մզկիթը.

4. Ուլու-ջամիի շարքում գտնուող մի շարք տներ:

Շրջանները ղեկավարելու համար ընտրւեցին շրջանապետներ ու օգնականներ, գլխաւորապէս զին. մարմնի անդամները. գլխաւոր էին,

1. Թաւրիզի դռան շրջան՝

Դաւիթ Սարգսեանը

Լեոն Դալճեանը

Դաւիթը վիրաւորւեց ու նրա տեղ անցան

Սարգիս Շահինեանը

Միհրան Յովակիմեանը

2. Թէքեալիֆի հարպիէի շրջան

Յարութիւն Ներկարարեանը

Սարգիս Շահինեանը

Դատիժը վերադարձելուց յետոյ Սարգիս Շահինեանը զնաց Քաւրիկի դասն շրջանը և նրա տեղ եկաւ Լեւոն Գալսեանը:

3. Խանի տակի շրջան

Միհրան Թորոմանեանը

Մանուկ Սարգսեանը

4. Ամբարի տակի շրջան

Միհրգաս Միրզախանեանը

Միհրան Ներկարարեանը

Արմենակ Բաղիկեանը

Զինական ուժը հետեւեալ պատկերն էր ներկայացնում:

1. Հրացաններ—մօսինի, մօղէլ, մարտինի, մաուզէր կա-
փաղլի, բերդան—100 հատ, 30,000 փամփուշտով:

2. Ասրճանակներ մաուզէրի 90 հատ 15,000 փամփուշտով:

3. Ասրճանակներ զանազան տեսակի 120 հատ—15,000
փամփուշտով:

Ընդամենը 310 գէնք 60,000 փամփուշտով:

Բաղաքի կռիւները զեկաւարտող և ալ կարգի գործեր կա-
տարող մարմինների կազմը այնպէս բարդ չէր, ինչպէս Այդե-
տանում, այստեղ գործում էին ընդամենը երեք մարմիններ,
շրանք էին՝

1. Զինւորական մարմին, սրա կազմի հետ մենք ծանօթա-
ցանք արդէն:

2. Մատակարար մարմին, սա հոգում էր կուռղ ազանիբի
նաև կարիքաւոր ընտանիքների ապրուստը՝ ղրիմելով ժողովարա-
քութեան և վերցնելով կառավարական շտեմարանից հաց:

Մատակարար մարմնի անդամներն էին՝

1. Առաջնորդ Եզնիկ վարդապետը

4. Սամուէլ Քասպարեանը

2. Յովհաննէս Այաղեանը

5. Զանիկ Սամարճեանը

3. Թարգի Մանուկը

6. Մարտիրոս Մայիլեանը

Կարմիր Խաչի լանձնաժողով: Այս մարմինը ստանձնեց վի-
րաւորների խնամելու հոգսը՝ հիւանդանոց զարձակելով Իսախան-
եանի տունը:

Տանձնատոգրով անգամներն էին

1. Ռուքէն Նշանեանը	4. Ծենեքերիմ Շալիկանը
2. Յուրէն Արարիքեանը	5. Մանուկ Յովակիմեանը
3. Մելքոն Հաքումեանը	

Քնն այս ծրագրով, ուժերի այսպիսի քանակով և գործող ձայնների այս օրինակ կազմով Քաղաքի հայ ժողովարդը պարս եկաւ կուէ՛ ներշնչւած ինքնազաւթանութեան վն՛ դադարով:

Սակայն նախ քան կախն անցնելը, տեւեմեր ինչեք տեղի տնեցան Քաղաքում նրա նախօրեակին:

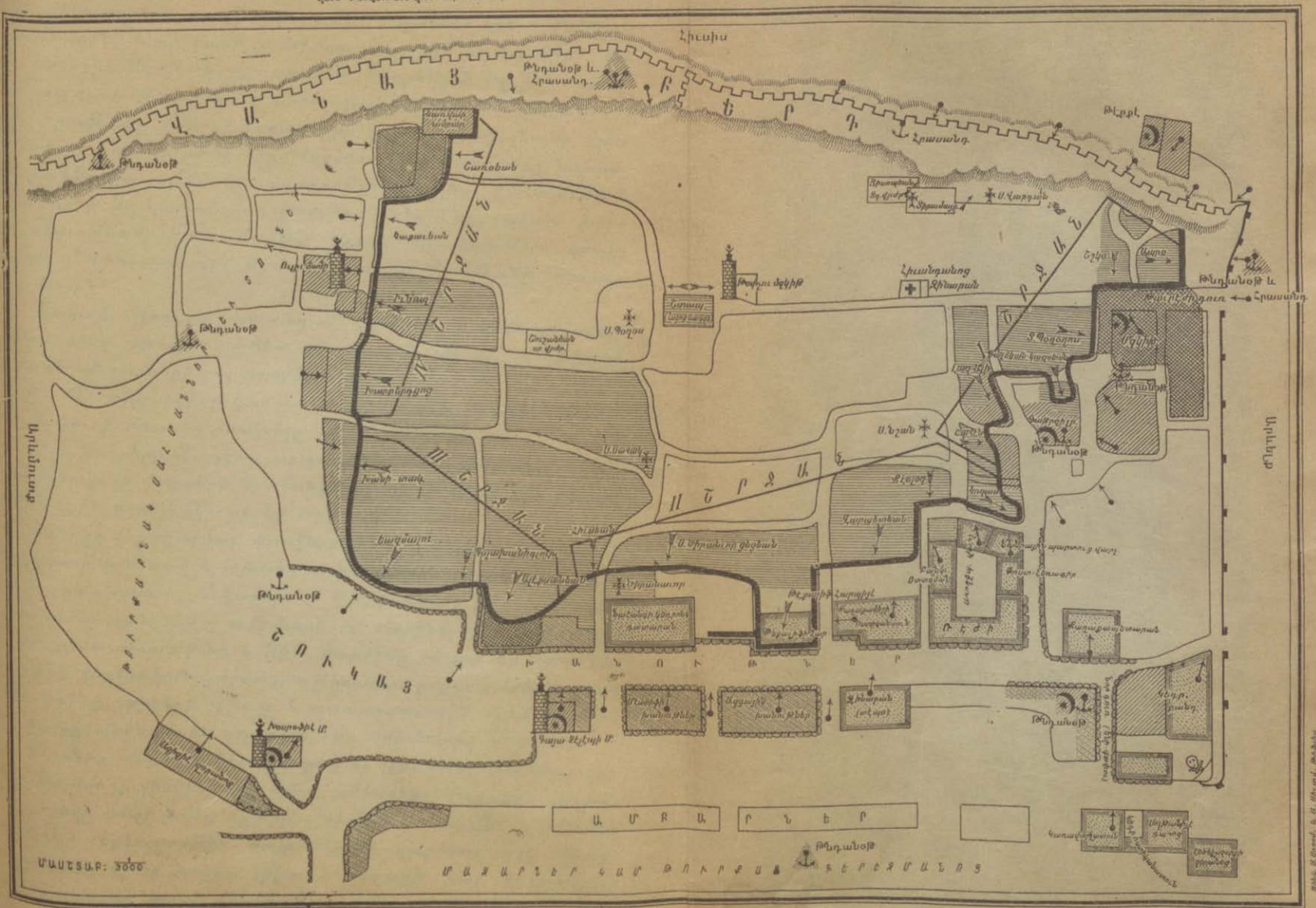
Ապրիլի 4-ի շաբաթ օրու առաւօտն էր, երբ Քաղաքում առթաւեւեղ Իշխանի և նրա երեք ընկերների սպանութեան լուրքը Մէյս լուրր սարափ պատճառեց ժողովրդին, քաղաքացի մի քանի խանութպաններ, որոնք արդէն շուկա էին գնացել, վաղեցին իրենց խանութները և տուն վերադարձան: Իսկ Այդեասանից ոչ մի խանութպան և ոչ մի արհեստաւոր Քաղաք չիջաւ:

Արի երկու ժամ անց, բերնէ բերան թռաւ այս անգամ էլ Վոսմեանի ձերբակալութեան լուրը ժողովրդի վրա կատարեալ յուսահատութիւն եկաւ և յարարերութիւնը Քաղաքի ու Այդեասանի մէջ միանգամայն ընդհատեց:

Այս միջոցին առաջնորդ Եղնիկ վարդապետը, որ Դանիէլ վարդապետի հետ նոր միայն վերադարձել էր Այդեասանից, Վոսմեանի ձերբակալութեան լուրը առնելով, շտապեց Ջէզկէփ մօտ:

Եղնիկ վարդապետի այն հարցումին, թէ ինչպէս է որ Իշխանը սպանւել է և ինչու է Վոսմեանը ձերբակալւել, Ջէզկէփը—ասիական այդ ստոր սատրապը, որը երկու օր առաջ շողօքող դարձւածներով էր մօտենում հայ ժողովրդի ներկայացուցիչներին, այս անգամ միանգամայն այլ լիզու քանեցրեց և տառնց այլիայութեան յայտնեց, որ Իշխանը սպանւել է իր կարգադրութեամբ, որ Վոսմեանը նոյնպէս ձերբակալւել է իր կարգադրութեամբ և որ տաճիկ պետութիւնը մի քանի տղաներէ՛ ձեռքում խաղալիք չը պիտի դառնա:

Ջէզկէփ խօսքերը վճռական էին ու թունոտ. Եղնիկը պարս եկաւ իրա մօտից խիտ ընկճւած տրամադրութեամբ, եղ-

apptg. H. B. Good. a. th. Up. and. M. G. G. G.

 Հայեր,
  Թուրքեր,
  Քառասներ շրջայ.
  Փետական հաստատութիւններ,
  Եկեղեցիներ,
  Մզկիթներ,
  Հայ իրերապաշտպանութեան գիծք,
  Հայ գիրքեր,
  Թուրք գիրքեր և յարմարեան կէտեր,
  Քրիստոնեաներու տները,
  Հայ թրուած գիրքեր,
  Քրիստոնեայի հայ բանդարկաւաններու վայրը.

նիկի վերադարձին առաջնորդարանում սպասում էին զինուորական մարմինը և մի քանի առաջադր մարդիկ, որոնք երբ լսեցին Եղնիկից Ալեգէտի արտասանած խօսքերը և Եղնիկի ստացած տպաւորութիւնը ծանր մտահոգութիւնների մէջ ընկան:

Դրութիւնը ամբողջ շաբաթ օրը լարւած մնաց, նոյնը շաբաթականեց նաև կիրակի օրը. ժողովուրդը թաղամասից բոլորովին չը հեռացաւ, դէպի կառավարութիւնը այլևս վստահութիւն չէր մնացել: Չը նստած այս բոլորին Եղնիկ վարդապետը խորհրդակցութեամբ Զին. մարմնի նորից Ալեգէտի մօտ գնաց, պարզելու ստեղծւած դրութիւնը և խօսելու Վստահանի արձակման մասին:

Սակայն Ալեգէտը այս անգամ Եղնիկին ընդունեց աւելի էլ վատ ձևով. խօսեց նրա հետ սպասնական տօնով, և Եղնիկի մի քանի պնդումներին պատասխանեց.

— Որ այս երկիրը կամ հային պիտի մնայ և կամ թուրքին, երկուսի միասեղ ընակելիլը այլևս անհնարին է:

Այս խօսքերը Ալեգէտը արտասանեց այն ժամանակ, երբ կազմակերպւած ջարդերի հրահանգները դաւառներն էին հասել և զժոխային գործը սկսւած էր արդէն:

Եղնիկը վերադարձաւ առաջնորդարան աւելի քան ճնշւած տպաւորութեան տակ և այնտեղ գտնուողներին յայտնեց, որ այլևս լաւ բան սպասել անկարելի է: Այս խօսքերը թէև ծանր էին և յուսահատական, բայց ամիսների ու տարիների աշխատանքը վանեց յուսահատութիւնը և Զին. մարմինը անցաւ իր գործին: Նա արեց վերջնական կարգադրութիւններ, բոլոր խմբերը քաշուցին իրենց դիրքերի շրջանը և պատրաստեցին զիմաւորելու այն վայրկեանին, որին սպասում էին ամիսներից ի վեր:

Ժամերը անցնում էին դանդաղ ու տեւական. կարծես դժբանք ժամեր չը լինէին, այլ օրեր, ամիսներ: Բոլորեց կիւրակէն, ցերեկը տեղի տեղ գիշերին, գիշերը առաւօտին և սկսեց գործի օրը — երկուշաբթին. բայց շուկան դարձեալ զոց մնաց, Այգեւտանից ոչ ոք քաղաք չիջաւ և Դաղաքի հայ ժողովուրդը մնաց պաշարւած գործի վիճակում, չիմանալով թէ ինչ է կատարւում դուրսը: Թէև պաշարումը գեռ չէր սկսել և զինւած պահակներ չէին երևում, սակայն անվստահութիւնը այնքան ուժեղ էր և յարաբերութիւնները այնպէս սրւած, որ նոյնիսկ Դա-

զաքում հայ ու տաճիկ զրացիական գծի վրա կեանքը բուրսովին կանգ էր առել, ի հարկէ մինչև այդ կենդրոնական թաղն էին տեղափոխել թաղածայրերի հայ ընտանիքները: Բայէն խորհրդաւոր էր, բոլորը դարձել էին մարմնացած լսողութիւն, և բոլորը սպասում էին, թէ սրտեղից առաջին անգամ նշանը պիտի տրի:

Ահա այս վիճակի մէջ բացւեց երեքշաբթի օրւա—ապրիլի 7-ի առաւօտը, և մի փոքր անց Այգեհատանի կողմից լսեցին հրացանաձգութեան ձայնի:

Այգեհատանի հայկական մասը բաւականին հեռու է, ուստի հրացանաձգութեան ձիշտ տեղը որոշել կարելի չեղաւ, մինչև անգամ ենթադրուց որ հրացանաձգութիւնը կատարուած է տաճիկ Շամիրամ թաղում, և որ տեղի ունի ոստիկանութեան և փախստական տաճիկ զինւորների մէջ, որոնք վխտում էին ամեն տեղ:

Ահա այս ժամանակ Ձէւզէտը փորձեց Քաղաքի հայերին խաբել. նա երկու ժանդարմ ուղարկեց Եզնիկի մօտ յայտնելու, որ Այգեհատում թիթե ընդհարում է տեղի ունեցել և որ նրբանք կարող են հանգիստ լինել: Բայց դրութիւնը այնպէս լարւած էր, որ ժանդարմները հասնելով հայաբնակ թաղի սահմանը, չը վստահացան այլևս առաջ գնալ և պատահած երկու հայերի խնդրեցին իրենց խօսքերը առաջնորդին հասցնել, ու իրենք վերադարձան:

Մինչ այս, Այգեհատանի կողմից լսող հրացանաձգութեան ձայններ ուժեղ համաղարկերի բնոյթ ստացան: Սկսեց նաեւ թնդանօթաձգութեան խուլ որոտը և շրջանապետները շտապեցին առաջնորդարան, ուր գտնուում էր զին. մարմինը: Շուտով շրջանապետները վերադարձան իրենց տեղեր՝ արդէն իրողութիւնը պարզւած:

— Տղաներ, գրաւեցէք ձեր զիրքերը, Այգեհատանում կռիւն սկսւած է,— յայտարարեցին շրջանապետները և զինւած խմբերը, որոնք մինչ այդ, չը նկատուելու նպատակով, պահւում էին դժած սահմանից ներս եղող տներում, առաջացան և գրաւեցին առաջին շարքի զիրքերը:

Եւ մինչդեռ տղաները արագ փակում էին զիրքերի լուսամուտներն ու անցքերը, բացում էին կրակելու համար փոքրիկ

անցքեր և հոռւն աշխատանքի մէջ էին, Ամբարի շրջանում ան-
գլի ունեցաւ հետեւեալ դէպքը: Դիրքապահ տղաները նոր միայն
քարձրացել էին Վարապետի դիրքը, երբ դիմացի նոյն Կարգե-
տի խարաբաների մէջ նկատուեցին 30-ի չափ զինւած քիւրդեր
և միլիտներ: Այդ արտասովոր էր և տղաները սկսեցին ուշադը-
քութեամբ հետեւել նրանց շարժումներին: Քիւրդերն ու միլիտ-
ները, որոնք երբէք չէին կարծում, որ դիմացի տան մէջ հայեր
կան և դիտում են իրենց, ինչ որ փոքրիկ խորհրդակցութիւն
ունեցան և ապա երկու մասի բաժանուելով, մէկը իջաւ դէպի
Մուլու-Ջամին, իսկ միւսը առաջացաւ դէպի կառավարական ամ-
քարը. տղաները նկատելով որ նրանք ուղուս են անցնել և ամ-
քարը դրաւել, օդի մէջ երկու փամփուշտ կրակեցին, սա առա-
ջին անգամ ապաթոցն էր, այն էլ օդի մէջ: Քիւրդերն ու միլ-
լիտները բոլորեալ յետ քաշուեցին խարաբաները, դիրքերը գը-
րաւեցին և մէկէն համազարկեր տնդացին կրակ բացւած տան
վրա: Դիրքի տղաները պատասխանեցին համազարկով, ապա
համազարկեր լսեցին Ուլու-Ջամիից, և ամբողջ Քաղաքը մէկէն
որոտաց:

Այս տեղի ունեցաւ առաւօտեան ժամի 9-ին, Այգեստանում
պայթած առաջին փամփուշտից ուղիղ երեք ժամ յետոյ:

Կռիւն սկսեց և սկսեց մի ուժեղ թափով, այստեղ էլ
գուրս եկան միմիանց դէմ երկու անհաւասար կողմեր. մի կող-
մը կանգնեց Քաղաքի մի բուն հայ ժողովուրդը ընդամենը 300
հրացաններով ու ատրճանակներով, միւս կողմը կանգնեց տա-
նիկ կառավարութիւնը իր անհաշիւ ռազմական կազմով, թնդա-
նութիւններով և մոլեռանդ մահմեդական ամբոխով: Արեւիհան, հա-
հարաւային և արեւմտեան կողմից գործում էին բազմաթիւ դիր-
քեր՝ բունւած զօրքերով, միլիտաներով ու մատոյիների ցիլին
պատկանող քիւրդերով, իսկ հիւսիսային կողմից գործում էր
բերդը, այն բերդը, որի կոչումն էր Քաղաքի պաշտպանութիւնը
աբաւաքին թշնամիների դէմ: Այս անգամ նա, ընդհակառակը, իր
կրակը դարձրել էր Քաղաքի վրա: Բերդի արեւմտեան կէս երկա-
թութիւնը ունի լայնանիստ բարձունք, այդտեղ զտնւում է շր-
ջապարիտող իր մթերանոցներով, զօրանոցներով ու մշիլիթ Դի-
նարէով, այդ բարձունքի երկու ծայրերից գործում էր Բն. աւո-

Թը: Բերդի արեւելեան կէս երկարութիւնը ներկայացնում էր սրածայր մի շղթայ, որի վրա տարւած է մի երկարուկ պարիսպ իւր ծակերով: Բերդի այս մասը միանգամայն կախուած է հայաբնակ Թաղերի վրա: Ահա այս պարիսպի յետեւ թաղնւած դինւորներն ու շէթաները եկան կատարեալ զարձնելու այն հրաշէկ օղակը, որի մէջ գտնուում էր ինքնապաշտպանութեան գիմած մի բուն ժողովուրդ:

Առաջին օրւա կռիւը, որը և ուժեղ էր և միահամուռ, սկսւեց ու շարունակւեց ամբողջ օրը, բոլոր չորս շրջաններում միաժամանակ, բայց գլխաւոր գործողութիւնները կատարւեցին Թաւրիզի դռան, Թէքեալիֆի-հարպիէի և Ամրարի տակի շրջաններում:

Ամրարի տակի շրջանում կարեւոր դեր պիտի խաղար Տէր Յակոբեանի երկու յարկանի տունը, որը գտնուում էր Ուլու-ջամիից դէպի հարաւ, տաճկական թաղի սահմանի վրա: Առաջինը պիտի գրաւէր այդ տունը. շրջանապատը 10 տղաներով հասաւ այդ տան մուտքին այն ժամանակ, երբ Կարազեօղի խաբարաներից և Ուլու-ջամիից համազարկերը որոտացին. չը նայած տեղացող զնդակներին, տղաները անփորձ գրաւեցին տունը: Բայց սկսեց ծանր կռիւ: Տան յետեւի կողմից, պարտէզի պատը քանդելով, ներս թափւեցին քիւրդիք ու միլլիսներ, զրանց վրա տղաները կրակ բացին, երկու հոգի սպանւեցին, իսկ միւսները յետ փախան. սակայն դիրքի դրութիւնը չը լաւացաւ, նա միայնակ ընկած էր երեք կողմերից տեղացող կրակի տակ: Այդ բաւական չէ, բերդի արեւմտեան ծայրից սկսեց հարւածել թնդանօթը: Ռումբեր տեղում էին անընդհատ ու վերի յարկի պատերը քանդում: Երկու ժամից յետոյ վերի յարկը այնքան վնասւեց, որ այնտեղ մնալ անկարելի եղաւ: Դիմադրութիւնը շարունակւեց մի երկու ժամ ևս և տղաները տունը հրդեհելով, թափւող զնդակների տակ քաշւեցին Խնուսի տունը: Այս գիրքի անկումը թէև վատ աղդեց, բայց և այնպէս մնացեալ դիրքերը պահւեցին և դիմադրութիւնը ուժեղ թափով շարունակւեց:

Յամառ կռիւներ տեղի ունեցան նաև Թաւրիզի դռան շրջանում: Այստեղ առաջնակարգ դիրք հանդիսանում էր Մարութեան Մարտիրոսի երկու յարկանի տունը, որը գտնւելով հայաբնակ Թաղամասի ծայրում, պարսպին մօտիկ, իշխում էր մէկ

հարաւային տաճկական դիրքի վրա և մէկ էլ պարսպից դուրս գտնուող հրապարակի վրա: Այդ պատճառով թշնամու կրակը իր ամբողջ թափով այս շրջանում, վեց օր շարունակ, դարձւած էր Մարութեանի դիրքի վրա: Այստեղը թշնամին ընտրել էր ներս խուժման երկրորդ կէտ:

— Մենք, Թաւրիզի դարդեախի շրջանի զինւորներս երեք ջիհով յառաջացանք զէպի դիրքերը: Երբ Շշկօհանի տունը մըտանք և անկէ ալ Մարութեանի դիրքը կռւելինք անցնել, բերդէն և արևելիան կողմի արտերէն՝ նախապէս պատրաստուած թուրք դիրքերէն միահամուռ ու սոսկալի հրացանազարկի մը հնթարկեցանք և այդ վիճակով մտանք Մարութեանի տունը: Բարձրացանք վերնայարկը և բաց պատուհաններէն սկսեցինք կրակել թուրք դիրքերի վրա: Այդ բոլէին արևելեան հարաւային ճակատէն 50—60 ձիաւոր չէրքէզ և ոստիկան ալ ելան հրապարակ և ինքզինքնին խրամի մէջ նետակով սկսեցին 400 մեթր հեռուէն անընդհատ կրակ տեղալ մեզ վրա: Եւ այդ ժամանակու թեամբ նոր սիստեմի թնդանօթ մը բերին ու զետեղեցին Հայկավանքի հին գերեզմանոցի մէջ: Սկսեցինք այդ ուղղութեամբ էլ կրակել և առաջին ոնգամէն երկու թնդանօթածիզ սպանեցինք: Այդ ատեն ետեէն—բերդէն հրանօթներ սկսեցին գոռալ և առաջին անգամ երկու ուսմը եկան և մեր ետե պաշտպանող պատերը քանդելով մեզի փոշիի և հողի տակ ծածկեցին՝ զմեզ յանկարծակիի բերելով: Այդպէս շարունակեց, երբ մենք տակաւին զրազւած էինք մեր ճակատին զէմ դրւած թնդանօթը փախցնելու: Վերջապէս երկու անգամ տեղը փոխելէն ետքը—կէսօրին մեզմէ անտեսանելի տեղ մը փոխադրեցին թնդանօթը և սկսեցին ճակատէն ալ ոմրակոծել: Թնդանօթին երկրորդ զընդակ մեր անձնուրաց զինւոր վարպետեան Աւետիսի ոտքը տարաւ, որ քանի մը օրէն ետքը մեռաւ: Մարութեանի դիրքը ունէր 3 հրացան և 2 տասնոց (մաուզէր ատրճանակ): Աւետիսը իշնալէ յետոյ օգնութեան պէտք ունեցանք, մանաւանդ թուրքերը երկու անգամ ալ փորձեցին դիրքի դուրս վառել: Վերջապէս շրջանապետ Դաւիթ Սարգիսեանը մէկ զինւորով օգնութեան հասաւ, սակայն դեռ դիրքը չը բարձրացած ցածի անցքի մէջ զէմքէն վիրաւորեց ու ընկաւ: Այս հարածը ծանր էր մեզի համար, բայց շրջանապետի իշնալը մեզի չը վնասեցուց և մենք

կարող եղանք դիւրք պահել, թէպէտ գնդակները կը տեղայեւ
կարկուտի պէս:

Այսպիսի անպաճոյճ խօսքերով նկարագրում է Մարտի-
նեան դիւրքի շուրջը կատարւած առաջին օրւա կռիւը, այդ դիւ-
քում կուող տղաներից մէկը:

Թէ յարձակումները, դրա հետ միասին նաեւ դիւրքը թիւ-
նը Մարտինեանի դիւրքից որքանյ ամառ էին, այդ երեսւմ է
այն հանգամանքից, որ 5—6 հոգով պաշտպանւող այդ դիւրքի
վրա ուղղւած էր երկու թնդանօթի և րազմաթիւ հրացանաւոր-
ների յարատեղ կրակը:

Սակայն աւելի կարեւոր և մճռական անցքեր տեղի ունե-
ցան Թէքեալիֆի հարպիէի շրջանում:

Այս շրջանում ինչպէս տեսանք, շրջանապիտ կարգւեց դիւ-
ւորական մարմնի անգամ Յարութիւն ներկարարեանը կամ Յա-
րօն՝ արհեստով պղնձագործ, բազուկներով ուժեղ, իբր տրամա-
դրութեան տակ ունենալով ընդամենը 60—70 հրացանաւորներ
ու ատրճանակաւորներ: Սրա վրա դրւած էր մի յանդուգն ձեռ-
նարկութիւն:

Այս շրջանի առաջին շարքում գտնւում էին երկու յարկա-
նի չորս մեծ շէնքեր, որոնցում զետեղւած էին կառավարական
մի քանի հաստատութիւններ:

Այդ շէնքներն էին՝ արեւմուտքից սկսած.

1. Արեւելեանի խանը, որի վերի յարկում զետեղւած էր
նահանգական դատարանը, իսկ տակի յարկը ամբողջապէս խա-
նութիւն էին:

2. Յեցեանի տունը, որի վերի յարկում զետեղւած էր Թէ-
քեալիֆի հարպիէի պաշտօնատունը և պահեստանոցը, իսկ տա-
կի յարկը խանութներ էին:

3. Հիւմի էֆէնդիի տունը, որի վերի յարկում զետեղւած
էր Քաղաքի մասի ռաիկանատունը, իսկ տակի յարկում առա-
ջին մասը խանութներ էին, յետի մասը Թէքեալիֆի հարպիէի
միջերանոցն էր:

4. Թէքդիպաշեան-Փիրումեանի ընդարձա կիսանը, որի վե-
րի յարկում զետեղւած էին:

iii. Օրոգման հետևանք բանկը

၇. နေ့စဉ်

10. Կարան թիւ 5 ի վարչութիւն

h, Φουτ-2 h n m η p w m n a 2 m

դ. Հանրալիկն պարտուց Ծ

Իսկ տակի յարկում պահուում էին բազմաթիւ խանութներ
ու ուժժիւ-ծխախոտի, և հանքային վարչութեան արդի պահեստա-
նոցները հայրն:

Ահա այս չորս մեծ շենքերը կուի առաջին իսկ վարկեմունքը
Ֆարօն իր սահմանափակ ուժերով պիտի դրաւէր, որից յետոյ
ամբողջ շրջանը կը փնար աղաների կրակի ասկի:

Սակայն ծրագիրը վիթխարի էր, իսկ ուժերը քիչ. ծրագիրը օնիրագործելի դարձաւ մանաւանդ վերջին երկու շէնքերէ նկատմամբ, ուր գանուղ հիմնարկութիւնների պատճառով շարունակ լինում էին փօլիւսներ, ժանդարմներ ու պահակներ։ Ուստի որոշեց գրաւել գոնէ Թէքիալիֆի-հարպիէի շէնքը և ձիտէչ-հանի խանը։ Բայց գործի բապէին այդքանն էլ իրագործել հնարաւոր չէր, որովհետեւ կոխը պայթիլիս հրեք շէնքեր արգէն բռնւած էին զօրքերով, որի պատճառով էլ կոխը այս շրջանում կրեց կառաղի բնոյթ։

Նախ պիտի գրաւէր Թէքետլիֆի-հարպիէի շէնքը, որը յետի կողմից կպած էր հարեան տներին: Թէքետլիֆի-հարպիէի մուտքը գտնուում էր շէնքի արեւելեան կողմում՝ ոստիկանատան դիմաց: Շրջանապետը մի խումբ ազաներով գտնուում էր մօտիկ պահուող Միրզախանեանների տանը, երբ լուր բերին, որ քիւրդներն ու միլիտները դիրքերն են մտնում շրջանապետը անմիջապէս վերցրեց ազաներին ու շտապից դէպի Թէքետլիֆի-հարպիէի շէնքը, բայց տեսնելով որ ոստիկանութեան աչքի առաջ մուտքին մօտենալ անկարելի է, յետ դարձաւ ու մտաւ այդ շէնքի յետեւ գտնուող մասը, ուր նրան մեծ աջակցութիւն ցոյց տուեց մէկ հայ կին:

Դա սովորաբար Մկրտիչ Վարպետեանի կրինն էր—տիկին Աղաւ-
նին—միջակ տարիքի, համեստ ու գրաստիչ ղէմքով և աշխոյժ
աջքերով: Դա վեց զաւակների տէր էր—4-ը տղա, 2-ը աղջիկ
մեծ աղան, Խաչատուրը, 18 տարեկան էր և այդ շրջանի լաւ
գինւորներէրէց մէկը, Վարպետ Մկրտիչը իր բազմամարդ ընտա-
նիքով ապրում էր Թէքեալիֆի-հարպէի կամ Ցեցեանի տան
ընկեր մասում, վարձով: Տիկին Աղաւնին լաւ ծանօթ էր այդ

տան բաժանմունքներին, ինչպէս և այն փոքրիկ գոնակի հետ, որը կապիւով իրար հետ այդ տան երկու բաժանմունքները, մեծ մասամբ փակ էր լինում: Եւ ահա տիէին Աղանին առաջ քնկնելով, առաջնորդից տղաներին գէպի այդ մութքը, որը փայտերի մի մեծ կոյտի տակ մնալով բոլորովին չէր երևում: Փայտերի կոյտը բոպէապէս մի կողմ չարտեց. փոքրիկ դուռը խորտակեց, տղաները ներս թան թէքեալէֆի-հարպիէի փոքրիկ բակը, բարձրացան երկրորդ յարկի պատշգամբը և լուսամուտներից ներս մտնելով, գրաւեցին շէնքը այնպիսի արագութեամբ, որ այնտեղ գտնուող մի քանի պաշտօնեաները հազիւ կարողացան գլուխ ազատել ու դուրս փախչել: Մինչ այս, ուստիկանատնից և այլ կողմերից սկսեցին զնդակներ տեղալ թէքեալէֆի-հարպիէի շէնքի մէջ լուսամուտների միջով, բայց արդէն ուշ էր. դիրքը գտնոււմ էր տղաների ձեռքում և զիմադիր կրակը արդէն գործում էր:

Թէքեալէֆի-հարպիէն գրաւելու հետ միաժամանակ շրջանապիտը կարգազրեց խմբապետ Արմենակ Միրզախանեանին իր խմբով գրաւել Ճիտէշեանի խանը կամ դատարանը: Այս խանը ենթադրոււմ էր հեշտութեամբ գրաւել, մանաւանդ որ պահապանը մէկ հայ էր՝ մականունը Չուռօ:

Սակայն Ճիտէշեանը, այդ հարուստ հայ վաճառականը, նախօրօք պատերիկ էր պահապան Չուռօյին, որ կոխն սկսելուն պէս խանի բանալիները տանի և յանձնի ոստիկանապետին: Միամիտ Չուռօն այդպէս էլ վարոււմ է, հէնց որ պայթում են առաջին փամփուշտները, նա վազ է տալիս ոստիկանատուն, բանալիները յանձնոււմ է ոստիկանապետին և զրա հետ միասին գնում է այգտեղ իր կիսնքը. Չուռօն ալիս չի վերադառնում: Սրանից յետոյ էր, երբ խմբապետ Արմենակը իր խմբով մօտեցաւ Ճիտէշեանի խանին. սակայն մինչև որ նա տեղ կը հասնէր՝ վերից բացեցին կրակները և տղաները հազիւ կարողացան առանց զոհի յետ փախչել:

Այսպիսով գեղեցիկ, միևնոյն ժամանակ մեծ ծրարքի միայն մի մասը իրագործեց և Թէքդիրաշեան—Փիրումեանի խանի ու ոստիկանատան հետ միասին տաճիկների ձեռքում մնաց նաև Ճիտէշեանի խանը:

Չը նայած այս բանին, տաճիկները տանել չը կարողացան որ Թէ-

մին երկու դարձաւ, երկուսն էլ կոտորի ու սպանալից. դրա-
թիւնը բարդացաւ. հրդեհը սկսեց արագօրէն ծաւալել, դուրս
գլուխ հանել լուսամուտներից անկասկէի էր. հրդեհը շուտով
անցաւ ներսի կողմը, մի փոքր եւ չէրքաւ ամբողջապէս կը բռնկ-
ւէր, հարկաւոր էր ջուր:

Ջուր, — աղաղակում էին աղաները ներսից, որոնք ծխից
նեղուկով շարունակում էին կրակել ու կրակել: Շէնքի այն բա-
կում, ուր սօլկար Մկրտիչն էր ապարում, հաւաքւած մարդիկ
չէին համարձակում պատերի տակից հեռանալ, գնդակներ էր
որ սուլոցով գալիս անցնում էին այս ու այն կողմից: Բայց բո-
ւէն թանկ էր, ներսից ջուր էին պահանջում, հարկաւոր էր մէ-
կը, որ առաջ ընկնէր, որ հրատապան գործի օրինակը դառնար:
Եւ ահա յայտնեց այդ մէկը: Նա վաղ առեց դէպի ջրհորը, վեր-
ջրից երկու դարձներ^(*) լցրեց նրանց ջրով, և կայծակի արա-
գութեամբ թռաւ դէպի հրդեհի տեղը, ասանց ուշադրութիւն
դարձնելու սուլող գնդակներին. այդ մէկին հետեւեց երկրորդը,
երրորդը, չորրորդը, բազմապէս կապուեց ջրկիրների մի շղթայ,
անընդձառ դառնում էր առաջին մէկը լիք դարձներով, յորդո-
րում ու խրախուսում էր իրեն հետեւողներին, և հրդեհը հան-
գրեց:

— Կեցցէ տիկին աղանին, եթէ նա չը լինէր մեր դիրքը
այժմ սօխի էր դարձել:

Այս խօսքերը լսեցին աջ ու ձախ, երբ կրակը արդէն հան-
գիլ էր:

Հրդեհը հանգաւ, դիրքը փրկեց և տիկին Աղանին հերո-
սացաւ. բայց քանի քանի այդպիսի հերոս կանայք հրատարակե-
րեցից Վանի հայ գաղութային այդ ծանր ճգնաժամին:

Թէքեալիֆի-հարպիէի դիրքը փրկեց, նա շարունակեց իր
հերոսական դիմադրութիւնը, ամեն փորձ, որ արւում էր թշնա-
մու կողմից մօտենալու այդ շէնքին, հրդեհելու նրան կամ գրա-
ւելու, վերջանում էր թշնամու դժեբով, այնպէս որ այդ օր թշ-
նամին այդ շրջանում առեց 18 դու. իսկ աղաները ունեցան եր-
կու վիրաւոր, մէկը խմբապետ Արմենակ Միրզախանեանն էր,
որը ճիւղէհանի խօնը գրաւելու անյաջող փորձից յետոյ վերա-

(*) Գարօ կոչւում են նա թիւ սպանակ թիթիղեա խորանաջող արկները:
որոնք Վանում փոխադրւում են սոփոական գոյներին:

գարձել էր Թէքեալիֆի-հարպիէի շէնքը, իսկ միւսը սպերզցի Խորայէն էր:

Սաւայն գրութիւնը համարուած էր լուրջ ու վաւանդաւոր: Դեռ կանգուն էին Ճիտէշեանի խանը, օստրիկանատունը, Թէրզի-բաշահն-Փիրումեանի խանը և վերջնապէս զինարանը, որոնք իւրեւ թշնամու ուժեղ դիրքեր, պաշարիւ էին երեք կողմից Թէքեալիֆի-հարպիէն ու անվերջ տեղում էին նրա վրա կրակ:

Պէտք էր գիմել լափող հրգեհնի օգնութեանը, պէտք էր լուսերի մատնել այդ շէնքերը, որոնց երկաթ դիմադրիւ անկարելի էր, և որոնք սպառնում էին հայ քաղաքամասին աւելի, քան Ֆնացեալ բոլոր դիրքերը միասին: Պէտք էր հրգեհնի նրանց, ահա այս եղաւ կուի առաջին գիշերուա նշանաբանը, միևնոյն ժամանակ և զլիւսաւոր գործը:

Գիշերը վրա հասաւ, կատաղի հրացանաձգութիւնն ու թնդանօթաձգութիւնը մի փոքր մեղմեց. հետզհետէ թանձրացող մթութեան մէջ այլևս միտք չը կար նոյն թափով վառօդ սպառել և խաւարի մէջ գործելու յարմար բոլէն հասաւ:

Ժամի 8-ն էր, երբ շրջանապատը մի քանի հոգով պառչաւ գործեց և դուրս եկաւ Ճիտէշեանի խանի հիւսիս-արևմտեան անկիւնի գիմաց: Հարկաւոր էր բոլորովին մօտենալ շէնքին, ցածել գոների ու լուսամուտների վրա նաւթ և ապա վառել, այս էր այդ բոլէի գործը, որը անվաւանդ չէր: Այսպիսի բոլէ-նեւում է որ հրապարակ են զալիս յանդուգն ձեռնարկողները և յաճախ այնպիսի անյայտ խաւերից ու վատ անցեալով, որ միանգամայն անսպասելի է:

Տխուր համբաւ ունեցող մի քնտանիքի զաւակ էր 18 տարեկան Արամ Կապարուկիանը, նրա հայրը թուրք սրճարանների կապարուկն էր—ծաղրածուն. մեծ եղբայրը մի կատարեալ սրիկա էր, որին և զո՞ն էր գնացել: Ենորձիւ քնտանիքի նա գտնուում էր մի վատ ճանապարհի վրա:

Ահա վատ ճանապարհի վրա գտնւող այդ տղան, իր ժողովրդի կրիտիկ բոլէում ուշաբերւում է, մի բոլէ մտնում է իր քնտանիքը, իր ապրած մթնոլորտը և վերցնելով նաւթն ու լուցիկն նետում է առաջ: Սկսում է նախօրօք ծրագրւած համապարկերը տղաների կողմից, սրան հետեւում են համապարկեր խանի վերին յարկի պատուհաններից և համապարկերի ու պու-

լող պնդակների այս ժխտրի տակ նա կատարում է իր գործը և անվտանգ վերադառնում է:

Մի քանի բալէից յետոյ բարձրացան հրեղէն լեզուները, հրդեհը արագ կերպով բռնեց ամբողջ շէնքը, շփոթ ընկաւ այնտեղ եղող զինւորների ու քիւրդերի մէջ, և նրանք գլուխ կորցրած փրկութիւն որոնեցին փախուստի մէջ: Մէկ ժամից յետոյ ամբողջ շէնքը արդէն վառոււմ էր և ամեն ինչ լափող կրակը, փչող քամու ուժով, անցաւ զիմացը գտնուող Մէարիֆի (տաճիկ գալըոցապատկան) խանութների շարքը ու սկսեց նրանց ևս լսփել ու ոչնչացնել:

Դե մինչդեռ Ճիտէշեանի խանը իբր մի վիթխարի խարոյկ լուսաւորում էր շրջակայքը, իր վրա գրաւելով ամենքի ուշադրութիւնը, շրջանապետը հրձիգների խմբով մի նոր պոռոյտ գործեց և դուրս եկաւ Թէրզիբաշեան-Փիրումեանի խանի հիւսիս արեւելեան անկիւնի դիմաց: Այստեղ էլ առաջ եկաւ Արամ Կապարուկեանը նաւթի ու լուցկիի պաշարով և սլացաւ դէպի մեծ շէնքը: Նա կանգ առաւ արեւելեան շարքի դռներից մէկի առաջ, դա կարանթինայի վարչութեան գուռն էր, փորձեց հրդեհել, մէկ երկու, բայց այս անգամ անյաջող անցաւ: Այդ միջոցին յայտնւեցին երկու այլ խիզախ անձեր, զրանք երկու յաղթանկամ եղբայրներ էին՝ մականունները կողատ (ուժեղ), անունները Կարապետ և Մարտիրոս Մուրատեաններ: Գրանք գինւած՝ մէկը նաւթի պաշարով, միւսը կացինով մօտեցան նոյն շարքի վրա գտնուող փօստ-հեռագրատան դռանը, երկաթէ բազուկների ուժեղ հարածների տակ մի քանի բալէի մէջ խորտակեց փակւած դուռը, երկու եղբայրները ներս մտան, նաւթը շող աւին վերին յարկը տանող փայտէ սանդուխների վրա և վառւած լուցկին մօտեցնելով հեռացան: Հրդեհը բորբոքւեց մի անօրինակ արագութեամբ, չոր տախտակամածները մի կողից, այդ գիշերաքամին միւս կողմից իրենց աւերիչ գործը տեսան: Վիթխարի շէնքը իր մէջ պարունակող խանութներով, պահասատեղիներով, գրասենեակներով ու կառավարական հիմնարկութիւններով մէկտեղ բոցավառեց՝ լուսաւորելով ամբողջ քաղաքը և նրա մէջ եղող զինւորներն ու քիւրդերը նոյնպէս փախան:

Գլորւում էր արդէն կէս գիշերը, հրդեհածիգները անցան դէպի ոստիկանատունը: Նրանք արդէն ձեռք էին բերել որոշ

փորձառութիւն, թէ ինչպէս պէտք էր զբաղեցնել թշնամունքը զիրքում եղող զինւորներին, և օգտելով դրանից, հրդեհել զիրքը, ուստի այստեղ հեղեհման գործը աւելի ևս արագ կատարուեց:

Ոստիկանատան շէնքը դռներ ունէր թէ հարաւային և թէ հիւսիսային կողմերի վրա. որոշուեց հրդեհել շէնքը հիւսիսային դռներից. այդ տեղի դռներին մօտեցաւ նոյն Արամ կապարուկեանը և կարողացաւ համազարկերի անց որոտների տակ հրդեհել երկու դռներ միանգամից: Մի փոքր անց նոյն ձևի խարոյկի փոխեց նաև ոստիկանատունը և այդտեղի կուռղիները նոյնպէս զիմեցին փախուստի:

Մինչ այս, զիշերը գլորուում էր արագօրէն, առաւօտեան առաջին նշանները սկսում էին երևալ, հետքերը թաքցնել անկարելի էր այլևս և զինարանի հրդեհելը յետաձգուեց: Սակայն առանց դրա էլ այդ զիշեր անազին գործ էր կատարել. աւելի շատ դործ, քան նոյնիսկ ամբողջ նախընթաց օրը. երեք մեծ տներ, թշնամու երեք ուժեղ դիրքեր այլևս չկային: Թէքիալիֆի հարպիէի դիրքը ազատուել էր վտանգից, կուռ առաջին զիշերու մեծ ծրագիրը իրագործուած էր:

Երկրորդ օրւա կսիւր վերսկսուեց վաղ առաւօտից զարնութիւի թափով, կուռ նշանը տեսին առձիկները. ըստ երևոյթին կառավարական հիմնարկութիւնների հրդեհումը Ձէւդէտի մէջ Պայրոյթի փոթորիկ էր առաջացրել և նրա խիստ հրամանների տակ սոսկալի կրակի հետ միասին բոլոր կողմերից բուռն յարձակման ու խուժման կատաղի փորձեր էին լինում, որոնք սակայն յետ էին մղում կորուստներով:

Տաճիկները վստահ իրենց ուժերի վրա և արհամարելով հայերի զինական կարողութիւնը, յարձակումներ կատարում էին յաճախ առանց մտածելու. իսկ հայերը, որոնք մէկ օր առաջ դեռ անփորձութեան ու վախի տակ անվստահութեամբ էին կրուում, այսօր նրանց դնդակները սուլում էին անվախ ու անշեղ և թշնամին յետ էր փախչում դիակներ թողնելով փողոցների մէջ:

Այս երևոյթը աւելի նկատելի էր թէքիալիֆի-հարպիէի շրջանում, ուր թշնամին այդ օր տեսի 30-ի չափ զոհ, որոնց մէջ էին միլիտաների հարիւրապետ Իսմայիլ Ալթայ օղլին և կօմիսսիւր Մօլլա Կամալին: Թէքիալիֆի-հարպիէի դիրքապահ տղա-

ների գործնէութիւնը այդ օր այնքան ուժեղ ու վճռական էր, որ զիմաց դանուդ ազգային խանութների շարքում ամրացած զինւորները անկարող լինելով դիմադրել՝ հրդեհեցին խանութների այդ շարքը և հետացան:

Երկրորդ օրւայ կռիւը կատաղի բնոյթ կրեց նաև միւս շրջաններում. Ամբարի տակի շրջանում թշնամին փորձեց Բաղկանց փողոցով ներս խուժել հայերի թաղը: Մի փոքրիկ տուն, որը պաշտպանում էր յիշեալ փողոցի մուտքը, կոչւում էր Սատանի դիրք, ահա այս դիրքից երկու տղաներ՝ շաշտիցի Օհաննէսը իր ընկերով մէն մենակ յետ քշեցին թշնամուն, չոյց տալով քաջութեան օրինակներ:

Յամառ կռիւներ շարունակեցին նաև Թաւրիզի դռան շրջանում: Մարտիկանի դիրքը, առաջին օրւա սաստիկութեամբ ամրոջջ օրը կրեց իր վրա զնդաւների տարափ ու թնդանօթների ուսարներ, և չը նայած որ վերի հարկը գնալով աւերւում էր, բայց և այնպէս գիրքը շարունակւում էր իր գոյութիւնը և տղաները քաջաբար դիմադրում էին թշնամուն:

Երկրորդ օրւա կատաղի կռիւը վերջացաւ երկու հրդեհումներով. երկուսն էլ ի նպաստ հայերի:

Թաւրիզի դռան շրջանում Շահէն աղայի դիրքի դիմաց, գտնւում էր կառավարութեան հին փոստատունը, այս ծառայում էր տաճիկների համար իբրև գիրք: Երբ մութը պատեց Շահէն աղայի դիրքի տղաները փորձեցին փոստատունը դբաւել, որոշած էր գիրքը դրաւել յարձակումով. տղաները մօտեցան դռանը և ուղեցին դուռը կոտրել, տաճիկները սկզբում փորձեցին դիմադրել, սակայն երբ նկատեցին իրենց անզօրութիւնը, հրդեհեցին դուռը ու հետացան:

Երկրորդ հրդեհումը տեղի ունեցաւ Թէքեալիֆի-հարպիէի շրջանում, սա առաջին օրւայ հրդեհումների վերջաբանն էր: Կառավարութեան զինարանը գեա մնում էր և նրա առաջ ձգւող քարաշարի յետեից տնենափորձառու կռուող զինւորները շարունակ կրակ էին տնդում Թէքեալիֆի-հարպիէի վրա: Երբ մութը պատեց, հրդեհաձիգների խումբը ոտակականաւան փլատակների միջով զգուշութեամբ մօտեցաւ զինարանին և մէկէն կրակ բացին այստեղ եղող զինւորների վրա: Տեղացող կրակը այնպէս անսպասելի էր ու շեշտակի, որ զինւորները դուրս կորցրած փա-

Քեան: Ահա այդ քո գէին նաւթի պաշարով մօտեցաւ գինարանին: առաջին օրւա հերոսը — Արամ կապարուկեան և դռնէջը հրգեհնէ-
զով վերադարձաւ: Զինարանը բռնկեց և կուր երկրորդ գիշերը
լուսաւորեց կառավարութեան մի տյլ շէնքի բոցերով:

Երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ և վեցերորդ օրերում կուրը
շարունակեց նոյն սաստկութեամբ, հրացանաձգութիւնն ու ամ-
քակոծութիւնը սկսւում էր վաղ առաւօտից և դադրում էր ուշ-
գիշերին: Տաճիկները կրակում էին անհաշիւ ու անխնայ, որոնք
փամփուշտների խնայողութիւնն ասած բանը չգիտէին ինչ է. կը-
րակում էին որքան հնարաւոր էր. որքան կրակողի ձեռքը ըն-
դունակ էր դարձնելու հրացանի ոտը: Բացի այդ, անընդհատ
շորժում էին եօթ թնդանօթներ, որոնցից 3-ը զուած էին ընդդի-
շիրքերի վրա, իսկ չորս նոր ձեռի թնդանօթներ զուած էին Քա-
ղաքի պարիսպից դուրս դանադան գիրքերում: Այս վերջինները
փոխադրում էին մէկ այս և մէկ այն տեղ, ոմբակոծում էին
երբեմն այս երբեմն այն գիրքերի և յաճախ երկու երեք թնթա-
նօթի կրակը դարձնում էին միևնոյն գիրքի վրա: Այսպիսի գիր-
քեր առանձնապէս հանգիստանում էին Մարութեանինը, Թաւրիդի
դուան շրջանում, և Թէքեալիֆի-հարպիէի գիրքը համանուն շրջա-
նում: Եւ հրացանաձգութեան հետ անընդհատ ամբողջ օրերով
շորժում էին այդ եօթ թնդանօթները:

Այլ էր հայերի դրութիւնը, նրանք դանում էին պաշարւած
վիճակի մէջ. դրսի հետ յարաբերութիւնը բոլորովին խզւած էր,
ուրիշ տեղից ռազմամթերք օտանալու յոյս ամենեւին չուներին,
այդ պատճառով փամփուշտ խնայելու հարցը առաջին իսկ օրից
դարձաւ ամէնքի համար օրէնք:

— Երեկոյեան հաշիւ պիտի պահանջեմ թէ ձեզանից ո՞վ
քանի փամփուշտ է կրակել և քանի թշնամի է սպանել:

Ահա այս խօսքերը անընդհատ կրկնում էին շրջանապատ-
նէրը իրենց ձեռքի տակ եղող գինւորներին ու աւելացնում:

— Առանց նպատակի ոչ մի փամփուշտ չը կրակել:

Դրութիւնը այսպէս լինելով հասկանալի է որ թշնամու
հաքիւբաւոր կրակներին պատասխանում էին տաննակ կրակ-
ներով: Բայց չը նայած այս բոլորին հայերը մատուով դիմադը-
րում էին թշնամուն, և եթէ մի քանի տեղերում նեղւում էին

թշնամուց, մի երկու տեղում էլ նեղում էին թշնամուն:

Այսպէս, օրինակ, բնդհարման երրորդ օրում կոխը կատաղի բնոյթ ստացաւ. Թաւրիկի գոան շրջանում գտնուող Կաթըջի ջամիի շուրջը, գա թշնամու դիրք էր և նրա մօտ դրած էր մի թեղանօթ, որի կրակից մեծապէս նեղում էին Շաշէն աղաւի և Լազ-Ալիի դիրքերը: Այս երկու դիրքի աղաները հերոսաբար նետեցին փողոց, հասան մզկիթի դռանը և դուռը հրդեհեցին. հրդեհը տարածեց մզկիթի մէջ, այստեղից տաճիկները փախան՝ իրենց հետ տանկով նաև թնդանօթը: Յարձակման ժամանակ աղաները տեղին մէկ զոհ, փողոցի մէջ զարկեց թաւրէզի Կարապետը՝ 28 տարեկան անդրապէտ մի քաջ երիտասարդ: Ականատեսների վկայութեամբ այդ աղան մեռաւ հայ ազգիկ երգերը երգելով և բնկերներին խրախուսանքներ կարդալով:

Չորրորդ օրը կռիւ կատաղի ասպարէզ դարձաւ Ամբարի տակի շրջանը: Այս շրջանում գտնուող Աթաշկառեանի և Կարապետի դիրքերը ենթակեցին սոսկալի յարձակումների, թշնամին մեծ բազմութեամբ գրոհ էր տալիս դէպի այդ դիրքերը ու նորից յիտ քաշում: Կոխը այստեղ շարունակեց երկար, որի միջոցին աղաները ունեցան մէկ զոհ, բայց լաւ զոհ. Կաթաւեանի դիրքի աղաներից մէկը՝ քաջասիրտ Վարդան Տէր-Վարդանեանը նպատակ դնելով օգնութեան հասնել նեղն ընկած Կարապետի դիրքին, նետեց դիրքից դուրս և Ամբարի փողոցով փորձեց արագ անցնել, բայց այդտեղ էլ զնդակահար եղաւ ու ընկաւ: Վարդանի մահը յուսահատութիւն ձգեց աղաների վրա և նրանք մինչև ժամի 4-ը դիմադրելով երկու դիրքերն էլ հրդեհեցին ու յիտ քաշեցին: Այդ բաւական չէ, թշնամին սիրտ առաւ և փորձեց առաջանալ ու գրաւել ամբարը, որը, ինչպէս տեսանք, թաղամասի վրա իշխող մի դիրք էր. ամբարի գրաւելը տաճիկների համար կարևոր հարց էր, ուստի նրանք քանք չէին խնայում նրան հասնելու, բայց շուտով աղաներին օգնութեան հասաւ զինուորական մարմինը և տաճիկները յիտ քաշեցին:

Աթաշկառեանի և Կարապետի դիրքերի հրդեհումը ծանր տպաւորութիւն գործեց զին. մարմնի վրա, ուստի այդ օր կատարեց կուռղ ուժերի տեղափոխութիւններ: Ամբարի շրջանը ազգայնեցին մի երկու կարող ուժեր, որից յետոյ այդ շրջանը

ապահովեց:

Հինգերորդ օրը կռիւը մեծ չափերի հասաւ դարձաւ Թաւ-
րիզի դաւան շրջանում: Մարութեանի զիրքը հինգ օր շարունակ
սմբակսմուռ էր, նրա վերին յարկը ըտլորովին աւերւել էր,
տղաները իջել էին տակի յարկը և ծանր պայմանների մէջ շա-
րունակում էին զիրքը պահել. սակայն գրութիւնը անյուսալի էր:

Սրանից զատ, տաճիկները դէպի բերդ ձգւող պարիսպը
ծակել էին ու ներս մտել: այստեղ զիրքեր չը կային, այդ
պատճառով նրանք իրենց ուշադրութիւնը դարձրել էին այս կէ-
տի վրա: Լուրը գնաց գին, մարմին, և նա օգնութեան հասաւ
այն ժամանակ, երբ 20-ի չափ զինւորներ քիչ էր մնում պարիս-
պին մօտիկ գտնւող Արրօյի տունը գրաւէին: Սկսեց ուժեղ
կրակ. գինւորները դիմադրել չը կարողացան և փախան, թող-
նելով երկու դիակ: Այս միջոցին Մարութեանի զիրքը յուսահա-
տական կռիւ էր մղում՝ հաղիւ կանգնեցնելով թշնամու զրոհը:
Շուտով տղաները համոզւեցին, որ դիմադրել այդտեղից այլևս
անկարելի է, ուստի հրդեհեցին զիրքը ու յետ քաշւեցին, Մա-
րութեանի զիրքի փոխարէն հաստատելով երկու նոր զիրքեր,
որոնք և պահեցին իրենց գոյութիւնը մինչև կռւի վերջը: Այս
երկուսը Արրօյի և Շշկօեանի զիրքերն էին:

Կռիւ վեցերորդ օրը նշանաւոր դարձաւ մի մեծ հրդեհու-
մով, որը տեղի ունեցաւ խանի տակի շրջանում: Շուկայի արե-
ւելեան մասում դեռ ևս կանգուն մնում էր Միրզախանեանների
խանը՝ երկշարք փայտեա խանութներ, ծածկւած երկարուկ մի-
ջանցքով: Այս խանը իրբև զիրք հայերի ձեռքին էր և վեց օր
շարունակ դիմադրում էր թշնամուն. ահա այս զիրքը յաջողե-
ցրեց թշնամին հրդեհել. զուր անցաւ տղաների ջանքը, հրդեհը
հանգցնել անկարելի եղաւ, խանը բռնկւեց. տղաները յետ քաշ-
ւեցին ու գրաւեցին երկու նոր զիրքեր. այդ զիրքերն էին Բօ-
հախանի գլուխը և Նազմալուի խանը:

Միրզախանեանների խանի հրդեհումից յետոյ այլևս խոշոր
հրդեհումներ տեղի չունեցան. տեղի չունեցան նոյնպէս զիրքային
նշանաւոր գրաւումներ կամ պարպումներ, պաշտպանութեան
զիծը, այն զիծը, որը մենք տեսանք, մնաց անփոփոխ և կռիւը
ստացաւ կայուն ու տևական բնոյթ:

Այս դժւարին շրջանն անցաւ, կռիւն ընդունեց կայուն ու

տեւական բնոյթ, և Զին. մարմինը իր մի կոշով եկաւ այդ փաստը արձանագրելու։ Ահա այդ կոշը։

Զինւոր քնկերներ.

Վեցերորդ օրն է ահա որ կուրծքերնիս թշնամուն տւած՝ արիարար կը մարտնչենք. թնդանօթներ և հազարաւոր հրացաններ ունեցող թշնամին անգոր եղաւ ճեղքել մեզ։ Մենք, որ որոշած ենք մեր կեանքը, մեր պատիւը և իրաւունքը հերոսութեամբ պաշտպանել, դեռ շատ անակընկալներու ալ սպասելու ենք։ Զէւղէտեան մոհմակը իր գրոհներով, իր յարձակողականներով խայտառակւած է ցարդ ծանր կորուստներով, շշմեցուցիչ հարւածներով։ Փաստը ամենուր աչքի առջնն է։

Զինւորներ, սոյն պայմաններու մէջ մեր գիմադրութիւնը երկարու բեղուն լինելու համար կը յորդորենք բոլորին՝ լինելու ստան, չշփոթուող, կարգապահ ու խնայող։ Ահա ասոնք են որ մեր գիմադրութիւնը պիտի դարձնեն կանոնաւոր, արժէքաւոր ու հպարտ։

Զինւորներ, ինչպէս միշտ ըսած ենք, այժմ ալ կը կրկնենք խնայողութիւն և խնայողութիւն։ Թանկ պահեցէք ձեր կեանքը, խնայեցէք փամփուշտ և գէնք։ Ահա կարևոր գործօններ, որով պիտի յարատեւ մեր գիմադրութիւնը. և որքան երկարի, այնքան յոյս և յաջողութիւն կաւելնաւ։ Եղէք յանդուգն, խիզախ, բայց զգոյշ և կեանք խնայող։ Ասոր հետ խնայեցէք փամփուշտ, փամփուշտ, փամփուշտ։ Թող թշնամին վառէ, որքան կուզէ, բայց մենք լինինք քիչ պատասխանող, փամփուշտ պէտք է գտլոց օրերին։ Ամէն մի փամփուշտ թշնամին մէկ կեանքը արժենայ։

Հ. Յ. Դ. Քաղաքի Զին. Մարմին

Կուի տոաջին վեց օրն անցաւ, դա տոաջին շրջանն էր։ շրջան ուժերի չափւելու, շրջան փորձաքարի և փորձաքար ոչ միայն հայերի, այլև տաճիկների համար։ Տաճիկները վերջնապէս համոզւեցին, որ բայա և ստրուկ հայը այն վախկոտը, այն թուլամորթը չէ, որի հետ կարողանային ժողովն պէս վարուի։ Իսկ հայերը ձեռք բերին փորձառութիւն և հաւատ դէպի իրենց կարող ուժերը։

Կուի վեց օրը ցոյց տւեց, թէ ինչ դեր են խաղում դիրքե-

քը, պատնէշները և փոքրիկ բացւածքները, և այստեղ էլ, ինչպէս Այգեհատանում կազմուեցին ամրաշէն—ամալեանների խմբեր, որոնք շտապով հասնում էին կարիք եղած տեղը, նորոգում էին ուռմերից վնասւած պատերը, կոռուցում էին նոր պատնէշներ, փայտերով ամրացնում էին թափուղ առաստաղները և փողոցների մուտքերը փակում էին պատնէշներով: Այս աշխատանքների մէջ ինքնապաշտպանութեան գիմած հայը շատ ու շատ առաջ գնաց. վարպետները իւրացրին գիմացկանութեան պայմանները, բոլոր մարդիկ, նոյնիսկ Վին ու երիտանքը թափուած գալիս էին իրենց ծառայութիւնը մատուցանելու ինքնապաշտպանութեան գործին, և մըջիւնի աշխատութեամբ մէկ ժամ առաջ թնդանօթի հարւածներից քանդւած պատը նորոգւում էր և դառնում նախկինից էլ ամուր ու հաստատուն:

Ահա այս միահամուռ աշխատանքի գործ դրած ջանքերի շնորհիւ հայերը անհամեմատ քիչ զոհեր ունեցան քան տաճիկները, աւելի կայուն հանդիսացան, քան կառավարութիւնը և Վաւի ընդունակութեան հետ միասին ձեռք բերին բարոյական ուժ, այն է կորով, հաւատ և ոգևորութիւն:

Կորով, հաւատ և ոգևորութիւն Այգեհատանում, այդպեսով իր տեղում: Կորով, հաւատ և ոգևորութիւն նաև Քաղաքում: Ահա այս էր տրամադրութիւնը Վանի հայ ժողովրդի երկու մեկուսացած մասերում:

Ապա ինչպէս էր տրամադրութիւնը Վանի տաճիկ ժողովրդի, կառավարութեան և մասնաւորապէս այդ կառավարութեան ներկայացուցիչ—խարդախ Ջէւդէտի մէջ:

Այստեղ լքում և յուսահատութիւն էր տիրում, և այդ լքումը այնքան ուժեղ էր, որքան ոգևորութիւնը ուժեղ էր հայերի մէջ: Ջէւդէտը անկարողութեան ցասումն էր ապրում մի բուռն ժողովրդի հանդէպ. նա իր զինւորական կազմով, անսահման ռազմամթերքով և թնդանօթներով հանդերձ տեսնում էր իր ծրագրի խորտակումը, —մի քանի օրւա մէջ Վանը սպանողանոց դարձնելու Եւ տեսնելով, որ հայերին ղէնքով ընկճելը այնքան էլ դիւրին չէ, զիմեց մի նոր խարդախ միջոցի՝ սկսելով Այգեհատանից:

Նախ նա փորձեց խաբերելութեամբ հայերին զինաթափանելու: Ուստի խաղաղական հիւպատոս Սպորտանին, որի անձնա-

կան բարեկամն էր, ուղղեց երեք նամակ, որոնց մէջ յիշելով գաւառներում կատարւած դատումները և միաժամանակ հնազանդութիւն ցոյց տուող գիւղերի խաղաղ կենցաղը, որը գոյութիւն չունէր, նորից ու նորից առաջարկում էր հայերին գէնքի-րը յանձնել և հնազանդել կառավարութեանը, հակառակ դէպքում սպառնում էր սպասւող զօրքերով ընդհանուր յարձակում գործել և քաղաքը աւերել: Եւ գրում էր այս Սպօրաօնին, համոզւած, որ նա կը կարգա հայերի մօտ իր նամակները:

Ահա այդ նամակները իրենց պատասխաններովուր յիշւած գէպքերը մեծ մասամբ խեղաթիւրւած են:

Սիրելի Սպօրաօն էֆ.

Խռովարարները, որոնք իրենց պատրաստութիւնները լրացնելու համար ձեռք գիմեցին երեք չորս օր ժամանակ շահնու նպատակով, վերջապէս արժանացան իրենց փափաքներուն: Երկուշաբթի գիշեր իրենց թևերուն վրա նշաններ կրող և մինչև առտու կըղեր երկող երիտասարդները համիդիէյի զօրանոցին մէջ նահատակեցին պահակը, կտրեցին թիւեֆօնի թելերը և յարձակելով Խաչ-փողոցի հեռագրատան վրայ՝ գրաւեցին ու զօրծի ըսկըսան: Արթուն կիցող մեր ջոկատներն ալ ընկանաբար պատասխանեցին: Մէկ ժամ պահակներուն թոյլ չը տւի որ պատասխանեն: Վերջապէս նրո հասկցայ, թէ խռովութիւնը ընդհանուր է և Քաղաքամէջ Ասաջնորդարան զրկածս ոստիկաններուն վրայ կրակ կը բացւի, հրաման տւի: Ահա ամեն կողմ կոխ տեղի կունենայ, Մնոնք որ պետութեան այսպիսի կարևոր պատերազմի մը մասնակցած ատեն դաւաճանեցին, անտարակոյս պիտի առնեն իրենց արժանի պատիժը: Քաղաքամէջ հաւաքւած զինւած գիւղացիները այրեցին բոլոր պաշտօնատուները և երէկ իրիկուն ալ շուկան: Ամեն տեսակ խտուրթիւն ցոյց կուտամ որպէսզի այս ոճրագործներէն և ոչ մէկը ազատւի: Միևնոյն վիճակ պիտի ունենան նաև այն անիժապարտներ, որոնք տինամիթով համիդիէ զօրանոց քանդելու համարձակեցան, և փառք Աստուծոյ անփնաս կերպով պայթող տինամիթի առաջ բերած հրդեհի պատճառով մուղիք դարնելով ուրախութիւն յայտնեցին: Մեր գոյութեան դաւողները բնաւ տարակոյս չկայ որ պիտի ձգմին: Շատ կը ցաւիմ որ գնդակ ինկած է ձեր տուն: Սակայն այդ պարա-

գան մէկ անիծեալ գործն է հայերու, որոնք աշխարհի տաճի-
քնքղինքնին իրաւացի ցոյց տալու համար հազար տեսակ
սատանայութիւններ կը հնարեն: Ձեզի ծանօթ է՝ անգլիա-
կան հիւպատոսարանի մէջ գտնուող պահապաններէն զատ այդ
կողմեր ջոկատներ չունէինք: Իսկ պաշարւած խեղճ պահապան-
ները մինչ վերջ յարգանք ցոյց տւին ձեր դրօշակին:

Պահապաններէն մէկ երկու հոգի նահատակող ապստամբ-
ները հիւպատոսարանն ալ վառեցին: Իրենց խելքով պիտի կրնա-
յին օգտուել անկէ: Կառավարութիւնը սեղմելու նպատակով իրենց
դոյութիւնը վտանգի ենթարկող այս դաւաճանները կը խորհն
թէ ասկէ պիտի կրնան օգտուիլ և համոզւած են թէ բոլորն ալ
գոհ են: Ձէնք բարձրացուցին և ահա կը տեսնէք որ կը շարու-
նակւի ամբողջ սաստկութեամբ: Եթէ կայ միջոց մը այս աղէ-
տալի խռովութիւնը դադրեցնելու, այդ ալ բոլոր գէնքեր յանձ-
նելով բացարձակ հնազանդութիւն յայտնելն է:

Ռուսերուն այսօր վաղ գալուն համոզւած, և թշնամու գոր-
ծողութիւններ գիւրացնելու համար գէնքի վարող ոճրագործները
թող պիտանան, որ ռուսերու օտքը անդամն ալ սահմանէն ներս
չպիտի կոխէ: Կը ցաւիմ այն ժողովրդին վրայ, որ հարկադրւած
պիտի միասուի ասկէ: Ժամանակ չունենալու համար երկար բա-
րակ բան մը չպիտի կրնամ գրել: Կուղեմ տեսնել ձեզ հետ,
սակայն խորհելով որ հայեր ձեր կեանքին պիտի դաւեն և զօր-
քին պիտի վերագրեն, յարմար կը տեսնեմ, որ ասօր չձեռնար-
կւի: Կը խնդրեմ որ միշտ դրօշակ քաշէք, տեղի ունենալիք յար-
ձակման ատեն պատուհաններէն ալ դրօշակ ցոյց տւէք: Ձեր
տան տեղ ցոյց տրւած և բացատրւած է ջոկատներուն, բայց կը
դնահատէք թէ կացութիւնը խառնակ ըլլալուն պատճառով ամեն
կողմ աչքի դարնելու աստիճան դրօշակ երեցնել կարեւոր է, ո-
րովհետեւ յարձակումը չափազանց բուռն և վճռական պիտի
ըլլայ:

Կը խնդրեմ որ հիւպատոսարանի մէջ պաշտպանէք մէօսիօ
Ալկարտին, Բէթիի տնօրէն և ներս մնացած մեր պաշտօնեաները:
Խռովարարներ առաջի զիշեր այրեցին Հանրային պարտուց պաշ-
տօնատուն, պանքան և բէթին, ու թէ և ռումբերով մինչև կառա-
վարչատուն յարձակեցին, բայց հարկադրեցան գետնի վրա փո-
ւելով նահանջիլ: Հանրային պարտուց պաշտօնատան կրակ տըր-

և ամ ատեն ձեռնարկ եղաւ փախցնել պանքայի դրամարկդ, կան-
քելի չեղաւ: Սակայն դրամարկդի մէջ բան մը չգտնւելուն համար
մէջօրիօ Ալիարտին այս պատճառով մտահոգւելու չէ: Շատախի
մէջ կառավարութեան վրա յարձակող և մեր ժանդարմները,
պաշտօնեաները ու իսլամ ժողովուրդ սպաննող դաւաճաններու
մեծ մասը ջոկատներու կողմէ ոչնչացան: Եկեղեցիի և մէկ եր-
կու տեղերու մէջ ամբաստանները պաշարւած են: Այսօր կապաւեմ
ատոնց բոլորի արժանի պատիժ կրած ըլլալու լուրին: Պաշտօնէն
և Սարայէն առաջացող մեր ջոկատները ճամբաներ կտրող ապս-
տամբներ ընկճելով կը մօտենան: Մօտերս զանոնք ճգմել կը
յուսամ: Տիկիներուն յարգանք և շատ բարեկեր սիրելիս:

10 ապրիլ 334

կուսակալ Ճէւդէտ

Վանայ կուսակալ

Նորին վսեմութեան Ճէւդէտ պէյին,

Վսեմ տէր:

Պատիւ ունիմ հաստատելու ձեր երէկեան նամակը: Շատ
կը ցաւիմ, որ ձեր վսեմութիւն այն համոզում գոյացուցած է, որ
իր կոմիտէի միջնորդութիւնը ստացած ըլլալով, նպատակ ունե-
ցած ըլլամ անոր ժամանակ շահեցնել տալ: Կրնաք վստահ ըլլալ
որ իմ գիմումներս միայն նպատակ ունէին ծառայութիւն մը
ընել թէ կառավարութեան և թէ ժողովրդին՝ խափանելով, եթէ
կարելի ըլլար, ներկայ դէպքերը:

Ձեր վսեմութեան հետ ունեցածս խօսակցութեան միջոցին
շատ անգամ պատիւ ունեցայ մատնանշելու, թէ կրնան ցաւալի
դէպքեր առաջ գալ—ինչպէս որ պ. Սօրօռին իր նամակին մէջ
կը յիշէ—միլիսներու անտակաւ վերաբերումէ մը, եթէ անոնք
ձեր վսեմութեան տւած հրամանները կէտ առ կէտ գործադրելու
անկարող են:

Սակայն, ես դեռ հաստատ համոզւած եմ, որ ձեր վսեմու-
թեան մօտ 12 տարիէ ի վեր ճանչցած վիհանձն և մարդասէր
զգացումներէ շնորհիւ, պիտի կարենանք գտնալ համաձայնու-
թեան գետին մը իրերու դրութիւնը փոխելու, և արգիլելու տ-
րիւնհեղութիւնը: Վստահ եմ ձեր կարողութեան և մեծ փոճառու-
թեան վրայ, թէ պիտի կրնաք գտնել և ընել այնպիսի առաջարկ
մը, որ լաւ ընդունելութիւն պիտի գտնէ հայ տարրին կողմէ:

Գալով այն առաջարկին, որ կընէք հայերու գէնքերը յանձնելու և բոլորովին անձնատուր ըլլալու մասին, իմ կարծիքով, իրերու այս վիճակին մէջ, այդպիսի առաջարկ մը ապարդիւն պիտի մնայ:

Հայերը գէնքի կը գիմեն այն համոզումով, թէ կառավարութիւնը զինուորական հարցի պատրւարկով, կուզէ զիրենք անխտիր բնաջինջ ընել, և առանց սպասելու կամ յուսալու ուսեբէն ունէ օգնութիւն, հաստատ կերպով որոշած են պաշտպանել իրենց ընտանիքներուն կեանքերը:

Եւ ալ ձեզի պէս, կը ցաւիմ անզիլական հիւպատոսարանի կործանման, ինչպէս նաև հոն մեռնող ժանդարմներու վրայ, սակայն իմ առած անձնական տեղեկութիւններու համաձայն, հոն գտնուող պահակները առաջին անգամ կրակ բացած են առանց յարձակում կրած ըլլալու:

Կը տեղեկացնեմ նաև ձեր վսեմութեան, որ թնդանօթի ումը մը հանդիպեցաւ ուսական հիւպատոսարանին և հոն պայթեցաւ: Տեղւոյն ժանդարմները և գաւազները ստիպւած եղան անկէ քաշելու: Պէտք եղած միջոցներ ձեռք առի, որ ոչ ոք այդ հիւպատոսարանը չը մտնէ: Հինգ գնդակ ալ իմ հիւպատոսարանիս հանդիպեցան, բայց, բարեբաղդաբար, միայն նիւթական փառ տւին: Գոհութեամբ իմացայ որ ձեր վսեմութիւնը պէտք եղած հրամաններ պիտի տայ, որ հիւպատոսարանիս ուղղութեամբ գնդակ և ումը չը նետուի:

Ձեր հրամաններու համաձայն հիւպատոսարանիս ամեն կողմերը զրօշակ զնել տի, որ յայտնի երևի: Պատիւ ունիմ ձեզ իմացնելու, որ հպատակներուս և պաշտպանականներուս, ինչպէս նաև զանազան պաշտօնեաներու և իրենց ընտանիքներուն ապաստան տի, բայց ինչպէս որ ձեզ վսեմութեան ծանօթ է, հիւպատոսարանիս ընդարձակ չըլլալով սպտիպւած եղայ տանս կից երկու ուրիշ տունիւ վարձել: պատիւ ունիմ իմացնելու ձեզ, թէ այդ շէնքերուն վրայ ալ զրօշակ պիտի քաշեմ:

Կը հաղորդեմ պ. Ալիարտիին ինչ որ իր մասին գրած էիք: Ինքը ձեզ առանձին նամակ մը պիտի գրէ: Նկատի տունելով իմ տունս եղած խճողումը, դժւար է ինձ ապաստան տալ հոն և իրեն մօտ ապաստանած ընտանիքներուն, ուստի իրեն հետ ես ալ կը խնդրեմ ձեր վսեմութենէն, որ թոյլադրէք իրեն, որ իր

տան վրայ դրօշակ քաշէ իր և իր քով ապաստանածներուն պաշտպանութեան համար:

Պ. Լիմին տունս է: Հիւսէյին պէյ ձեզ արդէն գրած է, որ հիւպատոսարանս կը գտնուի ընտանիքին հետ: Հարկ գատեցի ապաստան առ և պաշտպանել զինքը, իր տանը ուժրակոծութենէն և հրդեհումէն վերջը:

Կը խնդրեմ ձեր վսեմութենէն որ պաշտպանէք Ռու ընտանիքը, ինչպէս նաև տիկին Տ. Սանֆօռը (Ֆրանսական նախկին հիւ պատուին կին):

Ամերիկեան միսիօնը ինձ հաղորդեց ձեր նամակին պարունակութիւնը:

Հեղինակաւոր աղբիւրներէ առած տեղեկութեանս համաձայն, հոն, ինչպէս նաև գերմանական շրջանակին մէջ, բնաւ զինեալ մարդ չկայ, այլ միայն կին, տղայ և հիւանդկախ մարդիկ: Ինձի կը վստահացնեն, թէ ոչ մէկ զնգակ չէ նետուած այդ շրջանակներէն, կը խնդրեմ ուրեմն, որ պէտք եղած միջոցները ձեռք առնէք անոնց պաշտպանութեան համար:

Ոչ որ գտնելով որ յանձն առնէր ներկայս ձեզ բերելու, պարտաւորեցայ խնդրել Տօքթ. Ըշրքէն, որ զայն ձեզ հասցնէ ապաքինեալի մը միջոցով: Այս վերջինս իր կամքովն է որ քաղաք կիջնայ: Կը վստահացնեմ ձեզ որ այդ ապաքինեալին առաքումը նպատակ չունի ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ հայ վերաւորներուն համար տեղ բանալ, ի հաստատութիւն խօսքիս կը խնդրեմ որ նամակաբերն վերադարձնէք, ինչպէս նաև, երէկ ձեզ զրկւած ապաքինեալները, ինչ որ ինձ մեծ հաճոյք պիտի պատճառէ. կընայ ձեր վսեմ. վստահ ըլլալ, որ ատոնց տեղերը հիւանդանոցին մէջ բաց են, և թէ միւս զինւորներու պէս պիտի խնամուին:

Թիւրիմացութիւններու տեղի չը տալու և ապաքինեալներու առաքումը զաղբեցնելու համար կը խնդրեմ ձեր վսեմութենէն, որ հաճիր ինձ ցուցնել միջոց մը իրեն հետ հաղորդակցելու համար:

Վանայ խաւական փոխ-գեր հիւպատոս

Իտալական հիւպատոս

Սպորտօն էֆ.

Ձեր պատասխանը զարմանքս պատճառեց: Ես չըսի ձեզ թէ աշխատեցիք ազատամբներուն ժամանակ շահել տալու համար: Ազատամբներ մեր միջև եղող հանգամանքէն օգտակուել համար ինքզինքնին հարստահարեալի տեղ զնկնով և հնազանդելնին յայտնելով՝ ուղեցին Էրեք օր անցունել, այսպէս ըսի ես: Ու որդարեւ այդպէս եղաւ: Այնուամենայնիւ, փառք տիրոջ իրենց ծրագիրներու մէջ չթաղեցան: Այժմ մեզ կըրադեցնեն: Սակայն բոլոր ձամբսներ բանալ ալ, լեռները, կէտիկները բոնողներու մեծ մասը Աստուծոյ շնորհիւ յաղթեցան և պատրժեցան: Կը յուսամ որ հոս ալ մօտ օրէն վերջ պիտի տամ խոսութեան:

Մինչև որ գինւած մարդոց հաւաքումը չտեսնելի, մեր թընդանօթաձիկները կրակ չը պիտի ընեն: Այդպէս հրաման ատացան և այդպէս ալ կընեն: Տէր և Տիկին Սանֆօռ կատարեալ հանգարտութեամբ և հանգստութեամբ իրենց տունները կը գտնուին: Կառավարութիւնը գիտէ իր պարտականութիւնը: Յաւարժանի է ձեր այն արտայայտութիւնը, թէ անոնց վրա յարձակում մը տեղի կունենար: Մինչև որ ազատամբներ բոլորն ալ իրենց զէնքերը յանձնելով քաջարձակ հնազանդութիւն չը յայտնեն, հարկադրեալ եմ շարունակել պատիժի գործը:

Կառավարութիւնը խոստարարներու հետ պայմանադրութիւն, դաշնագրութիւն չի կրնար կնքել: Ասիկա կը գնահատէք հարկաւ: Բացի հիւպատոսարանէն ուրիշ տեղ զրօշակ բարձրացնել ընդունելի չէ: Այս բան յայտնեցէք ձեր դրացիներուն: Սէրս կը յայտնեմ:

Վան, 13 ապրիլ 334

Ջէւղէտ

Վսեմ Տէր,

Պատիւ ունիմ հաստատելու ձեր տոջի օրւան նամակը: Անոր պարունակութիւնը քանի՜ մը անձնաւորութեանց տեղեկացնել օգտակար գտացի:

Ձեր վսեմութեան նամակէն կը հասկցի, որ խաղաղ ազգարնակչութիւնը կառավարութեան պաշտպանութիւնը և բազմազանութիւնը կը վայելէ. դժբաղդարար հոս հասած լուրի-

ըը կը պատմեն խժգժութիւնները, որոնք ի գործ դրւած են գիւղերու մէջ անդէն ժողովրդի վրայ: Այս լուրերը հայ ժողովրդի վստահութիւնը լողորկիւն խախտեցին, անոր մէջ այն համոզում գոյացնելով թէ կառավարութիւնը ընդհանուր Զարդերու ծրագիրը մը ունի, և իրեն աւելի անձնապաշտպանութեան փարիլ տւին:

Իսլով ամերիկեան եկեղեցիին վրայ ընկած սոսմերուն, ևս ինքս պարտք համարեցի անձամբ հաստատելու այդ, և տեսայ, որ ամերիկեան միախոնարներու ըսածները ճիշտ էին: Զեր վսեմութիւն կրնայ վստահ ըլլալ, որ այս վերջիններս բացարձակ չէզոքութիւն կը պահեն:

Վանայ խալական փոխ-գեր հիւպատոս
Վան, 3 մայիս (ն. տ.) 1915 Տ. Զպօտօսէ

Սպօրտօն էֆ.-ին.

Սուլթանի զահակալութեան առթիւ շնորհակալութիւն պարունակող գրութիւնը ստացայ: Շնորհակալ եմ:

Պիլիխէն, Կարկառէն յառաջացող մեր ջոկատները կը պատժեն ճամբաներ կտրող ապստամբները, իսկ հնազանդութիւն յայտնող գիւղացիները կը հովանաւորեն ու կը պաշտպանեն: Թիմարէն յառաջացող մեր ջոկատներն ալ Տիրամէրի մէջ հաւաքող ապստամբները ոչնչացնելէ ետք Ալիւր գիւղը հասան: Ալիւր գիւղը և շրջակայք գտնող քանի մը գիւղերու ընակիչները հնազանդութիւն յայտնելուն պատճառով հովանաւորեցան՝ պայմանով որ իրենց գէնքերը յանձնեն և հոս հոն թափառող իրենց երիտասարդները զինւորութեան յանձնեն: Աւանուց ժողովուրդը կատարեալ հնազանդութեան մէջ գտնւելուն համար շրնորհ և գիւրութիւններ կը տեսնեն կառավարութեան կողմէ: Սարայէն և Արճակէն եկող ուժերը կը պատժեն ապուշ ապստամբները, որոնք ճամբաներու մէջ խրամներ շինելով կաշխատին կտրել անոնց ճամբան: Այսօր Տարման-գիւղի և Կողպանից կողմից գտնւող ապստամբներն ալ իրենց պատիժը պիտի կրեն: Քաղաքամէջ հաւաքւած խռովարարներու մեծ մասը, որոնցմէ շատեր հասկցւած է, որ գիւղերէն հաւաքւած մարդիկ են, ընկճուեցան: Եկեղեցու, Առաջնորդարանի և բերդի տակի մէկ երկու տուններու մէջ ամբացածներու գործը այսօր վաղ կը վերջա-

նայ: Այդ դաւաճանները, որոնք հակառակ կրկին ու կրկին եղած զեկուցութիւններուն, շուտով՝ սուս կուգայ պատասխանելով իրենց ընտանիք դուրս չհանեցին և հրապարակով յայտնեցին թէ թշնամուն օգնելու համար խռովութեան կը ձեռնարկեն, բնականաբար բոլորն ալ պիտի կրեն իրենց արժանի պատիժը: Ամերկացիներու եկեղեցիին սուսը զպչելու մասին եղած արտայայտութիւնը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ խռովարարներուն օգնելու համար ամերիկացի միսիոնարներու մէկ յերիւրանք՝ որուն, ցաւ ի սիրտ, չենք տարակուսեր: Կը տեսնենք որ կրակ կը բացւի Արարքի կողմէն և Սահակ-պէյի տունէն իսլամ թաղերը խուժելու աշխատող խռովարարներու դէմ: Այսու հանդիւժ ունենալու գործողութիւնները զիւրացնելու համար խռովութիւն յարուցանող և թշնամու ժամանումին սպասելով՝ հնազանդութիւն չյայտնող այս ոճրագործներու հանդէպ բնականաբար ընդհանուր յարձակում տեղի պիտի ունենայ: Ըլլայ ամերիկեան, ըլլայ գերման, որբանոց, ուր որ ալ աշխատին ամբանալ, այնտեղի վրայ կրակ պիտի բացւի և պիտի աշխատւի զանոնք յաղթել և պատժել: Աստուծոյ շնորհիւ այս խնդրին վերջ պիտի տրւի: Տիարպէքիւրի մէջ շատ մը զէնքեր և պոմպոններ ձեռք բերած են և ժողովուրդը հաւատարմութիւն յայտնելով՝ քօմիթաճիներ մատնանշած է, որուն վրա այդ չարագուշակ ոճրագործները ձերբակալւած ու բանդարկւած ըլլալով՝ խնդիրը հանդարտութեամբ լուծել յաջողւած է:

Իսկ վանեցիները իրենց ամբողջ գոյութեամբ կաշխատին քօմիթաճիներու և մասնաւորապէս ուսներու փափաքներուն համար: Հետեաբար բոլորն ալ պատիժի պիտի արժանանան: Քաղաքի գրաււած տուններու մէջ թնդանօթի կրակով կտոր կտոր եղած դիակներու տեսարանը բնականաբար բոլորիս ալ ցաւ կը պատճառէ: Սակայն կառավարութիւնը, որ կը տեսնէ թէ իր գոյութեան կը դաւեն, պարտաւոր է մինչև վերջ պայքարիլ, երբ ապստամբներ բացարձակ հնազանդութեան զիմում չկատարեն:

Հիմա Այգեհոտանի պահականոցէն կը տեղեկացւի, որ Նալբանդեաններու դէմ գտնուող տան մը վրայ օսմ. զրօշակ բարձրացուէն անմիջապէս ետք տունը հրդեհեցաւ: Այնպէս կենթադրեմ, որ այդ տան մէջ գտնուողներ հնազանդութիւն յայտնելուցած են, միայն թէ իրողութիւնը ապստամբներ իմացած են:

ու անմիջապէս տունը այրւեցաւ: Եթէ խնդիրը ենթադրածիս պէս է, դազան ապստամբների մէջ խաղաղութեան յոյս չկայ: Գրած էի թէ Ալկարտի էֆ.ն եթէ հնարաւորութիւն կունենայ թող ելլէ գայ: Պատասխան մը չառի: Իր գտնւած տունը վտանգաւոր է, որովհետեւ շուրջը շատ մը խռովարարներ հաւաքւած են: Շնորհ ըրէք հաղորդելու իրեն, որ հոն չմնայ, եթէ չի կրնար այս կողմը անցնել, ձեր քով թող մնայ:

17 ապրիլ 331

Կուսակալ Ջէւդէտ

Իտալական հիւպատոսին ուղղւած այս նամակների հետ միաժամանակ Ջէւդէտը դիմեց մի այլ միջոցի, այն է, սովի մատնել հայերին:

— Հարկաւոր են նոր սպառողներ, հարկաւոր է շրջակա գաւառների կին ու երեխաների բաղմութիւնը քշել Այդեաստան, որ եղած պաշարը մի քանի օրւա մէջ սպառւի և սով առաջանա, — մտածեց այս Ջէւդէտը և գործի անցաւ:

Եւ ահա գաւառներից սկսեցին թափել գալ մերկ, քաղցած և ջարդերի սարսափը ճաշակած կին ու երեխաների բաղմութիւնը՝ տասնեակներով, հարիւրներով: Եկան ու եկան և բազմացրին սպառողների թիւը:

— Կուի առաջին օրերուն նպաստի համար դիմում ընողներու թիւը շատ քիչ էր: Հազիւ 4—5 օր անցած քանի մը հարիւր հոգիի նպաստ տալ պէտք եղաւ: Խնայողութիւնը առաջին պայմանն էր, այնչափ միայն պէտք էր տալ, որ նպաստեկալը անօթի չը մեռնի. որոշւեցաւ օրական մէկ հաց մէկ մարդուն: Օրէ օր կաւելնար նպաստեալներու թիւը անհամեմատ կերպով: 200-ը կըլլար 400, յաջորդ օրը 800 և այլն, տաս տասնուհինգ օր անցած էր, ահա սկսան ջարդէն ազատւած սովալլուկ կիներու տղաներու և ծերերու խումբերը երեալ, որք ընդհանրապէս զիշերներ ճամբորդելով, առտու կանուխ կը մտնէին Այդեաստան, միմիայն իրենց կեանքը ազատած ջարդարար թուրք և քիւրդ խուժանի ձեռքէն:

Յիշատակադրում է նպաստից յանձնաժողովի անդամներից Ա. Համբարեանը:

Գաւառներից Այդեաստան խուժող քաղցած ժողովրդի հոգով

Զրջակայ գիւղերից քաղաք փախչող հոսյ բնատուներն ի

և պաշարի սպառման ինդիքը շուտով այնպէս զգալի դարձաւ, որ թէ Զինուորական մարմինը և թէ հայթայթիչ ու նպաստից յանձնաժողովները իրենց ուշադրութիւնը դարձրին այս խնդրի վրա։ Հարցը լուրջ էր. պէտք էր հաժարութեամբ մտցնել ոչ միայն ժողովրդի, այլև կուռղ տղաների մնունդի մէջ։ Կարիքը հրամայողական էր։

Եւ ահա ապրիլ 12-ին լոյս տեսաւ Զինուորական մարմնի հետեւալ ազգը,

Բոլոր խմբերուն

Ընկերներ,

Շրջակայ գաւառներէն բաղմաթիւ գաղթականներ քաղաքս լեցած են։ Եթէ մեր ընկերները ուտեստի մէջ խնայող չլլան շուտով մենք պիտի հանդիպինք մեր մեծագոյն թշնամիին—սովին։

Ընկերներ, խնայող եղէք,

Ասկէ ետք իւրաքանչիւր խումբ պարտաւոր է նշանակել իր

վատահեղի և բարեխիղճ բնկերը, իբր իր խմբի լիազոր մատակարար, որը ամէն օր կեզր, Մատակարար յանձնախումբէն համեատ չափով ուտեստ պիտի տանէ իր խումբին:

Իհր կողմէն այդ առթիւ լուրջ հսկողութիւններ պիտի ըլլան և անբարեխիղճները խստիւ պիտի պատժւին: Խումբին լիազոր մատակարարին անունն այսօր անմիջապէս ղրկելու է կեզր: Մատակարար յանձնախումբին:

Չարտօնւած և գործ չունեցող մարդոց մուտքը դիրքերուն մէջ բացարձակապէս արգելեցէք:

Չեր քով եղած բան ու փետատները, եթէ պէտք չունիք՝ անմիջապէս մեզի ղրկեցէք:

12 ապրիլ

Զին. Մարմին

Մի օր յետոյ լոյս տեսաւ նպաստից յանձնաժողովի հետեւեալ դիմումը:

Հայ ժողովրդին

Ժողովրդեան ներկա հացկարօտ վիճակին դարձան տանկերու համար որոշուած է պատրաստի ցորեան, տարեկան, գարի և ալ՝ խորխաւիւրդ մաս մը գնել կանխիկով և հետեւեալ գնելով. —

Ցորեն ըստ տեսակի՝ չափը 60—70 զրշ: Տարեկան չափը 50: Գարի չափը 40: ալիւրի լիտրը 10—14 զրշ:

Կը խնդրէի ամէն անոնցմէ, որոնք կրնան իրենց ունեցածներէն մաս մը վաճառել և կամ օրու քով գտնւիլը գիտեն, հաճին մարդասիրաբար դիմել յանձնաժողովիս և արձանագրել տալ, որ ամեն օր նիստ ունի ժամ 6—5 (2—10) բողոքականաց շրջանակ գեղարանի վերնահարկ, իր գրասենեակին մէջ:

13 ապրիլ

Նպաստից Յանձնաժողով

Եւ մինչդեռ ազգաբնակչութեան սրշարի սպառումը չափի տակ գնելու և մուռնդի գործը կարգաւորելու ջանքեր էին լի նուս, ժողովրդի մէջ նկատուեցին այլ երևոյթներ: Ապրիլի 10, 11, 12 նոյնիսկ 13-ին թշնամու կողմից շարունակուող յարձակումները բուսականաչափ թուլցան. հայ ժողովուրդը, նաև կուսակցականները վարժուելով կախարար չափով հանգստութիւն ստացան: Կարծես վտանգը անցաւ և տեղի ունեցան սովորական կենցաղին յատուկ մի բանի անսպասելի յիշատակ: Այսպէս լինում էր

ձերը թշնամու կողմից նկատուում էր թուլութիւն:

Բնորոշելու համար այդ օրերի անց ու դարձը, որը, կրկնում ենք, հետեանք էր համեմատական խաղաղութեան, բերում ենք այստեղ, Զին. մարմնի մի շարք ազդերը, որ լոյս տեսանայի օրերում. ահա նրանք:

Ժողովուրդին

Սատիւ կարգիւնք տուններ մտնել և թալան ընել, հակառակ վարչողները անմիջապէս մահաւան պատժի պիտի ենթարկուին:

Ապրիլ 10

Զին. մարմին

Բոլոր խմբերուն

Նկատի ունենալով շատ մը անպատեհութիւններ, բացարձակապէս կարգիւնք ձեռի խմբի գործածելը եթէ շրջակայ տուններէն պիտի կամ օդի առած էք, կամ գիտէք որ կայ. անմիջապէս պիտի շայթայթիչ Յանձնախումբին:

Ապրիլ 10

Զին. մարմին

Ազգարարութիւն

Կը յանձնարարենք մեր բոլոր զինւած ընկերներուն, որ զինւած վիճակի մէջ իրաւունք չունեն Ամերիկեան և Գերմանական շրջանակները մտնելու: Այս հրահանգին անաստողները խիստ պատժի պիտի ենթարկուին:

Ապրիլ 11

Զին. մարմին

Ազգարարութիւն

Կիմանանք որ կարգ մը անհատներ առանց մեր գիտութեան և յանձնարարութեան կը յանգանին ասոր անոր ձեռքէն զէնքեր առնել:

Արդ, խստիւ կը յայտարարենք, որ առանց մեր կնքւած յանձնարարականին ոչ մէկ անհատ և ոչ մէկ խումբ իրաւունք չունի զինաթափ ընել զէնքի տէրերը: Միայն պէտք է մեզ հաղորդեն, ի՞նչ որոնք զէնք ունին, բայց զիրքի մէջ չեն դառնիր, ասդին անգին կը թափառին և կամ կը պահեն իրենց զէնքերը:

12 ապրիլ

Զին. մարմին

Կարևոր ազգ

Կը յայտարարենք ժողովրդեան, որ Զին. մարմնի գիտութեամբ միմիայն մատակարարութեան Կեդր. Յանձնախումբն է որ իրաւասութիւն ունի պէտք տեսած ապրանքներ և ուտեստ-

դէններ վերցնել, հետևաբար անհատներուն կամ այդ իրաւունք չունեցող մարմիններուն ոչինչ տալու չէք:

13 ապրիլ

Զին մարմին.

Շրջանապահներուն

Բոլոր խումբերու զինւորները առանց խմբապետի ստորադրած արտօնագրին, իրաւունք չունին պիտքերէն դուրս ելլել, հաշուակ պարագային զինաթափ պիտի ըլլան և ամենախիստ պատժի պիտի ենթարկուին:

15 ապրիլ

Զին. մարմին

Համեմատական խաղաղութիւնը ատաջ քաշեց և այլ երեւոյթներ, օրինակ, ժողովրդի մէջ սկսեցին տեղի ունենալ սովորական վէճեր, տուր ու ափ խնդիրներ, յաճախ նոյնիսկ հին վէճեր ու հին պահանջներ, որոնցով զինւորական մարմինը ըզբաղուելու ժամանակ չունէր, ուստի կարիք գգացեաց հիմնել դատական մարմին, որի պաշտօնն էր լինելու քննել ու լուծել այդ խնդիրները:

Եւ ընտրեց երեք հոգուց բաղկացած դատական մի մարմին հետեւալ կազմով:

Նախագահ՝

Յովհաննէս Կուլօղլիսիան

Անդամներ՝

Ռուբէն Շատուորեան

Հրանդ Գալիկեան

Կարևոր ազդ

Ի գիտութիւն ժողովրդեան կը յայտնենք, որ Ազգ. Ինքնապաշտպանութեան կոմիտէի հովանաւորութեան տակ կազմուած է դատական մարմին մը, որու իրաւասութիւնն է քննել ու վճռել քոյրը այն զեղծումներն ու ոճիրները, որոնք զինւորական բրնոյթ չունին:

Այս մասին ըլլալիք գիմումները պիտի ներկայացուն Վերոյիշեալ դատարանին, որ իր նիստերը կունենայ ամեն օր ժամը 9 կէսէն մինչև 2-ը (4 կէսէն մինչև 9) Շիրվանեան Կարապետի տունը:

Ապրիլ 16

Զին. Մարմին

Դատական մարմնի հետ միաժամանակ կազմեցին երկու այլ մարմիններ, որոնք առնչութիւն ունէին դատական մարմնի հետ:

Դրանք էին.

1. Ոստիկանական վարչութիւնը,

2. Քաղաքապետական և առողջապահական մարմինը:

Ոստիկանական վարչութիւնը կազմւեց հետևեալ անձերից.
Ոստիկանապետ՝ Կարապետ Այճեան

Անդամներ { Գրիգոր Զոնեան
Մաշատուր Զէնորեան

Նուա 40 ոստիկաններ:

Քաղաքապետական և առողջապահական մարմինը կազմւեց
հետևեալ անձերից:

Քաղաքապետ՝ Պետրոս Մօզեան

Անդամներ { Մամբրէ Մկրեան
Յակոբ Եաղօեան
Աւետիք Տէր-Գապարեան
Ռափայէլ Մէլիք-Աղամեան
Ղևոնդ Խանջեան

Այս մարմինները կազմելուց յետոյ, Զին. Մարմինը ոստի-
կանական վարչութեանը ուղղեց մի հրահանգ, որը ընդունում է
այդ օրհրի անց ու դարձը և կարևոր խնդիրները: Ահա այդ հը-
րահանգը:

Ազգային ինքնապաշտպանութեան ոստիկանական վարչու-
թեան,

Պարոններ.

Ներկայ պայմաններու մէջ, անհրաժեշտ է մեզ համար ու-
նենալ ներքին ներդաշնակութիւն մը անհամարու փոխադարձ
յարաբերութեանց մէջ: Այս ներդաշնակութիւնը կարելի է երաշ-
խաւորել կանխելով և արգելելով ամեն տեսակի յանցանքների
երևումը:

Պարզ է, որ ժողովրդի ներկայ խոնորամէ մէջ մաքրութեան
մասին ցոյց տրւելիք ամենափոքր զանցառութիւնը անգամ պէտք
է նկատել կարևոր յանցանք մը, որովհետև այդ տեսակ ընթացք
մը կարող է վտանգել ժողովուրդի կեանքը: Իսկ միւս յանցանք-
ները, պարզ է, որ վերոյիշեալ նկատումով պարզապէս ոճիրներ
կը դառնան և կարժանանան ամենախիստ պատիժի:

Ահա թէ ինչու Զին. Մարմինը կընդունի ոստիկանական

վարչութեան կազմութեան անհրաժեշտութիւնը՝ հետեւեալ յան-
ցանքներու մասին լուրջ, շուտափոյթ և խիստ կարգադրութիւն-
ներ ընելու և յարկին յանցաւորները իրենց տեղեկագրով զին-
ատեանին յանձնելու համար:

1. Թնդանօթներու ուսմբերէն աղէտներ առաջ չը գալու
համար, արգիլել փողոցի համախմբումները:

2. Սուտ լուրերու (ամեն կարգի լաւ և վատ) տարածողնե-
րու մասին խիստ քննութիւն և պատիժ:

3. Ոճիրները Զին. տառանին զրկելու պայմանով, ֆնացեալ
յանցանքներու մասին քննութիւն և որոշում տալ:

4. Միևնոյն տան մէջ բնակող ընտանիքներու ներդաշնակ
կենցաղավարութիւնը ապահովելու համար միջոցներ ձեռք առ-
նել և ի հարկին պատիժներ տնօրինել, և զատարկ տուներու
ապահովութեանը հսկել:

5. Պետեստի, հագուստի և այլնի մասին շահագործում ընող-
ները պատժի ենթարկելով հանդերձ, արդիւնքը յայտնել պատ-
կանեալ յանձնախումբերուն:

Ընդհանուր գծերով ներկայացնելով ձեզ ձեր իրաւասութեան
սահմանները՝ կսպասենք աշաւուրջ գործունէութեան:

18 ապրիլ 1915

Ազգ. ինքնապաշտպան Զին. մարմին

Մե աշտպէս, մինչդեռ մի կողմից Այդեաստանի հայ ժողո-
վուրդը շարունակում էր սկսած ինքնապաշտպանութեան մար-
տական գործը, միւս կողմից ձեռնարկում էր մարմիններ ստեղ-
ծել և իրաւակարգ սահմանել: Այս երկոյթը ինքնատիքեան գա-
լիս էր ապացուցելու, թէ ինչպէս հայ ժողովուրդի մէջ ամբանում
էր հաւատ դէպի իր ուժերը և թէ ինչպէս նա պաշարման վիճակի
մէջ էլ ընդունակ էր շինարար աշխատանքի, ինքնուրոյն կեանքի:

Երբ տեղի էին ունենում աշտպիսի կարգադրութիւններ
ու գործեր, չը պիտի կարծել, որ կոխը գաղաթել էր. ոչ, վառ-
դը շարունակում էր խօսել, գնդակներն ու ուսմբերը շարունա-
կում էին տեղալ և աւերումներն ու սպանութիւնները կրկնում
էին ամեն օր, ամեն ժամ, միայն այն տարբերութեամբ, որ նը-
րանք առաջին մի քանի օրերի սատակութիւնը կորցրել էին և
եթէ չէին էլ կորցրել, յամենայն դէպս առաջին օրերի ստրա-

Քը չէին գործում և հայ ժողովուրդը վարժուել էր արդէն ահա-
ւոր որոտների ձայնին:

Թէ կուի երկրորդ շրջանը ինչպէս էր ընթանում, այդ քոյթ
ապու համար այստեղ կը բերենք զին. մարմնի այն աղդերը,
որոնք լոյս էին տեսնում յաջորդաբար: Ահա նրանք:

№ 9

ապրիլ 13

1. Երէկ իրիկուն Թիւթիւնճեան դիրքէն թուրք մը սպան-
ւած է:

2. Երէկ իրիկուն Արարուց կեդրոնը երեք նոր դիրքեր
գրաւեցինք և սպաննեցինք 4 թշնամի. գիշերը այրեցինք անոնց
յառաջացած դիրքերը:

3. Ատնականից կամուրջին վրայ մերոնք կարճ կռիւէ մը
ետք թշնամիէն գրաւած են 8 սնտուկ ռազմամթերք:

4. Այսօր Շան Թաղի մէջ թուրք մը զարկինք:

Զին. մարմին

№ 10

ապրիլ 13

1. Շաբաթ օր Հաջի Պէքրի Ղլայի առջև թուրք զին-
ւոր մը սպաննեցինք:

2. Երէկ Արարուց դիրքէն սպաննեցինք 2 թուրք զօրք:

3. Վզվզի դիրքէն թուրք մը սպաննեցինք:

4. Սաչ փողոցի դիրքէն թուրք մը սպաննեցինք:

5. Շահպէնդէրի դիրքէն երէկ թուրք մը, իսկ շաբաթ օր
Չարեպան մը և միլլի մը սպաննեցինք:

6. Երէկ Այիճ օղլու դիրքէն Հաջի Պէքրի Ղլայի առջև
քրք մը սպաննեցինք:

Զին. մարմին

№ 11

ապրիլ 14

1. Երէկ Փոս Թաղի դիրքէն միլլի մը սպաննեցինք:

2. Երէկ Շմառնեանի մեր դիրքէն միլլի մը սպաննեցինք:

3. Համուդ աղայի Ղլայի աւերակներուն տակէն մինչև հի-
մալ գահւած են տակաւին 6 չէթայի դիակներ:

4. Թիւթիւնճեան մեր դիրքին դէմ գտնուող Թօփուլ մօլլա-

յի տունը, որ թուրքերու ամենաուժեղ դիրքերէն մէկն էր, այս
դիշեր յաջողեցանք ստորերկրեայ ճամբայի և ռումբի միջոցով
հրդեհել. փոխադարձաբար թուրքերն ալ ջանացած էին ստորեր-
կրեայ ճամբով թիւթիւնճեան մեր դիրքը քանդել, բայց ավստ
որ... ուշացած էին: Այնտեղէն զրուեցինք 2 հրացան, 2 կա-
սարթուրա և մեծ քանակութեամբ զանազան իրեղէններ:

5. Օթէլի մեր դիրքէն հինգշաբթի սպաննեցինք 3, ուրաթ
1, շարաթ 1, կիրակի 1 թուրք զօրքեր, իսկ նալբանդեան դիր-
քէն սպաննեցինք 1 զօրք երեքշաբթի, 1 ալ հինգշաբթի: Մեր
կողմէ սպաննւած է միայն 11 տարեկան աղջիկ մը:

6. Արարքի մեր Զին. Ա. շրջանի Դիւանը մեզ կը յայ-
տնէ.— երէկ թշնամին ոչ մի շարժում ցոյց չէ տւած: Թուրք
դիրքերու հրկիզման ծրագիրը յաջողութեամբ ի գլուխ հանւած
է: Անվեհեր հրձիգը ստացած է «պատուոյ խաչ» մը, հրդեհը ա-
ռաջացած է մինչև քովի սրճարանը, որ թշնամու դիրքն էր:
Զին. մարմին

№ 12

Ապրիլ 15

Երէկ Շիրոյիան դիրքէն միւլի մը սպաննեցինք:

Երէկ խաւակիան հիւպատոսին կողմէ կուսակալին նամակ
տանող և ըստ օրինի ճերմակ դրօշակ ունեցող կին սուրհանդա-
կը հայ խրամներէն դուրս ելլելուն պէս թուրքերու կողմէ զըն-
դակահար եղաւ:

Այսօր թշնամին թնդանօթածգութեան փորձեր ըրաւ, մօտ
քսան գնդակներ ձգելով Սահակ պէյի դիրքին վրայ. գնդակներ
ինչպէս միշտ ունէ վնաս չեն կրցած պատճառել: Մեր ընկերները
կրկին կը շարունակեն ծաղրել թնդանօթի հարւածները: Այդ
դիրքէն թուրք մը սպաննեցինք:

Զին. Մարմին

Ապրիլի 16-ին կուի տասնօրեակը բոլորեց և բոլորեց յաղ-
թութիւններով ու մարտական կորովով. ժողովրդի տրամադրու-
թիւնը բարձր էր, խուժման ու ջարդերի սաքսափը մեծ չափով
անցել էր և առաջին տասնօրեակի տրամադրութիւնները եկան
արտայայտութիւն գտնելու դիււորական մարմնի հետեւալ կօշի-
մէջ:

Տասնօրեակ

(ապրիլ 7—16)

Այս քաղաքը, զոր տաս օրէ ի վեր կը մղենք մեր անարդ թշնամու դէմ, մեր ազգային ազատագրութեան ամենէն հոյակապ, ամենէն նուիրական և ամենէն աւելի ժողովրդական պայքարն է: Թշնամին՝ դարանակալ ու դաւադիր, ջարդարար ու բարբարոս, արիւնկզակ ու վայրենի, կուզէ վերջ դնել մեր գոյութեան ազգային ու անհատական: Բայց մենք սրտչեցինք կռել, կռել մեր կեանքին համար, մեր ինչքին համար, մեր կրօնին համար, մեր պատւին համար, բռնաբարւած և առևանդուած մեր մայրերուն ու քոյրերուն համար, ամբողջ ազգային գոյութեան համար: Մեր կսիւը 600 տարւայ բարբարոս ու ջարդարար կառավարութեան դէմն է, մեր կսիւը ոճրագործ, մարդկային ու քաղաքակրթական բոլոր իրաւունքներու, թշնամի ձեռքերներու դէմն է, որոնք ծարաւի հայ արեան ու արցունքին՝ ճիհատ քարոզեցին արտաքին թշնամիներու դէմ, բայց սկսան ջարդել բոլոր բրիտանիաները, կին թէ երեխայ, մանուկ թէ ծեր, երիտասարդ թէ անդամաւործ:

Վասպուրականցի հայեր.

Տասը օր եղաւ, որ մենք կը պայքարենք մեր անհատական ու ազգային բոլոր ճիգերով, պայքար մը, որ եղակի պիտի ըլլայ ոչ միայն հայ ազգային պատմութեան մէջ, այլ նաև համաշխարհային պատերազմի այս օրերուն պիտի արժանանայ քաղաքակիրթ մարդկութեան սքանչացումին: Թող տեսնէ ամբողջ աշխարհը, թէ ինչպէս բռւռ մը քաջեր, հայ ազգային ամենամեծ հերոսներ, տնօրինակ խանդավառութեամբ կը մարտին լանուն ամենամեծ և ամենաբարձր արդարութեան:

Վրէժի աստուածը թող սաւառնի մեր կտրիճներու զլիւն վերև և թող խօսի մեր բոլորիս մէջ հերոսներու դիւցազնական ոգին:

Տասը օր բոլորեցինք: Յաղթականօրէն պատրաստւինք նոր յաղթութիւններու և նոր պայքարներու:

Զին. մարմին

Ապրիլի 16-ից մինչև 21-ը, որով բոլորում էր կռիւ երկրորդ շրջանը, Զին. մարմնի ծանուցումների մէջ պատկերանում էր այս կերպ:

№ 13

Ապրիլ 26

ՀրկիրուՑներ.— Մեր զինուորները կը շարունակեն իրենց զինարարին աշխատանքը: Այսպէս, այս գիշեր հայ հրկիրներ այսքան Շան-Թաղի մէջ Պոնկէ Անմատենց տունը, որ թշնամու գիրքն էր:

Ա. Շըջանի (Արարք) տեղեկատու պիւսնը կը ծանուցանէ, որ այս գիշեր ժամը 1-ին (8-ին) Հայերը յաջողեցան հրկիրել Արարուց մէրքէզը, որ թշնամու մահնակարեւոր զիրքերէն մէկն էր: Անվահներ հրկիրը իրեն ընկերացող տասնոցաւորին հետ անգիտանգ վերադարձած են իրենց զիրքերը: Հրկիր կանգ առած է քովի սրճարանին քով:

Այս գիշեր մեր հրկիրները յաջողութեամբ այրեցին Պաշ-փողոցի Խուլի տունը և ձեռք բերին Սաւաջեանի գիրքը, որ ձրէկ թշնամու գիրքն էր:

Թշնամու կորուստներ.— Այս առաւօտ Շիրոեանենց գիրքէն մեր նշանաձիգ զինուորները կսպանեն միլի մը:

Շան-Թաղի Իսրոյի գիրքէն ալ միլի մը զարկինք:

Թշնամու յարձակումը ետ մղած.— Այսօր ժամ 10-ին (3-ին) բուն թնդանթաձգութենէ և հրացանաձգութենէ ետք թշնամի խուժանը փողոց դուրս գալով, յարձակում գործեց Սահակ-պէյի գիրքին վրայ, բայց մեր զիրքերէն տեղացած կրակին վրայ երեք սպանեալ թողլով կը փախչի խուճապով. թնդանթաձգութիւնը կը շարունակուի բուն կերպով:

Մովու վրայ շարժումներ.— Երէկ ծովու վրայ տեսնեցան 5 նաւեր, որոնք կերթային դէպի Դաւուան և 2 նաւեր, որոնք Ջան կուգային:

Զին. մարմին

№ 14

Ապրիլ 17

Երէկ իրիկւան զէմ Լաւանդ-օղլիի տան առջև մեր գիրքէն արձակած գնդակներէն միլի մը սպանեցաւ:

Փոս-Թաղի մեր զիրքէն նետած գնդակով միլի մը սպաննեցինք: Թշնամիները յաջողեցան սպանաւորի դիակը փախցնել:

Երէկ Սահակ-պէյի գիրքին վրայ թշնամու կատարած անժիտ յարձակումէն ետք, թշնամիի թնդանթի հարաւանները

մեր վերի գիրքի մէկ մասը յաջողեցան քանդել, բայց այսօր կրկին քանդած գիրքերը աւելի հաստատուն կերպով նորոգւած են մեր կողմէ: Այս գիրքէն թուրք մը սպաննեցինք:

Առտուն Սահակ-պէյի գիրքէն թուրք մը սպաննեցինք, ժամը 9-էն (3-էն) ի վեր Այգեստանի և մասնաւորապէս Սահակ-պէյի գիրքին վրայ սկսաւ ուժեղ թնդանօթածգութիւն մը, մեծ մասամբ աննպատակ ու անփնաս: Այս գիրքէն սպաննեցինք 1 թուրք թնդանօթածիգ և 3 զինւորներ, որոնք սպանւածի դիակը վերցնելու կուգային:

Այս առտուն լուսաբացին թշնամին բերդին վրայ զետեղած երկու թնդանօթներով բռնն կրակ մը բացաւ Քաղաքամիջի վրայ, երկու ժամ յետոյ թնդանօթածգութիւնը դադրեցաւ:

Այսօր առտուն դէմ 200-ի շափ հեծեալ ու հետեակ թշնամիներ Հաճի-Պէքրի կշլայէն երեք ուղղութեամբ յառաջացան Շուշանից և Վաքադի մեր գիրքերը: Մեր ընկերներու քացած քանի մը կրակին վրայ, թշնամին, քանի մը զոհեր տալով, խուճապի մասնւեցաւ և ամբողջութեամբ հա քաշւեցաւ գէպի կշլան:

Զորովանց.— Այս գիշեր ժամը 10-ին (3-ին) մեր ընկերները մտան Զորովանց: Հոն գտած են թշնամիի հապճեպ փախուստէն թողած հրացան մը իր փամփուշտներով: Տուներու ապրանքները տեղն ու տեղ կը մնան, որոնք բոլորն ալ, ինչպէս նաև ցորենի հորեր գրաււած են: Մեր ընկերները հիմայ մասնակի կերպով պաշարած են Զբանդանց թուրք գիւղը:

Դիշերայ անունն է «Տանձ»:

Զին. մարմին

№ 15

Ապրիլ 19

Քանի մը օրէ ի վեր թշնամիի սկսած բռնն թնդանօթածգութիւնը Սահակ-պէյի և թովմադեանի մեր գիրքերուն վրայ ունէ փնաս առաջ չեն բերած: Երէկ Քաղաքի և Այգեստանի վրայ թշնամին պարպեց 400-է աւելի զնդակներ, որոնց մեծ մասը ինկան Այգեստանի այս կամ այն կողմ և ժողովուրդէն քանի մը անձինք վնասուեցան: Նկատելի է որ խելագար թշնամիի թնդանօթներ նպատակ ունին զարնելու աւելի ամերիկեան և գերմանական շէնքերուն, որոնցմէ բռնխն իրենց նպատակին հասած են:

Նալբանդեանենց զիրքէն նետած քանի մը գնդակներ հարէկ ծառ կտրող թուրք միլլի մը սպաննեցին:

Երէկ զիշիր ժամը 1-ին (6-ին) առանց իր զիրքերէն դուրս ելլելու, չորս կողմէն թշնամին սկսաւ բռնն հրացանաձգութեան մը մեր բոլոր զիրքերուն վրայ, գնդակները ոնէ վնաս չեն տւած:

Այս առաւ ժամը 5-ին (10-ին) Շան-թաղի մեր զիրքերէն միլլի մը սպաննեցինք:

Այսօր առտունէ թշնամին սկսաւ բռնն թնդանօթաձգութեան Խաչ-փողոցի մեր զիրքերու վրայ:

Ժամը 10-ին (3-ին) թշնամին կամեցաւ բճանաւոր յարձակողականի ձեռնարկ մը ընել: Խաչ-փողոցի Օթէլի մեր զիրքէն գէպի արհմուտք յաջողեցաւ այրել հիւս նազարէթի խանութը և միւս կողմէ թնդանօթի անհաշիւ գնդակներ նետել: Մեր ընկերները պատասխանեցին, 8 միլլի սպաննեցին և յաջողեցան մարել հրգեհր, որմէ ետք թշնամու կրակները դադրեցան: Միևնոյն ժամանակ Սղկայէն յառաջացող 200-է աւելի հեծեալ և հետակ թշնամին յարձակում գործեց Թաղա-քեհանէզի մեր բոլոր զիրքերուն վրայ: Հոն գետեղած էին նաև թնդանօթներ: Երբ թշնամին սկսաւ մօտիկնալ, չորս կողմէն բացւած մեր կրակներուն վրայ թշնամին տաւ 10-է աւելի սպաննալ և խուճապի մատնելով այգիներու մէջէն փախուտ տաւ: Հոն պայթեցողութիւնք երկու սուժեր, որոնք իրենց կարեւոր արդիւնքը տւին: Մեղմէ մէկ վիրաւոր կայ միայն:

Կուռուպաշի կողմէ ալ հարիւրաւոր թշնամիներ յառաջացումի փորձեր կ'ընեն գէպի Շուշանից մեր զիրքերը, նրանք բոլորն ալ ետ կը մղուին:

Ժամը 12-ին (5-ին) Զաչուլ-միրզի և Տէր-Սաչատուրեանի մեր զիրքերէն մէկ մէկ միլլի սպաննեցինք:

Երէկ Սահակ-պէյի և Փոս-թաղի մեր զիրքերէն մէկ մէկ միլլի սպաննեցինք:

Բաղարամիջի վրայ թշնամին կը շարունակէ իր թնդանօթաձգութիւնը: Այս գիշեր խիստ ուժեղ և տեսական հրացանաձգութիւն մը տեսնեցաւ հոն:

Ա. շրջանի (Արարք) գիւմնը կը տեղեկագրէ. — թշնամին

կէս ժամէ աւել սկսեալ է թնդանօթով ոմբակոծել Տէհէրցի Սար-
գիսի դիրքը՝ Կլոր-դարի այգիներէն: Թռւածքներէն շատերը ան-
նպատակ ցրւած են, իսկ հինգը հանդիպած են նոյն դիրքին և
միայն արտաքին պատը ծակելով, միւս կողմ ինկած են, ոեւէ վնաս
չունինք:

Թնդանօթածգութիւնը կը շարունակուի:

Վերջին լուր. — Շահպէնդէրի մեր դիրքէն Սօֆի - Տէհնէյի
կողմէն յառաջացող թշնամին մեր կողմէ բացւած կրակներու
վրայ 10—12 սպանեալ թողլով փախուստ տուաւ:

Սահակ-պէյի դիրքէն թուրքերը մէկ սպանւած տւին:

Զին. մարմին

№ 16

Ապրիլ 20

Երէկեայ ձախող փորձերէն վերջ թշնամին շարունակելով
իւր յարձակողականը՝ իրիկեան դէմ կրկին փոճեց Սաչ-փոզոցի
մեր Օթէլի դիրքը հրդեհել, բայց մեր ջանքերուն շնորհիւ հրդեհը
մարած է առանց ոեւէ վնաս հասցնելու մեզի: Շիրոյեան դիրքին
վրայ թշնամին 8—10 սպանեալ տալով փախաւ:

Իրիկեան դէմ Տաղալիէրօհնց դիրքէն Աւաղենց դիրքի առ-
ջև թուրք սպայ մը և զինուոր մը զարկինք, թշնամին զիակները
շեշերով ներս քաշեց: Գիշերը համեմատաբար բոլոր դիրքերուն
վրայ խաղաղ անցաւ:

Այս առտու թշնամին թոյլ կերէնար, թէև առտուան ժամը
10-ին (3-ին) ատենները փորձեց Թաղա-քեահրէզի մեր դիրքե-
րուն դէն յարձակում գործել, սակայն 4—6 սպանեալ տալով եւ
մղւեցաւ:

Ա. շրջանակի (Արարք) տեղեկատու դիւանը կը ծանուցանէ,
որ այս գիշեր ժամը 10-ին (3-ին) հայեր յաջողած են հրդեհել
Արարուց մէրքէզի Թաղեալ մասը, ինչպէս նաև քովի սրճարանը.
հրձիգը և իրեն ընկերացողը անվնաս կերպով վերադարձած են
ժրնց դիրքերը:

Առաջի օր Սմաթեան դիրքէն 2 թուրք սպանեցինք:

Իսկ Հաջի Մալխատի դիրքէն ալ 1650 քայլի վրայ 3 գն-
դակով թուրք մը սպանեցինք:

Երէկ Շահ-Թաղի մեր դիրքէն 1, և Շահպէնդէրի դիրքէն 3
թուրքեր սպանեցինք:

Այս առաուն փոս-թագի մեր դիրքէն ձիաւոր մը զարկինք՝
թշնամին դիակը փախցուցած է:

Այսօր Թագա-քահնէրդի դիրքէն միւլի մը և քօշար զինւոր
մը զարկինք և դրաւեցինք 1 հրացան:

Նաև Տպազխէրօյի վարի խրամներէն ձիաւոր զօրք մը և
Հիւսիսահնոց այդիի գլուխ միւլի մը սպանեցինք:

Զին. մարմին

№ 17

Ապրիլ 21

Երէկ 30-ի չափ քիւրդեր Լաւանդ-օզլիի դիրք մտնել փոր-
ձած տսին՝ Եզեկեան մեր դիրքէն արձակած գնդակներով 3-ը
սպանեցան:

Արարք՝ Ա. շրջանակի դիւանը մեզ կը տեղեկացնէ. — Երէկ
Խրիկեան ժամ 6-ի (11-ի) տսիններ թշնամին եկեղեցոյ գերեզ-
մանատան հարաւ-արեւելեան անկեան վրայ ծակ մը բանալով
ոկտաւ «մրակոծել իր վազուց լքած գիրքերէն մէկը, սակայն
5 գնդակ ձգելէ յետոյ մեր ընկերներու հիշտ դիրքի ծակի վրայ
բացած կրակէն՝ բոլորովին լուցին: Գիշերք ժամ 9—3 (2—8)
թշնամին սկսաւ ընդհատ-ընդհատ սակայն բուռն հրաձանաճը-
ղութիւն մը հարաւային բոլոր դիրքերու վրայ, առանց երբեք
նպատակի ծառայելու: Մենք ունեցանք միայն մէկ վիրաւոր:

Այսօր ժամը 10-ին (3-ին) թշնամին սկսաւ Բնդանօթով
«մրակոծել Ամիրխանին գիրքը, չորս գնդակներ ալ զարկին Շահ-
պէնդէրին գիրքին: Գնդակները բոլորն ալ պայթուցիկ էին:
Մենք ունէ ֆլաս չուինք: Այդ ընդհարումներու տսին թշնամին
թիւրոց 10—12 սպանեալներ՝ գետի մէջ և դիրքերու աօջի:

Երէկ Սահակ պէյի և Թովմաղեան դիրքերու վրայ ար-
ձակուցան թնդանթի 100 գնդակներ, որոնք ունէ ֆլաս չպատ-
հառեցին: Առաւան կողմ Սահակ պէյի դիրքէն ուսմը մը նետե-
ցինք յիմացի այլաւ զիրքի մէջ, թշնամի պահակներու վրայ:
Ռուսթի արդիւնքը աներկբայ է:

Երէկ գիշեր թշնամին ձեռնբակեց բուռն հրացանաձգու-
թեան մը մեր բոլոր դիրքերուն վրայ: Այս հրացանաձգութիւնը
ուէ նպատակ չունենալով, ցոյց տուա թէ թշնամին կրակ կը նե-
քի վախէն:

Այսօր ժամը 11-ին (4-ին) թշնամին բուռն յարձակու-
մ

դորժեց Շահպէնդէրի դիրքին վրայ: Թնդանօթի հարւածներով քանդելէ վերջ տագիւի պատերը, քիւրդ պաշտպանութեան խուժանը ալդին խուժեց՝ դեկավարութեամբ սպայի մը, որ սուր քաշած կը յառաջանար: Մեր զինւորները սկսան դիրքէն կրակել յարձակող թաւանջիներու վրայ, որոնք կուելէ ետք քաշւեցան այգիէն: Այս յարձակման ատեն թշնամին թողուց մօտաւոր հաշիւով 15—20 սպանեալ: Ասկէ վերջ թշնամին սկսաւ Թնդանօթի և հրացանի հարւածներու ներքեւ իր դիակները տանել:

Թշնամին այսօր Թնդանօթը զետեղելով կաթովաբանի պատի ետեւ, սկսաւ ուժակոծել Փոս-թաղի վերջվերջի դիրքը: Նետեց 20-է աւելի պայթուցիկ գնդակներ և քանդեց վերի յարկի պատերը: Մեր զործաւորները արդէն սկսած են ամրացնել վարի պատերը՝ Թնդանօթի հարւածներուն զիմադրելու համար: Թնդանօթի երկու գնդակ ալ հանդիպած է պայթար Խաչկէ Մնօյի մեր դիրքին:

Քիւրդ խուժանը այսօր ալ յարձակեցաւ Հիւսեանենց այգիի մեր դիրքերուն վրայ՝ գնդակի տեղատարափ մը թափելով: Մեր պահակները դաշտի բերնէն հակայարձակում մը գործեցին խուժանի վրայ: Ընդհարումին ատեն թշնամին թողուց 4 սպանեալ: Մենք ունեցանք մէկ երկու թիթիկ վիրաւորներ՝ զարնւած Թոփ-բաղ-գալէի զօրանոցէն:

Այսօր թշնամին բուռն յարձակում գործեց Մէօլաջի Մար-դարենց դիրքի վրայ: Մեր զինւորները մեծ արագութեամբ ետ վզեցին թշնամի խուժանը, սպաննելով 8—10 հոգի, որոնցմէ երկուքի դիակը ինկաւ դետի ջուրերուն մէջ:

Երէկ իրիկուն Սմսարեանենց դիրքէն սպաննեցինք թուրք զինւոր մը, այն պահուն, երբ թշնամին Օթէլը վառելու ձախող փորձէն ետք սկսաւ փախչիլ:

Այսօր Թնդանօթը շարունակեց գնդակներ տեղացնել թողմագեանենց դիրքին վրայ:

S.-Խաչատուրեանենց դիրքի վրայ ալ բուռն յարձակում տեղի ունեցաւ այսօր: Մեր թշնամու ուժեք 20 քայլ հեռաւորութեան վրայ դէմ դէմի եկան պատերուն ետեւ:

Զին. մարմին

Զինուորական մարմինը պարբերաբար արձանագրելով գէպ-

քերը կարճ, յաճախ սղմած նախադասութիւններով, շատ անցքեր թողնում էր չը լուսարանւած և շատ հերոսներ անյայտութեան մէջ, սակայն որոնց արժէքը, նոյնիսկ անհրաժեշտ էր վերհանել և ուշադրութեան առարկայ դարձնել: Ուշադրութեան արժանի գործերից մէկը, որը տեղի ունեցաւ այդ հինգ օրերի ընթացքում՝ Արարոց հրապարակի ոստիկանատան (մարքեազի) հրդեհումն էր:

Արարոց հրապարակի վրայ, ինչպէս տեսանք, կառավարութիւնը ահադին ուժ էր հաւաքել: Նախ այդ տեղի ոստիկանատունը, որը գտնուում էր հրապարակի արեւմտեան շարքում բաղկացած երկու յարկանի երկու կից տներից, տակի շարքը խանութներ, կուլի նախօրեակին ուժեղացւեց. երկրորդ, Արարոց գալրոցում, որը գտնուում էր հրապարակի հարաւային կողմում, եկեղեցու բակի մէջ, զօրքեր դրւեցին. երրորդ, զօրքերի ձեռքն էր անցել հրապարակի հարաւային շարքի խանութները եկեղեցու հետ միասին. այդպիսով թշնամին ոստիկանատնից, գալրոցից և եկեղեցու շրջապատից շարունակ կրակ էր տեղում: Արարոց հրապարակի դիրքերի վրայ և սպառնում էր մարդիկ թաղին:

Թշնամու այդ երեք զիրքերից աւելի անհանգստութիւն պատճառող, միևնոյն ժամանակ մօտիկ գտնուող հանդիսանում էր ոստիկանատունը, սակայն որը զրոհով գրաւել զժառը էր. նրան մէջտեղից վերցնել կարելի էր միայն հրդեհով, իսկ այդ իրադործելու համար հարկաւոր էր մէկ խիզախ, մէկ բմրոստ ոգի, որպիսին տաճկահայ իրականութիւնը շատ էր ծնել:

Դէմքի արտայայտութիւնով մեղմ Տիգրան Աբրահամեանը, աւելի ճիշտ Տիգրան վարժապետը մի ժամանակ Աւանց գիւղում վարում էր ուսուցչի պաշտօն: Տաճկական կարդերը հնարաւորութիւն չը տւին այդ մեղմ մարդուն ուսուցչի խաղաղ զրադմունքով ապրել, նա հալածւեց ու ընկաւ չօրերը. մէկ օր այս, մէկ օր այնտեղ կը տեսնէիք այդ մարդուն, երբեմն Պարսկաստան ու կովկաս կանցնէր իբրեւ սուրհանդակ—յեղափոխական, երբեմն գաւառները դուրս կը գար իբրեւ շրջիկ մանրավաճառ: Ու խաղաղ ուսուցչիչը հալածանքի երեսից ձգեց ընտանիքը, դարձաւ թափառաշրջիկ, անկայուն և իբրեւ մի ըմբոստացած ոգի եկաւ:

ցանկ հալածիչ կառավարութեան տալ իրեն աւերող մի ուժ:

— Եւ պիտի հրդեհեմ մարքեազը, ասաց իր գիրքի տղաներն Տիգրան վարժապետը մի յանդուգն շեշտով ու անցաւ զործի:

Նա ցերեկները հանգստանում էր, իսկ գիշերները գործում. պատրաստում էր հրձիգութեան համար սնհրաժեշտ պարագաներ. կանեփի թելիկներէ մի խուրձ թաթախում էր նաւթի մէջ, և հէնց որ մութը թանձրանում էր, շալկում էր կանեփը ու անհետանում: Նրան ուղեկցում էր մէկը, բայց այդ մէկը կանգ էր առնում ոստիկանատան շէնքից մի փոքր հեռու ու գիտում էր շրջապատը:

Այսպիսի ցիւղերոյին արշաւանք Տիգրան վարժապետը կատարեց չորս անգամ— ապրիլի 16-ից սկսած մինչև 19-ը, և հարկէ փորձը ամէն անգամ յաջող չէր անցնում, և նա ոստիկանատանը հրդեհեց մաս-մաս. վերջին ու մեծ հրդեհումը տեղի ունեցաւ ապրիլի 19-ին: Ա

Այդ օրը նա մօտեցաւ ֆնացած վերջին երկու խանութներին խիստ զգուշութեամբ, թշնամու կողմից հակողութիւնը մեծ էր. իջեցրեց շալակը, քրքրեց նաւթոտ կանեփի խուրձը, դիպեց երկու դռներին առաջ և լուցիկն մօտեցրեց: Կանեփը վայրկենապէս բռնկեց և հրապարակը լուսաւորեց ինչպէս ցերեկ. այլևս թաղնեւելու հնարաւորութիւն չը կար, նա նետեց ուղիղ հրապարակի մէջ, ինքն էլ շիմանալով թնշու, և սկսեց երգել ու փախչել: Բացեցին չորս կողմից համազարկեր, վզվզացին աջ ու ձախ զնդակները և այդ տարափի տակ յանդուգն հրդեհածիզը անփորձ իր գիրքը դարձաւ: Նա իր նպատակին հասաւ, ոստիկանատանը վառւում էր, նրա մէջ այլևս զօրքեր չը կային:

Ոստիկանատան հրդեհումը վերջարան հանդիսացաւ այն անկող կրակին, որին ենթարկեց Այգեհատանը այդ օր:

Այդ օրւա կրակը շատ էր ահեղ, այնքան ահեղ, որ Զին. մարմինը կարևոր համարեց հետևեալ կոչը հրատարակել:

Այգեհատանի խումբերուն

Կուող բնկերներ.

Տասներեք օրւան խելագար յարձակումներէն յուսահատ թշնամին այսօր ամէն ճակատի վրայ փորձեց բնդհանուր յար-

ձակողականի, որը ստեղծեց ապացոյց եղաւ նախ իր անգործութեան և ապա մեր փառաւոր յաղթանակին: 40-է աւելի սպանեալ թողլով թշնամին ամէն տեղն ալ խուճապի մատնելով փախաւ՝ մեր զնդակներէն հալածական:

Թշնամիի վերջին և յուսահատ յարձակողականն է սա, որուն ամէն զնով դիմադրելու արհուրթիւնը ձեզ է վիճակւած:

Արի եղէք ընկերներ և ամենալուրջ հսկողութեամբ պահեցէք ձեր դիրքերը:

Կուի պարագային նպատակին զարկէք միշտ, և խնայեցէք ձեր փամփուշտները:

19 ապրիլ Հայ Ազգ. Ինքնապաշտ. Մարմին

Ահա այսպէս էք բոլորում կուի երկբորդ շրջանը, մի շրջան, որի միջոցին պայքարող հայ ժողովուրդը նորանոր փոճաւուրներ կ'ընդունէ:

Այստեղ մենք մի փոքր կ'ընդհատենք մեր պատմութիւնը և կ'ը դառնանք այն բանին, թէ ինչեր էին կատարուած այդ ժամանակ կուի դաշտում, այն է կովկասի սահմանի վրայ և մասնաւորապէս Պարսկաստանում: Այս կարեւոր է այն տեսակէտից, որ պատերազմի դաշտում կատարւած դէպքերը գերազանցօրէն անդրադառնում էին Վանի մէջ մզլուր կոիւնների ընթացքի ու տակտիկայի վրա:

Այն ժամանակ, երբ Վանի մէջ սկսւած կոիւր ապրում էր իր երկրորդ շրջանը, երբ հայ ժողովուրդը կուի առաջին վեց օրւա ընթացքում բռնելով փայլուն քննութիւն՝ թեւեղութիւն էր տոկաւ, յարատե կուի շրջանը, երբ վերջապէս տաճիկ կառավարութիւնը յանձին նկնդ Ջէւդէտի նորանոր միջոցներ էր յօդաւորում ընթացաւ ժողովուրդը ընկճել և Այդեհաստան ու Քաղաքը սպանդանոց դարձնել, Տաճիկ-Պարսկական սահմանի վրա, Դիլմանի շրջանում ուս և տաճիկ բանակները մէջ տեղի ունեցաւ մի խոշոր ճակատամարտ:

Իսկոնքների անցքերից յետոյ, անցքեր, որոնց ժամանակ տաճիկական բանակը կ'ընկեր փաշայի ղեկավարութեամբ պատուով որոտակն շրջան, Օլթիի ուղղութեամբ խուճեց միջին Սր-

դահան ու Սարիկամիշ, և ապա սոսկալի ջարդ կրելով քայքայ-
ւած ու կազմալուծւած յետ փախաւ, և այս խռժման պատճա-
ռով ռուսական բանակը Տաճկաստանի ու Պարսկաստանի մի քա-
նի շրջաններից առժամանակ յետ քաշեց, պատերազմը երկու ե-
րեք ամսով դադար առաւ: Ընդ շուրջ է, փոքրիկ ընդհարումներ, դը-
խաւորապէս առաջապահ գնդերի մէջ, շարունակուում էին, բայց
խոշոր ընդհարումներ տեղի չունեցան:

Սակայն այդ դեռ չէր նշանակում, որ հակառակ կողմերը
քնած էին. ոչ, նրանք քնած չէին, այլ պտտրաստուում էին, և
պատրաստուում էին լուռ ու մունջ: Արդահանի և Սարիկամի-
շի մօտ ջարդելուց յետոյ, տաճիկները իրենց ուշադրութիւնը
դարձրին Պարսկաստանի վրա: Ուրմիի շրջանում նրանք կենդո-
նացրին բաւականաչափ զօրք: Պօլսից այդտեղ բերին մէկ դիվի-
զիա լաւ վարժւած զօրք. դրան միացրին մէկ դիվիզիայի չափ
էլ համիրդիական գնդեր, և նոր թնդանօթներով ու զնդացիրնե-
րով այդ բանակը Խալիլ բէյի ղեկավարութեամբ ապրիլի 14—
15-ին շարժեց դէպի Դիլման: Տաճիկների ուժը անհամեմատ
մեծ էր, քան ռուսականը, այդ պատճառով էլ նրանց արշաւան-
քը կատարւում էր մեծ վստահութեամբ: Ապրիլի 18-ին երկու
բանակները Դիլմանի մօտ հանդիպեցին միմիանց և սկսեց
զլխաւոր ուժերի բաղխումը: Սկզբում յաջողութիւնը տաճիկնե-
րի կողմն էր, նրանք լաւ կազմակերպւած բանակի շարժումներ
և յառաջխաղացութիւններ էին կատարում, բայց այդ երկար չը
տևեց, շուտով գերակշռութիւնը անցաւ ռուսների կողմը և ապ-
րիլի 20-ին տաճիկներին փառաւոր ջարդ տւին. այս ճակատա-
մարտում աչքի ընկնող մասնակցութիւն ունեցաւ հայ կամաւոր-
ների առաջին գունդը՝ Անդրաւնիկի ղեկավարութեամբ: Ապրիլի
20-ի ջարդը Խալիլ բէյի բանակի համար ճակատագրական եղաւ,
նա կուրի դաշտում մի փոքր տարածութեան վրա 3500 դիակ
թողեց և փախաւ գլխիկոր՝ հետապնդւած ռուսներից:

Այս նոյն միջոցին ռուսական մի այլ բանակ, հայ կամա-
ւորների 3—4 հազարանոց գունդի մասնակցութեամբ Իզդիր-
բեկերի գծով շարժեց դէպի Վան:

Զեղեղտը, որ արտաքին պատերազմի այս ճգնաժամին ըդ-
քալւած էր Վանի հայերին ճնշելու գործով, ամեն օր հեռագրէ

միջոցով Խալիլ բէյից ստանում էր տեղեկութիւններ պատերազմի ընթացքի մասին:

Խալիլ բէյի բանակը պարտութիւն էր կրել Դիմանի մօտ և թշնամին հետապնդում էր նրան. ուռւաձաւն մի այլ բանակ Իգդէրի գծով առաջ էր շարժում, այս լուրերը տեսլ էր Ջէզէտը: անգործների դէմ յիշորտացող այդ խարդախ տախցին: Եւ ահա այս դէպքերի ազդեցութեան տակ ստոր ու խարդախ Ջէզէտը տեսնելով, որ ամբողջ երկու շաբաթ շարունակող յարձակումները, անհամար կրակն ու ուռւերը ընկճել չը կարողացան հայերին և ընդհակառակը նրանք փորձութիւն ու տակտ ձևօք բերելով, աւելի ևս անընկճելի էին դառնում, փորձեց վերջին անգամ դիմել խառնրայութեան ստոր միջոցին գործածելով ներման խոստումներ, կին ու երեխաներին մեղքացող դարձւածքներ և հայերին վնասեցնող կեղծ լուրեր ու սպառնալիքներ:

Եւ ահա Ջէզէտը նորից դիմեց նամակների օգնութեանը: միաժամանակ ուժեղացնելով կրակը երկու քաղաքամասերում էլ:

Ապրիլի 13-ից յետոյ շարունակող կռիւները քաղաքի մէջ, որոնք տեւական ընոյթ էին ստացել, ապրիլի 19—21-ի ընթացքում նոր թախ ստացան: Ռմրակոծութիւնը ուժեղ չափերի հասաւ. գործող թնդանօթիների վրա տեղացան հաւան-թօփի կոչւող հինաուրց թնդանօթիները, որոնք ահագին մեծութեան պայթող ուռւեր էին նետում: Յարձակումները խստացան առանձնապէս Թաւրիզի դռան շրջանում, որը թշնամու կողմից համարւում էր թոյլ կէտ և որտեղից ներս խուժելը թւում էր զիւրին: Ապրիլի 19-ին մի քանի պատեր ծակելով թնդանօթի բերին ու զրին Կազոյեանի և Տէր-Պօղոսեանի զիւրքերի զիմացի և 15—20 մեկր հեռաւորութիւնից սկսեցին զիրքերը ուժակոծել:

— Կէս օրին յաջողեցան Տէր-Պօղոսեանի զիրքի պատը վերէն վար փլցնել և սալաւաթ տալով 30—40 հոգի յարձակեցան զիրքի վրա, բայց շրջանապատի և հերոս Աւօյի սրտապլունդումներով զինուորները դուրս եկան փլւած պատի փլատակների յետը և կրակ տեղացին թուրքերի վրա, որոնք 3—4 զիւրք թողնելով յետ փախան,— պատմում է այս զիրքի տղաներից մէկը:

Այս կուում ընկաւ քաջարար գերձակ Միհրան Յոյակիմ

հանը, սակաւախօս, բայց գործի մէջ ետուն մի մարդ: Զը նա-
յած դրան յարձակումը յետ մզեց:

Կռիւները միւս դիրքերում, ինչպէս և միւս շրջաններում
շարունակում էին. կրակը թափւում էր ամեն կողմից անընդ-
հատ, և դիմադրութիւնը հաւատարակշող չափով ընթանում էր
շարունակ երեք օր: Եւ ահա կրակի այս ետուն ժամանակ, ապ-
րիլի 20-ի կէս օրին, թաւրիգի դռան շրջանում տաճիկների բռ-
նած թելօյի դիրքից Տէր-Պօղոսեանի դիրքի տղաներին բանակ-
ցելու նշան տրւեց: Դիրքի բացւածքներից մէկին մօտեցաւ ար-
ղաներից մէկը—Աւօն, քաջ, միկնոյն ժամանակ տարիքաւոր մի
մարդ: *այս 20.*

— Ես ուղարկւած եմ Ջէւղէտի կողմից,— հակառակ դիր-
քից այս խօսքերով դիմեց Աւօյին մի զինւորական, ու աւելաց-
րեց,— Ջէւղէտը կամենում է վերջ տալ կռիւներին և հաշ-
տութիւն կնքել, ուստի ցանկանում է, որ դուք պայմաններ ա-
ռաջարկէք:

— Մենք ունինք առաջնորդ, մենք ունինք Արամ փաշա,
Ջէւղէտը թող նրանց դիմի, մենք ինչացու ենք, որ պայման
առաջարկենք,— պատասխանեց Աւօն:

— Առաջնորդը իր տեղը, Արամ փաշան իր տեղը, դու էլ
իրրև խմբապետ քո պայմանը առաջարկիր.— նորից դարձաւ
զինւորականը Աւօյին:

— Ես մէկ կոպիտ կուռղ եմ, շատ բան չեմ հասկնայ, եթէ
իմ պայմանը կուգու իմանալ, այս է, բերէք ինձի Ջէւղէտի զը-
լուխը և մէկ էլ կինը, այն ժամանակ մենք կը հաշտենք.—
պատասխանեց Աւօն և զինւորականը վրդովեց ու հեռացաւ:

Այս դէպքից մէկ օր անց, ապրիլի 21-ին, դարձեալ կէսօրին,
պիտակ դրօշակ պարզած երկու կիներ մօտեցան Շահէն տղայի
դիրքին. դրանք տաճիկների մէջ ճնացած հայ կիներ էին—մէկը
Հայկազանքցի կիսախենթ մականունը Դուման: Նրանք բերին
առաջնորդի անունով գրւած Ջէւղէտի հետևեալ նամակը:

Առաջնորդական տեղապահ

Եզնիկ վարդապետին.

Ձեռն ապստամբութիւնը, որ կոմիտէն յառաջ բերաւ Շա-
տաբի մէջ, հետ ալ սկսաւ Համալս աղայի գործնացի պահակնե-

բու վրայ կրակ բացելով ու զանոնք նահատակելով: Այժմ ա-
մէն կողմ կրակի մէջ մնաց, բնականաբար մինչև հիմայ շատ
արեւն թափւեցաւ: Ամբողջ Հայոց-ձորն ու Արճակը, ինչպէս
և Թիմարի մեծ մասը իրենց արժանի պատիժը գտան: Թի-
մարի Լիմ կղզիի մէջ տպաստանոցներուն պայմանաժամ տի-
նիթէ յանձնւին, բնականաբար, ամբողջապէս պիտի ազատուին և
իրենց կիներ ու զաւակներ չպիտի փճանան:

Պոռվուրիւն սկսելու օրը բոլոր պահականոցներուն խիստ
հրաման տւի, որ ապստամբներու կրակին չպատասխանեն: միայն
ներք տեսայ որ նւագախմբով փողոցներ պատելով, կրակ ըրող յի-
մարներ կանգ չպիտի առնեն, հրամայեցի որ կրակին պատաս-
խանեն: Ահա կը տեսնես, որ կղբազինք: Այդ միջոցին Պուրհանէ-
տին պէյին թէլէֆօնով խօսեցի, և հաստատապէս ենթադրելով թէ
ձեռք միջնորդութեամբ քաղաքի մէջ հրեք կրակ չպիտի պայթէր,
ուղեցի շուկայի, Թաւրիզի դուռն և քաղաքի զանազան կէտերու
վրայ զանակներ հանել և մուսնետիկներ կանչել տալով զարձեռով
հասկցնել, թէ կառավարութիւնը պիտի պաշտպանէ խռովու-
թեան չոր մասնակցող ժողովուրդը: Պահակները, սակայն, անա-
կընկալ կերպով կրակի ենթարկեցան: Մարութեանի տնէն ձրդ-
ւած գնդակներէն քանի մը ճամբորդներ և ոստիկաններ սպան-
նւեցան և վիրաւորեցան: հասկցայ որ այդտեղ ալ պատրաս-
տութիւն կար, մենք ալ պէտք եղածի պէս շարժեցանք և սկի-
սանք թնդանօթով և հրացանով կրակ ընել: Քաղաքամիջի բնա-
կիչներ, ձեռքերնէդ եկածը ըրիք և կընէք, շատ կը ցաւիմ, որ
այսօրան քաջութեամբ կուտ չայրենիքի զաւակները օսմանցիու-
թեան զգացումով տագորւած չեն: Կը տեսնուի և կը հասկցաւ, որ
քաղաքի մէջ բաղմամբիւ զիւղացիներ կան, համոզեցայ, որ ա-
սոնց հաւաքելու նպատակը Բերդի վրա յարձակելն է: Ռուսներու
անմիջապէս գալուն համոզւած ըլլալով կազմւած այս ծրագիրը
բոլորն ալ խնդրութեան նշան են:

Հայ ժողովուրդի ղեկավարները անտարակոյս պատասխանա-
տու են Աստուծոյ և մարդոց ազնի, այս հարցերը վերջէն, բնա-
կանաբար, հանգամանօրէն կը բնենք և անոնց մասին կը
վիճենք:

Մինչև հիմայ քանի մը անգամ պաշտօնեաներ զրկեցի և
անձնատուր լինել տաջարկեցի, բայց գնդակով և վատ խօսքե-

ընդ պատասխանեցաւ: Մենք ալ աւելի խիստ վերաբերեցանք
 և պիտի վերաբերինք. նախապէս թէն կիներու և տղաներու
 մասին կը մտածէինք, բայց գործը վերջացնելու համար պար-
 տաւորեցանք ամէն միջոցի դիմել: Հիմա սկսեցի քաղաքի վրայ
 ուսմբեր ձգել. եթէ առաջարկներս չընդունիք այսօր, Գաւաշ ե-
 կող հրետանիներ հոս հասնելուն պէս ամբողջովին քաղաքի վրայ
 պիտի ուղղեմ և ամբողջ քաղաք տակն ու վրայ պիտի ընեմ:
 Պոչ-կէտիւկը բռնել ուզող հրոսախումբը մէկ շարաթ առաջ ամ-
 բողջովին կոտորեցինք: Աւերակիի վերև 385 զիակ թաղել տւի:
 Տարման գիւղ և կողպանց գրաւեցինք, 123 զինւած ապստամբ-
 ներ ալ այնտեղ ընկձեցինք: Այդեստանի վերի կողմը՝ Համուս
 աղայի զօրանոցէն միջև թաշ-փողոց ամբողջովին առինք և այ-
 բեցինք, Արարքի կողմէն մէկ թաղ գրաւեցինք, Վարադ և Շու-
 շանց փախչող ընտանիքներուն խնայելով, դեռ Շուշանցի վրայ
 յարձակում գործել չը տւի: Սարայի կողմէն եկող երկու վաշտե-
 քը Տարման պիւղի կողմ թողի. պիտի առաջարկեմ անձնատուք
 լինել, իսկ եթէ յամառին, Կուռուպաշ դանուղ ուժերով և Տար-
 ման գիւղի վաշտերով յարձակում գործել պիտի տամ:

Խալիլ պէյի զօրաբաժին՝ իր առաջ գտնուող ուսերը մաք-
 րելով՝ երէկ խոյ մտած է, ասոր վրայ Կոտուի շուրջ գտնուող մեր
 ուժերը ամբողջովին այս կողմ ուղղեցան: Ահա այս կացու-
 թեան մէջ ձեզ համար փրկութեան հնարաւորութիւն չկայ: Մինչ-
 դեռ մենք վերջին ատեններ այս տարրը կը սիրէինք ու կը
 պաշտէինք իբրև մեր աչքի լոյսը, բայց իբմէ դաւաճանութիւն
 տեսանք: Պիտի պատժին, բայց ընտանիքներ ինչ յանցանք ու-
 նին, եթէ ձեզի դէթ չէք զթար, այս խեղճ անմեղներուն գթա-
 ցէք, հետևարար առաջարկ այս է.

1. Ամբողջ զէնքերը յանձնել.

2. Կառավարութեան շնորհքին ապաւինելով՝ անպայման
 ձերբազմ հնազանդութիւն յայտնել:

Այս առաջարկները ընդունելու պարագային, կը խոստանաս-
 ր պիտի կրնամ միջնորդել, որ կայսերական զթութեան արժա-
 նանքը Ի գուր տեղ աւելորդ արիւն մի թափէք, ձեր ընտա-
 նիքներուն խնայեցէք. եթէ յամառիք, մեզքը ձեր վրդ. վստահ ե-
 գէք, որ օղորդ ալ պիտի փճոճար:

Նամակը կարդացւեց Ձին. մարմնի և մի քանի աչ մարդ-
կանց ներկայութեամբ և միևնոյն կանանց ձեռքով ուղարկւեց
հետևեալ պատասխանը:

Վանայ կուսակալ

Վեհմ. Ձեռդէտ պէյ էֆէնտին. |

Ձեր նամակը ստացայ: Ի պատասխան կը յայտնեմ, որ Օս-
մանեան կառավարութեան հանդէպ մենք ապաստամբ չենք և կա-
ռավարութեան օրէնքներուն միշտ հնազանդ եղած ենք ու պիտի
ըլլանք: Հետևաբար ձեր առաջարկներուն պատասխան մը տալու
համար շնորհ ըրէք երկու պատուաւոր անձեր զրկել:

Եզնիկ վարդապետ

Գրելով այս պատասխանը և բանակցելու համար պահան-
ջելով երկու մարդ, Ձին. մարմինը մի նպատակ ընտրեց, հարց
դնել և հնարաւորութիւն ստանալ մարդ ուղարկել Այդեատան.
պատրւակը լինելու էր հաշտութեան մասին խորհրդակցել այ-
դեատանցիներին հետ, իսկ ըստ նպատակը իմանալ ինչ է կա-
ռաւարում հետունները, ինչ դրութեան մէջ է Այդեատանը: Ահա
այս էր Ձին. մարմնի նպատակը և ոչ հաշտութիւնը, որին ոչ ոք
չէր հաւատում. բոլորը համոզւած էին, որ Ձեռդէտը խաբերա-
յութեամբ է ուզում Բաղաքը սպանդանոց դարձնել:

Նամակի պատասխանը ուղարկելուց յետոյ թնդանօթածը-
դութիւնը դադարեց և մի փոքր անց նորից երևացին երկու կա-
նայք և բերին հետևալ նամակը:

Եզնիկ էֆ.

Ընտէչեան Գալուստ էֆ.-ն(*) հազարապետ Անձէտ պէյ
(**) ընկերակցութեամբ զրկեցի: Հրամայեցի որ կտրեն թնդան-
թի և հրացանի կրակը: Ընտէչեան Գալուստ էֆ.-ի հետ տեսուե-

*) Սա Վանի առաջնակարգ հարուստ վաճառականն էր— մեծ խանի տե-
քը. մօտիկ բարեկամ էր Ձեռդէտին, ինչպէս և իրա հարը-Քանար փառային
Աստուաղած Ձեռդէտի բարեկամութեանը իր ընտանիքով Մեաջ տանիկներէ
Քաղաքէ, ուր և գտնուած էր իրա տունը:

**) Սա Վանի մօտիկէն ժամաւորացի կաճանապարհ էր: Երբ 1808 թ.ին
Մեաջի մասնաւթեան միջոցին ստակալի բանօթիւններէ ու տանջանքներէ ան-
Քաղաքէն Վանի կտակաւորաբ հայեթին: Սա Ձեռդէտի մօրաբայ մտնութիւնն էր:

քէք և վճռահանապէս վստահ ըլլալով դուրս ելէք: Կը վստահեցնեմ, որ ձեզի հիւլէի չափ քնաս մը չպիտի պատահի մինչև ձեր տեսնել և հասկնալը: Եթէ ժողովուրդը համոզէք՝ լաւ, իսկ եթէ չկրնաք համոզել, դարձեալ ձեր տուն վերադարձէք և վերադառնալէն ճիշտ մէկ ժամ վերջ նորէն ընդհարումներ պիտի սկսին: Ասոր վճռական խօսք կուտամ:

Կուսակալ Զէւգէտ

Նամակը յաճնելով, կանայք յայտնեցին, որ Զէւգէտի ուղարկած մարդիկ—Փալուստ էֆէնդին և Ահմէդ բէյը Արամ Կազոեանի տան մէջ, որը տաճիկների դիրքն էր, սպասում են առաջնորդին:

Փոքրիկ խորհրդակցութիւնից յետոյ նոյն կանանց միջոցով յայտնեցին Զէւգէտի ուղարկած մարդկանց, որ առաջնորդը գընալ չի կարող, ուստի թող իրենք գան: Մի փոքր անց պատահակաները երևացին, բայց այլ կազմով: Ծիտէշեանի հետ եկաւ ոչ թէ Ահմէդ բէյը, որը կարող էր իր հին մեղքերի քառութեան դռնը դառնալ, այլ կրթական տեսուչ Շէրիֆ բէյը:

Խօսակցութիւնը տեղի ունեցաւ բացօթեայ: Շահէն ազայի Ղիրքի առաջ մի նեղ փողոցում զբեցին հինգ աթոռներ, հայերի կողմից այդ բանակցութեանը մասնակցեցին Եզնիկ վարդապետը, Աղթամարի վանահայր Գանիէ վարդապետը և փաստաբան Միրզախանեանը:

Խօսակցութիւնը երկար չը տեւեց, որովհետև հայերի կողմից չրեց առայժմ նախօրօք որոշւած հետեւեալ պայմանը:

Տալ հնարաւորութիւն Այգեատան ուղարկելու Եզնիկ վարդապետին և մէկ ուրիշին՝ այնտեղի հայերի հետ խօսակցելու և ըստ այնմ հաշտութեան պայմաններ առաջարկելու համար. իսկ մինչև նրանց վերադարձը պատանդ թողնել երկու պատուաւոր տաճիկներ:

Այս պայմանը լսելով, երկու պատուիրակները դնացին իրենց հետ տանելով հետեւեալ նամակը:

Վսեմ. Զէւգէտ պէյ էֆէնդին.

Քաղաքամէջ գտնուող և ներկայ վիճակին տեղեակ կարգ մը անձեր կանչելով ժողով գումարեցի: Քնդորոյն կարելիութեամբ

խորհելով այս եզրակացութեան եկանք: Անհատաբար քաղաք մէջ չլսիտի յաջողինք գործ ընել, որովհետեւ եզրայր, հայր և ընտանիք Այգեհտան և գիւղերու մէջ թողլով և հոս իր անձ պաշտպանող զինւած մարդէն ոչ մէկ ուժ կրնայ զէնքը առնել: Ասկէ զատ, հնուց անտի մեր ցոյց տւած հաւատարմութեան և անկեղծութեան հակառակ ներկայ կացութեան մէջ ապստամբ բառով որակելուն համար կայսերական ներման արժանանալն իր տարակուսելի կը դառնայ:

Ինչպէս որ յայտնի է ձեր բարձր անձնաւորութեան, իմ ունեցած պաշտօնական հանգամանքովս անհատաբար ունէ մէկը համոզելու կարողութիւն չունիմ: Ասոր վրայ կը հրաւիրեմ ձեր ուշադրութիւնը: Եթէ ձեր նպատակը այս խեղճ երկիրը ներկայ կացութենէն ազատել և բնաւ յանցանք չունեցող կին, տղայ և ուրիշներ չոչնչացնելն է, վստահելով իմ ուղղամտութեանս պատիւս և կրօնական արժանապատուութեանս, հրաման ըրէք, որ 12 ժամայ ընթացքին Այգեհտանի հետ յարաբերութեան մըտնեմ: Մեծ մարդիկ պատմութենէն պէտք է վախնան: Ձեր ձեռքն է կրակին վրայ ջուր լեցնել: Ես ինքս պատրաստ եմ կեննքս զոհելու այս դեռ կիսակործան հայրենիքին համար: Վարձատրութիւնս բարձրեալ Աստուծոյ թող տայ: Ձեր առաջարկին համաձայն հարիւրին հարիւր կը վստահացնեմ, որ ընդհանուր կացութիւնը պիտի դիմէ զէպի խաղաղութիւն: Այս մասին կրթական տեսչին և ծիտէչեան էֆ.-ին մօնրամասն բացատրութիւններ տւած եմ, անոնք ալ թող ձեզի հաղորդեն, որով կը դիմեմ ձեր վեհանձնութեան և կը ղրկեմ յատուկ յարգանքներս պէյ էֆ.:

Առաջն. փոխանորդ Նզնիկ վարդապետ

Այս նամակից մի օր անց, ապրիլ 22-ին, նորից յայտնուցին երկու կանայք ու բերին Ձէւզէտի հետեւեալ նամակը:

Նզնիկ էֆէնդի.

Դուք և Դանիէլ էֆ.-ն եթէ չէք կրնար Քաղաքամէջ գրողներու համոզել, դուրս ոչ մէկ բան կրնաք ընել: Սպորտսէֆ.-ի միջոցով իմ առաջարկներս իմացուցի Այգեհտանի մէջ գտնուողներուն: Ձեր փափաքին վրայ կրթական տեսուչ Շէրիֆ պէյը ձեր քով ղրկեցի: Կը գնահատէք, որ կառավարութեան

հայտաւնեցրու միջև երկար պայմանագրութիւններ չեն կրնար տեղի ունենալ: Եթէ ապաւինելով սուլթանի շնորհին անձնատուր ըլլաք՝ ըսի թէ պիտի միջնորդեմ. ասիկա նորէն կը կրկնեմ, հակառակ պարագային հրաման պիտի տրւի զօրքին՝ ոչ չընչացնելու մինչև ձեր վերջին զինւորը: Մինչև վաղ առտու ժամը 6 (1) կապտեմ ձեր վճռական պատասխանին:

Կոստակալ Ձէւզէտ

Ձէւզէտի այս նամակին նոր առարկութիւններ բերել աւելորդ համարեց, ակներև դարձաւ նրա խտրդախ մտադրութիւնը և նամակը մնաց անպատասխան:

Այստեղ կարեւոր ենք համարում յիշատակել հետեւեալ դէպքը: Այդ նոյն օրերին, այսինքն այն ժամանակ, երբ Ձէւզէտի ուղեկում կատարւում էր վերը յիշեալ խտրդախ նամակների գաղիւր յղացումը, հայ դիրքերին մօտեցաւ մէկ ժանդարմ, առաջի անգամ նրան ընդունեցին տաճիկի տեղ և ուղեցին գնդակահարել, բայց ժանդարմը մեծ դժուարութեամբ կարողացաւ հասկացնել, որ ինքը հայ է, և ներս ընդունուեց: Երբ նրան ներս առան, պարզեց, որ նա խնուսցի է՝ անունը Յովհաննէս: Նրա հետ միասին վանի հեծելագորքի մէջ ծառայում էին վեց այլ հայեր. մինչև այժմ նրանց վտանգ չէր սպառնացել, բայց այդ օրը նրա ընկերները մէկ մէկ անհետացան, նկատելով որ ընկերները այլևս չեն վերադառնում և այդ նրանց ոչնչացման նշան է, մի վայրկեանում առանձնացաւ և իրեն ձգեց հայերի քաղաքամասը: Վանի քանդում, կոխը սկսելիս, կային 180 բանդարկեալներ, որոնց մէջ էին Հնչակեան կուսակցութեան պատկանող մի քանի երիտասարդ ուսուցիչներ—Արքահամ Բրուտեանը, Դանթօեանը, Արտաշէս Սօրախեանը և Ասուս ժանդարմ Յովհաննէսի պատմելով տաճիկ և քիւրդ բանդարկեալներին վաղուց ուղարկել էին զօրքի շարքերը, բանդում մնում էին միմիայն հայերը: Ապրիլի 16-ին հրաման եղաւ կոտորել հայ բանդարկեալներին:

Նրանց այդ օր կապկպած խուճի խուճի սկսեցին բանդից հանել, տանել քիչ հեռու գտնուող տափարակի վրա և սառը գէնքերով խղիխղիլ ու դիակները ձգել առաջուց պատրաստած փոսերի մէջ: Գնդակներ չէին գործածում, այլ սառը գէնք—օրեր ու դաշոյններ, այդ պատճառով մօտիկ գտնուող հեծելագորքի զօ-

քանոցում, ուր լինում էին ժանդարմ Յովհաննէսը իւր բնկերներով, հրացանի պայթոցների փոխարէն լսում էին խողխողող և մեռնող հայ բանդարկեալների հոգեարքի ճիչերը, զալարումներն ու հոնդիւնը։ Նրանք լսում էին սիրտ կարատող ձայներն ու կառանչիւնները, տանջւում էին նրանց տանջանքների հետ և լուռ տանում էին այդ բոլորը, անկարող լինելով նոյնիսկ արտայայտել, որ իրենք լսում էին այդ բարբարոս գործողութեան տանջանքներն ու ճիչերը։

Ահա այս օրինակ ոճիրներ յղացող Զէւդէտն էր որ նամակներ էր գրում հայերին, հաշտութիւն էր առաջարկում, ներման խոստումներ էր տալիս, կոնանց և երեսաներին խնայելու մասին էր ճառում։

Զէւդէտը մէկ օր սպասելով և իր եղնիկ վարդապետին պէրան վերջին նամակի պատասխանը շտանալով, հրաման արձակեց և թնդանօթների որոտը Քաղաքում նորից վերսկսեց նոր թափով։

Միւս կողմից, ի վատելով իր խարդախ մտադրութիւնների մէջ, խաբեքայական նոյն միջոցին դիմեց նաև Այգեհատանի վերաբերմամբ։ Եթէ Քաղաքը յամառեց, այդ չէր նշանակում, որ Այգեհատան էլ կը յամառի։ Այսպէս մտածեց Զէւդէտը և ուղարկեց Այգեհատան Օստոմանեան բանկի կառավարիչ Ալկարտին հետեւեալ պատասխան նմակը, համոզւած որ Ալկարտին իտալական հիւպատոսի և ուրիշների միջոցով Զին. մարմին կը հասցնէ իր նամակի բովանդակութիւնը, թէ Զէւդէտը հայերին խաբելու նպատակով որպիսի ստախօսութիւնների ու փաստերէ յեղաշրջելու ճանապարհ էր ընտրել, այդ հրեւում է Ալկարտին գրած նամակից և նրա մէջ հաղորդած մի շարք տեղեկութիւններից։

Ահա այդ նամակը։

Ալկարտի էֆ. -ին.

Ձեր նամակ ստացայ, բնականաբար շատ պո՛հ եղայ, որ առողջ էք։ Բո՛վս պալու հնարաւորութիւն չունենալուս պատճառով որբանոց երթալնուդ յարմար է։

Բերւած սանդաղներով (հա՛վան թօփի) այսօր սորակոծեցինք Քաղաքամէջը։ Գնդակներ իրենց հանդիպած տուներու վէ-

պաշտելով, ամբողջապէս քանդած են զանոնք և այդ պատճառով
 երբ տեսայ, որ երեխաներ փողոցէ փողոց փախչելով սկսած են
 ողբ ու կոծ արձակել, առաջարկեցի անձնատուր ըլլալ: Խօսակ-
 ցելու համար կրթական տնօրէն Շէրլիֆ պէյ Նզնիկ վարդապետի
 քով զրկեցի: Կը լուսամ որ իրենց գէնքերը յանձնելով և կայ-
 ւերական շնորհին ապաւինելով հնազանդութիւն պիտի յայտնեն:
 Այս կերպով խեղճ կիներ ու երեխաներ այլևս ոտից տակ չպի-
 տի ոչնչանան: Այգեստանի փառիքարներ կը շարունակեն մուղիք
 զարնել: Տեսնենք մինչև երբ կը շարունակուի:

Հետադրական լուրեր. — Գերմաններ Իփուի մէջ ի գործ դը-
 քած յարձակումով դէշ կերպով պարտութեան մատնած են Անգլ-
 հացիններուն և Պելճիգացիներուն մնացեալ ուժերը և 15,000 դե-
 րի տարած են: Կարպաթներու մէջ կը հետապնդեն Աւստրը և
 Գերման զօրամասերը: Կը շնորհաւորեմ:

Պալիլ բէյի զօրարածին Ուրմիոյ և Սալմաստի միջև գտնուող
 ձառնախիթի տեղւոյն մէջ իր հանդիպած ռուս զօրամասերը ցիր
 ու ցան բրած և երեք լինգանօթ զրաւած է:

Ճամբաներու վրայ կէտիւկներ կարել ձեռնարկող յիմար
 ապստամբ դիւղացիները Աստուծոյ շնորիւ ամբողջապէս սլաժ-
 ւեցան և ճամբաներու վրայ տեղ մտան չմնալուն պատճառով,
 Պալիլ պէյին խնդրեցի, որ առնւած զերիներ Շէնօի ճամբով
 Մուսուլ չղրկին, այլ հոս ճամբւին: Տօքթ. Աշըրի ամբու-
 թեանց առջև անոնց պաշտօնական անցք ընել պիտի տամ,
 տօքթօրը, որ խռովարարներու պէս միշտ Ռուսերուն կոպտէ,
 Թող տեսնէ և ուրախանայ:

Կը լուսամ որ Արմենակ էֆ.-ն լաւ մտածող, ազգի իրա-
 կան օգուտը գնահատող պաշտօնեայ մըն է: Երբ տեսնւինք, ընա-
 կան է որ իր մասին դիւրիւթիւններ ցոյց պիտի տամ: Այսօր
 գործ չունիմ, իսկ տրամադրութիւնս շատ լաւ է (իշըմ հօք,
 քէյֆըմ չօք): Ահա ձեզի երկար նամակ մը, սիրելի Ալիարտի էֆ.:

22 ապրիլ

Կուսակալ Ձէւզէտ

Այս նամակի հետ միաժամանակ Ձէւզէտը ուղարկեց կու-
 սակալութեան թարգման Արմենակ Սարգսեանին և դերմանա-
 վան որբանոցի տնօրէն Հերս պէրիին հետեւեալ նամակները:

Արժեհատէ Էֆ.-ին.

Ձեզ և Ալիարտի Էֆ.-ն անմիջապէս բերիլու համար մտրեց զրկած էի, բայց դժբաղդաբար խռովարարները բոլոր կէտերը թռնելով սկսած էին կրակ բանալ, այդ պատճառով ձեր տան մօտենալ և լուր տալ կարելի չեղաւ:

Շատ լաւ եղաւ, որ որբանոց քաշւած էք: Եթէ հնարաւորութիւն ունենաք, Շահապղեան եղբայրներուն բարեւ հաղորդեցէք: Արգարե ցաւի արժանի է, որ այսպիսի մարդիկ կարգ մը թափառաշրջիկներու դատապարտեալ եղած են:

22 ապրիլ

Կուսակալ Ջէլզէտ

Գերմանական որբանոցի տնօրէն Հէրսպէրլին.

Ձեր նամակը առի, Շվէսթէր, Մարթէն և միտիս Մէքլարէն առողջ են, իրենց պաշտօն կը շարունակեն, իրենցմէ շատ գոհ և շնորհակալ եմ: Հիւանդանոցի մէջ ծառայող հայ տղաներ անոնց խնամքին յարձնւած են: Խոհարար մը որոշեցի անոնց համար: Ամէն կերպով ապահոված է անոնց հանգստութիւնը: Քննութիւններ ընել հուտամ Ասկերակի մէջ որբանոցի ունեցած անասուններու մասին: Վստահ եղէք, որ մէկ հատ չպիտի կորուի:

22 ապրիլ

Կուսակալ Ջէլզէտ

Այս երկու նամակների մէջ էլ երևում էր Ջէլզէտի խոր-դախ մտադրութիւնները և կեղծ մարդասիրութիւնը: Մէկով փորձում էր իր մօտ տանել մարդիկ, որոնցից կարողանար հայերի մէջ տիրող տրամադրութիւնն իմանալ, միւսով ցոյց տալ իմ մարդասէր վերաբերմունքը դէպի հայ ծառայողները:

Խարդախութիւն—կեղծութիւն, կեղծութիւն—խարդախութիւն. ահա այն յղացումները, որ կատարուում էին Ջէլզէտի մէջ: Սակայն որոնք ոչ մի արդիւնք չը տւին: Հայերը Ջէլզէտի խօսքերին հաւատ չընծայեցին, նրա հետ բանակցութիւնների մէջ չը մտան, իրենց յայտը գրին իրենց բազուկների վրա և կտրել շարունակեցին:

Կուի երրորդ շրջանն սկսեց, դա Ջէլզէտի կողմից ցատման, իսկ հայերի կողմից յուսոյ շրջանն էր. խտրեալապէս անշարժ փորձերից յետոյ Ջէլզէտը դիմեց օրհասական, յուսահատ

կուին, իսկ հայերը՝ յաղթանակի կուին. կուի եղբն էր արուհի-
լու, կողմերից մէկի յաղթանակն էր պահպանու և գնացին ուժե-
րը վերջնականապէս չափուելու:

Կատարի կուր վերսկսեց երկու քաղաքամասերում միա-
ժամանակ, քայք աւելի մեծ թափ ստացաւ Քաղաքում, դա հա-
մարեց հեշտ ընկնելի:

Կուի այս շրջանում հղած ուժերի և արգէն պործող թնդա-
նօթների վրա աւելացան նոր թնդանօթներ, դրանցից մէկը նոր
ձևի և մեծ չափի թնդանօթ էր. որը դրեց հետու, Շամիրամի
թաղից հարաւ գտնուող մի բլրակի վրա և բերանը ուղղեց Քա-
ղաքամէջ. այդ թնդանօթը նետում էր րացատապէս պայթուցիկ
սումբեր ու շրպանէլ, և լուրջ փնտռեք էր պատճառում գիրքի-
րին: Ահա այս թնդանօթի մասին է, որ օպանալիքներով յիշում
էր Ջէլդէտը Եզնիկ վարդապետին ուղղած նամակում:

Բացի այս, մեծ չափով պործաղբութեան հանեցին հաւան-
թօփիները, որոնց մասին Ջէլդէտը Ալկարտիրն ուղղած նամա-
կում յիշում էր: Դրանք կարճ ու լայնարեքան, աւելի շուտսան-
կած և թնդանօթներ էին՝ վանի բերդում իբրև հնութիւններ ըն-
կած. դրանց հետ միասին բերդում կային հնութեան փոշին կրող
շուգունի խոշոր սումբեր, Հաւան-թօփիներով ու խոշոր սումբե-
րով կարելի էր կուել մօտիկ տաքածութիւնից. այդ սումբերը
լցնում էին վառօդով, երկաթի կտորներով, նրանց մէջ անց էին
կացնում վառուղ պատրոյզ և հաւան-թօփի միջոցով նետում էին
Քաղաքի վրա: Այդ հաւան-թօփիներից մէկ երկու հատ գրեց
բերդի բարձունքի վրա, իսկ մէկ հատ էլ գրեց Թաւրիդի գտան
շրջանում, ուղիղ պարսպի յետեւ, որտեղից սումբերը նետում
էին տների վրա: Ռումբերը երբեմն պայթում էին և երբեմն ոչ.
պայթողները արձակում էին մի խուլ որոտ և պայթած տեղում
առաջացնում էին ցնցում ու աւեր: Յաճախ սումբերը նետում
էին առանց թնդանօթի, դրանք 2—4 փութ կշռող գունդեր էին,
որոնց բերում էին բերդի զահավէժ ժայռերի ծայրին ու այնտե-
ղից գլորում ցած: Բերդի այդ մասը կախած էր Ամբարի շրջա-
նի թաղամասերի վրա, ուր և ընկնում էին խոշոր սումբերը:

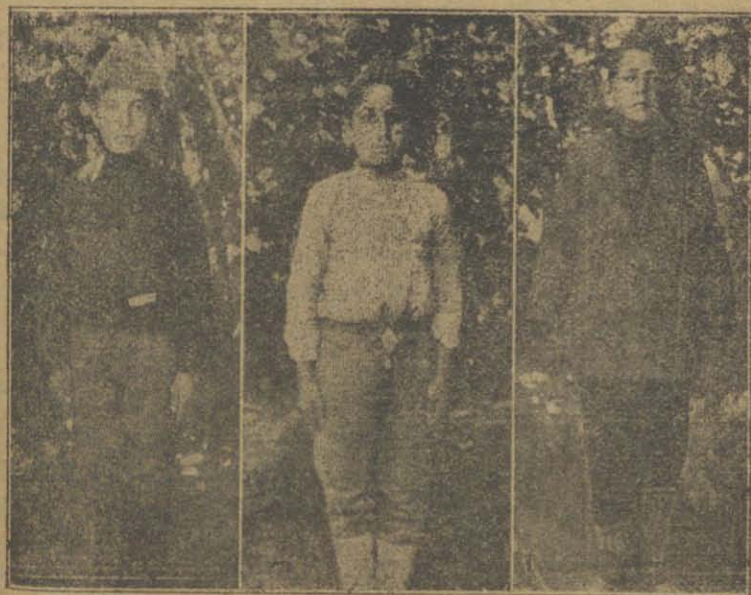
Ու այսպէս, Ջէլդէտը հրապարակ բերեց և օգտագործեց
այն բոլորը, ինչ որ գտնուում էին իր տրամադրութեան տակ:
Նրանք լինէին գորանոցներում, թէ բերդի մէջ, նոր թէ հին-
ւա. թէ վատ:

Իր հերթում համապատասխան միջոցներ էր հնարում նաեւ պաշարւած ժողովուրդը, հերոսական ակտեր կատարելով՝ փշրելու համար թշնամու ջանքերը։ Ամրաշէն — ամալիանների աշխատանքը շարունակեց ու կրկնապատկեց, նրանք ամրութիւնների նոր ձեւեր խրաջրին, դիմանցնքների, պատնէշների, կրկնապատկերի և փրնածածկերի մի շղթայով պատեցին քաղաքամասը և նրան դարձրին անխոցելի։ Ինչ վերաբերում է քարձրից ընկնող և հաւան-թօփինեիով նետուղ խոշոր ռումբերին, որոնք պայթեցում էին վառուղ պատրոյգների օգնութեամբ, դրանց դէմ նոյնպէս միջոց գտաւ պաշարւած ժողովուրդը, և միջոց գտաւ ոչ միայն անմիաւ դարձնելու, այլ և նրանց միջի վառողը օգտագործելու։

Ռումբերը պայթում էին ընկնելուց մի փոքր յետոյ, մինչև որ պատրոյգը վառւելով հասնում էր վառողին։ Այդ տեսում էր այնքան, որ մէկ արագաշարժ ձեռք ընդունակ էր վրա հասնելու և պատրոյգը կտրելու, սակայն այս պայմանաւորւած էր մեծ վտանգի հետ. ով էր երաշխաւոր, որ ռումբը չի պայթի այն վայրկեանին, երբ խիզախ ձեռքը կը մօտենայ նրան չեղօքացնելու։ Բայց պաշարւած ժողովուրդը ինչպէս ամեն գործում, այնպէս էլ այստեղ անձնազոհութեան, հերոսութեան փառաւոր օրինակը տեսցւոյր։ Ռումբերին հետեւող և նրանց պատրոյգները կրտրող — չեղօքացնող հերոսներ գտնւեցին և այն էլ շատ գտնւեցին։

Ուրիշ էին դրանք. կոխուհիւրում վարժւած մարտիկներ, ոչ, դիրքերում փորձառութիւն ձեռք բերած կուսովներ, ոչ, վառ, փռուն, ոգևորւած երիտասարդներ, դարձեալ ոչ, ֆոքրիկ տղաներ, 15, 14, 13 տարեկան պատանիներ, որոնք ահաւոր կուռ ու տեղացող կրակի օրերը ապրելով, իրենց ծնողների ու ազգականների հոռւ գործունէութիւնը տեսնելով, իրենց կաշու մէջ մնալ չէին կարողանում և առիթ էին փնտռում իրենք համարի գործ կատարելու։ Աշխատանքների մեծ մասը, որպիսիք էին սուրհանդակութիւնը, դիրքերը պաշար հասցնելը, փամփուշտներ ցնելը և այլն, առանցի այն էլ փոքրիկ տղաներն էին կատարում. այժմ նրանց համար աւելի մեծ առաքել էր բացուեց. հետզհետէ աշխատող փոքրիկ տղաների թիւը աճեց, և այնքան աճեց, որ նրանց մէջ սկսեց մի անօրինակ մրցում։ Ռումբերի ընկած շրջաններում փամբով ու օրերով հազում էին այդ փոքրիկ հե-

Նկատող սուսքերը շեփուցնող տղաներ

Ասլան
Ասլանեան
14 տ.

Ռատն
(Անուշի աղան)
14 տ.

Բարկէն
Բաղանեան
12 տ.

րօնները. ուսմբը ընկնում էր թէ չէ, վրա էին թափում մի-
թանխը միանգամից, վայրկենապէս կտրում էին պատրոյզը, ու-
ղա շաղակում էին, եթէ փոքր էր, կամ սկսում էին անցքը բա-
ցել և միջի վառօղը դատարկել, եթէ մեծ էր, և փոքրիկ տղանե-
րը բարցւած ուսմբերով ու վառօղով, վազ էին տալիս ռազմամը-
թերքի պահեստը, ուր շարունակ փամփուշտ էին լցնում և քա-
ջալերական խօսքեր լսելով վերադառնում էին: Այսպիսով թշնա-
մու նետած ուսմբերը մեծ մասամբ ոչ միայն դադարեցին զնա-
նէր առլ, այլ եկան վառօղի սպառուղ պաշարը աւելացնելու:

Ահա ուսմբեր սրածղ աչգ փոքրիկ հերոսներից մի քանիսի
նկարները դնում ենք աշտեղ իբրեւ ամբողջացումս այն հերոսա-
կան կռաւի, որ գործում էր Բաղաթի հայ ժողովուրդը թունդուր
կառավարութեան դէմ:

14 տարեկան Ասլանը Անդրանիկ Ասլանեանի որդին էր, Երամեան զպրոցի Ե. դասարանի աշակերտ։ Հայրը ճութաճառ էր։

Ասլանը գործում էր Ամբարի շրջանում, ուր գտնւում էր իրենց տունը և ուր ընկնում էին բերդից նետւած խոշոր ուռմբեր. սա կատարում էր նաև սուրհանդակի պաշտօն։

14 տարեկան Սասանը ծուռ Անուշի տղան էր. մականունը Քլուուս։ Հայրը—Յարութիւնը վաղուց գաղթել էր Ռուսաստան և այնտեղ էլ մնել։ Նա ազրում էր մօր աշխատանքով, իսկ մայրը վարում էր չքաւոր կեանք՝ աշխատելով սրա նրա տանը՝ չքաւորութեան պատճառով Սասանը ուսման չէր գնում։

12 տարեկան Բարեկէնը կալւածատէր Կարապետ Խաջանեանի տղան էր, Յիսուսեան զպրոցի Ե. դասարանի աշակերտ։ Սրանց տանը գտնւում էր փամփուշտներ լցնելու և փչացած զէնքերը կարգի բերելու արհեստանոցը, ինչպէս և հիւանդանոցը։

Արտաշէս Մարտիրոսեանը հեռագրական պաշտօնեայի որդի էր՝ զբաղմունքով խանութի գործակատար։ Սա կատարում էր յատուկ սուրհանդակի պաշտօն, այցելում էր համարեա բոլոր դիրքերը։ Արագաշարժ էր. վառվռուն, դիրքերը մտնելիս բերում էր յաղթութեան լուրեր, իրախուսում էր ազաներին ու հեռանում։ Որ դիրքը մտնէր, այնտեղ ուրախութիւն ու ոգևորութիւն էր առաջ բերում։ Այս պատճառով էլ սրան կոչեցին Ոսկի։

Քաղաքի այս պատանի հերոսները ունեցան և իրենց զօհերը, սրանք էին փողոցներում աշխատողները, թափւող գնդակները՝ տակ շարժւողները և ընական է, որ նրանք էլ զօհեր տալին։ Այդ զօհերից էին.

16 տարեկան Յովհաննէս Ոսկերչեանը—Ազգասէրի տղան, սա սպանեց Ա. Վարդանի փողոցի մէջ՝ բերդից նետւած զենքիով։

14 տարեկան Մարտիրոս Գեօրջեանը—կոշիակաւորի դասի աշակերտ Յիսուսեան զպրոցի Դ. դասարանի։ Սա սպանեց Մարութեանի հրապարակի վրա՝ հրացանի գնդակով։

Եւ մինչդեռ Քաղաքի փոքրիկ մարտիկները իրենց խնայող

Քան զորքն էին կատարում, անփաս դարձնելով ընկնող ուսման-
քը: հասակաւոր մարտիկները զբաղւած էին զէպի Այգեստան
սաւրհանդակ հանելու գործով: Թէ չորս կողմից պաշարւած Գա-
ղաքի հայ ժողովրդի համար որքան անհրաժեշտութիւն էր կապ
հաստատել Այգեստանի հետ, հաղորդել նրանց իրենց գրութիւ-
նը, ստանալ տեղեկութիւններ նրանց գրութիւնից և իմանալ թէ
ինչ է կատարում զբաի աշխարհում, այդ երևում է հետեւեալ
փոքրիկ նկարագրից, որ արել է այդ գործով զբաղւողներից մէ-
կը: Ահա այդ նկարագիրը:

Թաւրիզի դռան (Գարգի դարկխի) շրջանն էր յարմա-
բագոյն հանապարհը Այգեստանի հետ յարաբերութիւն սկսել:
Երկու անգամ մէկը ձիաւոր և մէկը ոտաւոր մարդ դուրս հա-
նեցինք Այգեստանէն լուր մը առնելու համար, սակայն պաշար-
ման կրկնակի օգտկներու և տեղացող զնդակներու պատճառաւ
չը կրցան երթալ ու յետ հկան: Ուղարկեցինք կրորդը անգամ
ևս, ան ալ մէկ հոգի — Ալջաւաղցի Սեդրակը ամիթ ատրճանակով
զինւած, սակայն նա ևս ընկաւ թուրք վրաններու մէջ ու վերա-
դարձաւ, ըսյալ յաջողեցաւ իր ձեռքի փայտով՝ գետին տապալել
թուրք գիշերապահը և հրացանը առնելով մեզի գալ: Այլևս յոյս
չը մնայ յարաբերութիւն հաստատելու: Այգեստանի հետ, ու Չին.
մարմինը երկար խորհրդակցութենէ ետք որոշեց Ապրօենց տու-
նէն մինչև Մարութեանի տան տակը ստորերկրեայ անցք մը
բանալ, միացնել այն՝ Մարութեանի տան տակ գտնուող ջրանց-
քին և ջրանցքի միջոցով անցնել պաշարման գիծը: Եւ այդ ուղ-
ութեամբ ձեռնարկեցաւ գիշեր ու ցերեկաւ անդուլ աշխա-
տանքի մը: Ստորերկրեայ աշխատանքի մէջ էինք, երբ ապրիլի
21-ի առաւօտը 4 փթանոց ուսմբ մը ինկաւ մեր գիւրքի բակը
ու պայթեցաւ՝ վեր ու վար քանդելով մօտիկ պատը, մենք յան-
կարծակի եկանք և չը գիտէինք թէ որտեղէն կուգար ուսմբը:
Քանի մը ժամ վերջ մեր լրտեսները լուր բերին, որ հաւան-թօ-
փի մը դրած են պարսպի ետեւը, ճիշտ Թաւրիզի դռան քով և
մեզի կը ումբակոծեն: Իրիկեան կողմը ուսմբ մը պայթեցաւ մեր
ստորերկրեայ անցքի մուտքի վրա և մեր տաս օրւա աշխատան-
քի արդիւնքը փչացուց: Այլևս միջոց չմնաց: Այգեստանի հետ
յարաբերելու կը մնար միայն անձնագործութեան փորձ մը՝ կամ
հասնիլ Այգեստան և կամ ճանապարհին մեռնիլ:

Ու պաշարւած ժողովուրդը աւելց կրկնու նոր անձնագործ մարդիկ. դրանք էին Շալի Յարութիւն Յովսէփեանը և կօշկակար Գրիգոր Դաշտօեանը, որոնք յաջողութեամբ ճեղքեցին պաշարման շղթան և նամակ հասցրին Այգեստան, ինչպէս այդ կը տեսնենք յետոյ:

Այսպէս, Քաղաքի պաշարւած հայութիւնը տոկոսնութեամբ շարունակուած էր դիմադրութիւնը և միւս կողմից փորձեր էր անում կապ հաստատել Այգեստանի հետ, երբ Զէւդէտը դիմեց մէկ վերջին միջոցի Քաղաքը ընկնելու համար:

Ապրիլի 26-ին, կէս օր դեռ չեղած, 20—30-ի չափ հայ կիներ ու երեխաներ շղթայ բռնած անհաստատ քայլերով մօտեցան Թէքեալիֆի-հարպլէի դիրքին. սրանք Թիմարի գիւղերից էին՝ սարսափներ ապրած, պատառտած ու աղտոտ հաղուստով: Դիրքի տղաները նրանց ներս առան. մի փոքր անց նորից կրեւաց կանանց ու երեխաների մի խումբ, որը նոյնպէս ներս առան. սակայն շուտով երեաց մի խումբ ևս, ապա նորից ու նորից: Դիրքի տղաները այլևս ներս չառան և անմիջապէս տեղեկութիւն աւին Զին. մարմինն Զին. մարմինը եկաւ դիրքը և ընկաւ մտաւանջութեան մէջ, ներս ընդունէր դրանց վտանգաւոր էր. պաշարի հարցը մի կողմից, գալիք լքումն ու յուսահատութիւնը միւս և դրանց տարազի տակ դաւազրութիւն նիւթելու հնարաւորութիւնը երրորդ կողմից՝ ծանր տարակուսանքներ առաջ բերին, իսկ ներս չընդունել դժւար էր: Երկար խորհրդակցելուց յետոյ որոշեց ներս չառնել և ուժով քոչոր կանանց ու երեխաներին դուրս քշեցին պաշտպանողական գծից: Թշուառ կանանց ու երեխաների այդ քարաւանը մի շրջան կատաղեց և մօտեցաւ Թաւրիզի դռներին, սակայն այստեղ էլ թոյլ չը տւին ներս գալու:

— Այս մի դաւադրութիւն է ստոր ու խորդախ Զէւդէտի կողմից, — ասում էին ամենքը և արգելում նրանց մուտքը: Քաղաքի երկու օր ու գիշեր Թշուանների այդ քաղմութիւնը, մի քանի հարիւր հոգուց քաղկեացած, ստիպած ու ծարաւ թափւած էր պարիսպների տակ, դրանք ոչ կարողանում էին առաջ շարժւել և ոչ էլ յետ դառնալ. երկու կողմից էլ սղաւնում էին գնդակահարներ: Տակնէները նկատելով որ ազատներէ վրտ այդ կերպ

չեն կարողանում ազգել, դիմեցին բարբարոս ձեերի: Օրինակ,
Տէր-Յաչարեանի փողոցում գանադ տաճիկների մի դիրքում
քարշ տւին երկու կանանց, լկեցին և ապա սպանելով զիտկնե-
րը նետեցին փողոցի մէջ. այս լպիրը և գազան գործողութիւնը
կատարեց Արթուրի գիրքի տղաների աչքի առջև: Նման գազիր
գործողութիւններ, որ կատարեցին այդտեղ, մի նպատակ ու-
նէին՝ ազգել հայերի գաղացմունքների վրա և հարկադրել նրանց,
ներս ընդունել այդ բազմութիւնը: Սակայն Ձին. մարմնի որո-
շումը խիստ էր և բազմութիւնը ներս չտանեց: Հայ դիրքերից
մէկ-մէկ նրանց հաց էին նետում, բայց այդ շաբ բազմութեան
բաղքը յագեցնելու հնար չը կար: Պարխապների տակ անխնամ
Պալով, նրանցից բաւականաչափ մեռան և մի քանիսն էլ սպան-
ւեցին: զիրքերից նետող զնգակներից, որից յետոյ միայն նրանց
տաճիկները քշեցին ղէպի Այգեհասան:

Գոյաթեան ծանր կտիւն էր մզում Բաղաբի հայութիւնը.
նա չը գիտէր ինչ է լինելու վաղու օրը և աւելի քան 3000 ժո-
ղովոյի ինքնապաշտպանութեան հօգու իր վրա վերցրած Ձին.
մամլներ, նրա հետ միասին երկու վարդապետներ, բարեք հա-
մարեցին սրտի դառն կակիծով և խղճի ծանր խայթոցով աղա-
նատես լինել հինաւուրց պարխապների տակ քաղցից մեռնող հայ
կանանց ու երեխաներին, քան ընդունել նրանց և վտանգել
մինչև այդ պոշտպանւած Բաղաբի ազգարնակութիւնը:

Օ, դադիր Ջէպէտ, ինչեր չը յղացաւ նա, որպիսի խաղ-
ղախ միջոցների չը դիմեց նա ընկճելու հայերին:

Այսպէս գոյաթեան պայքարը այլակերպ ու տարօրինակ
ձեերով շարունակուում էր և կտիւր բոլորում էր իր իրրորդ շը-
ջանը, գրա հետ միասին նաեւ ապրիլ ամիսը:

Այսպէս էր գրութիւնը Բաղաբում կուի երրորդ շրջանին:
Այժմ էլ տեսնենք, այդ նոյն շրջանին ինչեր տեղի ունեցան Այ-
գեհասանի մէջ:

Յաւաջին շրջանը կուի առաջին 3—6 օրն էր. այդ շրջանում,
ինչպէս տեսանք, վանի հայ ժողովուրդը իր մարտական քննա-
թիւնը բանեց և իր կարող ուժերի ապացոյցը հրապարակ բերեց:
Յիւրաքանչէր շրջանը կուի յաջորդ 7—8 օրւայ շրջանն էր, երբ տե-
սական զիմադրութիւնը Ջէպէտին հարկադրեց ղիմել խաղաղ-

ու իտարեբայական միջոցներով Երրորդ շրջանը ցատումի և օրհասական ճիգերի շրջանն էր Ձէւդէաի համար։ Իտարեբայութեամբ հայերին ընկճելու անյաջող փորձից յետոյ, ռազմական վերջին խօսքը պիտի հնչէր ու վերջնականապէս ուժիւր պիտի չափւէին։

Կուի երրորդ շրջանը Այդեւտանի համար հանդիսացաւ կազմակերպած զինակոչի շրջան։ Երկու անգամ նա սուրհանդակ հանեց դէպի Կովկաս, երկու անգամ նա օգնութեան կոչ ուղղեց իր ցեղակիցներին, բայց սուրհանդակները յետ չեկան, օգնութիւն չառաջեց և սպառնող ռուսական բանակը չեբրեաց։ Այդ պատճառով Կուի վախճանը նախատեսել կարելի չէր լինում։ Ուստի մնում էր միակ միջոցը—յենւել սեփական ուժի վրայ՝ հրապարակ բերել գիմադրական ամբողջ կորովը և պատրաստեալ յարատեւ պայքարի։

Եւ իսկապէս, երբ ուշադրութեամբ հետևում էք այդ շրջանի գործունէութեանը, զարմանում էք թէ ինչպէս մի խաղաղ ժողովուրդ միանգամից վեր էր ածւել մի կուռղ բանակի, թէ ինչպէս այդ ժողովուրդի ոչ միայն Ֆիզիկական, այլ և մտաւոր ու ստեղծագործող ընդունակութիւնները ընդունել էին մարտական բնոյթ։

Այն ժամանակ, երբ իր Ֆունկցիան էր կատարում դասական մարմինը, երբ գործում էին ոստիկանական ու քաղաքապետական կազմերը, երբ ամենայն լրջութեամբ ու խնայողութեամբ հայթայթիչ ու նպաստից յանձնաժողովները բաշխում էին կենսական միջոցները, այդ նոյն միջոցին Ձին, մարմինը աչալուրջ կերպով հետևում էր Կուի ընթացքին և արձակում էր հետևեալ ազդերն ու հրահանգները։

Բոլոր խումբերուն

Մեր բոլոր խումբերու ուշադրութեան կը յայճնենք հետեւեալ հրահանգները, որոց անմիջական գործադրութիւնը կարեւոր կը նկատենք։

- 1) Խումբի իրենց տարած բանւորները իրիկուն անպատճառ պիտի վերադարձնեն բանւորներու կեդրոն, անոնց հաց կերակուր տալու համար։
- 2) Խումբի իրենց զիւրերու մէջ աւելորդ եղող բանորրիները պէտք է ետ դրին՝ ուրիշներու պահանջներուն պահանջում տալու համար։

3) Եթէ խումբերը բանւորներու և վարպետներու պէտք
ունին, պէտք է առաջւերնէ պահանջեն, որպէսզի ցորեկ ատեն
վարողանանք գիշերւայ համար պէտք եղած թիւով բանւորներ
հայթայթել:

22 ապրիլ

Զին. մարմին

Շրջանապետներուն և խմբապետներուն

Թշնամին այսօր դաւադրական լուծիւն մը պահեց, գիշեր
մեկ յանկարծակիի բերելու համար: Ուստի յատկապէս այս գի-
շեր խիստ մեծ զգուշութիւն ընկու է:

22 ապրիլ

Զին. մարմին

Կարևոր ազդ

Ներկայ յայտարարութեամբ վերջնականապէս կը յայտնենք
բոլոր գաղթական դիւղացիներուն և տեղացի անհատներուն, որ
պարտաւոր են իրենց ունեցած ամէն տեսակի զէնքերը և ռազ-
մական պիտոյքները այսօրւնէ սկսեալ մինչև վաղ երեկոյ
(որքաթ 24 ապրիլ) յանձնել ռազմամթերքի յանձնախումբին:

Պայմանաժամ լրանալէ հտք երեսն հանգած զէնքի տէրե-
րուն ամենախիստ պատիժ պիտի տրւի:

23 ապրիլ

Զին. մարմին

Բոլոր խմբերուն

Ընկերներ.

Ներկայ ընդհարումների սկսելէն (ապրիլ 7) մինչև այ-
սօր ձեր դիրքին մէջ բոլոր սպանւածներու և վիրաւորներու տ-
ղանքները տեղեկագրեցէք մեզի, ջանալով մանրամասն պատաս-
խանել հետևեալ հարցերուն.

1) Անուն ու մականունը. —

2) Հայրենիքը. —

3) Տարիքը. —

4) Ո՞ր դիրք. —

5) Ո՞ր օր և ճիշդ ժամ. —

6) Ի՞նչ ձևով սպանուած. —

7) Ե՞րբ մտած. —

8) Կենսադրական և այլ ծանօթութիւններ. —

Գրեցէք մաքուր ու յստակ և մինչև ապրիլի 25-ի իրիկուն
գրեցէք մեզի, Տեղեկատու դիւանին հասցէով:

Ասկէ ետք օր օրին նոյն ձևով տեղեկագրեցէք:

23 ապրիլ

Զին. մարմին

Ա. Կ. Կ.

Հասարակութեան ամէն անհատ ներկայ ինքնապաշտպան
նութեան գործին մէջ պարտաւոր է ձեռք կերպով մասնակցու-
թիւն ունենալ: Ամէն անոնք, որ տուներու կամ սրճարաններու
մէջ անգործ կը կենան, փողոցներու անկիւնները կը խոնարհ
կամ Գերմանական և Ամերիկեան շրջանակներու մէջ պահու-
ած լինելով կը խուսափին իրենց ուժերուն յարմար պարտականու-
թիւն ժր կատարելէ, յատուկ պաշտօնեաներու ձեռքով պիտի
ձերքակալեն և Զին. մարմինին պիտի ներկայացան:

24 ապրիլ

Զին. մարմին

Եւ մինչդեռ Զին. մարմինը աշխուրջ կերպով հետևում էր
կուսի բնթացքին և արձակում կարեւոր ազդեր ու հրահանգներ
ուղղւած կուղ տղաներին և ժողովրդին, եռանդուն կերպով
գործում էին մի քանի արհեստանոցներ, ուր պատրաստում
էին զինուորական պիտոյքներ և սպանմամբեր:

Այլ արհեստանոցներն էին:

1. Զինարանը. սա գետեղւած էր Բուսնութեանի փողոցում
գտնուող Նազարէթեանի տան մէջ: Այստեղ աշխատում էին մի
շարք արհեստատուներ, որոնք եռանդուն կերպով նորոգում էին
փշացած զէնքերը և շինում էին զէնքերի անհրաժեշտ մասերը:

2. Փամփուշտարան. սա գետեղւած էր Նորաշէնի հրապա-
րակին կից գտնուող Շահրադեանի տան մէջ: Այստեղ աշխա-
տում էին ոչ միայն արհեստատուներ ու հասակաւորներ, այլև
փոքրիկ տղաներ ու պատանիներ, որոնք մի քանիսն եռանդով
մաքրում էին զատարկ զիւղաները, լցնում էին վառուղի, ամրա-
ցնում էին գնդակները և դարձնում արկղները:

3. Վառօղատուներ. սա գետեղւած էր Քաղաքահանգի փո-
ղոցի վրա գտնուող Մափրիշ Վարդանի տան մէջ: Այս տանը
դարձել էր մի կատարեալ քիմիական կաջինեռ և այլևայլ
նիւթերի շահմարան: Այստեղ հաւաքել էին մեծ քանակութեամբ

Փամփուշտարումը

ձծումք, ամուխ և բորակ. տներում, խանութներում և նոյնիսկ
 շարձանքների քիմիական կաթիլներում գտնուող բոլոր ձծումքն
 ու բորակը այստեղ էին բերել գիլել: Այստեղ աշխատում էր
 Հարժապետանոցի տնօրէն և քիմիկոս պրոֆէսոր Մինասեանը.
 այստեղ աշխատում էին նախկին որսորդներ Մանուկը և Մկր-
 տիչ Բազէշեանը, այստեղ նիւուէլ էր նաև Բօլղարիայում կա-
 ռավարական վաճօղատան մէջ աշխատած մէկ գիւղացի: Տեղի
 էին ունենում փորձեր, պատրաստւում էր ծխաւոր ու անծխա-
 վառող, եւ որպիսի Հանքեր ասէք, որ չէին թափւում հնարեւո-
 թորակ, որի պաշարը Այգիստանում շատ քիչ էր: Կոխը երկա-
 րում էր, ամեն օր հազարաւոր փամփուշտանիւր էին կրակւում.
 և դա՛մ վառօցի պաշարը մեծ չէր, նա շուտով կը սպառւէր. և

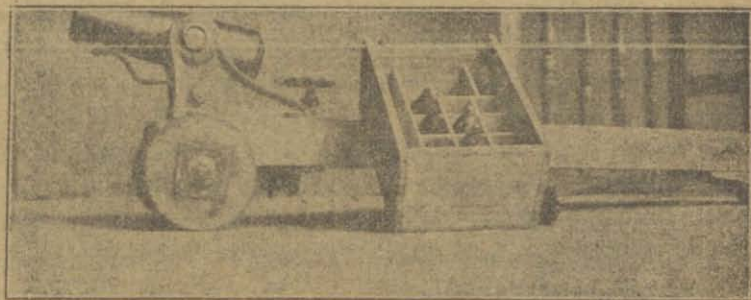
վառօդատունը գերագոյն ճիգեր էր թափում վառօդ մատակարարել:

Մակայն ամենից ուշադրաւը թնդանօթի ձուլարանն էր:

Իս մի սովորական դարբնոց էր, որը գտնուում էր Նորաշէն թաղի Աջէմ-Խաչօհանի փողոցի վրա՝ ունենալով մէկ դուռ փողոցի և մէկ դուռ էլ բակի մէջ բացւող: Այդ դարբնոցի տիրոջը—Թորմաչի Մարգար Կարիրջանեանին վիճակւած էր Արգեօտանի Կրուպպը հանդիսանալու: Այս դարբնոցը բերին թափեցին աներից մեծաքանակ դեղին պղնձեայ դործիքներ և առաքիւաններ: շինւեց թնդանօթի կաղապարը և այդ կաղապարի վրա երկու շարաթւա ջանքերից յետոյ ձուլեցին հայկական թնդանօթը, նրա հետ միասին նաև բաւականաչափ ուումբեր: Այս թնդանօթի միտքը յղացաւ մեկ ծանօթ Այգեօտանի հերոսը—Համուդ-ապայի զօրանոցը պայթեցնել փորձող Բօլգարացի Գրիգորը: Որպիսի ջանքեր ասէք, որ նա չզարծաղրեց մի քանի թնդանօթ ձուլելու համար, թնդանօթ, որը կարողանար հակադրել տաճիկ կառավարութեան թնդանօթներին: Բօլգարացի Գրիգորը, որը հանդիսանում էր ըմբոստ ձեռնարկութիւնների գին և իր այդ ձգտումներով ընդհանուրի ուշադրութիւնն էր գրաւել, իր նպատակին հասաւ: Ապրիլի 21-ին նորածոյ հայկական պղնձեայ թնդանօթը բերեց վեցերորդ շրջանը և դրեց Սօլախեանի տանը մօտիկ գտնուող Տէր-Խաչատրեանի դիրքը բերանը ուղղւեց Հաջի-բէքրի զօրանոցին և առաջին ուումբը որոտումով նետեց. սակայն նա պայթեց ընդամենը 4-500 քայլ հեռաւորութեան վրա, օդի մէջ, առանց տեղ հասնելու: Այդ, ի հարկէ, յղացողին չէր վնասեցրեց, աշխատանքները շարունակեցին և շուտով ձուլեց երկրորդ թնդանօթը:

Բայց արդեօք հայկական թնդանօթը հակադրեց կառավարական թնդանօթին, և Բօլգարացի Գրիգորը կարողացաւ իր հնարած թնդանօթի ուումբով ձեղքել թշնամու դիրքը, ի հարկէ ոչ բայց նա հանդիսացաւ Այգեօտանի ապամական սգու սիմբօլը պայքարող ժողովրդին նա ներշնչում էր և ոգևորութիւն և յոյս:

Արհեստանոցներում ետուն աշխատանքը շարունակեց, շարունակեց նոյնպէս կոխել: Թէ նա ինչպէս ընթացաւ, այդ պատկերասրահում համար բերում ենք այստեղ այն տեղեկատու պարբերականները, որոնք լոյս տեսան այդ շրջանում և որոնք

Հայկական թեղանոթ

կրում էին երբեմն այդ օրերին յատուկ գունաւորութեամբ զըրանքս:

№ 18

ապրիլ 22

Երէկոյ մեր փառաւոր յաղթութիւնը. — Եւշպէս զրեցինք, երէկ թշնամին կատարեց ամենաբուռն յարձակում մեր հիօսիսարկեղեան ամբողջ գծի վրա, խուժելով այգիներէն ներս: Ամբողջ օրը տեղ ընդհարումներէն ետք, թշնամին ետ քաշեցաւ մեծ կորուստներով: Մեր զինուորական ընկերներու հետախուզութեան համաձայն թշնամին երէկ ունեցաւ 50—60 սպանեալ՝ մէջը չը հաշուելով վիրաւորները: Յարձակողներէն մեծ մասը քիւրդ թաւանձիւներ էին, որոնք թաւան, թաւան պրտալով կը վազէին հաշուարդար աշխատանքի արգիւնքը գաղանաւոր ոչնչացնելու համար:

Հերոսական մահ մը. — Երէկ Շահպէնաէրնից զիւրքին մէջ հերոսական տեսարան մը պարզեցաւ: Երիտասարդ մը — Արամ Պօսոգանձեան երեք անգամ բարձրացաւ սանդուխի վրայ զիւրքի առջև և երեք անգամին թշնամիէն 3 հոգի սպանեց: Թնդանօթի զնգակներ ուղղեցան դէպի մեր երիտասարդ նշանաձիգի զիւրքը: Ընկեց անխիղ ցարձկալ բարձրացաւ սանդուխը և զիւրքի ծակին

ճատնալով, ուրիշ չորրորդ մըն ալ գլորել: Զուր անցաւ իր բն-
կերներուն թախանձանքը, թէ թնդանօթը ազդած է ղէպի իր
գիրքը և անզգուշութիւն է գիրքէն կրակել: Արամ հերոսական
ժեպով մը դարձեալ բարձրացաւ սանդուխ, բայց թնդանօթի
գնդակ մը Զարդեց իր գիտար (տրուքի) և քաղնկի օսկորները և
վարդարեց գինբու: Արամ չկորսնցուց ինքզինքը, պահեց իր պա-
ղարիներ և փորրիկ կռակ մը յանձնարարեց իր բնկերներուն:
որ իր մայրն ու բոլոր անօթի չթողնելու համար իր տաննայր
ժախն և անոնց ապրուստին յառկացնեն: Արդիական այս գո-
րովնալով հագացութենէն ետք Արամ բաժուկերական խոտիք և
բաշններ կը գրկէ իր գեղազար բնկերներուն և ապա քունի մը
ժամ ետք կը փակէ իր աչքերը:

Թշնամու թնդանօթը պայթեալ: — Երէկ իրիկան կողմ
թօփրալ-գալի վրայ հաստատուած թնդանօթը, որ պայթուցիկ
գնդակներ կը նետէր մեր գիրքերուն վրայ, երբ գնդակ մըն ալ
պիտի նետէր, միայն մուխ բարձրացաւ: Այս պայթումին հետե-
ւանբով 4 թնդանօթմէջներ ազանեցան: Վարի զօրանայէն և
ուրիշ կողմերէն դարձեր վազեցին և գիտկներ տարան: Դիակնե-
րէն մէկը պատպարակով կը տանէին, ինչ որ ցոյց կուտայ թէ
կարևոր անձ մը պէտք է ըլլար:

Ա. Երջանակի գիւան կը գրէ մեզի. — Երէկ թշնամու կեկե-
ղեցոյ չափարակէն երկու տեղերով նորէն սկսաւ ուժրակծել մեր
գիրքերը. մի քանի գնդակներ հանգրպեցան մեր երկու գիրքե-
րուն վրաներ պատճառելով: Մեր բնկիներու թնդանօթի գիլ-
քերու վրայ բացած հշգրիտ նշանաւորութեան վրա, ուրակոմու-
թիւնը ստիպեցաւ լսել:

Երէկ առաւօտ տեսնեցաւ, որ թշնամու կողմերէն կնոթ
հագուստներով մէկի մը գիտկ վերցնելով կը տանէին:

Այս գիշեր թշնամին ժամը 10 կէսին (3 կէսին) դարձեալ
սկսեց իր տնմիտ հրոցանաձգութիւններ մեր հարսուային բոլոր
գիրքերուն վրայ: Մեր կողմէն շատ քիչ պատասխանեցաւ:

Տարասնէկէն կը գրեն մեզի. — Քարաշար դարի միլիոնեք
այսօր մոգ-առաւօտ հաւ-հաւ Արքայի տաւի և անկէ վեր դրա-
նուած փոսերու մէջ մտնելով, դարանի կը կենան:

Այսօրուան իրենց յառաջխաղացմամբ մէկ արտաւելի մե-
տեցեր են համբուն: Գիշերը ժամը 10 կէսին (8 կէսին) խիստ

համադարձակ մը բացին մեր վրայ Հաջի-պէքրի պշտայի մը Զրա-
դացի առուէն. մեզմէ ոչ մէկ փնաս, իրենց կողմէն սեւ յառաջ-
խառնացում գէպի մեր դիրքը գնա եղած չէ:

Զանթիկեան դիրքէն կը գրեն մեզի. — Երէկ թշնամիի յաղ-
ձակման ատեն մեր դիրքէն ապանենցինք 2 հոգի, իսկ գիշերուան
յարձակման ատեն մեր խումբը արխարար գիմադրեց: Մեզմէ
մէկ վերաւոր միայն կայ:

Երէկ ժամը 9-ին (2-էն) սկսեալ թշնամին պշտայի վերին
դիրքէն խնդանօթի 60 գնդակներ նետեց մեր դիրքին վրայ,
սակայն 5 սուճեր միայն նպատակին հասան, ատենց սեւ փնաս
պատճառելու: Յետոյ բիւրդ խումբներ Տ.-Պաշատուրենց և Զր-
եանդանցոց այգիներէն ներս խուժեց՝ հազարաւոր գնդակներ տե-
ղացնելով մեզ վրայ: Մենք արխարար դիտողեցինք և սպաննե-
ցինք 6 բիւրդեր: Թշնամին համադարձակ հաղի յաջողեցաւ իրմէ
ինկած գիտկները վերցնել: Բոլորիս կորովը լաւ է. ոչ մի փնաս
չունինք:

Երէկ Տամբիկեան Բէտերու զարոցին մէջ հաստատած
խնդանօթներու սրտք ուղղւած էին Փաւ-թաղի մեր դիրքերու
վրայ, մեծ մասամբ նպատակէն վրիպեցին: Քանի մը գնդակներ
միայն յաջողեցան պատնէշները թեթեալէս փռասել: Ոչ մի ան-
ձի կորուստ չկայ: Փաւ-թաղի մեր օգնական խումբերը քանի մը
վրակ բանալով այգին մտնել ուղղով թշնամիի վրայ, միլի մը ըս-
պաննեցին, որմէ ետք թշնամին սկսաւ նահանջիլ:

Թշնամիի յարձակողականը ետ մղւած. — Երէկ ժամը 5-ի
(10-ի) տաններ թշնամի խումբներ ճաշունի արաի իր դիրքե-
րէն դուրս գալով, այգիի միջով յառաջանալ փորձեց. մեր պա-
շակները ուժեղ կրակներ բացին: Թշնամին խելակորոյս և շփաթ-
ւած սկսաւ այգիներ ապաստանել՝ տալով 4 սպանեալ, 1200
գնդակ վառելէ յետոյ թշնամին թէև փորձեց տանել իր գիտկնե-
րը, բայց 3 սպանեալ ալ թողով բոլորովին մաքրեցաւ: Թշնա-
մին գիտկներ տարաւ ժամը 10-ին (3-ին) միտակ կտտաղի հա-
մադարկերու շնորհիւ:

Սանձարձակ հրացանաձգութիւն. — Երէկ գիշեր ժամը 10-
11 (3-4) մէկ ժամէ աւելի տեղաթափեամբ մեր բոլոր դիրքերուն
վրայ թշնամին սկսաւ բուռն հրացանաձգութեան մը: Ատենց
սեւ յառաջացումի, պատերու և դիրքերու նաեւ ապաստանած

թշնամիի այդ սանձարձակ հրացանաձգութիւնը ունէ փնաս պատ-
ճառել չկրցաւ մեզիւ Այդ կարգի Ելըֆներու իմաստը այլևս բա-
ցորոշ ըլլալուն համար բոլոր մեր գիրքերու ընկերները հեգնան-
քով միայն կը պատասխանէին: Թշնամիի բացած կրակի թիւք
մէկ ժաման ընթացքին բոլոր ճակտի վրայ 10,000 կը հասնէր:
Կարեոր.— Հասարակութենէն և ընկերներէն կը խնդրէ-
ր մինչև հիմայ տպւած բոլոր լուրերը և յայտարարութիւնները
մեզի ղրկեն—Ձինւորական մարմին՝ Տեղեկատու գիւանի
հասցէով:

N 19

Ապրիլ 23

Երէկան անցուդարձը

Երէկ ցորեկ մինչև իրիկուն թշնամին բոլոր գիրքերուն
վրայ լուծիւն պահեց, ունէ գինւորական գործողութիւն չը
կատարեցաւ:

Տարտանելէն և Դավա-պոյնէն կը գրեն մեզի.— Երեկոյնան
ժամը մօտ 10-ին (3-ին) թշնամին սկսաւ մէկ ժամի չափ սու-
կալի համազարկեր տալ մեր գիրքերուն վրայ առանց ունէ փնաս
տալու և քայլ մը իսկ առաջ գալու: Այսօր ալ արշալոյսէն ըս-
կսեալ թշնամին սկսաւ իր գորքերը շարժման մէջ դնել, այնպէս
որ Բարաշարը թողնելով մէկտեղ սկսաւ դարի բոլորտիք եղադ
խրամներուն մէջ պահակներ դնել:

Դիշերս ժամը 2-ին (7-ին) թշնամու կողմէն սկսաւ
խիստ հրացանաձգութիւն մը, որ տեւեց մինչև 3 քառորդ: Մինք
կը պատասխանէինք ատրճանակներով և հատ-հատ հրացանով:
Թշնամին ունէ քայլ առաջ չանցաւ, մեզմէ ունէ փնաս չկայ:

Սահակ-պէյի գիրքէն կը գրեն.— Այս գիշեր ժամը 2—3-ի
(7—8-ի) մօտիւ յարձակելով, այրեցինք Չաչալ-Միլզեան գիրքի
գրիմաց գտնւող (Համգի-փոսի) հարսուային ափի վրայ Ատալու-
խեան Հաջիին տունը: Այս առթիւ գրաւեցինք 1 մարթենի հրա-
ջան, 1,000 կովա (մալգէրի և մարթենի), 100 մալգէրի պատ-
րոն, 143 մարթենի պատրոն:

Թշնամիին գոհերը շատ են: Գործողութիւն աւարտած մէկ
կէն ժամ վերջ մեր գիրքին ծակէն պտտահարար զարնւեկաւ ու
մեռաւ: Բոսթապէս մեր ընկերներէն մէկը, ուրիշ փնաս մը
չունինք:

Առաջադիւթի գործողութիւնը վերջանալէ վերջ, ձեռնարկեցաւ Սահակ-պէյէն Համզի տան յարձակման, որ տեկ մէկ ժամէ աւելի, սղաներ քաջարար գրոհ տալին թշնամու զիրքին վերայ, յաջողութեամբ նետեցին տրամադրեալ և բաւական ալ յառաջացան, սակայն լոյսը վրայ տալով հրամայեցաւ հոս քաշուել և այդպէս ալ վերջացաւ անհաշիւ համազարկերով երկուստեք: Նետուած սուսերը իրենց աներկբայ արդիւնքը ունեցան, սակայն մօտէն չը կրցանք ստուգել: Իսկ մենք ալ ունեցանք 2 վիրաւոր:

Ա. Շրջանակի գիւանէն (Արարք).— Երէկ թշնամին թնդանօթ դետեղելով Կլոր-դարի այգիներու մէջ, սկսաւ ոմբակոծել դարձեալ մեր զիրքերը: Գնդակներէն շատ քիչերը միայն նպատակին ծառայեցին, ծակելով միայն երկու պատեր տաանց փնտհասցնելու: Մենք յաջողեցանք սպաննել թնդանօթաձիգը, որու գիւակը տարած ատեն որոշ կերպով նկատուեցաւ: Թնդանօթն ալ անկէ յետոյ իսկոյն լռեց:

Այս գիշեր նորէն կարգ մը տեղերէն հրացանաձգութիւններ լսեցաւ տաանց որոշ արգիւնքի:

Տարտանէլէն կը գրեն. — Քարաշարի բոլորաթի խրամներուն մէջ հազիւ 20—25 անձի կան միայն: Այս առաւօտ 60 70 ձիւաւոր-հետակ զօրանօցէն իջան դէպի Քաղաք՝ իրենց հետ տանելով բռններ, որոնց սլարունակութիւն շինք գիւտեր ինչ է: Ուրիշ զիրքէ մը գիտածին համաձայն Քաղաք փոխադրողները շալակաւոր քիւրդ կին և երիտաներ են:

Զին. մարմին

№ 20

Ապրիլ 24

Աւրախ լուրի Քաղաքէն

Այս գիշեր Քաղաքէն 2 սուրհանդակներ յաջողութեամբ Կողպանց գիւղը հասած և կարևոր տեղեկութիւններ բերած են:

Մեր զանապետ Զէյդէտի պոչաւոր սաւաթուն համաձայն, իբր թէ Քաղաքամէջը շարաթներ առաջ քանդում ու տներ վիհակի մէջ մեծամեծ կորուստներ առած է, և երեք օր առաջ ալ թէպիմի—հպատակութեան ենթարկում է ջարդարար կառավարութեան, սուրհանդակ ընկերները հակառակը պնդելով հանդերձ կատեմեն մեզի, թէ Քաղաքը բացարձակ անկասկածեալ:

մէջ կապրի: Քաղաքի պարիսպէն ներս ամբողջ գիրքերը մեր ձեռքն են: Թշնամիի բոլոր գիրքերն ու շէնքերը վառւած ու փճացած են: Այրած են յաջողութեամբ փօսթ-հեռագրատունն և կառավարական կարգ մը շէնքեր:

Շուշանցէն դիտւածին համաձայն երէկ ժամը 4-էն (9-էն) սկսեալ թշնամին բերդէն կրկին սկսած է Քաղաքի անօդուս ստրակածութիւնը: Ժամը 5-ի (10-ի) մօտերն ալ տեսնւած է, որ Պիթ-պաղարի կողմ ծովի ուղղութեամբ ծռելիք կը բարձրանան: Թշնամիին շարժումները. — Շուշանցէն կը գրեն. — Երկու օր առաջ 200-ի չափ թշնամիներ Հայոց-ձորի կողմերն անցան:

Հաջի-Պաքի գօրանցէն յառաջանալ փորձող թշնամին անմիջապէս ետ կը դառնայ մեր պոսակներու բացած կրակին վերայ և յապաստանիով Կուռուպաշի ծրծորներու մէջ, կակսի տնիմատ և վարիդոտ հրացանաձգութեան: Երկու օրէ ի վեր թրշնամիի ուժը զգալի կերպով թոյլ է աչղ կողմերը: Երկու օր առաջ թշնամին աւելի բազմաթիւ էր Սղգայի և Թաղա-քեհաճէզի միերերը: Երէկ աչղ կողմերն ալ չափազանց թուլցած էր:

Այս իրիկուն 150-ի չափ միլլիոններ Կուռուպաշէն բարձրացան լեռը և գօրաշարժի ձևով երեք ուղղութեամբ գօրանոց վերադարձան:

Թօփրար-գալէէն 200-է աւելի գօրքեր Շահպաղի կողմերն անցան և ապա առաջացան դէպի Սաշ-կէտիւկ:

Մեր բոլոր գիրքերէն կը գրեն. — Այս գիշեր ժամը 9-էն (2-էն) սկսեալ թշնամին սկսաւ իր սովորական երկչոտ հրացանաձգութեան մեր բոլոր գիրքերուն վրայ: Ուէ յառաջացումի փորձ ցոյց չտալով մէկտեղ, թշնամին թեթիւ բնդհատումներով շարունակեց փամփուշտներ փճացնելու իր եռանդուն աշխատանքը մինչև արշալոյսը, որմէ ետք յոգնած լոցի: Մեր ընկերները փոքր ատրճանակներով միայն կամ բնու կը պատասխանէին:

Երէկ Նալրանգեան գիրքէն գիմացի փութի աւերակներուն մէջ, թշնամի գիրքին ծակէն նայող միլլի մը սպաննեցինք:

Տարտանկէն կը տեղեկացնեն, որ առաւան շուտ Հաջի-Պաքի գլխային առջեկէն անցան 100-ի չափ անդէն քիւրդք: Անոնց ետեկէն 20-ի չափ ձիով բռնուտիւրներ ալ անցան դէպի Քաղաք:

Այսօր ժամը 10 կէսին (3 կէսին) մեր երեք բնկերները յա-
ջագեցան մօտեկ Հացհամբուղի գիրքը. որ Թշնամու ձեռքը կը
զանաւը: Թշնամիի բացած կրակները ունէ փնա չը տւին մեզի:

Տեղե կատու դիւան

№ 21

Յ. պրիլ 25

Չորս օրէ ի վեր Այգեստանի վրայ թուրքական յարձակում-
ները կանգ տաւ են: Երէկ Այգեստանի մէջ նետուեցան ընդա-
մենը երեք սուսն ատանց ունէ արզիւնքի: Երէկ ժամը 11-ին
(4-ին) Ատալուխի աւերակներուն մէջ ապստամեկ ուզող թըշ-
նամիէն սպաննեցինք մէկ միլլի և վերաւերեցինք ուրիշ մը: Սչս
գիշեր բոլորովին խաղաղ անցաւ:

Աստուծոյ Թշնամին Կուսուպաշի և Սղգայի ուղղութեամբ
առաջացաւ դէպի Շուշանցի մեր գիրքերը: Մեր պահակները
փոքրիկ գիմաղբութիւններէ վերջ քշեցին գիւղի վերերը: Թըշ-
նամիի պաշարումէն խոյս տալու համար բնկերները կը պարտա-
ւորին լքել գիւղը և վերի գիրքերը բնկելով կուել: Թշնամին
այրեց գիւղի քանի մը շէնքերը և Կարմուռ վանքը: Խուժանի
ձեռքէն սպրտած են 100-է աւելի անպէն կիներ և տղաներ, ու
յաջողած են քաղաք հասնել: Թշնամիի այդ փոքրիկ անակնկալ
յաջողութիւնը բնաւ չի յուսահատեցներ մեզ:

Աստուծոյ մեր բնկերները Սղգայ գիւղին ուղղութեամբ թըշ-
նամին հետապնդելով, Թաղա-քեհանդէի վերի գիրքերէն թշնամին
վանեցինք: 2 սպանեալ տալով թշնամին Սղգայ ապստամեցաւ:
Ժամը 2—3 (7—8)-ին բուսն կռիւներ եղան Շահպէնպէրի և Թա-
ղա-քեհանդէի կողմեր: Հոն կը գործէ մեր թնդանօթը: Թշնամին
աւտծ է երեք սպանեալ:

Շան Թաղի մեր գիրքերէն միլլի մը սպանեցինք:

Վերջին լուրք. — Ժամը 6-ին (11-ին) Սղգայէն թուրք զօրքը
80-ի հափ յարձակում գործեց Թաղա-քեհանդէի մեր գիրքերուն
վրայ. բնկերները յաջողութեամբ գիմաղբելով ժանդարմ մը քո-
ղաննեցին: Ուրբաթ առի կողմէն յառաջանալ ուզող Թշնամիի
վրայ մեր պահակները կռուի բողբին և փախուստի մօտեցան:
Պարքաճնի գիւղէն ձեռնադրւում մը սպաննեցինք:

Տեղեկատու քիւրտ

Երէկ արշալոյսին Շուշանցի և Վարազի գաղթական պիւ-
շացիութիւնը քաղաք լեցւեցաւ:

Նոյն վայրերէն գաղթականութեան հոսանք մըն ալ այս
գիշեր հոս դառով պատասպարուեցաւ: Շուշանցի կոխներուն մէջ
թշնամիի կորուստը անյայտ կը մնայ տակաւին:

Վարազի մէջ ոչ մէկ կոխ տեղի չէ ունեցած: Զինւած գիւ-
ղացիութեան մէկ մասը քաղաք եկած է, բաւական մաս մըն ալ
կը շարունակէ լեռը պահել: Թշնամին օգտուելով զինւած մար-
դոց բացակայութիւնէն, երէկ ցերեկը, ժամը 12 (5)-ին ատեններ,
վանքը մտնելով այրած է ամբողջովին: Կարևոր իրեղէնները
թալանելով ամբողջ ոչխարները քշած տարած է Հայոց-ձորի ուղ-
ղութեամբ:

Երեք օրէ ի վեր Բաղաքամէջը խիստ ոմբակոծութեան
պիտանութիւն թշնամիի կողմէ: Միւս կողմէ Այգեհտանի վրայ Թըշ-
նամին ռեէ շարժում չի ընել:

Երէկ իրիկեան ղէմ թշնամին սկսաւ ոմբակոծել Սահակ-
քէյի և Տէր-Թովմասեանի գիրքերը: Սիւնէթշնանի գիրքէն կրակ
քանալով թշնամիի վրա, Թրդանօթը 4 ժամով լռութեան պատա-
պարուեցաւ:

Թութլուզի մեր գիրքէն այդ թնգանօթը կառավարող սպան
գնդակահար սպանուեցաւ: Սպայի գիակը վերցնել ուզող միլի
մընալ գնդակահար եղաւ:

Երէկ իրիկուն մեր պահակ ընկերներէն մէկը խրամի մջին
Զրանդանցոց քէօզիի դռան առջև միլի մը սպանեց: Դիակը
մինչև առաւօտ հոն մնաց: Վերջէն յաջողեցան փախցնել:

Մրտտեանի (Շան-Թաղ) գիրքէն թուրք մը սպանեցինք
այսօր:

Արարք Ա. շրջանի գիւտներ կը գրէ. — Երէկ թշնամին Կոր-
դարի կողմէն փորձեց թնգանօթով հարւածել մեր գիրքերը. գըն-
դակներէն ոչ մին իր նպատակին չը կրցաւ ծառայել:

Երէկ առաւօտ Կորդարի կողմ Բէյութ-բեհարէզի առաջ
թուրք մը սպաննեցինք:

Այսօր Փէօթիքեան գիրքէն Դաւոյի դռան բով թուրք մը
գնդակահար ըրինք: Դարձեալ Սօլախեաններու այգիի պատի
տակ քիւրդ մը սպաննեցինք:

Թշնամին ժամ մը առաջ Հայոց-ձորի և Արտամետի դահ-
թական կիներ ու երեխաներ բերելով, Արարոց կողմէն մեր կողմ
ճամբեց:

Տեղեկատու դիւան

№ 23

Ապրիլ 28

Այսօր առտունէ սկսեալ չորս թնդանօթներ, որոնք զի-
տեղւած էին Թութրադ-զալէի մօտեր, անդադար ունեցող
Տէր-Պաշտարեանի, Տպադ-Խէրօյի, Շիրօեանի, Չանթիկեանի և
Շէկօեանի մեր դիրքերը: Միայն Շիրօեանի և Տէր-Պաշտարեանի
վերին յարկերը քանդուցան: Չանթիկեան դիրքի վրա խուժող
թշնամին մեր կողմէ նստած ուսմբի հետեանքով փախուստի
մատուցաւ:

Մինք ունեցանք սպանեալ երկու զինուոր և մէկ բանուոր,
այ կուռզներէն ալ երկու վիրաւոր: Թշնամին այս բուռն յարձա-
կումներու ընթացքին ունեցաւ 20—25 սպանեալ, բացի վիրա-
ւորներէն: Շահպէստէրի դիրքին վրա ալ թնդանօթի գնդակներ
արձակեցան, որոնք ունէ կորուստ չպատճառեցին:

Արարոց շրջանի մեր դիրքերէն Տէրքի Սարգսի տունն ալ
այսօր ունեցողնեցաւ թնդանօթի մը կողմէ, որ արձակեց պայ-
թուցիկ գնդակներ, առանց ունէ վնասի:

Սահակ-պէյի դիրքին վրա ընդհատաբար արձակեցան թն-
դանօթի և հրացանի գնդակներ:

Չանթիկեան դիրքէն կը գրեն.— Երէկ և այս գիշեր համե-
մատաբար քիչ մը խաղող անցաւ. սակայն այսօր արշալոյսէն
սկսեալ թշնամին մեր հիւսիսի ուղղութեամբ բոլոր այգիներու
պատերու ետեւ, քէօշկերու մէջ կրակներ վառեց: Խուժ-խուժ
քիւրդեր և չէրքէզներ կանցնեն ու կը դառնան մեծ թուով: Իսկ
Պօրանոցի վերեւ հինգ տեղ թշնամին այս գիշեր խրամներ փորե-
ցով հինգ թնդանօթ գետեղած է: Այսօր կսպասուի կուր:

Ա. Շրջանի դիւան կը գրէ ապրիլ 27 թւականով.— Թշնա-
մին այսօր ժամը 2 (7).-էն սկսեալ երկու թնդանօթներով սկսաւ
Պլոր-դարի այգիներէն ունեցող մեր հարաւային ճակատի ե-
տեք դիրքերը, մասնաւորապէս Տէրքի Սարգսի դիրքին տանէն
անելիլ ուսմբի հանդիպեցան և պատեր ծակեցին, փլցնելով կի-
ւաւեր արտա մը: Թնդանօթներէն մէկը կը ձգէր պայթուցիկ
գնդակներ:

2

Թնդանօթի հարաւճներէն յետոյ մեր գիրքի քովի տունէն թշնամին փորձեց ֆնասել մեր ընկերները, պատին մէկ երեսը թշնամին, միւս երեսը մեր ընկերները կանգնած կը կուէին, ոչ մէկ ֆնաս ունինք:

Պնէհանի գիրքէն զարկինք մէկ թնդանօթաձիգ, ընկերները տեսան, թէ ինչպէս ստներէն քաշելով գլխակը փրցուցին: Թշնամիէն սպաննեցինք միլի մը:

Երէկ Տարտանէլի մեր գիրքէն սպաննեցինք միլի մը:

Տեղեկատու գրան

Կոխը այս ձևով շարունակեց մինչև ապրիլի 28-ը և մէկէն ապրիլի 29-ին Զին. մարմինը բաց թողեց հետեւող զիմումը:

Ընկերներ.

Զանազան տեղերէ կիմանանք, որ թուրքերու մէջ խուճաղ կը տիրէ, և թէ իրենց գիրքերը կը լքեն: Արդ, պէտք է որ բաւարդ ալ ձեր գիրքերու մէջ ամրանալով մէկ երկու հարսով առաջացում կատարէք, իմանալու համար, թէ ճիշտ են ասուած լուրերը, թէ ընդհակառակը թշնամին ծուղակ մըն է, որ կը պատրաստէ:

29 ապրիլ

Զին. մարմին

Իսկ այս զիմումից մէկ օր յետոյ լոյս տեսաւ հետեւեալ հաղորդագրութիւնը:

№ 25

Ապրիլ 30

Նալբանդեան գիրքէն.— Երէկ հրահանգւած էր թշնամու գիրքերը ուսումնասիրել: Իզուր զո՞ մը չը տալու համար՝ զինւորներով պարծ մը տեսնելու փախարէն խաղ մը կազմակերպեցինք: Կրակով լիցուն աէպօ մը շան ետէն կախելով ուղիք Խաշ փողոցէն վար վազեցուցինք, միևնոյն պահին ուսաներ պատալով և յարձակում կանչելով, մեր գիրքերէն 2-ական սիմիթ կրակեցինք: Թշնամին կարծելով որ մենք իրականապէս կը խուճենք, դէպի իրենց գիրքերը, և վազող շան կրակէն ահաբեկուած իրենց գիրքերէն սկսան համազարկեր տալ և մօտ 500 փամփուշտ վառեցին: Նկատելի էր, որ անոնց գիրքերին մէջ մէկ

կամ երկու հոգի կային և թէ համազարկի ձայներ աւելի վարերէն կուգային:

Ե. Շրջանի դիւանը կը գրէ. — Երէկ մեր կողմը բոլորովին լուռ անցաւ, թշնամին երբեմն-երբեմն միայն կը կրակէր: Մեր կողմէն մինչև իրիկւան հաղիւ 2—3 պատասխան տրեցաւ: Թըշնամին կատաղեցաւ, երբ Սահակ բէյի դռան առջև ինկած քիւրդի դիակը սկսանք վառել:

Երէկ չէ առջի օր մեր դիրքին թնդանօթի քանի մը զընդակներ զարկին, բայց աննպատակ: Նոյն օր մեր խրամի դիրքին մէջ ձեռքէն թեթևապէս վերաւորեցաւ մեր զինուորնե-րէն մէկը:

Երեկոյեան թշնամին սկսաւ ուժգին հրացանաձգութեան, առանց դիրքերէն դուրս դալու: Մենք կը պատասխանէինք միայն հատ-հատ ծխաւորներով: Հրացանաձգութիւնը ընդհատուեցներով շարունակեց մինչև առաւօտ: Առաւօտէն մինչև հիմա լուռ են:

Երէկ և այսօր թշնամին թնդանօթի ոչ մէկ զնդակ չէ պարպած Այգեասանի վրա: Մինչդեռ Քաղաքի սահակոծութիւնը աւելի խստօրէն կը շարունակուի:

Տեղեկատու դիւան

Տաճիկները թողնում էին Այգեասանը, այս էին ցոյց տալիս նշանները, ամբակոծութիւնը դադարել էր այդտեղ:

Տաճիկները թողնում էին նաև Քաղաքը, թէև, ինչպէս տեսանք հաղորդագրութեան մէջ, նրա վրա առատօրէն դեռ ևս տեղում էին սումբեր:

Կռիւր շարունակեց խիստ կերպով մինչև ապրիլի 29-ը, երբ ցորեկին տեսանք, թէ ինչպէս թուրք կանայք և կարգ մը վերաւորներ ու հիւանդների իրենց հիւանդանոցի հազուապէս երևելիս զէպի Աւանց գիւղը, նաւահանգիստ. — գրում է այս կռիւն մասնակցող մի զինուոր, ու աւելացնում է. — Ապրօհնց դիրքի խմբապետը վեր կացաւ ու կրակեց, և թուրք կին մը ընկաւ: Լուրը անմիջապէս հաղորդեցաւ Զին. մարմինն և Հայկակ Կոստյիանը ու Դանիէլ վաղապետը եկան ստուգելու փախուստի առաջին նշանը: Փախուստը կը շարունակէր, երբ յաջորդ օրը միւս դիրքերէն ալ լուր տոխք, որ թուրք կանայք և երկուսն էլ

մեծ թիւերով կը փախչին դէպի Շամիրամա թաղ, այնտեղէն ալ դէպի Արտամետ և Ոստան: Այս լուրը մեծ ոգևորութիւն պատճառեց, սակայն Զին. մարմնէն հրահանդ եկաւ, թէ չըլլայ թուրքերու փախուստ ձեզ թուլացնէ, աշխատեցէք աւելի աշաւուրջ և ուշադիր լինել, որովհետեւ այդ փախուստը թերեւ նախապատրաստած ծրագիր մը լինի:

Եւ իսկապէս, տաճիկները փախչում էին, փախչում էին, որովհետեւ ոռւս բանակը շարժւում էր դէպի Վան: Դիմանի մօտ Խալիլ բէյի բանակը ջարդւելուց յետոյ ոռւսական բանակը, դրա հետ միասին Անդրանիկի գունդը Բաշկալէն գրաւելով, առաջանում էին դէպի Վան. մի այլ զօրասին հայ կամաւորներ իմաստուն հետ միասին, որի ղեկավարներն էին Վարդանը, Քեօխը, Դրօն, Խէչօն, Համազասպը հասել էին Բերկրի:

Զէւգէտը, սրը ժամ առ ժամ ստանում էր տեղեկութիւններ ոռւս բանակի առաջխաղացման մասին, գլուխը կորցրած դատարկում էր Վանը և պատրաստւում էր փախչելու առանց նոյնիսկ դիմադրութիւն ցոյց տալու: Սակայն հայերը Այգեհտանի ու Քաղաքի մէջ պաշարւած՝ չը գիտէին ինչ է կատարւում դուրսը և այդ փախուստը համարում էին նախամտածւած մի ծուղակ կամ դաւադրութիւն:

Ուշագրաւը այն է, որ նոյն այդ միջոցին Այգեհտանի Զին. մարմինը ոչ միայն չէր նախատեսում թշնամու վերջնական փախուստը, այլև շրջաններում հիմնում էր տեղեկատու դիւաններ, շարունակում էր դիրքերը ամրացնելու գործը, կազմել էր տալիս Այգեհտանում գտնուող պէնքի ու ռազմամթերքի վիճակագրութիւն և արձակում էր զգուշացնող կոչեր:

Կարևոր է այստեղ բերել մի քանի թւեր, որոնք ցոյց են տալիս Այգեհտանի այդ օրերի զինական ուժը:

Համաձայն ապրիլի 30-ի կազմւած վիճակագրութեան թէ կուսակցութիւններին և թէ մասնաւոր անհատներին պատկանող զէնքեր կային.

1. Հրացաններ—մօսինի, մաուզէրի, մօզէլ, այնուլի, կափաղի, բերդան 480 հատ 68,000 փամփուշտով:

2. Ատրճանակներ—տաս-հարւածեան մաուզէրի 520 հատ 42,000 փամփուշտով:

3. Ատրճանակներ այլևայլ տեսակի 265 հատ 11,000 փամփուշտով: Ընդամենը 1265 զէնք 121,000 փամփուշտով:

Կուլի սկզբում, ինչպէս տեսանք, եղած ղէնքերի թիւը հաս-
նում էր 700-ի. այժմ այդ թիւը մեծացել էր, և այդ շնորհիւ նը-
րա, որ կուլի ընթացքում Հայոց-ձորի, Թիմարի, Արճակի և
Շուշանց—Վարազի կուտղները տեղի տալով թշնամու գերազանց
ուժերին, իջել էին Այգեստան, իրենց հետ բերելով ղէնքերը.
ինչ վերաբերում է փամփուշտի քանակին, այդ արդէն ցոյց է
տալիս, թէ ինչպէս փամփուշտի խնայողութեան հետ միասին
նորից ու նորից լցնում էին դատարկ գելդաները ու գործածում:

Ձէւդէտը պատրաստում էր փախչիլու, բայց ոչ մէկէն.
նախ սկսեց փախչել ժողովուրդը, և Վանի տաճկական թաղերը
դատարկւեցին: Մէկէն փախչել հեշտ չէր, փոքրոգի սատրապը
վախում էր, մի գուցէ հայերը հետապնդեն և ջարդ տան, ուստի
փախուստի նախընթաց երկու-երեք օրերը կատարել տւեց զօ-
րաշարժեր. թնդանօթները դարձնում էր երբեմն Քաղաքի և եր-
բեմն էլ Այգեստանի վրա և ուժեղ ուժակոծութեան էր ենթար-
կում մէկ այս և մէկ այն դիրքը: Սրանք փախուստը քօղարկող
զործողութիւններ էին. սրանք մեռնող թշնամու վերջին ջղածիդ
շարժումներն էին:

Մայիսի 3-ի առաւօտը բացւեց սովորական պայմանների
մէջ, պաշարւած ժողովուրդը ղէնքը ձեռքին դիմաւորեց արևի
ծագումին և Այգեստանի Ձինւորական մարմինը բաց թողեց հե-
տևիւ լրաբերը:

№ 26

Մայիս 3

2. Շրջանը—դաշտը կը գրէ մայիսի 2-ի թւականով.— Թըշ-
նամին ժամ 1 կէսէն (6 կէսէն) սկսեալ 2 պայթուցիկ թնդանօթով
սկսաւ ուժակոծել մեր շրջանի բոլոր դիրքերը, մեծ մասամբ ան-
նպատակ: Մէկը յաջողեցաւ զարնել Տէր-Սաչատրեանի մեր դիր-
քի վերնայարկին, չորսը զարկաւ Ամերիկեան շէնքին և դրօշին,
մէկը Գերմանացոյ շէնքին, 8—10 հատ Մալխասի և Սօլխեանի
մեր խրամներու ուղղութեամբ: Ընկերներուս ոչ մէկ ֆուստ: Պա-
տահարար սպանւեցաւ սղջիկ մը, որ կը պտտէր մեր դիրքե-
րուն մօտ:

Երէկ, մայիսի 1-ին Շահպէտեանի մեր խրամներէն անցած

պահուն, զիւնէն զարնւեցաւ և մեռաւ յայտնի կոտոր ասորի քահանան — կաշան:

Ա. Շրջանի (Արարք) զիւան կը գրէ. — Երէկ թշնամին Հաջի-պէքրի զօրանոցի առջևի խրամէն պայթուցիկ թնդանօթնի-բով ժամը 11 (4)-էն սկսեալ Այգեստանի արևելեան բոլոր սահմանները ոմրակոծելէ վերջ, ժամը 5 (10)-ի ատեններ իր կրակը ուղղեց մեր դիրքերէն ոմանց վրա և քանի մը տեղեր ծակեց առանց փաս հասցնելու: Երէկուան դիրքերը փասեղէն ետք ումքեր սկսաւ արծակել առհասարակ բոլոր թաղերու վրա: Պատահական ումքէ մը սպաննեցաւ մեր սուրհանդակներէն Միսաք զիւանի կերակուր բերած ժամանակ: Վիրաւորեցան ուրիշ տղաներ, որոնցմէ մէկը զարծեալ մեռաւ:

Երէկ ժամը 6 (11)-ի ատեններ մեր Զէյթունի դիրքէն թշնամու խրամի մէջ թուրք մը սպաննեցինք:

Է. Շրջանի (Տարտանէլ) զիւան կը գրէ. — Երէկուան թնդանօթաձգութիւնը տեղի ունեցաւ ցերեկ ժամը 10—6 (3—11)-ին: Թնդանօթաձգութեան հետ սկսաւ համադարձը: Նեաւած է 100 ումը: Մեր կուռղներէն միայն մէկ կորուստ ունեցանք: Այս գիշեր տեղի ունեցաւ թշնամու անց ու դարձ դէպի Քաղաք և Քաղաքէն դէպի Ղզլան, ինչպէս նաև սայլերու երթևեկութիւն: Թշնամու ուժերը նոյն են: Դաշտի մէջ ոչ մէկ շարժում և անց ուղարձ:

Ծովի վրա կերելն 10 հաւ, ուղղութիւն առայժմ յայտնի չէ: Գիշեր Լեակէն եկողներէ կիմացի, որ թշնամին միմիայն ընտանիքներ կը տեղափոխէ նաւով. իսկ տղամարդկանց փախուստը արգիւլած է առայժմ: Նաւով փոխադրուողները քիւրդ ընտանիքներ են:

Թօփրագ-գալէի զօրանոցի զօրքեր մէկ մէկ կշլայէն հիւնելով դէպի Աղզայի լիճ կերթան, իրենց հետ առնելով պայուսակներ ու անդուկներ: Մեր գիմացի թշնամու դիրքերուն մէջ այսօր լուրջիւն կը տիրէ: Մեր զինուորները թշնամիին դիրք եղող այգին մտնելով, գտած են գիակ մը 20 մաուզերի փամփուշտով և մէկ սուր: Սպանուածի անցադիրը ցոյց կուտայ որ էրզրումցի թուրք չէթա մըն է:

Այսօր Հաջի-Բէքրի զշլայէն սկսան ոմրակոծել Տէր-Խաչատուրեանի դիրքը: Քանի մը թնդանօթի զնդակներ անցան Ամի-

քիկեան շրջանակ և ոչ մէկ ֆլաս տւած չեն: Նկատեցինք, որ
Հաջի-Բէքրի գլխին դէպի վեր բեռնակիրներ կառաջանան Հա-
յոց-Չորի ուղղութեամբ Կուռուբաշի ճամբով:

Այս գծի խուճապը կը մեծնայ: Նոր-գիւղի զօրքեր և ըն-
տանիքներ՝ թւով 200-ի չափ շարժման մէջ են, թէ ռւր, յայտ-
նի չէ:

Տեղեկատու դիւան

Ահա այս լրաբերը, որ լոյս տեսաւ մայիս 3-ին եղաւ վեր-
ջինը, նա եկաւ կազմելու մեծ պայքարի վերջարանը:

Յաճախ խոշոր երևոյթները կատարուած են անսպասելի
կերպով և նրանք ունենում են խորհրդաւոր նախընթաց:

Մայիս 3-ը Վանի հայ ժողովրդի համար մի զարադուլի
էր, այդ օրը նրա պայքարի վերջին օրն էր, միևնույն ժամանակ
նրա յաղթանակի ու փրկութեան մեծ օրը: Բայց նա, հայ ժողո-
վուրդը այդ չը գիտէր և չէր էլ նախատեսում: Զինուորական
մարմինը բաց թողնելով մայիսի 3-ի լրաբերը, չը կարողացաւ
գուշակել անգամ, որ այս լինելու է վերջինը:

Եւ այն միջոցին, երբ Այգեստանի պաշարւած հայ ժողո-
վուրդը կուի օրերին յատուկ կեանք էր ապրում և Զին. մար-
մնի լրաբերը կարդում, Զէւդէտը արդէն ժամերը համրած կու-
սակալական բազկաթողի վրա բազմած, հետեւեալ հրաժեշտի նու-
մակն էր գրում խալական հիւպատոս Սպօրտօնին:

Սիրելի Սպօրտօն էֆ.

Պատերազմական հարկադրութեանց պատճառով քաղաք կը
թողում: Ճիշտ որ ցաւի արժանի վիճակ մը եղեր է, խռովու-
թեանց մէջ գտնուող երկրի մը մէջ նախագահութիւն ընել: Աչքի
սովն գտնուող երկխաներուն գթալը արգիլեց մեզ գիշերային
յարձակումներ զործել: Ռուսները կացութիւնէն օգտուեցան: Աս-
ւած փորձանք հասցնէ գաւաճան քօմիթաճիներուն: Երբ թշնա-
մին երկիրը մտնէ, բնական է, որ ատկէ վերջ անընգհատ կռիւ
պիտի տեղի ունենայ: Բարեներս Ալկարտի էֆ.-ին և բոլոր ըն-
կերներուն, յարգանք տիկիներուն:

Գրեկով այս նամակը Ձէւդէտը կատարեց վերջին ջղածք-
առնեցը. այդ մեռնող տաճիկ կառավարութեան ջղածքառն էր-
թնդանօթաձգութիւնը վերակսեց մի կատաղի թափով. երեք կէ-
տեր—Հաջի-բէքրի զօրանոցը, Կլոր-դարը և Սահակ-բէյի փոսը
հանդիսացան բուռն ոռւմբեր տեղացող հնոցները: Թնդանօթնե-
րի որոտը, ընկնող ոռւմբերի պայթիւնը այնպիսի չափերի հա-
սաւ, որպիսին դեռ չէր տեսել Այգեոստանը ամբողջ կոիւնները
ընթացքում: Այդ օր նետուած ոռւմբերից սպանւեցին և վիրա-
ւորւեցին 29 հոգի. մի ոռւմբ ընկաւ Սանիկեանի փողոցը, ոչ հե-
ռու Հիւսեանի տանից, որից սպանւեցին ու վիրաւորւեցին 10
հոգի. այդտեղի սպանւածներից էր մէկ երիտասարդ սուրհան-
դակ: Թնդանօթաձգութեան հետ զօրծում էին նաև համա-
գարկիրը:

Այս շարունակեց մինչև ժամի 4-ը: 4-ից սկսած ուժակո-
ծութիւնը մեղմեց, ապա սկսեց թուլանալ ու թուլանալ, դրա
հետ միասին թուլանալ սկսեց նաև հրացանաձգութիւնը և ապա
սրտաները հետզհետէ-հետզհետէ նւաղեցին ու նւաղեցին և վեր-
ջին հոգեշունչ պայթոցները խուլ արձագանք դտան Ձմզմ-մաղա-
քայի ժայտերի մէջ, ինչպէս դաշնամուրի վերջին մարող ա-
կորդներ:

Մի վայրկեան դիրքերի տղաները ընկան ինքնամոռացու-
թեան մէջ, մի վայրկեան նրանք, ասես, տարւեցին հմայիչ նը-
ւաղի արբեցութեամբ, և չը կարողանալով դիտակցել թէ ինչ է
կատարւում իրենց շուրջը, մնացին քարացած վիճակի մէջ: Եւ
մէկէն նրանք ուշաբիւրեցին կարծէք խորը քնից, դգացին անսո-
վոր լուծիւնը, տեսան ամայի շրջապատը և մէկէն աղա-
ղակեցին:

— Տղայք, թշնամին փախաւ:

Ահա այս երեք բառերը մայիսի 3-ի երեկոյեան ժամի 6-ին
հնչեցին Այգեոստանի դիրքերի մէջ, ինչպէս արևածագի զօղանքը
տղաները դուրս թռան դիրքերից, ինչպէս վաղըներ, երկու թե-
ւորով յարձակւեցին Թոփրագ-պալէի և Հաջի-բէքրի զօրանոցնե-
րի, բոնութեան այդ երկու սիմբոլների վրա. դրանց շուրջը
տեղի ունեցան վերջին բախումները յարձակողների ու փախչող
զօրքի մնացորդների մէջ, հնձեցին այդ տեղերում մի քանի
կեանքեր ևս, և երկու զօրանոցները իբրև երկու վիթխարի խա-

բոյկէնէր բոցավառեցին, աւետելով մարանշող ժողովրդի յաղթանակը:

Սակայն Քաղաքը դեռ ևս անմասն էր առաջին յաղթանակի այդ հրավառութեանը: Վաղ առաւօտից Այգեւտանի ումրակոծութեան հետ միասին ումրակոծութիւն սկսեց նաև Քաղաքում: Սակայն ոչ այնպէս բուռն թափով, ինչպէս Այգեւտանում: Հրացանաձգութիւնը պակաս էր, թնդանօթաձգութիւնը նոյնպէս, բայց սկսած կրակը անընդհատ շարունակեց մինչև երեկոյեան ժամի 6-ը: Ժամի 6-ից թնդանօթի որոտները յանկարծ դադարեցին, մինչդեռ թնդանօթաձգութիւնը, ինչպէս և հրացանաձգութիւնը սովորաբար շարունակում էր մինչև ժամի 7-8-ը, յաճախ աւելի էլ: Այս անսովոր երեոյթը համարեց թշնամուկողմից մի խաղ, մանաւանդ որ այդ երեկոյ բերդի բարձունքում գտնւող զօրանոցը չը լուսաւորեց:

— Անշուշտ մի դաւադրութիւն պատրաստում է թշնամին,— մտածեց Զին. մարմինը և կարգադրեց խմբերին չը շարժել իրենց դիրքերից:

Քաղաքը դեռ ևս վարանման մէջ էր, երբ Թոփրաղ-գալէի վերի զօրանոցից ծուխն ու բոցը բարձրացաւ. բայց վարանումը շարունակեց, որովհետև Հաջի-բէքրի զօրանոցը դեռ ևս կանգուն էր, նրանից ծուխ ու բոց չէր բարձրանում:

Անցնում էին ժամերը ծանր ու սպասողական, առաջնորդարանի տանիքից լարւած ուշադրութեամբ հետևում էին Հաջի-բէքրի զօրանոցին, վերջնական նշանը նա էր հանդիսանալու: Վերջապէս կէս դիշեր հղաւ և ահա Հաջի-բէքրի վիթխարի զօրանոցը բռնկեց, ու հրիդէն բոցերը շառաղուենցին խաւար երկնակամարը: Վայրկենապէս լուրը հասաւ Զին մարմին, ապա տղաներին, տղաները գուրս եկան դիրքերից, առաջացան դէպի թշնամուկ դիրքերը և նրանց դատարկ գտան:

— Թշնամին փախել է,— լուեցին բարձրակոչ այս երկու բառերը տաճկական դիրքերից և միաժամանակ ծուխն ու բոցը բռնեց չորս կողմը:

Մայիս 4-ի լուսածագը վրէժի, խենթութեան ու խանդավառութեան լուսածագը հանգիսացաւ: Այգեւտանը ծխով էր

պատած և տեղ-տեղ հրդեհի բռնկումները թանձր քուլաներ էին արձակում։ Բոցախառն ծխի քուլաները ծաւալում էին նաև Քաղաքի տաճկական թաղերի ուղղութեամբ։ Տղաները առաջանալով հրդեհում էին տները ու անցնում, չը խնայելով ոչ մի բան։ մէկ օր առաջ սարսափ ազդող թշնամին չը կար, նա անհետացել էր ինչպէս բորենի։

Մայիսի 4-ի արևը ծագեց արտասովոր մի ակտով. դա խենթութեան համրոյրի ակտն էր։ Այգեստանից Քաղաք հասան զինւած մի խումբ տղաներ, նրանք գրկախառնեցին դիմաւորող Քաղաքի տղաների հետ և ողջոյնի համրոյրներ գրօշմեցին միմիանց ճակատին։ Գնալով Այգեստանի տղաների թիւը աճում էր, աջ ու ձախ համրոյրներ էին տեղում։ Վանի մէկ քաղաքամասի հայութիւնը իր ողջոյններն էր առաքում միւս քաղաքամասի հայութեանը։

Եւ մինչդեռ ցածում ըոցերի ու ծռելի ժխորի մէջ տեղի էին ունենում խանդավառ ցոյցեր լի խենթութիւններով, երկու տասնեակ տղաներ երկու ծայրերից բերդը զրաւելով, բերդ, որին հայ ժողովուրդը սարսափով էր նայել՝ այդ բերդի թնդանօթի-քար կոչուող մի դահավէժ բարձունքում, որը կախւած էր ուղիղ Քաղաքի վրա և ուր գրւած էր լինում մի թնդանօթ, և ունդով կանգնեցնում էին մի զրօշակ. այդ զրօշակը արաքինով շքեղ չէր, բայց շքեղ էր իր իմաստով, նա հանդիսանում էր դարերով ստրուկ հայ ժողովրդի ըմբոստացման նշանը, անհատաբար կուրի փառաւոր յաղթանակը և ազատութեան ձգտող ժողովրդի սիմվոլը։

Կողոպուտ ու հրդեհ. ահա այն երկու բառը, միաժամանակ և իմաստը, որը դարձաւ մայիսի 4-ի նշանաբանը Վանի հայ ժողովրդի համար. դարերով կուտակւած վրէժի ժայթքումն էր այդ, որ արտայայտեց արտասովոր կերպով։ Երկու օր շարունակ կողոպուտում ու հրդեհում էին Վանի տաճկական թաղերն ու տներն անխնայ։ Երկու օր շարունակ խաղաղ աշխատանքի սովոր հայ ժողովրդի ձեռքով կատարւում էին աւերմունքներ։ Միմիայն շինելու վարժւած հայը այս անգամ քանդում էր, աւերում։ Եւ այս վիճակին բերեց ու հասցրեց հայ ժողովրդին տաճիկ բարբարոս կառավարութեան ընթացքը։ Հայ ժողովրդի

համար այլ ճանապարհ չէր մնացել և նա դարձաւ կողոպտիչ ու աւերող:

Ահա այս դրութեան մէջ էր Վանը, երբ մայիսի 5-ին, երեքշաբթի օր Վանից գնացած երկու սուրհանդակներ ուսւ բանակի առաջապահ հայ կամաւորների մի խմբին առաջնորդում էին դէպի ձխացող Այգեաստանը. դրանց մէջ էին ուսւ սպայ Յոզը և խմբապետ Խէչօն:

Ծաղիկներով ու փունջերով դիմաւորեց Վանի հայ ժողովուրդը ուսւ բանակի այդ առաջապահ խմբին, հազարաւոր ժողովուրդը ահագին ցոյցեր կատարեց ի պատիւ նրանց, խանդավառութիւններ տեղի ունեցան Այգեաստանի փողոցների մէջ, խանդավառութիւններ, որոնք անջնջելի կը մնան վառեցու յիշողութեան մէջ:

Նոյն խանդավառութեամբ և ցոյցերով մայիսի 6-ին մուտք գործեց Վան նաև ուսւական բանակը գլխաւորութեամբ գեներալ Նիկօլանի: Միաժամանակ մուտք գործեց նաև հայ կամաւորների խումբը Վարդանի, Քեռու, Դրօշի և Համազասպի հետ միասին: Իսկ այդ օր երեկոյեան Թիւթիւնջեան Սիմօնի ընդաբնակ տան մէջ ի պատիւ ուսւ բանակի և հայ կամաւորների պնդի Վանի հայ ժողովրդի կողմից ճաշկերոյթ տրւեց:

Մայիսի 3-ից մինչև 6-ը, այսինքն տաճիկների փախուստից մինչև ուսւական բանակի մուտքը Վան, թէ ինչ խանդավառ բողոքներ աղբից Վանի հայ ժողովուրդը, այդ զեղուն խօսքերով և բուռն զգացմունքներով արտայայտւած է Զին. մարմնի վերջին դիմումի մէջ՝ ուղղւած Վանի հայ ժողովրդին, որ լոյս տեսաւ Վայիս 6-ին:

Ահա այդ դիմումը:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

Ահա կը բոլորենք մենք ամսօրեակը—ամսօրեակը պայքարի ու փառքի, մահան ու յարութեան մեր ցեղին: Ամսօրեակը նաև հայութեան առաջին և պայծառ դարունին:

Ամիս մը առաջ, այսօր, երբ թշնամին վատաբար կռիւ յայտարարեց քաղաքակրթութեան և արդարութեան դէմ, մեր դէմ, մենք հաւատքով փարեցինք մեր զէնքին և մեր հոգիի խորերէն զգացինք, որ յաղթանակը մերը պիտի ըլլայ այս կռիւին մէջ:

վասնդի մեր կռիւը խաւարի դէմ էր, տղիտութեան ու բռնութեան դէմ՝ ճշմարտութեան և արդարութեան համար:

Եւ վերցուցինք զէնքը, կուրծք տալու համար թշնամիի գնդակներուն ու ռումբերուն, որոնք կուգային վերջնական հարւածը հասցնելու մեր ցեղի կորացած մէջքին, որոնք զետին ծռեւ կռւզէին ճակատը մեր երիտասարդութեան և քանզի ակնադրբիւրները վերածնւող մեր ցեղին:

Եւ կուրծք տւինք մենք թշնամիի մուկին և ամբարտաւան ժեսթերուն ու յարձակումներուն, և մեր հերոսական ու պատմական մարտնչողներու ընթացքին՝ ոչ մէկ տեղ և ոչ մէկ վայրէկեան թշնամին չը տեսաւ մեր զինւորը լքած, մեր զիրքը քանդւած:

Ամսօրեայ պայքարը, զորս տարանք փառքով և պատուով, այսօր իր կատարելութեան մէջ կը վայելենք ահա մեր յաղթանակներով արքած հայ ժողովրդի հետ:

Մեր զինւորի արի և անսասան դիմադրութիւնը ամեն տեղ թշնամիին զգացնել տւաւ, որ մեր երականերու մէջ չի դադրած: Կը հոսի տակաւին արիւնը ազատութեան և կռիւի, և այդ Աստւածային արիւնն է, որ աղմկայոյզ և սրբանւէր բռնկումով զիտէ գլխապտոյտ և ակնկոյր փախուստի մատնել երեկի ամբարտաւան և ամենազօր, բայց այսօրու փախկոտ և ստրուկ թշնամին:

Երեք օր է ահա որ յաղթանակի խենթութիւնը բռներ է մեզի... Զորանոցներու գեղատեսիլ հրդեհներու և բոլոր դահճապետներու որջերու ճարճատումներուն առաջ մենք կեցած ենք հիացումով և արբած...:

Արբած ենք մենք և աստւածային խենթութեամբ լեցած որովհետեւ հազարաւոր տարիներու մեղի թալանող, կողոպտող խաչողն է, որ գլխապատառ կը փախչի այսօր, և հազարաւոր տարիներու մեղի թալանողին և խաչողին է, որ կը թալանենք: Կը կոտորենք, կը խաչենք մենք:

Վրէժի անողորմ, բայց արդար Աստւածն է, որ նստած է մեր ներսը ու մեր գլխովերեւը:

Վրէժի ձայնն է, որ կը լսենք մենք հիմա, և այդ ձայնը կուգայ հազարաւոր տարիներու ընթացքին սրախողող հայ սերունդներու, թոնիրներու մէջ խորովւող մանուկներու և բռնադատւած կոյսերու սասանեցնող և աղեկտուր կանչերու մէջէն...

Այսօր ահա հայկական Դրօշն է, որ հազար տարիներու ընթացքին, առաջին անգամ ըլլալով, կը փալփիլի Վանի պատմական բերդի գլխին, հայու ազատութեան պայծառ արեւին տակ... Այսօր ահա առաջին անգամն է, որ բռնութիւնը հայ զինուորի գընդակէն հալածական կը փախչի ինչքով, ընտանիքով և իշխանութեամբ... Այսօր ահա առաջին անգամն է, որ հայկական բանակը օգնութեան կը փութայ իր հոգեկից մարտնչող հայ երիտասարդութեանը:

Եւ այսօր ահա, երբ փառաւոր պայքարն է մեր ետին, լիակատար յաղթանակն է, որ կապրենք ու վերջնական ազատութիւնն է մեր առաջ, մենք գիտակցութիւն ունինք աւելի պայծառ ու երջանկաբեր հանգրւաններու մեր յուսառատ երազող ցիղին համար:

Մեր այս հերոսական կռիւներով մենք արդէն հիմքը դրինք այն հոյակապ ազատութեան, որուն երազեցին մեր հանճարները մեր ժողովրդին հետ, որու համար երեսունամեայ կռիւներով միլիոնաւոր կեանքեր զոհարեցինք և որու առաջին արշալոյսը կը ծագի ահա բաղդաւոր Վասպուրականի հպարտ լեռներու վրա...

Այսօր ուրիմն տօնն է ոչ միայն մեր ամսօրեայ պայքարին և յաղթանակներուն, այլև նախատօնը հայկական ազատութեան բոլոր բռնաւոր լուծերէն, բոլոր յոշոտող ճիրաններէն...

Կեցցէ հայկական ազատութիւն.

Փառք ինկածներուն.

Կեցցէ Վասպուրականի մարտնչող երիտասարդութիւն.

Կեցցէ հայկական բանակ:

Վասպուրականի հայ ինքնապաշտպանութեան մարմին

6 մայիս

ՅՈՒՅԱԿ ԲՍԱՆԵՕԹՆՕՐԵԱՅ ԿՌԻՒՆԵՐԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ
ՔԱՂԱՔԱՄԻՋԻ ՍՊԱՆԻԱՆԵՐԻ

№ 1. Գարեգին Աթաշկառեան 2. Երևանդ Մաքսուտեան 3. Յակոբ Շառօեան 4. Միհրան Յովակիմեան 5. Փայէլի կինը 6. Մարկոս Բիւռիկեան 7. Մանուկ Պալլեան 8. Վարդան Տէր-Վարդանեան 9. Ռմբաձիգ Վահան 10. Մարտիրոս Կէօլոշեան 11. Յովհաննէս Ազգասէրեան 12. Օրիորդ Կէօլոշեան 13. Տնտես Եղիշէն 14. Տիկին Սերոբբեան 15. Սուրէն Զանօեան 16. Հիւս Մանասը 17. Սալախ-Թումի աղջիկը 18. Բախկալ Գասպար 19. Զրինկէր Կարապետ 20. Շամամի Փեսան 21. Յովհաննէս Փիրղալէմեան 22. Սիմէօն Սօլթիկեան	№ 23. Մարտիրոս Արտամեացեան 24. Գիւղացի մէկ տղայ 25. Տիկին Գաբրիէլեան 26. Բիօն Խաչօն 27. Տիկին Այապեան 28. Տիկին Ճոնաւէտեան 29. Յակոբիկ Գրիգորեան 30. Օր. Եղիսարեթ Գաֆաֆեան 31. Օրիորդ Յովակիմեան 32. Շէրանցի Սարօն 33. Կարապետ Թաւրէզեան 34. Խաչիկ Զարչի-Աւէտեան 35. Հայկավանքցի Միքայէլ 36. Գէորգ Ասլանեան 37. Զուռօն (պահապան) 38. Թովմաս Ղազարեան 39. Յոնչի Ատոմի տղան 40. Աւետիս Վարպետեան 41. Թովմաս Ղազարեանի կինը 42. Սիւրիւշի Յակոբ 43. Խ. Մարտիրոսեանի աղջիկը

Բացի այստեղ ցուցակադրւած 43 սպանւածներէց, որոնցից 15-ը կուող տղաներ էին, Քաղաքի մէջ վերաւորւեցին 71 հոգի:

Ինչ վերաբերում է Այգեստանում սպանւածներին ու վերաւորւածների քանակին, այդ անհամեմատ աւելի շատ էր, սակայն որոնց ցուցակը մեր ձեռքը չի անցել:

ՇԱՏԱԽԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Այն ժամանակ, երբ Վանի մէջ Այգիստանի և Քաղաքի հայերը մեկուսացած զատ-զատ պայքարում էին Տաճիկ կառավարութեան գէմ և հերոսաբար տանում էին այդ պայքարը շաբաթների ընթացքում, այդ նոյն միջոցին դէնք էր վերցրել նաև Շատախը և այստեղ էլ յարատևում էր յամառ դիմադրութիւնը:

Իսրաւոր ճնշումների տակ կաղմալուճւած հայ ժողովրդի այս պայքարը, պայքար, որ գոյիս էր նոր դարադուխ կաղմիւլու հայ պատմութեան էջերում, եթէ հերոսական գործ եղաւ Այգիստանի ու Քաղաքի մէջ, հերոսագոյնը հանդիսացաւ Շատախի լեռներում, որովհետև նա այստեղ աւելի շուտ սկսեց և աւելի ուշ վերջացաւ, քան Վանի մէջ, և 40 օր տևող անհաւասար կռիւը պսակեց քաջ Շատախդու կայունութեամբ:

Ահա այս տեսակէտից արժէ որ Շատախի կռիւները լուսաբանեն մի փոքր հանգամանքէն:

Ինչպէս տեսանք, Շատախը գտնւում է Վանի լճի հարաւային մասում՝ հանդիսանալով խիստ լեռնային մի գաւառ: Շատախի հետ միասին Մոկսը և Կարկաուր ներկայացնում են լեռների ու ձորերի մի մի ժխոր, որոնք մեծ մասամբ մինչև այժմ էլ մնում են կուսական դրութեան մէջ: Իրանք կոչւում են Շատախի, Մոկսի, Կարկաուր լեռներ: Յիշեալ երեք գաւառներից ուշագրաւը Շատախն է:

Շատախի հիւսիսային սահմանը կազմում է Արաոս կատարը իր թեկերով: Արևմտեան կողմում ընկած է Մոկսը՝ սահման ունենալով Առնոս կատարը, արևելեան կողմում գտնւում նորդուզի դաւառը, իսկ հարաւային սահմանը կազմում է Արևելեան Տիգրիսը իր օժանդակ հովիտներով:

Շատախը անառիկ լեռների և քաղմաթիւ ձորերի մի գան-

գլած է. գաւառի ամբողջ երկարութեամբ ձգւում է մի վիթխարի ձոր, որի միջով բացել է իր հունը Արեւելեան-Տիգրիսը. այդ ձորին գալիս միանում են երկրորդական պատուածքներ: Երկու ձորեր սկիզբ են առնում գաւառի հիւսիսային և հիւսիս-արեւելեան սահմանից. մէկը սկսւում է Արտոսի լեռան հարաւային թեւերից և ընթանում է դէպի հարաւ. միւսը սկսւում է Բաշէտ լեռան հարաւային թեւերից և ընթանում է հարաւ-արեւմտեան ուղղութեամբ: Առաջին ձորը կոչւում է Սիւտկնա ձոր, նրա միջով հոսում է Սիւտկնա գետը. երկրորդ ձորը կրում է զանազան անուններ. դրա միջով հոսում է վերին Տիգրիսը: Այդ երկու ձորերը գալիս Շատախի կենդրոնում միանում են, միանում են նաև Սիւտկնա գետն ու վերին Տիգրիսը և ուռճացած ու վրիւրած մտնում են աւելի խորացած մի ձոր ու ընթանում դէպի հարաւ:

Շատախը հաշււում է 110 գիւղ, որից 50-ը հայաբնակ են. գաւառի կենդրոնավայրը կոչւում է Թաղ. դա 220 տնից բաղկացած զուտ հայաբնակ մի աւան է, որը գտնւում է Սիւտկնա գետի և վերին Տիգրիսի խառնուրդի վրա, երեք ամենի ձորերի միացման տեղում. այստեղ նստում են գաւառի վարչական մարմինները և գայմագամը:

Հայ գիւղերը ընկած են մեծ մասամբ գաւառի հիւսիսային մասում—Սիւտկնա գետի և վերին-Տիգրիսի հոսանքների վրա, մինչև Թաղը ու մինչև Խլքտուն կոչւող տեղը, ուր գտնւում է գաւառի հարաւային մասի հաղորդակցութեան գլխաւոր կամուրջը: Հիւսիսային մասում կան նաև քիւրդ գիւղեր, իսկ հարաւային մասում, Խլքտան կամուրջից ցած առաջացել է շիրտաւորումն: Տիգրիսից դէպի աջ ընկած են հայաբնակ գիւղեր, իսկ Տիգրիսից ձախ՝ քիւրդաբնակ գիւղեր: Ահա այս շրջանում գտնւում են նաև մի քանի քիւրդ ցեղեր, որոնք և հանդիսացել են գաւառի մշտական չարիքը. այդ ցեղերն են Խալիլանցիները, Խաւշտանցիները, Եզդինանցիները և Ալանցիները: Եւ եթէ այդ չորս ցեղերին աւելացնենք Նորդուզի ու Շատախի սահմանի վրա բուն գրած Փրաւցիների ցեղը, սրի ցեղապետները—աւագակ Շաքիրն ու Միրմըհէն մի ժամանակ ազատ ասպատակութիւնների ասպարէզ էին դարձրել Շատախն ու Նորդուզը: հասկանալի կը լինի, թէ որպիսի տնտեսութիւն պիտի հրապա-

բակ բերէր Շատախի հայութիւնը, որ կարողանար իր գոյութիւնը պահել այս լեռներում:

Եւ իսկապէս, անառիկ լեռներին ու անանցանկի ձորերին փարած Շատախի հայ ժողովուրդը կրկան է հանել այնպիսի քաջութիւն, այնպիսի տոկունութիւն, որ նոյնիսկ տաճիկ կառավարութեան հալածանքների տակ կարողացել է այնքան դիմադրել քիւրդ ցեղերի արշաւանքներին. և ոչ միայն չի ձգել իր տուն ու տեղը, ոչ միայն պահել է իր ձեռքում իր ազատ լեռները, այլև մնացել է հպարտ, ինչպէս Շատախի հպարտ լեռներն են, յաճախ սարսափ ազդելով թէ քիւրդ ցեղերի և թէ նոյնիսկ տաճիկ պաշտօնեաների վրա:

Ահա թէ ինչու Վանի կուսակալութիւնը ամենից առաջ իր ուշադրութիւնը դարձրեց Շատախի վրա և ուղեց քանդել նախ այդ բոյնը, ինչպէս կը տեսնենք յետոյ:

Դաշնակցութիւնը, ինչպէս տեսանք, վերջին սահմանադրական հինգ տարիներում կազմակերպչական տեսակէտից ահապէս գործ կատարեց գաւառներում: Այն հանգամանքը, որ այդ կուսակցութեան պատկանող մարդիկ այլևս չէին հալածուած, սկսեցին ազատ գործնէութիւն, նրանք բացում էին դպրոցներ, պաշտպանում էին ժողովուրդը կեղեքումներից, միջամտում էին արքայական հարցերին և հողային վեճերին՝ բանակցութեան մէջ մտնելով պաշտօնական մարմինների հետ: Իսկ եթէ այդ չէր յաջողուում գաւառներում, դիմում էին կենդրոնական մարմիններին և նրանց միջոցով կուսակալներին էին մէջ քաշում խնդիրը շահելու համար: Դաշնակցութեան աշխատանքը բոլորովին այլ կերպ դարձաւ, երբ սկսեց համարկապական և ապա սուս-տաճիկական պատերազմը. ինչպէս տեսանք, միևնոյն մարդիկ այժմ էլ սկսեցին կազմակերպել ինքնապաշտպանութեան գործը, նախատեսելով ամեն տեսակ անակընկալներ:

Ահա այդ աշխատանքները կատարում էին գաւառներում կոմիտէները և ենթակոմիտէները: Ընդհատ է, ինքնապաշտպանութիւնը գաւառներում վիժեց, բայց Վանի ու Շատախի կռիւներն էլ քառական էին համոզելու, թէ այդ ուղղութեամբ որքան ջանքեր են գործ դրել:

Շատախի կոմիտէն իր գործունէութեամբ բաւականին աշխիւ բնակ ու վչ միայն հայկական, այլև կառավարական շրջաններ:

րում, նա պատերազմից առաջ և նոյնիսկ սէֆէր-բէրլիկի շրջա-
նում ահագին ազդեցութիւն ունէր գաւառի վարչութեան և գայ-
մադամի վրա. օրինակ, այդ ազդեցութեան շնորհիւ ինքնապաշտ-
պանութեան մի քանի կարևոր ուժեր ազատեցին զօրաժողովից
և պատերազմական տուրքերը մի քանի գիւղերի նկատմամբ
չափաւորեցին, թէև միևնոյն կոմիտէն՝ կառավարութեան վերա-
բերմունքը գէպի հայ ժողովուրդը մէկէն փոխելուց յետոյ աչքի
փուշ դարձաւ:

Շատախի կոմիտէի մէջ իրենց գործնէութեամբ աչքի էին
ընկնում.

1. Յովսէփ Զօլօեանը՝ բուն թաղեցի երիտասարդ. սա աւարտել
էր Վանի պետական վարժապետանոցը — Դար-իւլ-մուալլիմին,
նախ սոսկ ուսուցիչ էր, վերջերում վարում էր թեմական տեսչի
պաշտօն: Հանդիսանում էր կաղմակերպութեան ղեկավար ուժ:

2. Սամուէլ Մեսրոպեանը՝ բնիկ թաղեցի երիտասարդ: Սա
նոյնպէս աւարտել էր Վանի պետական վարժապետանոցը: Գա-
ւառական վարչութեան մէջ վարում էր գանձապահի պաշտօն
(սանդղ էմինի): Լինելով մօտիկ աջակիցը Յովսէփ Զօլօեանի,
միևնոյն ժամանակ կոմիտէի կողմից պահում էր յարաբերու-
թիւն գայմադամի հետ:

3. Բաղդիկ Սիմօնեանը կամ Աղատը Սիւտիկն գիւղացի,
կրթութիւնից զուրկ երիտասարդ. սա կոմիտէի շրջիկ, միևնոյն
ժամանակ զինւորական ուժն էր, որ և հանդիսացաւ գլխաւոր
ղեկավարը ինքնապաշտպանութեան գործի և Թաղի կոիւնների:

4. Տիգրան Բաղդասարեանը դարձեալ բնիկ թաղեցի երի-
տասարդ. աւարտել էր Վանի կաթօլիկեան դպրոցը և ապա վա-
րել ուսուցչական պաշտօն: 1908 թւին գնաց Պօլիս, մտաւ զին-
ւորական դպրոց և սպայի պաշտօնով պատերազմը սկսելիս ու-
ղարկեց կովկասեան ճակատը. Գեօփրի-օօջի կոչում վերաւոր-
եց ոտից և մարտի 1-ին տուն վերադառնալով, մասնակցեց Շա-
տախի ինքնապաշտպանութեան կոիւններին:

Շատախի մէջ կոիւններում դեր խաղացող տաճիկ պաշտօնեա-
ններն էին.

1. Դայմադամ Համդի բէյը, պօլսեցի կրթւած տաճիկ, եւ-
րոպայում եղած, հարեցող: Սա Շատախ եկաւ 1913 թ.ի սկզբ-
րին և առաջին շրջանում շատ բաւ դիրք բռնեց. օրինակ, մի հո-

Տիգրան Բաղդասարեան
Տաճկաստան տղայ

դային վէճ, որ գոյութիւն ունէր Կաղպի, Կոռովանք, Յինննց, Ճընուկ և Ծիծանց հայ գիւղերի ու Սօքանց քիւրդ գիւղի մէջ, վարչական կարգով լուծեց յօգուտ հայերի:

2. Քարտուղար (Թահրիրաթ քեաթիպի) Շէֆքէթ բէյը, հայատեաց մի տաճիկ:

3. Դատախազ (մըզայի-ուսմումի) Ահմադ-թէֆֆիկը, գոնեացի, դարձեալ հայատեաց:

4. Մուֆթի Հասանը, կիսակիրթ հայատեաց մի մարդ: Շատախի գայմազամի տրամադրութեան տակ բալի բաւականաչափ ժանդարմներից ու միլիտաններից զործում էին:

1. Դրաւցիների ցեղապետ Լաղզին—աւաղակ Շաքրի տղան, Կօրաը բէկը և Քեաւաշը:

2. Խաւաշանցիների ցեղապետ Բրախմը:

3. Խալիլանցիների ցեղապետ Հասան բէկը և Շաքրը:

4. Եղզինանցիների ցեղապետ Մատաֆան և Սայդօն:

Թւիլով այս ցանկը, կարեւոր ենք համարում յիշել և այն, որ պատերազմի սկզբում, երբ հայկական ջարդերը դեռ ևս չէին ծրագրւած, գայմազամը յիշեալ ցեղերից ու ցեղապետներից կողմնելով մի չեթայական մեծ խումբ, գնաց պատերազմի դաշտ—դէպի Պարսկաստան և մի երկու ամսից յետոյ վերադարձաւ տուն: Նշանակալից է այն, որ չեթայական խումբը զէնքը ստացաւ Բաշկալէում և տուն վերադարձաւ զէնքը ձեռքին:

Ահա ուժերի այս յարաբերութեամբ Շատախի մէջ պայթեց կռիւը:

Ձեւդէտը մարտի 19-ին սահմանազլխից Վան վերադառնալով և ձեռնարկելով զիւային ծրագիրը ի կատար ածելու, իր առաջին գաղտնի հրահանգը ուղարկեց Շատախի գայմազամին, և մարտի 29-ին Թաղի մէջ, օրը ցերեկով, առանց որեւէ առիթի, ձերբակալեցին Յովսէփ Զօլօեանը—հայերից յարգւած այդ երիտասարդը և աւրիշ Նինգ Թաղեցի երիտասարդներ—Պետրոս Սօթեանը, Սահակ Գիւլամիրեանը, Պօղոս Պետրոսեանը, Աւետիս Մեղրոնեանը և Պայլօզ Մաֆօեանը:

Սամուէլը, որ Յովսէփից յետոյ առաջին հեղինակաւոր մարդն էր Շատախի կազմի մէջ, մէկ շաբաթից ի վեր, իբրեւ պաշտօնեայ, արձակուրդ վերցրած գտնուում էր Վանում, և Թաղ

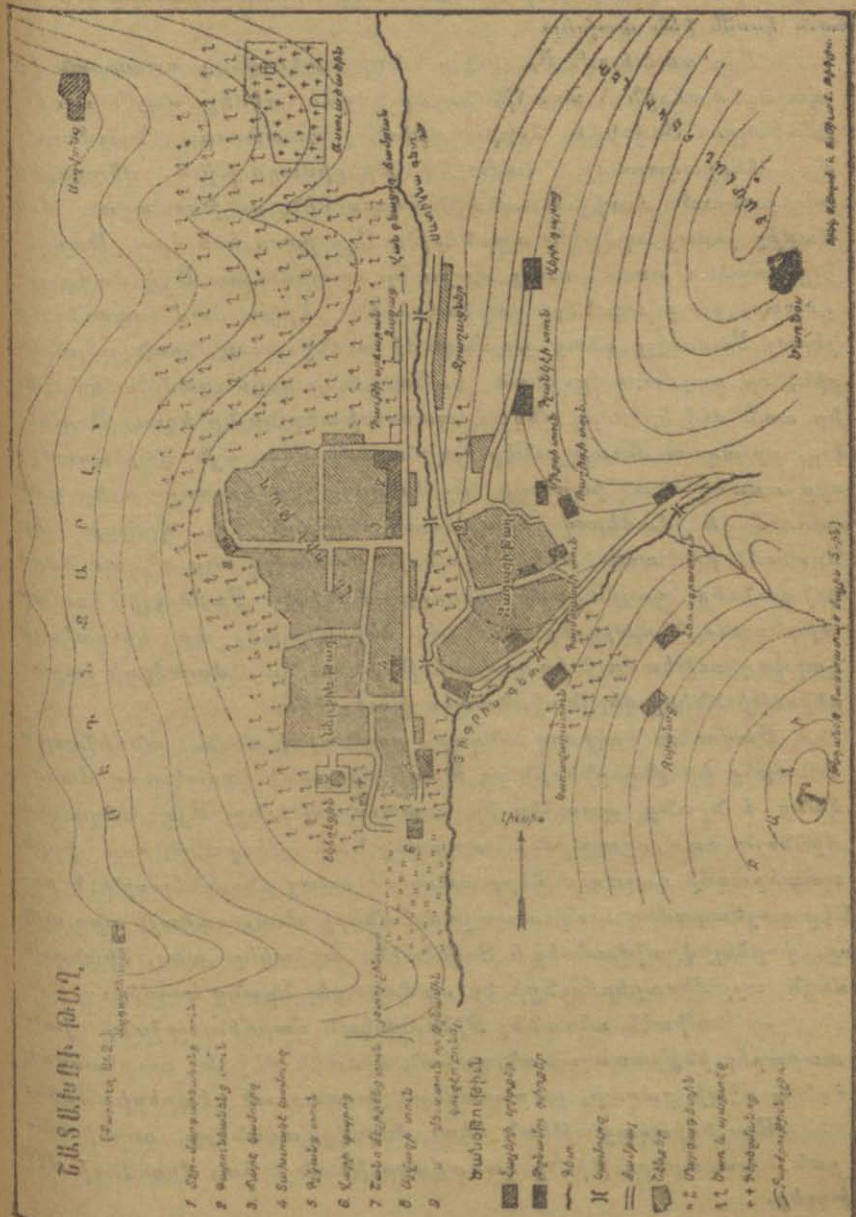
ԵՐԱՏԱԽԱՐԻ ԹԱՎՂ

(Երևանի և Երասխայի միջև)

- 1 Երևան-Երասխայի ճանապարհը
- 2 Երասխայի ճանապարհը
- 3 Երևանի ճանապարհը
- 4 Երևանի ճանապարհը
- 5 Երևանի ճանապարհը
- 6 Երևանի ճանապարհը
- 7 Երևանի ճանապարհը
- 8 Երևանի ճանապարհը
- 9 Երևանի ճանապարհը

ԵՐԱՏԱԽԱՐԻ

- Մարտի 1-ին
- Մարտի 2-ին
- Մարտի 3-ին
- Մարտի 4-ին
- Մարտի 5-ին
- Մարտի 6-ին
- Մարտի 7-ին
- Մարտի 8-ին
- Մարտի 9-ին
- Մարտի 10-ին
- Մարտի 11-ին
- Մարտի 12-ին
- Մարտի 13-ին
- Մարտի 14-ին
- Մարտի 15-ին
- Մարտի 16-ին
- Մարտի 17-ին
- Մարտի 18-ին
- Մարտի 19-ին
- Մարտի 20-ին
- Մարտի 21-ին
- Մարտի 22-ին
- Մարտի 23-ին
- Մարտի 24-ին
- Մարտի 25-ին
- Մարտի 26-ին
- Մարտի 27-ին
- Մարտի 28-ին
- Մարտի 29-ին
- Մարտի 30-ին
- Մարտի 31-ին

Երևանի և Երասխայի միջև

Երևանի և Երասխայի միջև

վերադարձաւ ւայն միջոցին, երբ նոր միայն Յովսէփը միւս հինգ տղաներով ձերբակալուել էին ու Թաղի երիտասարդները այս ու այն կողմն էին փախել:

Այս տեսնելով, Սամուէլը աւմիջապէս զնաց դատարան իր պաշտօնատեղին և առաջին զործը եղաւ դիմել զայմագամին՝ իմանալու Յովսէփի ձերբակալման պատճառը: Գայմագամը ձերբակալումը համարեց թիւրիմացութիւն, մեղադրեց այդ բանում ոստիկանապետին—կօմսէրին, ու խոստացաւ մէկ ժամից յետոյ արձակել տղաներին: Այս խոստման վրա Սամուէլը դարձաւ տուն առանց պաշտօնը ստանձնելու: Մէկ ժամը լըրացաւ, բայց տղաները չարձակուեցին: Երկու ժամ սպասելուց յետոյ Սամուէլը զնաց գայմագամի տունը, բայց նրան յայտնեցին, որ գայմագամը քնած է. նա ուղեց գայմագամին տեսնել իր տան մէջ երկրորդ անգամ, պատասխանը նոյնը եղաւ: Սամուէլը, որ ազատ մուտք ունէր գայմագամի մօտ, այն գայմագամի որը առանց նրա խորհրդի ոչ մի քայլ չէր կատարում իր գաւառում և ժամերով նրա հետ խորհրդի ու զրոյցի էր նստում իր տան մէջ, այս նոյն Սամուէլը այս անգամ ներս չընդունուեց գայմագամի կողմից: Խնդիրը Սամուէլի համար միանգամայն պարզուեց, Յովսէփը ձերբակալուել էր կուսակալի կարգադրութեամբ և կառավարութեան ու հայ ժողովրդի յարաբերութիւնները վերջնականապէս խզուել էին:

Սամուէլը երկրորդ անգամ դառնալով տուն, աւմիջապէս հաւաքեց իր ընկերներին ու Թաղի մի քանի հասակաւոր մարդկանց և նրանց պատմեց իր տպաւորութիւնը: Այդ ժողովում միևնոյն տպաւորութիւնը պատմեց նաև Տիգրանը, որը իբրև պատերազմի զաշտում վէրք ստացած սպայ ընդունելութիւն ունէր գայմագամի և միւս պաշտօնեաների մօտ, սակայն որը այդօր, փորձելով միջամտել և Յովսէփին արձակել տալ, միանգամայն այլ վերաբերմունքի էր արժանացել նրանց կողմից:

— Կոմիտէն անւանել Զինուորական մարմին, շրջանը յայտարարել ինքնապաշտպանողական վիճակի մէջ և սուրհանդակ հանել զէպի քաղաք, լուր տանելու կատարւած զէպքերի մասին:

Այս եզրակացութեան եկաւ ժողովը. տղաները գործի անցան և յարաբերութիւնը կառավարութեան և հայ ժողովրդի մէջ խզուեց:

Միայն թաղի պաշտպանութեան հարցը չէր, որ պրագեցնում էր տղաներին, այլև ամբողջ դաւառի. 50-ի չափ զիւղեր փուլած էին տհաճին տարածութեան վրա—լեռների ու ձորերի մէջ. նրանց երթևեկութեան ճանապարհները պէտք էր պաշտպանել, միևնույն ժամանակ թշնամու ճանապարհը պէտք էր կրտրել: Սյս ուղղութեամբ աշխատանքներ արդէն կատարւել էին, ֆուսում էր վերջին ձևակերպումը և դրան էլ անցան տղաները:

Թաղը—ոչխարարութեամբ և շալադործութեամբ յայտնի շրջանի այդ սիրտը հանդիսանում էր կուռի կենդրոն, այստեղ գտնւում էին երկու կողմերի զխաւոր ուժերը:

Հայերը ունէին 70 կուռղներ, իսկ կառավարութիւնը, որը մինչև այդ ունենում էր 2—3 տասնեակ ժանդարմներ, վերջին շաքաթների ընթացքում նրանց թիւը հասցրեց 150 հոգու հաշւելով նաև միլիտները:

Թաղը, որ ունէր 220 տուն բնակիչ, բաժանւած է երեք թաղամասերի, դրանք են Վերին, Ներքին և Զրադացի թաղերը: Վերին և Ներքին թաղերը երկար գծով ընկած են Սիւտկին գետի և միացեալ Տիգրիսի աջ ափին՝ կոնակին ունենալով Բիւրէկ կոչւած կատարը: Այդ երկու թաղերի մէջ գետի եզերքով ընկած է շուկան, իսկ Զրադացի թաղը գտնւում է Սիւտկին գետի ձախ ափին, դէպի հիւսիս-արևելք, Ջամլամէկի լանջին, իջնելով մինչև Տիգրիսի աջ ափը ու գետերի խառնուրդը: Բացի այս, Տիգրիսի (ոչ միացեալ) ձախ ափին ընկած են կառավարական երեք շէնքեր—կառավարատունը, որ գետեզուած էին դաւառի պետական հիմնարկութիւնները, հեռագրատունը և դօրանոցը:

Սիւտկին գետի վրա ձգւած են երեք կամուրջներ. դրանք կրում են Զբաղացի, Քարէ և Տախտակէ կամուրջ անունները, իսկ Տիգրիսի վրա՝ երկուսը. դրանք կոչւում են Կառավարատան և Հեռագրատան կամուրջներ: Զրադացի կամուրջը կուռի սկզբում հայերը քանդեցին, այդ մասում թոյլ զգալով իրենց:

Զրադացի թաղը ունէր լաւ դիրք և իշխում էր Վերին ու Ներքին թաղերի վրա, այստեղ ապրում էին աւելի քան 60 տուն հայեր և գտնւում էր տղայոց դպրոցը—երկու յարկանի մի նոր միւս շէնք: Ահա այս թաղում ապրում էին տաճիկ պաշտօնեաները, վարձած ունենալով թաղամասի լաւ տները:

Երբ Յուլէսիւր միւս հինգ տղաների հետ ձերբակալեցին,

Ջրադացի թաղի հայերը տեղափոխւեցին Վերին և Ներքին թաղերը, ու այդ թաղը բացի մի երկու տնից մնաց տաճիկներին ձեռքը. իսկ Վերին ու Ներքին թաղերը մնացին հայերի ձեռքը՝ Այս բանից յետոյ յարաբերութիւնը երկու մասերի մէջ խզւեց և երկու կողմերն էլ անցան դիրքային աշխատանքների:

Հայերի դիրքերից նշանաւոր էին.

1. Տէր-Մարգարեանի տունը, Տիրքիսի աջ ափին: Սրա դիմաց Տիրքիսի ձախ ափին գտնւում էր կառավարատունը, որը թշնամու ամենաուժեղ դիրքն էր:

Այս դիրքը յանձնւեց 16 հոգուց բաղկացած մի խմբի՝ զեկավարութեամբ Յովսէփ Գարունեանի: Սա բնիկ թաղացի էր, աւարտել էր Վանի Արարոց դպրոցը, բունակալութեան օրով իբրև յեղափոխական ձերբակալւեց ու աքսոր ուղարկւեց, իսկ սահմանադրութեան օրով ազատւեց ու հայրենիք վերադարձաւ:

2. Գարունեանի տունը. այս դիրքը հսկելու էր Վան տանող ճանապարհի և տաճիկ դիրքերի վրա: Սրա պաշտպանութիւնը յանձնւեց 14 հոգուց բաղկացած մի խմբի՝ զեկավարութեամբ Զօլօ Տէր-Պետրոսեանի. սա Յովսէփ Զօլօեանի հայրն էր՝ տարիքաւոր մի կուռղ մարդ:

3. Հաջի Միրզիկի (հայ) տունը. այս դիրքը հսկելու էր Քարէ կամրջի վրա և կանգնեցնւում էր թշնամու շարժումը ու կոչւեց Քարէ կամրջի դիրք: Սրա պաշտպանութիւնը յանձնւեց 14 հոգուց բաղկացած մի խմբի՝ զեկավարութեամբ Գրիգոր Յարութիւնեանի: Սա բնիկ թաղացի էր, երեք տարի ղրնւորական ծառայութիւն վարած և 25-ապիսի պաշտօն ստացած: Սա դժբաժողովից խոյս տւեց և մտաւ ինքնապաշտպանութեան գործի մէջ:

4. Այվազեանի տունը, ընկած Վերին թաղի արևմտեան կողմը: Այս դիրքը կարեւոր դարձաւ Սօզւանց գիւղը կորցնելուց յետոյ. սրա պաշտպանութիւնը յանձնւեց 15 հոգուց բաղկացած մի խմբի՝ զեկավարութեամբ Պետրոս Գեալգօեանի: Սա բնիկ թաղացի էր, սովորած տեղական դպրոցում և մասնակցած արհեստակցական միութեան աշխատանքներին:

5. Ամրկի Յակօի տունը. այս դիրքը հսկելու էր Տախտակէ կամրջի վրա, որը հանդիսանում էր գլխաւոր անցք երկու թաղամասերի մէջ, և կոչւեց Տախտակէ կամրջի դիրք: Սրա

պաշտպանութիւնը յանձնեց 12 հոգուց բաղկացած մի խմբի՝ ղեկավարութեամբ Շահէն Կուժիկեանի, սա տարիքաւոր մի մարդ էր զբաղմունքով շրջիկ առևտրական:

6. Գլխանց տունը: Այս դիրքը հսկելու էր կառավարատան և Բերդ կոչւող բլուրի դիրքերի վրա: Սրա պաշտպանութիւնը յանձնեց 13 հոգուց բաղկացած մի խմբի՝ ղեկավարութեամբ Միլան Մուրադեանեանի՝ տաճկական պաշտօնեա:

7. Ազգային այլը: Սա մէկ այլ է, գտնուում էր Ներքին Թաղի կոնսակում, Բիրէկ լեռան հարաւ-արեւելեան լանջին, Թաղից 100 մետր բարձրութեան վրա: Այս դիրքը մեծ ծառայութիւն արեց, տիրելով տաճիկ մի երկու դիրքերի, ինչպէս և միացեալ Տիգրիսի ընթացքով ձգւող զխաւոր ճանապարհի վրա: Դիրքի պաշտպանութիւնը յանձնեց երկու հերոս տղաների, զրանք էին Զիրօ Մուրադեանը՝ Տղասպատ գիւղից և Մուրադ Յակոբեանը՝ Հաշկանց գիւղից, երկուսն էլ երիտասարդ տղաներ, երկուսն էլ զբաղմունքով հովիւներ: Սրանք իրենց շնչտակի կը բախկով սարսափ էին ազգում թշնամուն:

Թաղի կառավարական դիրքերից նշանաւոր էին.

1. Կառավարութեան տունը,
2. Տղայոց զպրոցը,
3. Կլանգէի տունը, ուր ապրում էր քննիչը (մուսթանզիք):
4. Միքօյի տունը, ուր ապրում էր մարդահամարի պաշտօնեան (նֆուս մամուրի):
5. Ռաշիդի տունը,
6. Կեօրօղի տունը, ուր ապրում էր մուֆթին:
7. Զօրանոցը:

Տաճիկներին կողմից կոխը ղեկավարում էին գայմազամը, Կօմսերը, գատախաղ Թէֆֆիկը, ապա, ինչպէս կը տեսնենք այդ յետոյ, Նորդուղի գայմազամ Սալըտը և Թնդանօթմաճիգ սպայ Զէլալէդդինը երկու թնդանօթով:

Թաղի մէջ զիրքային աշխատանքներին անցնելու հետ միաժամանակ Զինուորական մարմնի կողմից հրահանգեց խմբեր հանել և զբաւել նախօրօք որոշւած գաւառի կարեւոր կէտերը: Կէտեր, որոնք պիտի հանդիսանային բաժանման գիծ հայ և մահմեդական տարրերի մէջ:

Այդ կէտերը հետևեալներն էին:

1. Շահրուբա բերդը. սա մի գաղութէ գաւառի հիւսիսային մասում, Արտոս կատարի հարաւային լանջերի վրա ընկած: Երկու գետակներ երկու ձորակների միջով գալիս միանում են և ազմում Սիւտկին գետը. այդ երկու գետակների ընթացքով ձգւում եկու ճանապարհներ, մէկը Ոստանի ճանապարհն է, որ գալիս է Փետանդաշտի վրայով, միւսը Վանի ճանապարհն է, որ գալիս է Խորղանքի վրայով: Այս երկու ճանապարհները գալիս միանում են և Սիւտկին գետի ընթացքով ձգւում են դէպի Թաղը: Փետանդաշտը և Խորղանքը երկու հացառատ լեռնադաշտեր են, որոնք կազմում են գաւառի հիւսիսային սահմանը: Փետանդաշտի վրա կան չորս գիւղեր, չորսն էլ հայաբնակ. Խորղանքի վրա կան մի շարք քիւրդ գիւղեր և ընդամենը 22 առն հայեր, որոնցից 12-ը ապրում են Գեօրանդաշտ գիւղում, իսկ 10 տունը՝ Մուսկաւէն գիւղում: Երկու գետակների, ինչպէս և երկու ճանապարհների ղեկտայի վրա բարձրանում է Շահրուբա բերդը: Այս դիրքը հակելու էր Վանից և Ոստանից եկող ճանապարհների վրա և Սիւտկինա ձորը դարձնելու էր անվտանգ:

Շահրուբա բերդի պաշտպանութիւնը յանձնւեց 15 հոգուց բաղկացած մի խմբի՝ ղեկավարութեամբ Բագիկ Պետրոսեանի: Սա տարիքաւոր մի մարդ էր Սիւտկին գիւղից:

2. Խլքտան կամուրջը: Այս կամուրջը, ինչպէս տեսանք, գտնւում էր Տիգրիսի վրա երկու ժամ հեռու Թաղից դէպի հարաւ և հանդիսանում էր գաւառի հարաւային մասի հաղորդակցութեան գլխաւոր կէտը. կամրջի պաշտպանութիւնը կարեւոր էր այն տեսակէտից, որ այդ տեղից սպառւում էր Խալիլանցիների, Խաւշտանցիների, Եզդինանցիների և Ալանցիների, ինչպէս և Բարվարի շրջանի քիւրդերի խուժումը, խուժում, որը սպառնում էր ոչ միայն գաւառի հարաւային հայ—Արմշատ, Կաճէթ Ծիծանց գիւղախմբին, այլև Թաղին: Այս կամրջի պաշտպանութիւնը յանձնւեց 35 հոգուց բաղկացած մի մեծ խմբի՝ ղեկավարութեամբ Յարութիւն Գրջօեանի—Կօսովանք գիւղից և Ազօ Յարութիւնեանի Յիննց գիւղից:

Խլքտան կամրջից բացի Տիգրիսի վրա, դէպի հարաւ կային երկու այլ կամուրջներ, նրանք Զալկանց և Հէշաթի կամուրջներ էին, որոնք լինելով փայտէ, կռիւ սկզբում հեշտութեամբ մէջտեղից վերացւեցին:

3. Բօլս գիւղը Այս գիւղը գտնւում է Թաղից դէպի հիւսիս-արեւմուտք՝ Մոկսի սահմանին մօտիկ, Վարէսար կոչւող լեռան լանջին։ Սա երկու պաշտօն ունէր, նախ որ պիտի հսկէր Մոկսից եկող ճանապարհի վրայ, երկրորդ պահակներ պիտի հանէր ձեւատան գիւղին կից Սիւտկին գետի վրա գտնւող կամուրջը պահպանելու, որտեղից սպառնում էին մի շարք քրդական գիւղեր։ Բօլսի պահակը բաղկացած էր 15-ի չափ կուռղնեւրից՝ զեկավարութեամբ Ծիծանց գիւղացի՝ արհեստով երկրագործ, միաժամանակ ուսուցիչ Սէթ Բօղօեանի։

4. Հաշկանց գիւղը։ Այս գիւղը գտնւում է Թաղից հիւսիս մի ժամ հեռու Սիւտկին գետի ձախ եղերքի մի բլրի վրա։ Սա պիտի փակէր Ծառնոս և նրան մօտիկ գտնւող քիւրդ գիւղերի խուժանի ճանապարհը, որ ձգւում էր Կասր կոչւող կամրջի վերայով։ Այս գծի պաշտպանութիւնը յանձնեց Չաթօն 20 տղաներով։

Չաթօն կամ Արշակ Պետրոսեանը Սիւտկին գիւղացի մի քաջ ու յանդուգն մարդ էր։ 1911 թին Վանի շրջանում մեծ աղմուկ հանեց Աղթամարի թեմական տեսուչ Ռաֆայէլ Երիցեանի սպանութիւնը, որ տեղի ունեցաւ Կարկառի մէջ Դախմանց գիւղացի Հիւսէյին աղայի և նրա եղբայր Հաջի Եաղուբի գաւաղութեամբ։ Այս ոճիրը վրէժխնդրութիւն էր պահանջում, և ահա մի գեղեցիկ օր Կարկառի Խորտեանց գիւղում Հաջի Եաղուբը զոհ գնաց մի վրիժառու գնդակի, վրիժառու այս ակտի մէջ ահա մասնակցութիւն ունեցաւ Չաթօն։

5. Սօզւանց գիւղը։ Այս գիւղը գտնւում է Թաղից դէպի արեւմուտք, կէս ժամ հեռու Քիւրէկ լեռան լանջի վրա։ Սա մի շատ կարևոր կէտ էր, նախ պաշտպանում էր Թաղի կոնակը, պահելով իր ձեռքում բանուկ գծերից մէկը, երկրորդն ու զըլխաւորը նա հանդիսանալու էր միակ կէտը, որտեղից պիտի յարաբերութիւն պահպանէր շրջանների հետ։ Թաղից արձակւող բոլոր հրահանգները գիշերով ուղարկւում էին Սօզւանց և այդտեղից լեռնային կածաններով գաւառի բոլոր կէտերը, ինչպէս և Փետանդաշտ ու քաղաք։ Միևնույն ճանապարհով ստացւում էին տեղեկութիւնները քաղաքից ու շրջաններից։ Չը պահէր Սօզւանցը, ահհարին կը լինէր հաղորդակցութիւնը կենդրոնի ու շրջանների մէջ. բնկնէր Սօզւանցը, կը դադարէր հաղոր-

դակցութիւնը, ինչպէս և հղաւ մի անգամ: Ահա այս կարեօք դիրքի պաշտպանութիւնը յանձնւեց 20 հոգուց բաղկացած մի խմբի՝ ղեկավարութեամբ Սահակ Զօլօեանի:

Այս կարևոր կէտերից բացի, դոյութիւն ունէր նաև մէկ թոռացիկ խումբ աւելի քան 30 հոգուց բաղկացած, որի ղեկավարութիւնը յանձնւած էր Զինւորական մարմնի անդամ Աղատին:

Իբրև սուրհանդակներ աչքի բնկան.

1. Տիգրան Սարգսեանը բնիկ թաղեցի՝ պարսպմունքով ուսուցիչ՝ զգայուն ու քաջ երիտասարդ:

2. Մարգար Մովսէսեանը բնիկ թաղեցի՝ պաշտօնով ուսուցիչ:

3. Մարտիրոս Պետրոսեանը Վերին-Դարինց գիւղացի—հերոս երիտասարդ:

4. Կարապետ Գալիկեանը Սիւտկին գիւղացի:

Առաջ եկան սուրհանդակներ նաև իգական սեռից, սակայն որոնց կը պատահենք իր տեղում:

Զգուշական միջոցներ ձեռք առաւ նաև կառավարութիւնը, և այն էլ ղեռ ևս մէկ ամիս առաջ. Այսպէս, օրինակ, Շահրուրտ բերդի մօտ եղող Խանի պահակը հասցւեց մինչև 15 հոգու. այդ նոյն շրջանի Գոմեր կոչւած տեղում դրւեց 20 հոգուց բաղկացած մի պահակ. այդպիսի պահակներ դրւեցին նաև Սիւտկին գիւղում և հարաւային շրջանի գիւղերում. վերջին պահակը շրջում էր գիւղերը հարկահաւաքութեան պատրւակի տակ:

Բացի այս, պատրաստ դռնւելու հրահանգներ ստացան նաև քիւրդ ցեղապետները, որոնք, ինչպէս տեսանք, պատերազմի դաշտից զինւած վերադարձան հայերի դէմ գործելու նպատակով:

Ահա այսպիսի պատրաստութիւններով դուրս եկան դէմ առ դէմ Շատախում հայերն ու կառավարութիւնը, վարելու անհաւասար մի կռիւ: Հայ ժողովուրդը թոյլ իր քանակով, բայց ուժեղ իր որակով դուրս եկաւ մի հերոսական ակտ կատարելու:

Մենք տեսանք, Յովսէփ Զօլօեանը Թաղի ամենայարգւած երիտասարդը ուրիշ հինգ երիտասարդների հետ անսպասելի կերպով ձերբակալւեց. այս դէպքի վրա երիտասարդները քաշու-

ցին հրապարակից. Վանից նոր եկած գանձապահ Սամուէլը և պատերազմից տուն վերադարձած սպայ Տիգրանը գիմեցին գայմազամին, պահանջելով Յովսէփի արձակումը. այս միջնորդութիւնը չը յարգւեց. բացի այս, Սամուէլը երկու անգամ գայմազամի տունը գնաց, նրան չընդունեցին, մի երևոյթ, որը երբէք տեղի չէր ունեցել. դրանից յետոյ ժողով կազմւեց, ուր որոշւեց կոմիտէն անւանել Զին. մարմին, նրան տալ աջակից մի մասնախումբ պտրենաւորումը կարգաւորելու համար, շրջանը յայտարարել ինքնապաշտպանողական վիճակի մէջ, սուրհանդակ հանել դէպի քաղաք ու հրահանգներ ուղարկել շրջանները:

Այս բոլորը տեղի ունեցաւ մարտի 29-ին, կրկնապատկի կիւրակէ օրը, երբ շուկայում կեանքը դադրած էր: Յաջորդ օրը, մարտի 30-ին, երբ կեանքը պիտի վերսկսէր, դրութիւնը ֆրաց անորոշ, շուկան չը բացւեց, երիտասարդները ծածկւած մնացին և երկու կողմից էլ անմատահութիւնը կատարեալ եղաւ: Զրադացի թաղի հայ ընտանիքները արագ կերպով քաշւում էին կենդրոնական թաղը, երբ լուր հասաւ, որ Բարձարից վերադարձող 9 արմշատցի հայեր սպանւել են քիւրդերի ձեռքով: Այս լուրը աւելի ևս լարեց դրութիւնը և տղաները անցան դիրքային աշխատանքների, նման աշխատանքների սկսւեցին նաև կառավարութեան— ժանդարմների ու միլիտների կողմից, որով և երթևեկութիւնը համարեալ դադարեց գլխաւոր փողոցում:

Դիրքային աշխատանքները սկսւեցին և կանայք եռանդուն մասնակցութիւն ունեցան այդ աշխատանքների մէջ: Քարէ կամբը շի դիրքը, որը տախտակեա խանութներ լինելով շատ թոյլ էր, մի քանի ժամաւ մէջ վերածւեց խոշոր քարերից շինւած մի պատուարի. այդ խոշոր քարերը հեռու տեղերից կրում էին թաղի կանայք, և նրանք իրենց աջակցութեամբ եկան աննկուն փարձնելու ինքնապաշտպանութեան գործը:

Զին. մարմնի օրագիրը, ուր ամփոփ կերպով արձանագրուում էին դէպքերը, այդ օրու մասին հետեւեալն է ասում:

Մարտ 30. Յովսէփին այցելութեան գնացինք. բռնւած առմարի համաձայն կոմիտէր կը պահանջէ զէնքերի յանձնումը, մի բան. որ անհնարին է: Քաղաք սուրհանդակ ուղարկեցինք, յայտնելով որ դրութիւնը շատ ծանր է և դէպքերը անխուսափելի:

Միլիտաների մէջ սոսկալի շարժում կայ: Զբաղացի թաղի դիրքերը թշնամին սկսեց գրաւել:

Մարտ 31. գրութիւնը ֆնաց անփոփոխ. ներսում աշխատանքները շարունակեցին, իսկ դուրսը լուռ էր և ոչ մի կողմ չը վստահացաւ խանգարել այդ լուռութիւնը: զնալով անվըստահութիւնը ուժեղանում է:

Այդ օր գայմագամը 15 ժանդարմներով շուկան իջաւ և այնտեղից էլ առաջացաւ գէպի Գրկանց տունը: Այդ տան մէջ, ուր հաւաքւել էին Զբաղացի թաղի մի քանի ընտանիքներ, տըղաները զինական աշխատանքներ էին կատարում, իսկ դռան առաջ հսկում էր մի զինւած երիտասարդ: Գայմագամը հասնելով երիտասարդին, հարց տւեց, թէ ինչո՞ւ նա զինւած կանգնել է այդտեղ, երիտասարդը պատասխանեց, որ այդտեղ ժողովուրդ է հաւաքւած և որ ինքը կարգւած է սահպանելու այդ տունը: գայմագամը լսելով պատասխանը յետ դարձաւ՝ չը համարձակւելով երիտասարդին զինաթափ անել: Ըստ երևոյթին գայմագամը եկել էր պահակ զնելու այդ տան մէջ, բաց նկատելով, որ դիմարդութիւնը անխուսափիլի է, տեղի տւեց: Այս գէպը, որ եկաւ կառավարութեան կողմից ծրագրւած զաւազրութեան գոյութիւնը ապացուցելու, հարկադրեց Զին. մարմինն մի քանի գործնական քայլեր անել, որի մասին օրագրութեան մէջ հետեւեալն է արձանագրւած:

Մարտ 31. Յովսէփի ձերբակալութեան երկրորդ օրն է. այսօր ընդհանուր կերպով մեր կուի փլանը կազմեցինք: Խմբերի, դիրքերի և գէնքերի բաշխումը կատարւեց: Կէս օրից յետոյ հրահանգ տրւեց վարի շրջանը, դադրեցնել ամեն աշխատանք և շարժել: Հրահանգ տրւեց և վերի շրջանի հեռագրաթիւերը կտրել և ձամբաները փակել: Այժմ կիմանանք, որ հաշկանից մօտ 3 տեղով հեռագրաթիւերը կտրւած, 3 տեղով ձամբաները փակւած են:

Ապրիլի 1-ը բոլորից հիտեհալ միջնադէպով: Զինւորական մարմինը որոշել էր Տէր-Մարգարեանի և Ռաշիդի տները, որ գտնւում էին միլս մասում՝ գրաւել, այս տների բնակիչները

արդէն քաշել էին կենդրոնական թաղը: Երեկոյեան ժամը 8-ին Տէր-Մարգարեանի դիրքի խումբը յաջող կերպով անցաւ Տախտակէ կամուրջը և գրաւեց դիրքը: Դրանից անմիջապէս յետոյ 10 տղաներ նոյն ճանապարհով առաջացան դէպի Ռաշիդի տունը, որը գտնուում էր տաճիկների դիրքերի մէջ: Բայց խումբը դեռ դիրքին չը հասած հանդիպեց գիշերային պահակին. պահակը կրակ բացեց, սրան ձայնակցեցին տաճկական դիրքերը, սըղաները մի համազարկ տւին ու վերադարձան, որոնցից մի քանիսը մտան Տէր-Մարգարեանի տունը, իսկ մնացեալները անցան Զինւորական մարմինն տեղեկութիւն տալու: Միջնադէպը սրանով էլ վերջացաւ և Զինւորական մարմինը նկատելով Ռաշիդի դիրքի վտանգաւոր լինելը, նրան գրաւելու մտադրութիւնը թողեց:

Զինւորական մարմինը նման աշխատանքների մէջ էր. նրման աշխատանքների մէջ էր նաև թշնամին, երբ գայմագամը դիմեց արդէն միզ ծռնօթ Ձէւդէտեան մեթոդին: Նա ուղարկեց հայերի մօտ պաշտօնհաներից մէկին—հարկահաւաքների գլխաւոր (սար-թահախտար) Մանսուրին, համոզելու շուկան բացել և դուրս գալ ոսկորական աշխատանքի:

Զինւորական մարմինը պատասխանեց, որ հայերը պատշաճաւ են ոսկորական աշխատանքներին դիմելու, միայն թէ ապահովութիւն լինի, իսկ այդ հնարաւոր կը լինի այն դէպքում, եթէ.

1. Յովսէփ Զօլօեանը արձակւի.

2. Ժանդարմների ու միլիանների գրաւած դիրքերը դատարկւին և

3. Միլիանները թաղից հեռացնին:

Ի հարկէ, գայմագամը այս պայմանը չընդունեց, բայց, չը նայած դրան, բանակցութիւնները շարունակեցին և այդ յոտկապէս ժամանակ շահելու և օգնական ուժեր ստանալու համար:

Առաջին օրերի այս իրադարձը աւելի ևս լուսարանելու համար, մէջընդմէջ առաջ կը բերենք այն պաշտօնական դրութիւնները, որ փոխանակուում էին Շատախի գայմագամի, Վանի կուսակալի և պաշտօնական անձանց մէջ՝ կոիւնների նկատմամբ և որոնց մի մասը տաճիկների փախուստից յետոյ գտնուեցին Կառավարական դիւանում:

Ահա այդ գրութիւններէց առաջինը, որ գայմազամը ուղ-
գել է կուսակալին:

Կուսակալութեանը

Մեր գաւառի ներկայ գրութեան մասին տեղեկութիւններ
կուտամ:

1. Ձեր հրահանգի համաձայն, բռնւած ցուցակի համեմատ,
նշանաւոր անձերից հրացան ուղելու պարագային, պայման մէջ-
տեղ գրին:

2. Այս բանի անկարելիութիւնը իմանալով, առաջին օրւա-
ցոյցերը եղան խանութների փակումը և գանձապահ Սամուէլի
հեռանալը: Հետեւեալ օրը գաւառի ամբողջ տղամարդիկ անհետա-
ցան և միեւնոյն գիշեր հեռագրաթիւերը կտրւեցին: Նորոգելու
զացող մեր ջոկատի վրա յարձակում գործւեց: Նոյն գիշեր՝ թըղ-
թատար Ռաշիդի տան մէջ դիբք հաստատելու համար նրանց
ճամբած մարդիկ մեր շրջանի պահակներին հանդիպելով, կրակ
բացին:

3. Այսօր բոլորովին ապստամբական ձևով թաղի ու կա-
ռավարատան իշխող դիրքերը բռնելով՝ մի քանի տան պատու-
հանների մէջ դիրքեր շինեցին: Քանի որ հեռագրաթիւերը խըղ-
ւած են, այս շարժումը զսպելու համար պէտք եղած ուժը և
հնարաւոր միջոցները ձեր վսեմութիւնից կը խնդրւի: Մեր ձեռքի
տակ եղած հրացանների ու ռազմանիւթի պակասութիւնից շատ
կարճ ժամանակ պիտի կարողանանք մեզ պահել:

31 մարտ

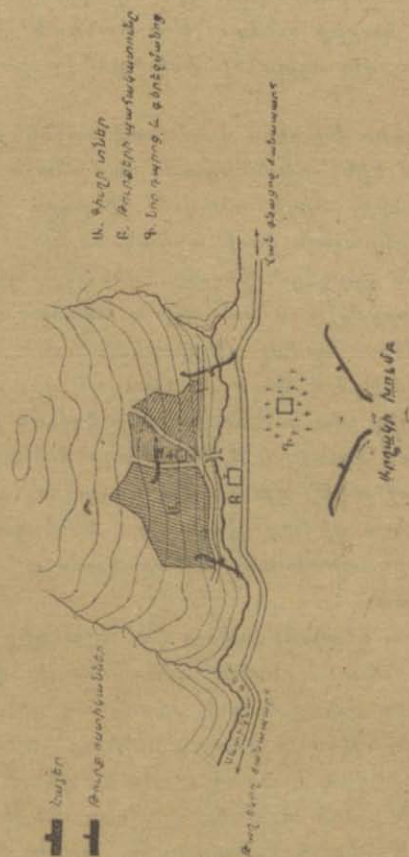
գայմազամ Համդի

Ապրիլի 1—3-ը գրութիւնը մնաց անփոփոխ. փողոցներում
մարդիկ չէին երևում, երթեկեկութիւնը Ջրաղացի և միւս թաղե-
րի մէջ խղւած էր, շարժումը փոխադրւած էր ներսը և այդ շար-
ժումը ռազմական էր: Ղիբքերը երկու կողմից էլ ամբացւում էին,
ամբացրին հայերը նաև Տէր-Մարգարեանի դիրքը, որը իշխում
էր թէ կառավարատան կամրջի և թէ գլխաւոր երթեկեկու-
թեան գծի վրա:

Գայմազամը տեսնում էր այս բոլորը, բայց չէր վստահ-
անում արգելել, որովհետև արգելքի մի փոքրիկ փորձը բաւական
էր, որ կախը զոյթէր, խոկ այդ նա չէր ցանկանում: Նա սղա-

ԱՆԻՏԻԿԻՆ ԳԻՒՂ-ՊԱՆԱԿԱՆ ԿՌԻՒՄ

(Քարտեզ N 33)

սում էր ուժերի և հրահանգի, ուստի հարկահաւաքների գլխաւոր Մանսուրի բանակցութիւնները շարունակուում էին:

Ջինեորական մարմինը իր հերթում նոյնպէս շարունակուում էր բանակցութիւնը, թէև նա համոզւած էր, որ դրանից ոչինչ չի գուրս գայ, շարունակուում էր, որովհետև նա նոյնպէս ժամանակ շահելու կարիք ունէր: Սուրհանդակ էր գնացել քաղաք, բայց դեռ չէր վերադարձել, իսկ նրանից շատ բան էին սպասում:

Եւ մինչդեռ Թաղում ժամանակ շահող բանակցութիւնները շարունակուում էին, շրջաններում, համաձայն զինեորական մարմնի հրահանգների, տեղի ունեցան մի շարք ուշադրաւ դէպքեր, որոնք և հանդիսացան կուլի աղղակները:

Միւտկին գիւղում, ինչպէս տեսանք, գրւած էր 20 հոգուց բաղկացած կորդօն, այդ կորդօնի գլխաւորն էր օնրաշի Բահրին, կառավարութեան համար մի կարեւոր ուժ:

Գիւղը ընկած է ձորի մի պոռոյտի վրա, Միւտկին գետի աջ ափին, որտեղից սկսւում են Կատար կոչւող լեռան փէշերը. գետի ձախ ափով ձգւում է Վան—Թաղի ճանապարհը: Գիւղի ծայրում գետի աջ ափին գտնւում է մի տուն, ուր նստում էր կորդօնը, իսկ նրա գիմաց գետի ու ճանապարհի միւս կողմում ընկած է գերեզմանատունը և նորակառոյց հայոց դպրոցը դեռ ևս չաւարտւած:

Միւտկնա կորդօնը պէտք էր մէջտեղից վերացնել, այդպիսի մի դորձ մենք տեսանք գեկտեմբերի դէպքերի ժամանակ: Թէև Միւտկինը ունէր հրկու տասնեակ զինւած աղաներ, բայց որոշումը հիշտութեամբ կատար ածելու համար, օգնութեան հասաւ նոյն ձորի վրա գտնւող Հաշկանց գիւղի դիրքը պաշտպանող Չաթօն իր մի քանի աղաներով: Բայց մինչև այդ Միւտկնա տըրդաները արդէն Վանի ճանապարհը փակել էին, որտեղից հնարաւոր էր ժանդարմների փախուստը:

Ժանդարմները նկատելով ինչ որ խորհրդաւոր շարժումներ գիւղում, վերցրին զէնքերը և գուրս եկան ճանապարհի վրա իրեն վարժութիւններ կատարելու. սակայն այդ միջոցին Չաթօն աննկատելի կերպով մօտեցաւ գիւղին, գրաւեց գերեզմանատան վրա իշխող ժայռերը և մէկէն բղաւեց.

— Թաալիմ:

Այս անսպասելի էր ժանդարմների համար, բայց նրանք բռնաբռնապէս իրենց ձգեցին դպրոցի շէնքը և հրացանների որոտը բարձրացաւ։ Սկսեց սաստիկ հրացանաձգութիւն երկու կողմերից, որը տեւեց ամբողջ մէկ ու կէս ժամ։ Ժանդարմները յամառ կերպով դիմադրում էին, մինչև որ տղաները առաջանալով, պաշարեցին դպրոցը։ Առաջինը ժանդարմներից սպանեց օնրաշի Բահրին, մի քով կուռղ ուժ. նրա հետ սպանեց նաև մէկ այլ ժանդարմ. այս յուսահատութիւն պատճառեց ժանդարմներին և շուտով նրանք զէնքերը վար դրին ու անձնատուր եղան։ Այստեղ տղաները ունեցան մէկ վիրաւոր։

Յանդուգն Չաթօն Սիւտկինա կօրդօնը գերելուց յետոյ, իբխմբով առաջացաւ դէպի Շահրուրա բերդը, այդ լեռան ստորոտում գտնուող Խանի և Դոմբրի կօրդօնները նոյնպէս վերացնելու համար. բայց մինչև որ նա տեղ կը հասնէր, Սիւտկին գիւղի հրացանաձգութեան ձայնը առնելով երկու կօրդօններն էլ փախել էին ու այդ փախուստը այնպէս հապճեպ էր կատարւել, որ շատ իրեր, ինչպէս և բաւականաչափ փամփուշտ բաժին էին թողել Չաթօին և նրա տղաներին։

Այն միջոցին, երբ կատարւում էին Սիւտկին գիւղի կօրդօնի վերացման դէպքերը, նման դէպքեր տեղի ունեցան նաև դաւառի ներքին շրջանում։

Այդ ժամանակ Կաղպի—Կաճէթի շրջանում տուրքեր գանձելու պատրւակի տակ շրջում է հարկահաւաք պաշտօնեայ Արիֆը։ Սովորաբար հարկահաւաքները իրենց հետ վերցնում էին մէկ ժանդարմ, այն ինչ Արիֆը այս անգամ շրջում էր 20 ժանդարմներով։ Ապրիլի 2-ին Արիֆը հասնելով Կաղպի, վերցրեց իր հետ 6 ժանդարմ և ուղևորեց Թաղ, իսկ 14 ժանդարմները այդտեղից քնացին Սակ և իջան ուշ Նամիրի տունը։ Այս իմանալով, Ծիրժանց գիւղացի Գիւլամիր Մուրադեանը, որը շրջանում յայտնի էր իր քաջութեամբ, մի քանի տղաներով եկաւ Սակ և գիշերով՝ ուշ Նամիրի տունը պաշարեց։ Ժանդարմների այս խումբը մէջ տեղից վերացնելու գործը յանձնւած էր սրան։ Գիւլամիրը նախ առաջարկեց ժանդարմներին անձնատուր լինել, նրանք մերժեցին և սկսեց երկուստեք հարացանաձգութիւն։ Տան մէջ պաշարւած ժանդարմները երկար ժամանակ դիմադրում էին, մինչև որ Գիւլամիրը ձեռնարկեց հրդեհել տունը։ Ժանդարմները ստիպւած ե-

դան փախչելու ճանապարհ որոնել, նրանցից երկուսը տան յետևի պատը ծակելով փախան դէպի Խլքտան կամուրջը և ընկնելով պահապան տղաների ձեռքը սպանւեցին: Մի քանիսը դուրս թռան փողոց և տեղն ու տեղը գնդակահար եղան. իսկ մի քանիսն էլ պատը ծակելով մտան գոմը և սկսեցին այդտեղից կուել: Կոխը այստեղ կատաղի բնոյթ կրեց, տաքարիւն Գիւլամիրը, նրա հետ միասին նաև կաճէթցի Աբրահմ գրոհ տալով սպանւեցին: Այս միջոցին օգնութեան հասաւ Խլքտան կամուրջը պահպանող Աղօն մի քանի տղաներով, կատաղած յարձակեց գոմի վրա և այդտեղ եղող ժանդարմներից միայն երկուսը փախան աղատւեցին, մնացեալները սպանւեցին: Այստեղ սպանւեց նաև տղաներից մէկը. զա կաղպեցի Յովիկն էր: Այսպիսով սպանւեցին ժանդարմներից 12-ը, տղաներից 3-ը, բացի այդ, տղաների ձեռքն անցաւ 14 լաւ հրացան, որը մեծ աւար էր այդ օրերի համար:

Մինչդեռ դաւառի վերին և վարին շրջաններում գինւած հայ խմբերը վերցնում էին մէջտեղից կառավարական կօրգօնները, արևելեան շրջանում սկսեցին քրդական յարձակումները:

Արևելեան շրջան կոչւում է Թաղի ուղղութեամբ Տիգրիսից դէպի արևելք ընկած մի շարք հայկական մանր գիւղեր, որոնք զուրկ են պաշտպանելու յարմարութիւններից: Այդ գիւղերն էին՝ Վախրով, Աւիլով, Աքրուս, Բրմինց, Շեղջանց, Առօսկի, Կվերս, Պաղկ և Պապոնց, Բաղչկանց, Շինօ, Շամօ, Երիցու մըղբաները, ընդամենը 100 տուն ժողովրդով: Այդ շրջանի քիւրդները լուր առնելով Թաղում ստեղծւած զրուբեան մասին, ուղեցին յարձակւել հայերի վրա: Հայերը ստիպւած եղան ձգել գիւղերը և դալ համախմբւել Բրմինցում և Պապոնց-Մզրայում:

Այս օրերի անց ու դարձի մասին Զին. մարմնի օրագրութեան մէջ արձանագրւած է հետևեալը:

Ապրիլ 1. Չաթօն կը գրէ, որ Սիւտկնում կօրգօնը վերցըւած է. 20 հոգուց 2-ը սպանւած, իսկ միւսները անձնատուր են եղած:

Ապրիլ 2. Պապոնց-Մզրէից Կրպօն եկաւ, նրա պատմելով այդ շրջանի հայերը հաւաքւել են Բրմինց և Պապոնց-Մզրէն,

քառականաչափ քիւրդեր Առօսկիւի վերեւից ուղեցներ են յարձակելը՝ սակայն զիւղացիներէ ընդդիմութեամբ հտ են քաշւեր։

Ապրիլ 3. Սէթ կը գրէ Գիւլամիր իր ընկերներով զիշերանց կը պաշարէ Սակը, կոիւ կսկսի իր և ոստիկաններու մէջ, մերօնք ձեռք են բերած 14 հրացան—9-ը մարթինի, 5-ը մաւղէր։

Այս դէպքերը տեղի ունէին մինչև ապրիլի 3-ը, իսկ ապրիլի 3-ը նշանաւոր է, ինչպէս տեսանք իր տեղում, Յովսէփ Զօլօեանի և միւս հինգ տղաների ձերբակալման լուրը հասել էր քաղաք, երիտասարդների մէջ իրարանցում կար, ղեկավար շերտանը պատրաստուում էր մարդ ուղարկել Շատախ մտքերը խաղաղացնելու. այդ ցանկանում էր նաև Ալեգէտը, իսկ երիտասարդները ոգևորւած ու համոզւած քաջ շատախցիների յաջողութեան վրա, հակառակ էին մարդ ուղարկելուն։ Վերջապէս Իշխանը իր երեք ընկերներով ճանապարհ է ընկնում գէպի Շատախ, լուրը հասնում է Սիւտիկին, և տղաները այդ լուրի վրա վերցնում են զէնքերը ու 18 գերւած ժանդարմներին արձակում են։ Այդպիսով այն միջոցին, երբ Սիւտիկին տղաները սպասելով խաղաղարար մարմին գալուն, արձակում էին գերւած ժանդարմներին, այդ նոյն միջոցին Իշխանը իր երեք ընկերներով զոհ էր գնում դաւադրութեան։

Բացւում է ապրիլի 4-ի առաւօտը. թաղեցիք ոչինչ չը գիտեն Հիրճում կատարւած դաւադրութեան մասին և անհամբեր են դարձել, չունենալով քաղաքից որեւէ լուր, Միւս կողմից արքայամարտիկները բարձրացել է շրջաններից հասնող լուրերի ազդեցութեան տակ։—Պէտք է լուծել տեղակաւ սպանիչ գրութիւնը,—որոշում է Ջին. մարմինը և հրահանգ է ուղարկում զիրքերի տղաներին՝ արգելել ժանդարմների ու միլիտանների անցողարձը փողոցներով։

Առաւօտեան ժամի 10-ն էր, երբ կառավարատնից մէկ միլիտան դուրս գալով, հեռու և ուղեց կամրջով անցնել գէպի Զրաղացի թաղը։ Տէր-Մարգարեանի զիրքից կամրջի վրա հսկող ղինորը—Դաւիթ Գիւլամիրեանը, համաձայն այդ օրւա հրահանգի, ձայն տեսց միլիտան, որ կամրջով անցնելը արգելւած է։ Միլիտան ուշադրութիւն չը դարձրեց տղայի խօսքերին, տղան ձայն տեսց երկրորդ անգամ, միլիտան շարունակեց իր ճանա-

պարհը, տղան ձայն տւեց երրորդ անգամ ու կրակեց: Գնդակը ծակեց միլլիսի կուրծքը, նա յետ փախաւ և կառավարատան շէմքի վրա վայր ընկաւ:

Ահա այս եղաւ Թաղի կռիւների ազդանշանը և երկու կողմի զիրքերից միաժամանակ սկսեց հրացանաձգութիւնը: Հրացանաձգութիւնը շարունակեց մինչև երեկոյ, կրակը երկու կողմից էլ տեղում էր անընդհատ, բայց ոչ նոյն չափով. Զին. մարմինը հրահանգել էր ամեն կերպ խնայել փամփուշտը և հայ զիրքերը պատասխանում էին թշնամու 5—6 գնդակին մէկ գնդակով:

Թէ ապրիլի 4-ից սկսած մինչև 22-ը Թաղի մէջ կռիւր ինչ ընթացք ստացաւ, թոյլ տանք պատմելու Զին. մարմնի օրագրութեանը, նաև այն պաշտօնական գրութիւններին, որ փոխանակում էին գայմազամի, կուսակալի և Թաղի ու շրջանի կռիւները ղեկավարող պաշտօնականների մէջ, որոնք աւելի պերճախօս կերպով լուսարանում են կռիւ ընթացքը:

Ահա Զին. մարմնի օրագրութիւնը:

Ապրիլ 4. վարից փախչող ոստիկան մը Դելկանց զիրքի առաջ ձերբակալեց, 6 և կէս (11 և կէս)-ին հրահանգ տրւեց մեր զիրքերի առջևից թշնամու երթևեկութիւնը կտրել. հրացանաձգութիւնը սկսեց: Զաթօն տեղեկացնում է, որ Սանի ոստիկանները փախուստ են տւած. Սանը այրւած է մեր կողմից և զրոււած է 240 մաւղէրի ծայր և այլ զինւորական իրեր: Այսօր, ինչքան կարողացանք ճշտել, թշնամին 5 զոհ միայն տւած է, մեզանից ոչինչ:

Ապրիլ 5. արշալոյսէն առաջ Զիրօն և Մուրօն Ազգային այրը բարձրացրինք, որտեղից կարելի է թշնամու երթևեկութիւնը խափանել:

Ապրիլ 6. կռիւը այսօր շատ դանդաղ է, երթևեկութիւնը թշնամու զիրքերի միջև բոլորովին կտրւած է մեր կրակից, իսկ մեր կողմ երթևեկութիւնը լաւ կընթանայ՝ տնից տուն բացած ներքնանցքների շնորհիւ: Թաղի մի ծայրից միւսը կարելի է հեշտութեամբ գնալ առանց փառելու, և այս աշխատութեան մեծ մասը կատարած են կանայք: Յիշելու. արժանի է երկու կողմի մէջ եղած «կար-կարօնները»:

Ապրիլ 7. կէս օրից յետոյ Գոմերի կողմ ծուխը պալան-

պալան բարձրացաւ, մեր տղաները յաջողեր են ուրեմն, Գիշեր ջաղացի կամուրջը վառել տւինք, կը կապկածէինք, որ գիշերուայ մթութիւնից օգտուելով, այն տեղից թշնամին ուժեր կարող է անցկացնել մեր կոնակ, այդ կապկածն էլ մէջտեղից վերացւեց:

Արեւելեան շրջանը ձեռքէ գնաց, խուժանը այնտեղ: Բաւական աւերներ գործելէ յետոյ, բաւականաչափ ընտանիքներ գերի է տարել:

Ապրիլ 9. Ժամը 2 (7)-էն մինչև հիմա խաղաղ անցաւ. Սողանից նամակ առինք, որ Հաշկանց հայ գիւղը վառւած է: Բօլս կոխ է. ուժեղ խուժք մը օգնութեան գնաց այնտեղի ընկերներին: Երեկոյեան իմացանք, որ Գումերի շուրջ հաւաքւող քիւրդերը թողել են իրենց տուն ու տեղ և փոխադրւել են Ծառնօտ: Գիշեր ժամ 2 (7)-ին քանդից փախչող Պայլօղը լուր բերեց, որ Յովսէփ և իր ընկերները բանդուս սպանւեցին:

Ապրիլ 10. այսօր 3 հոգի ճամբեցինք թշնամու դիրքերը հետազօտելու, մերոնք ամենայն յաջողութեամբ մինչև նրանց դիրքերի առաջ կը գնան և կը կրակեն, սարսափեցնելով մնացած բոլոր դիրքերը:

Ապրիլ 12. Վարպետ Մանուկը մի քանի բանւորների հետ ճամբեցինք Խլքտան կամուրջը քանդելու, 10 օրից ի վեր կաշխատեն այդ անտէր կամուրջի վրա, դեռ չը քանդեցին: Մեր ամբողջ մտահոգութիւնը այդ գծից է, պիտի ասել, որ այդ գիծը պահպանողներ թոյլ են:

Ապրիլ 14. Բէշատի դահակալութեան օրն է, քիւրդերը իրենց լուսավառութիւնը գնդակների բոցով կանեն: Հարուստներին վրա զինւորական տուրքերի բաշխումը կատարեցինք, զինւորների կարիքները հոգալու համար:

Ապրիլ 16. թշնամու դիրքի առաջ Սահակ ուսմբ մը պայթեցուց, ամբողջ Մէղնքարը դղրդաց: Հարսանիք լինի կարծես, ամէն կողմից կերգեն, կը պօտան, հուսա կը կանչեն. ոգևորութիւն շատ լաւ է:

Ապրիլ 17. ձեռնարկւեց թնդանօթ մը շինել, այս գործը գլուխ պիտի հանի Վարպետ Կարապետը:

Ապրիլ 18. Ապառ կը գրէ. — Ծառնօսցիների Հաշկանց կամուրջից անցնելու փորձ կանեն, սակայն այնտեղի մեր պահակութեան զինավորութեան վրա չեն յաջողի և 5 զոհ տալով կը հեռանան:

Ապրիլ 20. մեր շինած թնդանօթները այսօր սկսեցին գործել, թշնամու դիրքեր հրաշալիօրէն կը քանդեն, ամբողջ ցերեկը իրենց դիրքեր կը լքեն, բայց գիշերը նորէն կը վերաշինեն: Ծիծանից կը գրեն, որ Մոկաց խուժանը անցել է մեր սահմանը. հրահանգեցինք մեր այն կողմերի ուժերին՝ կենդրոնանալ Մոկո—Շատուխ սահմանի յարմար դիրքերի վրա:

Ապրիլ 22. ուշագրաւ է արհեստանոցի աշխատանքը, եկեղեցու բակը ճշմարիտ արհեստանոց է դարձել: Այստեղ թնդանօթ, այնտեղ վառօդ կը շինեն, մէկ ուրիշ տեղ պարապ փամփուշաներ կը լեցնեն և քանդում հրացանները կը սարքեն. տեղաւորութիւնը մխիթարական է:

Փամ 3 (8). Ազատ և Չաթօեան եկան մեզ հետ խորհրդակցելու, որոշեցինք Չաթօեանին ճամբել վարի շրջան, այնտեղի գործերը կարգադրելու: Նրա պարտականութիւնը պիտի լինի կազմիի հովիտի գիւղերը փոխադրել Ծիծանց և շրջակայքը. պզտիկ ամփոփում կուզենք անել, որովհետեւ կը նկատենք, որ այսքան երկար ճակատի վրայ մեր դիմադրութիւնը տեսեալն չը պիտի կարողանայ լինել:

Ապրիլ 23. այսօր նոր թնդանօթ մը շինուց քալիբր 4 սանտիմէտր, երկարութիւն 1 և կէս մետր: Այդ թնդանօթով այսօր 4 ումք արձակեցինք:

Այժմ էլ տեսնենք, ինչ անօակ գրութիւններ վարում էին տաճիկ պաշտօնեաները այդ նոյն օրերի նկատմամբ:

Կռսակալութեան

Երէկ առաւօտ Փամ 6 (11)-ին, կառավարական կամրջից անցնող կրաւցի Կուռտ պէկի ծառայողներից Չալանկը՝ Յովան էֆ. դիրքից նետուող գնդակներից ծանրապէս վիրաւորուց: Կրօնը մինչև հիմա սաստիկաբար կը շարունակէի, կրակը կառավարատան վրա աւելի ուժեղ է, միւս կողմից էլ միւսիւլման պաշտօնեաների ապստամբած վերքի թաղը վտանգի տակ է: Ամէն տեղ մեր դիրքերը պահելու մէջ ենք, սակայն դրութիւնը շատ ծանր է, ռազմանիւթ՝ միայն 1,200 մաւզէրի փամփուշտ մնացել է: Այս հէրիֆներին իրենց դիրքերից հանելու համար, լուրջ զինւորական ուժի ամենախիստ կարիք կայ: Գիւղերից անընդ-

հատ իրենց օգնական ուժեր կը հասնեն: Մեր ուժը անպայմանորէն չը պիտի բաւականանայ: Ամէն պարագային ամենայն արագութեամբ օգնութիւն ուղարկելնիդ կը խնդրւի:

4 ապրիլ

Գայմաղամ Համդի

Գայմաղամին

1. Դպրոցի մէջ եղող ժանդարմներ հրեք օրից ի վեր անօթի են, եթէ Հէշաթ—Շատախ հաց և ոչխար կայ, իրենց պէտք եղածի չափ ուղարկեցէք. նոր եկող ուժերից, եթէ կարելի է, 4 զինուոր էլ այնտեղ ճամբէք:

2. Դպրոցի և մեր զիրքի մէջ եղած զինւորները անպակաս են, ոչ մի կորուստ չունինք:

3. Դպրոցի և մեր զիրքի փամփուշտները ըստրովին սպառուելու վրա են:

4. Մեր զիրքի մէջ եղած զինւորներից 2-ի մարթինին աւերած է, հետեւաբար մինչև նորոգելը կը խնդրի փոխել:

5. Զրադացիք լուր չունինք, ջրաղացպաններ և ոստիկաններ քանիցս կանչելով հանդերձ, ոչ կը պատասխանեն և ոչ էլ դուռ կը բանան:

6. Մեր զիրքի թէ ժանդարմներ և թէ պաշտօնէութեանց ընտանիքներ երկու օրու ցամաք հացէն ի դատ ոչինչ ունին, ինչ որ պէտք է հրամայեցէք:

7. Զեր հրամանի համաձայն 2 ոստիկան Զարէի դռան առջ թէ երէկ և թէ այսօր զիրքից զիտելու մէջ են. փամփուշտի խնայողութիւն կարելի եղածին չափ կանենք:

8. Եթէ ուշադրաւ լուր մը ունիք, հաղորդեցէք:

Գատախաղ Մահմադ Թէֆիկ (*)

Գայմաղամին

Գիշերուա ժամ 7 և կէս(կէս)-ին Վախրովից և Աքրուսից 15 զինուոր ճամբւած է. նոյնիսկ սուրհանդակ Իւսուֆ ճանապարհին հանդիպած է նրանց, չը լինի թէ ուրիշ տեղ են փախած. զրանցից դատ 5 պահեստի զինւոր էլ ճամբւած ևմ. այստեղ աւելորդ ուժ չը կայ. այստեղի ուժերը Թաղին տիրող զիրքերի

*) Այս պաշտօնեան զանաւոր էր Թաղի տաճիկ զիրքերից մէկում և այդ տեղից էր նամակ գրում գայմաղամին, չը համարձակուելով դուրս գալ զիրքից:

վրա բաժանած եմ, մինչև Հաշկանից վրա պահապաններ դրած եմ, այնպէս որ, եթէ նոր ուժեր չը գան, այս կարևոր դիրքերից մարդ չեմ կարող ճամբել ձեզ: Այժմ իմացայ, որ Սիւտկինսուժ ձերբակալւած Ծառնօսա իմամի տղան թողնւած է և այս գիշեր կուգայ:

5 ապրիլ

Շէֆքէթ(*)

Գայմապամին

Փառք Աստուծոյ, այսօր էլ անմիաս անցուցինք. 50 մաւզէքի, 50 մարթինի փամփուշտ ճամբեցէք, հակառակ դէպքում ամօթապարտ պիտի մնանք: Փամփուշտ չը կայ, մեզի չենք կարող պաշտպանել. դպրոցի և մեր դիրքի համար մի քիչ ալիւր ե ոչխար ճամբեցէք, երէկ ալ պաշար—փամփուշտ, հաց, ոչխար չեկաւ: Իթէ այս էլ անկարելի է, Թօյսուն պէշին հրամայեցէք, որ մէկ երկու չափ հացահատիկ յանձնեն էմին էֆէ-ի տունը, երկայնքով աղաւթ համար: Իրերի գրութիւնից այնպէս կերնի, որ այս խնդիրը դեռ չը երկարի. թնդանօթի մասին եթէ լուր ունիք, սրտի մխիթարանքի համար հաղորդեցէք: Ձեր հրահանգի համաձայն Այվազի տունը թէև կը պահպանենք, սակայն այնտեղ մշտական և անկախ ուժ մը հաստատել անհրաժեշտ է: Գպրոցի համար որոշած 4 ժանդարմները դեռ չեն եկած: Գաւառահանի և Կամուրջի դիրքերը երէկ գիշերուանից ուժ է եկած: Այս առաւօտ մեր դիրքի վրա անգաղար կրակած են: Մօլլան Այվազի տան համար այստեղից ուժ չի կարող ուղարկել: Այս իրիկուն եթէ փամփուշտ չը ճամբէք, այստեղից այդ դուռը չի կարելի պաշտպանել. ասոնք կանոնաւոր զօրք չեն, հրաման և հրամանատար չեն ճանաչի, զքկանքի չեն զիմանայ, որտեղ հանգիստ, որտեղ հաց լինի, այնտեղ էլ կը վազեն, հետևապէս սըրանց հետ վարւել պէտք է:

6 ապրիլ

Դատախազ Թէֆիկ

Կուրա բէյ և Քեալաշ աղաներին

Այստեղի և դպրոցի ղինսորներին փամփուշտ չէ մնացել, հաց երբէք չկայ արդէն, երկտոզս առնելուն պէս 2 ոչխար, ա-

*) Սա Ալանցիներէ միւղիրն էր, պաշտպանում էր Ծառնօսի դիրքը և այդ տեղից էր նամակ գրում:

զիւր և փամփուշտ անմիջապէս ճամբեցէք: Եթէ ուշացնէք, այս
երկու զիւրքերի ուժը չը պիտի կարողանայ սպասել:

Կամուրջի գլուխը (Այվազի տունը) բռնելու համար Սալէհ
աղային մի քանի հոգով անմիջապէս ճամբիր դայ:

6 ապրիլ

Դատախազ Թէֆիկ

Գայմագամին

Կիմանամ որ Նորդուզի դայմագամ Խալլտ բէյ 60 հոգով
Վախրով հասած է, սակայն Առիգում և Քրմինց ապստամբների
կողմից բռնւած լինելու պատճառաւ, այնտեղիւր մաքրելուց յե-
տոյ նոր Թաղ պիտի հասնի:

6 ապրիլ

Շէֆքէթ

Ֆրգա(*) կօմանդան Քեամիլ բէյին

Աւթ օրից ի վեր զիւրքերի մէջ պահւած Թաղի ապս-
տամբների ղէմ կը կուենք: Թաղի ղիմադրութեան յարատեւու-
թիւնը աշխրէթների բարոյական կորովը կը մեռցնէ: 500-ի չափ
ֆիդայի առններու մէջ ապաստանած են: Շրջակայ աւերած
գիւղերից էլ անդադար կուզան, եթէ մինչև մի քանի օր Թա-
ղին և շրջակայ բլուրներին չը տիրանանք, այլևս ոչ մի բան
չի կարելի տեսիլ: Սորա համար մի թնդանօթ և պատերազմական
գիտութեան հմուտ մի սպայի ղեկավարութեան տակ կարևոր
ուժ մը անհրաժեշտ է: Թէև տարիներից ի վեր իրենց ծրագրած
ապստամբութիւնը մէկէն ի մէկ երկան հանեցին և միջոց չը
տուն մեզ պատրաստելու, բայց և այնպէս կառավարութեան
պատիւը պաշտպանելու մէջ ենք:

6 ապրիլ

Գայմագամ Համդի

Կուսակալութեան

Ալանցիներ, Եղդինանցիներ և Խաւշտանցիների հրացան-
ներ պակաս են: Այսօր հրացանաւոր ճիւղին Կուրտ բէկի 60 մար-
դիկ են, որոնք բոլորն ալ այնտեղ պատրաստ են: Թշնամիին
անհաւասար, կամ նոյնիսկ նրանց մէկի ղէմ հինգ գէնք ալ
ունենանք, յամենայն ղէպս 50 հատ լաւ հրացան ուղարկելը կը
խնդրէի: Հակառակ մեր ձեռք առած ամեն զգուշաւոր միջոցնե-

*) Ֆրգա նշանակում է գիւղիկ:

րին, Հայոց-ձորից և Ոստանից մաղապուրձ հողոյ և լեռների մէջ պահուող հայերը մեր շրջակայքը լեցւելու մէջ են: 4 սնդուկ մաւղէրի և 4 սնդուկ մարթինի փամփուշտների առաքումը կը խնդրուի:

6 ապրիլ

Գալմազամ Համդի

Կուսակալութեան

Կռիւր զիրքերի հտեից անդադար կը շարունակւի թէ գիշեր և թէ ցերեկ, զինւորների և աշիրէթների մօտ 2000 փամփուշտ է մնացիր: Այլւամ գիւղերի ապստամբները կը միանան կենդրոնի ուժերին: Քիւրդերի կողմից շրջակայք տեղի ունեցող թալանին մասնակցելու համար, աշիրէթական զինւորներ իրենց զիրքերը թողնելով՝ մեր ուժը կը պակսի: Զինւած հայերի թիւը այսօր 600 կենթադրուի: Զաղացներ ամբողջապէս դրաււած են: Զեռքի տակ հղած պաշար մի շարքեան հազիւ բաւականանայ: Եթէ ներկայ զրութիւնը շարունակւի, սով առաջ պիտի դաշ: Աշիրէթ և աշիրէթապետներ ալ միեմոյն մաքր մէջ են, կանոնաւոր ուժ, ռազմանիւթ և երկու լեռնային թնդանօթի արագ առաքումը կը խնդրուի:

7 ապրիլ

Գալմազամ Համդի

Կուսակալութեան

Թաղի կռիւր տւելի լուրջ կերպարանք կստանայ և կը սասանկանայ, ապստամբների օգնութիւնը օրից օր կաւելնայ: Նօրդուզի մալը միւտիւր այսօր չէհիտ (նահատակ) եղաւ: Հայոց-ձորի, Գեաւաշի և Մոկոթի ուժերից տեղեկութիւն չը կայ, մեզի ամենից շատ գրաղեցնող խնդիրը ռազմանիւթի պակասութիւնն է: Կուրի սկզբից մինչև հիմա ոչ մի տեղից ռազմանիւթ չիկաւ: Ճանապարհ ընկած ռազմանիւթ կարող է գրաււած լինել, դրա համար նորից մարթինի և մաւղէրի ռազմանիւթ և կանոնաւոր թնդանօթ մէկ օր առաջ ճամբելնիդ անհրաժեշտ է, որպէսզի թաղը կարողանանք մաքրել և ամբողջապէս մաքրել:

Երէկ գիշեր հայերի կողմից պաշարւած Գոմեր քիւրդ զիւղը պաշարումից ազատուց: Նրա մօտ հողոյ Հաշկանց հայ զիւղը փանդուց:

10 ապրիլ

Գալմազամ Համդի

Հեռագիր

Շատախի գալմազամին

Այսօր այստեղից 10 սնտուկ ռազմանիւթ Կոստայանի ճանապարհով ճամբեցի, այստեղից էլ մէկ ջոկատ կը մեկնի:

11 ապրիլ Հայոց-Ձորի միւտիր Րիֆաթ

Շատախի գալմազամ Համդի և

Նորդուզի գալմազամ Խալւտ պէյերին

Ձեր ապրիլ 8-ի թւակիր ծածկազիրը ստացւած է, ապրիլի 9-ին 10 սնտուկ մաւղէրի ռազմանիւթ Շատախի համար Հայոց-ձոր դրկւած է, այնտեղի միւտիրը կը տեղեկացնէ, թէ ստացւած և ուղարկելու վրա է, բոլորովին վատահ եմ, որ այդ ռազմանիւթը այսօր այդտեղ կը հասնի. հաստատակամ շարժէք, այս ապստամբներին ճնշել և խորտակել կարեոր է: Իրենց ապաստանած դիրքերը քանդելու համար գրեցի ֆրդա կօմանդան Բամիլ բէյին, որ թնդանօթ մը ճամբէ: Կը յուսամ, որ թնդանօթը այժմ այդտեղ հասած է:

Վալի Զէլզէտ

Գալմազամին

1. Երեկոյեան ժամը 4 (9)-ին մեր դիրքի վրա շատ սաստիկ և տեական կրակ բացին, բայց ապարդիւն, փառք Աստուծոյ, կորուստ չունինք:

2. Այսօր ժամը 12 (5)-ին տասնապետ Օսմանի կողմից կամուրջի դիրքի շրջակայք յարձակող հայերից մէկը սպանւեց:

3. Ձեր երէկւա հնդորդած աւետիսից բոլորս էլ շնորհակալ ենք, ինչպէս այս իրիկուն թնդանօթ կը հասնի:

4. Ձեր երէկւա զրկած մարթինի փամփուշտներ չենք ստացեր, ինչըրիմ երեկոյեան ուղարկեցէք:

5. Զինւորներին ցրելու համար 4 տուփ էլ մաւղէրի փամփուշտ ճամբեցէք:

14 ապրիլ

Գատախազ Թէֆիկ

Կուսակալութեան

Թշնամու քւժը աւելանալու, իսկ մերը, դժբախտաբար

Թալանի երեսից պակասելու մէջ է: Թալանը մեր ձեռքի տակ եղած ուժի մեծ մասը զատելով, գիւրագրաւելի հայ գիւղերին տիրանալու արգելք կը դառնան:

Նորդուզից հեղոյ Լազգին իր պանապարհի վրա գտնուող Քրմենց և Աոիգոմ գիւղերը գրաւելուց և քանդելուց յետոյ, կենդրոնի պաշտպանութիւնը ստանձնող քիւրդերը իրենց դիրքերը թողնելով, Թալանի գիմեցին և մի քանի օր մեր դիրքը զժւարութեամբ կարողացանք պահել:

Արդէն յեղափոխութեան առաջին հարւածը եղաւ մեր ամենալնտրի ոստիկանների նահատակելի ու ցրելի Սիւտէնա և Սակի մէջ: Այս կերպով կառավարութեան կանոնաւոր և պործադիր ուժը ջախջախեց: Եւ որովհետեւ յեղափոխութիւնը մէկէն ի մէկ պայթեց, պահակախմբերի մէջ գտնուող ոստիկանները անկանոն ու ցրւած վիճակի մէջ գտնւելով, քրդական աներեսութեան արգելք լինելիք կանոնաւոր ուժ մը համարեա չկայ: Ինչպիսիք հրա այս խնդիրները վերջանան, իրենց դիրքերը թողնող և անդադար կեդժ հիւանդ ձեացող տառնապետ և չաւուշների ցանկը ձեռք պիտի տրւի: Կարող էք վստահ լինել, որ մենք մեր հաստատակամութիւնը չը պիտի կորսնցնենք, և այդ հաստատակամութեան ու պաղարիւնութեան շնորհիւն է, որ հակառակ հայերի ծրագիրներին և իրենց թափած զոհողութիւններին, կենդրոնի վերին թաղը թզաւորեցինք և 15 օրից ի վեր այնտեղի մեր դիրքերը, չը նայած օրից օր թշնամիի ուժերը կաւելանան, պահպանելու կը յաջողինք:

Այսօր մեր ուժը 250 հոգիէ կը բաղկանայ. սրանցից 100-ը հազիւ մաւղէր են, մնացածներից 50-ը մարթինի են և մնացածն էլ կափաղլի և յունական կրակներ են: Մաւղէրից զատ մնացած հրացանների ռազմանիւթը ամբողջապէս սպառւած է: Նրեսուն տարիներից ի վեր այս նկնդ ծրագրերը իրագործելու համար իրենց ձեռք բերած, որպէս թէ քրդական Թալանին դէմ դնելու համար, վերջին սխտեմի հրացան և առատ վամփուշտը կառավարութեան դէմ դարցուցին: Այս գաւաղիրներին իրենց արժանի պատիժը վայրկեան մը առաջ տալու համար, պէտք եղած թնդանոթ և անդործութեան մատնւած մարթինի և կափաղլի հրացանների համար առատ ռազմանիւթի առաքումը մէկ անգամ ալ կը համարձակենք խնդրել:

Շատախի գայմազամ Համդի և

Նորդուզի գայմազամ Խալլաթ բէյերին

Թնդանօթը ճամբւած է, մինչև այժմ հասած կը լինի ի հարկէ: Վանի ապստամբներին ամեն օր կը ճնշենք, մինչև մի քանի օր գործը կը վերջանայ: Շատ նպատակայարմար է, որ Լազգին ձեզ մօտ մնայ: Իրմէ շատ գոհ եղայ, այդտեղ էլ մեծ ծառայութիւն կը յուսամ իրմէ: Բոլոր աշխրէթապիտաններին կը բարեկեմ, հաղորդեցէք: Ֆրզա կօմանդան Քեամիլ բէյին զրեցի, որ անմիջապէս 10 սնտուկ ռազմանիւթ արադօրէն Շատախ առաքէ, շուտով տեղդ կը հասնի: Ձեր բոլորից ծառայութիւն և զոհաբերութիւն կսպասեմ, այս քաֆիրներին բնաջինջ անելու է: Մինչև Թազի գործը չը վերջանայ, Լազգին թող ոչ մի տեղ չերթայ:

22 ապրիլ

Վալի Զէլդէտ

Հետեւելով Զինուորական մարմնի օրագրութեանը և տաճիկ պաշտօնեաների մէջ փոխանակւած այս գրազրութիւններին, տեսնում ենք, որ հայ ժողովրդի դրութիւնը շրջաններում գնալով վատանում էր:

Շատախին օգնութեան հասաւ Նորդուզի գայմազամ Խալլաթ բէյը 60 ժանդարմներով և մի քանի պաշտօնեաններով: Այդ պաշտօնեաներից էր մալը-միւզիրը—տնտեսական մարմնի նախագահը, որը, համաձայն պաշտօնական գրութիւնների, սպանւեց Թազի մէջ:

Օգնութեան եկաւ Գրաւցիների ցեղապետ Լազգին—աւագակ Շաքիրի տղան իր հրոսակախմբով՝ աւարտելով Հայոց-ձորում սկսած աւերը:

Խալլաթ բէյը ճանապարհին յարձակւեց արևելեան շրջանի հայ ժողովրդի վրա և դիւղերը աւերեց. ապա վրա հասաւ Լազգին իր հրոսակախմբով և լրացրեց Խալլաթ բէյի պակաս թողածը:

Այստեղ կարևոր է արձանագրել հետեւեալը: Ինչպէս տեսանք, զէպքերի սկզբում արևելեան շրջանի հայերը նեղւելով քիւրդերից, եկան համախմբւեցին Քրմենց և Պապունց-Մզլա դիւղերում: Քիւրդերը եկան պաշարեցին այս երկու դիւղերը՝ նրանց զուրա եկան դիմադրելու երկու քաջ հայեր. զրանք էին՝ Քրմենց դիւղացի Յակօն և Աղէկի Մանուկը. գիմազրութիւնը

շարունակեց երեք-չորս օր։ Յակօն, որը միայնակ ամբացած մէկ այրի մէջ քաջաբար շարունակում էր ղեմադրութիւնը, զոն պնտց խաբեբայութեան, նենդ կերպով դուրս բերւեց այրից, սպանւեց չարաշար տանջանքներով և ժողովուրդը անպաշտպան մնալով, ենթարկւեց խուժանի վայրագութիւններին և 130-ի չափ սպանւածներ ու գերիններ տալով, փախաւ դէպի Թազը և այլ կողմեր։

Միայն պաշտօնէութիւնը չէր, միայն ժանդարմներն ու միլիտները չէին, որ դուրս եկան հայերի գէմ, այլև ցեղապետները քիւրդ խուժանով ու հրոսակախմբերով հանդերձ։

— Լազգիէն շատ զոն եղաց, այդտեղ էլ մեծ ծառայութիւն կը յուսամ իրմէ, բոլոր աշիրէթապետներին կը բարեւեմ,— գրում էր Աէդէտը Շատախի գայմագամին։

Մոկսի խուժանը շարժւեց Շատախի սահմանից ներս և արեւմտեան շրջանը վտանգւեց, վտանգւեց նաև հարաւային շրջանը, քիւրդերի շարժումը այստեղ էլ ծաւալւեց և Զին. մարմինը վարպետներ ուղարկեց Խլքտան կամուրջը քանդելու։

Թալի մէջ դրութիւնը նոյնպէս ծանրացաւ. Յովսէփը իր ընկերներով պիշերանց բերւեց Հեռագրատան կամըջի վրա ու սպանւեց. նրանցից մէկը— Պայլօղ Սափօեանը մի հրաշքով կարողացաւ գետը նետուիլ և հոսանքից քշւելով ու քարերին զարկւելով կիսաշունչ իրեն ձգել հայ թաղամասը։ Տղայոց զպրոցի շրջանից նեղւելով, Զին. մարմինը կարգադրեց Զրաղացի կամուրջը վերցնել։

Չը նայած այս բոլորին, հայ ժողովրդի կորովը Թաղի մէջ ոչ միայն չը թուլացաւ, այլ ընդհակառակը սպառնացող վտանգի ազդեցութեան տակ նոր թափ ստացաւ։ Հայոց եկեղեցին վերածւեց մի բարդ զինական դարբնոցի։ Այստեղ բերին թափեցին թօռերի վրա եղած արճիճը, կշիռի քարերը և այլ մետաղէ իրեր։ Աշխատանքը եռալ սկսեց. մի տեղ վառօղ էին պատրաստում, միւս տեղ փչացած գէնքերն էին նորոգում, երրորդ տեղ փամփուշտներ էին լցնում։ Այս բաւական չէ, շատախցին այդ նեղ օրերին ստեղծագործեց իւրաքանչեւ թնդանօթ. դա մի բաւականին երկար խողովակ էր հինգ շերտ սպիտակ թիթեղից շինւած և վրայից երկու շերտ հեռագրական երկաթաթելերով պատած ու փայտի խոռոչի մէջ ամրացրած։ Մի պրիմիտիւ,

նոյնիսկ զաւելջտական թնդանօթ, սակայն որը սարսափ էր աղ-
ղում թշնամուն:

— Թնդանօթը գետեղեցինք Օխիկեանի տան մէջ և սկսեցինք
հարաւակ Գլանկէի դիրքը, յաջող է, պատուհանի փեղկերը ամ-
բողջ քանդեց, թշնամին ահաբեկւած պարպեց այդ դիրքը և ան-
ցաւ կողքի տունը, — ահա թնդանօթի վերաբերեալ տողերը, որ
բերում ենք Զինւորական մարմնի օրագրութիւնից:

Եւ չը պիտի գարմանալ, երբ Շատախի գայմազամը Ֆրգա
կօմանդանին ուղղած իր գրութեան մէջ գրում էր.

— Թագի դիմադրութեան յարատեւութիւնը աշիրէթներէ
բարոյական կորովը կը մեղցնէ, 500-ի չափ ֆիդայի տուներու
մէջ ապաստանած են:

Իսկ կուսակալին գրում էր.

— Թշնամիին հաւասար կամ նոյնիսկ նրանց մէկի դէմ
մենք հինգ զէնք ալ ունենանք, յամենայն զէպս, 50 հատ լաւ
հրացանի ուղարկելը կը խնդրի:

Մէկին հինգը դարձեալ քիչ էր համարում գայմազամը ըմ-
բոստ շատախցուն զսպելու համար: Եւ այս կազմում էր տաճիկ
պաշտօնէութեան հոգեբանութիւնը կուի ընթացքում:

Սակայն մենք դիմենք կուի ընթացքին:

Կռիւների ամբողջ քանն օրւա ընթացքում, ինչպէս տե-
սանք, գրութիւնը հայերի համար բարդացաւ, չը նայած հայ
կուսողների հերոսական ճիգերին, արեւելեան շրջանի գիւղախում-
բը տւերեց. արեւմտեան շրջանում, Մոկսի սահմանի վրա
քիւրդեր երեացին, Հաշկանց գիւղը հրդեհեց, քիւրդերի մաս-
սայական շարժում նկատուեց հարաւային շրջանում:

Այսպիսով արեւելեան, արեւմտեան և հարաւային կողմերից
թշնամին սկսեց նեղել, հիւսիսային շրջանն էր միայն, որտեղից
վատ լուրեր չէին հասնում և որը Զինւորական մարմնին չէր
գրադեցնում:

Այս, հիւսիսային շրջանը Զինւորական մարմնին չէր գրա-
դեցնում, և ոչ միայն չէր գրադեցնում, այլ և հանդիսանում
էր մի ուժեղ պատուար, պաշտպանելով դաւառի հիւսիսային
սահմանը կառավարական զօրքերի խումուժից: Այստեղ կա-
տարւած զէպքերը և ապաստան գտած ժողովրդի բազմութիւ-

որ շատ աւելի մեծ է, որ կարելի լինէր նրա մասին լու-
ծեամբ անցնել, ուստի մի փոքր կընդհատենք մեր պատմու-
թիւնը և կանցնենք հիւսիսային շրջանում կատարւած անցքե-
րին, որոնք, ինչպէս տեսանք սկզբում, խիստ առնչութիւն
ունենին Թաղի և շրջանների անցքերի հետ:

ԿՌԻՒՆԵՐԸ ՓԵՍԱՆԴԱՇՏՈՒՄ

Հիւսիսային շրջան ասելով Շատախի կոիւնների մէջ պիտի հասկանալ Փեսանդաշտը: Ծիշտ է, Փեսանդաշտը կազմում է հիւսիսային շրջանի մի փոքրիկ տարածութիւն և այդ շրջանում գոյութիւն ունի մի այլ սիրուն դաշտ, ինչպէս է Քորգանքը, սակայն կոիւնների ընթացքում իր աշխարհագրական դիրքով գլխաւոր վայր այդ շրջանում հանդիսացաւ Փեսանդաշտը:

Փեսանդաշտը մի սիրուն աւազան է 12 վերստաչափ երկարութեամբ և 7 վերստաչափ լայնութեամբ՝ շրջապատւած լեռներով: Դրանք են հսկայ Արտօսը, Զմէնը, Կարաբլախը և Բարաղօտիկը: Այս աւազանը զարնան ծածկում է ջրով, իսկ մայիսին ջուրը ցամաքում է թողնելով տիզմի մի շերտ: Որի մէջ ձգած սերմը շատ առատ բերք է տալիս: Այսպիսով Փեսանդաշտը որքան էլ փոքր մակերեսով ունի, այնու ամենայնիւ, համարւում է առաջին հացառատ շրջանը: Յաճախ պատահում է, որ ջուր շատ է հաւաքւում և ուշ էլ ցամաքում է, այս դէպքում սերմանելու ժամանակը անցնում է և ժողովուրդը մնում է առանց ցանքի:

Այս սիրուն աւազանի մէջ զետեղւած են չորս հայկական գիւղեր: Դրանք են՝ Առեղը, Կայնէմէրանը, Շիդանը և Կաղազիւսը: Փեսանդաշտը վարչական բաժանումով թէև պատկանում է Շատախի գաւառապետութեանը, բայց ինքնապաշտպանութեան տեսակէտից միացւած էր Գեաւաշին ու նրա ենթակոմիտէն կախում ունէր Գեաւաշի կոմիտէից: Ուստի կոիւնների միջոցին Փեսանդաշտը դարձաւ Գեաւաշի ժողովրդի ապաստան, միաժամանակ Գեաւաշի կուռղ տղաների գլխաւոր կայանը:

Վանի գաւառների մէջ Շատախից յետոյ, պէտք է ասած, կոմիտէական ուժիդ կազմով և անձնէր երիտասարդներով առաջին տեղը բռնում էր Գեաւաշը: Սրան ապացոյց կարող են

Լեւոն Շադոհան

ծառայել Աթանանի դէպքերը, որոնք տեղի ունեցան զեկտեմբերի ամսին, հանդիսանալով պատասխան Բէլուի աւերման:

Գեաւաշի կազմի մէջ իբրեւ զինուորական ուժ և յանդուգն կռուող առանձին տեղ զբաւեց Լեոն Շաղոեանը. սա Աթանանի կռիւները ղեկավարող Լեոնն էր:

Ծնւելով ծովափնեայ Խաթականց գիւղում և մանկութիւնից հետաքրքրւելով ալիքների հետ խաղացող Աղթամարով, նա իրեն ձգեց Աղթամարի դպրոցը, բայց Եւրդ դասարանից արձակւեց: Բանը նրանում էր, որ ուսուցչական խումբը բաժանւած էր երկու մասի, որոնք «Ծովակ» և «Կոտոշ» խմորատիպ թերթներէջերում իրար դէմ սկսել էին մի անվայել պայքար. մի քանի հասուն աշակերտներ ի նկատի ունենալով ուսուցչիչների կրթութեամբ վէճերը, հրատարակեցին իրենց թերթը «Կոիւ» անունով և դրա էջերում սկսեցին յարձակումներ ուսուցչական ամբողջ կազմի դէմ. այս խնդիրը բարդացաւ, դպրոցական կեանքը աղմկեց, Եւրդ դասարանը փակեց և բարձր դասարանի աշակերտները, ինչպէս և Լեոնը արձակւեցին: Այսպիսով, դեռ դպրոցական նրատարանից Լեոնը հրապարակ բերեց պայքարող ուղի: Դրանից երկու թէ երեք տարի անց իրենց արտերը չրելիս Լեոնը կռւի թէ երեք տարի անց իրենց արտերը չրելիս Լեոնը կռւի բռնեց չուրը կտրող մէկ քիւրդի հետ և սպանեց նրան, այնուհետեւ դարձաւ փախստական, սակայն միաց շրջանի ինքնապաշտպանութեան գործի եռանդուն ղեկավարը:

Լեոնին աջակից ուժեր հանդիսացան.

1. Ասպո Գրիգորեանը՝ Գեաւաշի Ընձակ գիւղից: Սա շէքաւոր ընտանիքի գաւաի էր, կիսազրադէտ մի մարդ, որը տարւելով Ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործով, ձգել էր նոյնիսկ իր ընտանիքը: Քաջ, անձնազոհ և մաքուր տիպ: Սա առաջ վարում էր Կարճկանի ինքնապաշտպանութեան գործը:

2. Մկրտիչ Մանուկեանը՝ Կարկառ գաւառի Յաղթ գիւղից: Սա աւարտել էր Աղթամարի դպրոցը և վարում էր ուսուցչական պաշտօն:

3. Արշակ Ալլահվերդեանը՝ Կարկառ գաւառի Եղէկիս գիւղից. սովորել էր Աղթամարի դպրոցում և պարապում էր ուսուցչութեամբ: Սա 1913 թւի դարնան Մկրտիչ Մանուկեանի հետ Կարկառ գաւառի Բերկրի գիւղի Արաս աղայի երկու չափազործ տղաներին—Հասոյին և Քեարբիմին սպանեց ու այնուհետեւ փախստական դարձաւ:

4. Մինքրան Չաթօեանը:

5. Նոր գիւղի Աբրահամը:

Ահա այս անձնաւորութիւնները գործում էին Գիււաշում իբրեւ այդ շրջանի ինքնապաշտպանութեան մարմնի անդամներ:

Երբ Թաղում Յովսէփ Չօլօեանը ձերբակալեց և յարաբերութիւնը հայ ժողովրդի ու կառավարութեան մէջ խղւեց, Թաղի Զինուորական մարմինը սուրհանդակ հանելով դէպի քաղաք, սուրհանդակ հանեց նաև դէպի Ստան, այնտեղից օգնութիւն ուղկւով: Լեոնը լուրը աննկով վերջրից անմիջապէս 40 տղա և Փեսանդաշտի վրայով իջաւ Թաղ՝ չը նախատեսելով, որ նման դաւադրութիւններ լարւում էին նաև Գիւաշում:

Ապրիլի 3-ին Լեոնը Փեսանդաշտից անցաւ դէպի Թաղ և նոյն օրն էլ Փեսանդաշտում տեղի ունեցան դէպքեր:

Ստանից Թաղ տանող ճանապարհը ձգւում է Փեսանդաշտի վրայով, այդ տեղով էլ տարւած է նաև հետագրաթիւր: Գիւաշից դէպի Փեսանդաշտ երկու գիծ կայ, մէկը սկսւում է անմիջապէս Ստանից և ձգւում է Ասկանի քարքարոտ ձորի միջով, միւսը ձգւում է Յիլի գիւղի վրայով: Երկու գծերն էլ զգաւրին են ու վերելք և հասնելով Բարադօտիկի լեռնանցքին, միանում են և զլխիվայր իջնում Փեսանդաշտ: Այսպիսով Բարադօտիկը, որը Արտօսի լանջից ճիւղ աննկով ձգւում է դէպի արևմուտք, կազմւում է Փեսանդաշտի հիւսիսային պատւարը, միաժամանակ պաշտպանութեան գիծը, փակելով անցքը կառավարութեան տափ:

Առաջին բնդհարումը, որ տեղի ունեցաւ Փեսանդաշտում հետեւեալն է. ապրիլի 3-ին Ստանից 7 ժանդարմներ ճանապարհ բնկան դէպի Թաղ. երբ նրանք հասան Բարադօտիկին, լեռնանցքը բռնւած դատն. Լեոնը այստեղից անցնելով, Փեսանդաշտի աղաներին կարգադրել էր ճանապարհը փակել: Ժանդարմները փորձեցին առաջանալ, աղաները արգելեցին, սկսեց հրացանաձգութիւն, կարճատև կրակից յետոյ ժանդարմներից մէկը ըստպանեց, իսկ միւսները յետ փախան դէպի Ստան:

Մի քանի ժամ չտնցած Ստանից ուղարկւեցին 50 ժանդարմներ յանդուպն հայերին պատժելու համար, բայց մի բուռն աղաներ սրանց առաջն էլ փակեցին ու սկսեց մի յամառ կռիւ,

որը տեղեց մինչև երեկոյ, ժամդարմաները ոչինչ չը կարողացան անել, Բարադոտիկը մնաց հպարտ ու կանգուն և ժամդարմաները մութը պատելուն պէս քաշեցին Յիլի Ապրիլի 4-ին կոխը վերսկսեց. նախկին օրւա 50 ժամդարմաների վրա աւելացան Ոստանից ուղարկւած 30 նոր ժամդարմաներ. կոխը, երկուստեք տեղացող կրակը շարունակեց մինչև երեկոյ և Բարադոտիկը դարձեալ մնաց յաղթող. կոխը վերսկսեց նաև ապրիլի 5-ին, ժամդարմաները Ոստանից նոր օգնական ուժեր ստացան, այնպէս որ նրանց թիւը հասաւ 100-ի. չը նայած այդ բանին, ժամդարմաները ոչ մի յաջողութիւն չը գտան, կոխը ընդունեց տեսական բնոյթ, մէկ օրը եղաւ երկու, երկուսը երեք և այլպէս շարունակեց մինչև ապրիլի 7-ը. և մէկէն ժամդարմաները յետ կանչեցին: Նրանք հեռացան կորակուիս, նրանք գնացին իրենց քաջութիւնը թոյլերին ու անգէններին ցոյց տալու:

Եւ մինչդեռ Բարադոտիկում կոխը շարունակւում էր, Հայոց-ձորում տեղի ունեցան մեզ ծանօթ անցքերը:

Ապրիլի 3-ի գիշերը Հիրճում սպանեց Իշխանը իր երեք ընկերներով. ապրիլի 5-ին նոյն տեղում սպանեցին Հիրճի տըղումարդիկ 50 հոգու շափ: Ապրիլի 6—7-ին տեղի ունեցան վերին Հայոց-ձորի աւերները. Կեմի և Անպղի ջարդերը, Իշխանի-գոմի կոխները:

Տեսանք թէ ինչպէս կառավարութիւնը խրատւած զեկտեմբերի զէպքերից, զօրքեր ուղարկեց մի կողմից Ապիտակ վանքի, միւս կողմից Պլթենցի վրա, և թէ ինչպէս այդ երկու գիւղերի ժողովրդի հետ միասին քաշեց նաև Աթանանի ժողովուրդը ու զեղերը աւերեցին:

Մինչդեռ Հայոց-ձորում այսպիսով կոտորածն ու տները մեծ չափերի էր հասել, Գեաւաշը դեռ հանգիստ էր, ի հարկէ այդ հանգստութիւնը խարուսիկ էր: Ոստանի գալմազամբ մի կողմից, Դախմանց գիւղի Հիւսէին ազան միւս կողմից զրում, յորդորում էին Գեաւաշի ազգեցիկ մարդկանց, գիւտաւորապէս Պատականցի Անդրակ էֆէնդուն, Նոր-գիւղի մուխսի Մուրադին՝ հաւաքել շրջանի զէնքերը, բերել յանձնել կառավարութեանը և գաւառը փրկել կորուստից: Միամիտ մարդիկ հաւատացին այդ մարդկանց նենգութեանը, հաւաքեցին 20-ի չափ զէնքեր և տարան յանձնեցին կառավարութեանը: Ինքնապաշտպանութեան

կարող ուժեղ ձեռքը—Լեւոնը չը կար. մեծերը գէնքեր էին յանձնում կառավարութեանը. երիտասարդները ժողովներ էին անում ինքնապաշտպանութիւնը ձեռնարկելու, համախմբելու և գիմարութիւնը ցոյց տալու կէտերը որոշելու, բայց համաձայնութեան չէին գալիս. մէկը այս էր առաջարկում, միւսը այն. ու այդպէս էլ ուժերը երկուսի բաժանւելով ցրւեցին, մինչդեռ կառավարութիւնը լռիկ իր պատասխանութիւնն էր տեսնում, ուժեր էր հաւարում Գեաւաշի համար:

Այս տեղի մի քանի օր. և ապրիլի 11-ին Հաջի Դարւիշը մէկէն բաւականաչափ ժանդարմներով, որ կարասուից էին եկել, ու քիւրդներով յարձակւեց Փայխներ գիւղի վրա Գեաւաշի բոլոր ուժերը որ միացած կարող էին գիմարել Հաջի Դարւիշին, երկու մասի բաժանւեցին. մի մասը 40 հոգուց բաղկացած՝ զեկազարութեամբ Միհրան Չաթօեանի քաշւեց Փայխների սարը, միւս մասը՝ զեկավարութեամբ Նոր-գիւղի Մուխի Մուրադի և Մոխրարեւրդի Պետրոսի տանելով ժողովուրդը քաշւեց Բալաքօր լեռան կառարը. և թշնամին սրանց երկուսի հետ էլ ջուկ-ջուկ գարձ ունեցաւ:

Փայխների շուրջը ուժեղ կռիւ սկսւեց, սաշում ամբացած տղաները գիմարեցին թշնամուն, կռիւը տեղի ամբողջ օրը, որի ժամանակ տղաներից սպանւեցին երկու երիտասարդներ. զրանք էին Նարեկ զիւղացիներ Քաշօն և Կարօ Գրիգորեանը. զօհեր տեղի նաեւ թշնամին և այն էլ երկու-երեք անգամ աւելի, քան տղաները. սակայն յարտակ գիմարութիւնը համարեց անկարելի, նոյն օր գնալով թշնամին ուժեղանում էր, և երկրորդ օր վաժմարուշտ քիչ կար. ուստի երբ մուխը վրա հասաւ, տղաները նշան տւին և ժողովուրդը շարժւեց զէպի Փեսանդաշտ, շարժւեցին նաեւ տղաները և գիւղերը մնացին քիւրդերի ձեռքը. բաւականաչափ կանայք և երեխաներ մնացին գիւղերում:

Յաջորդ օրը, ապրիլի 12-ին, կէսօրից յետոյ Հաջի Դարւիշը գնաց Նոր-գիւղի և Մոխրարեւրդի վրա. այստեղ էլ տղաները լեռան գիրքից գիմարութիւն ցոյց տւին, բայց այդ երկար չը տեղի. երբ մուխը վրա կռիւեց, տղաները գիրքերը թողեցին և զիմեցին զէպի Փեսանդաշտ, իսկ կանայք ու երեխաներ մնացին Գեաւաշ կոչւող լեռնադաշտի գոմերի մէջ:

Թշնամին մի կողմից յարձակւեց կանանց ու երեխաների

բազմութեան վրա և սկսեց վայրագութիւններ գործել, իսկ միւս կողմից խուժեց գիւղերը և սկսեց կողոպուտ ու հրդեհ. ժողովրդից սպանւեցին 100 հոգու չափ։ Այս վիճակին ենթարկեցին ոչ միայն Նոր-գիւղն ու Մոխրաբերդը, այլև Գանձակը, Վառնացը, Ընձակը և այլ գիւղեր։

Լեւոնը այդ միջոցին գտնուում էր Սիւսկին գիւղում։ Նա նոր միայն վերադարձել էր Թաղից, ուր խորհրդակցելով Զինմարմնի հետ, գալիս էր դաւառի հիւսիսային շրջանի և Գեաւաշի ինքնապաշտպանութեան գործը ղեկավարելու։ Լուր առնելով, որ Գեաւաշում սկսել են յարձակումներն ու կռիւները, Լեւոնը վերցրեց իր տղաները և շտապ ճանապարհ ընկաւ դէպի Գեաւաշ, բայց Փեսանդաշտ հասնելով պատահեց Գեաւաշի փախչող ժողովրդին, ինչպէս և կուող տղաներին, ու ինքն էլ այդտեղ կանգ առաւ. այլեւ օռոջ դնալ միտք չուներ, շրջանը քանդել եկել էր և թշնամին հետապնդելով հասել էր Փեսանդաշտի սահմաններին։

Լեւոնը այլեւ Փեսանդաշտից չը շարժեց, ամէն օր փախտականներ էին գալիս և այն էլ ոչ միայն Գեաւաշից, այլ և Հայոց-ձորից ու Նոյնիսի թիմարի կողմերից, այնպէս որ ապրիլի վերջերում Փեսանդաշտի փախստականների թիւը հասաւ 6000 հոգու։ Հարկաւոր էր Փեսանդաշտը պաշտպանել. Փեսանդաշտը պաշտպանելով ոչ միայն պաշտպանւած կը լինէր այդ ահագին բազմութիւնը, այլ և պաշտպանւած կը լինէր Թաղը, որովհետեւ կառավարութիւնը այդ կողմից պիտի օգնութեան հասնէր Թաղի գալմադամին և այդ տեղի վրայ պիտի դարձնէր իր ուշադրութիւնը, ինչպէս և հղաւ։

Լեւոնը անցաւ գործի։ Նախ նա տեղաւորեց ժողովուրդը Փեսանդաշտի գիւղերում, ընդամենը 112 տուն ունեցող չորս փոքրիկ գիւղեր ապաստան տրտի տային 6000 փախստականներին, և պիտի կերակրէին նրանց. սա ինքնատիւնքեան մի բարդ գործ էր, որը կապաւորելու համար հարկաւոր էր մի կարող ձեռք, այդ կարող ձեռքը ինքը Լեւոնն էր իր տրամադրութեան տակ եղած տղաներով։

Ապա կարգաւորեց իր սեփերը և ընտրեց ղիմադրութեան կէտերը։ Փեսանդաշտում հաւաքւած ուժը հանդիսանում էր 150-ի չափ հրացան և 70-ի չափ մասզէր ատրճանակ, ի հարկէ փամ-

փուշտի պաշարը սահմանափակ էր և խիստ խնայողութիւնն էր որ պիտի հնարաւոր դարձնէր յարատեւ դիմադրութիւնը:

Փետանգաշտի ուժերը դաժանորենցին այս կերպիւ:

1. Բարադօտիկ. սա հանդիսանում էր առաջին կարեւոր դիրքը, միաժամանակ Ռատանից—Թաղ տանող գիծը և թշնամու յարձակման կէտը. այս դիրքի պաշտպանութեան համար յատկացուեց 80 հրացանաւոր և 40 ատրճանակաւոր, ու պաշտպանութեան ղեկավարութիւնը ստանձնեց ինքը—Լեոնը:

2. Շահրուրա բերդ. այս դիրքը, ինչպէս տեսանք, հակում էր Վանից Թաղ տանող ճանապարհի վրա և նրա պաշտպանութիւնը յանձնւած էր Թաղի կազմակերպութեան 15 ազաների՝ ղեկավարութեամբ Բաղիկ Պետրոսեանի: Այդ խումբը ուղարկուեց Թաղի Զինարանին մօտ Քի տրամադրութեանը, իսկ նրա տեղ դրեց 30 հրացանաւոր և 15 ատրճանակաւոր՝ ղեկավարութեամբ Առեղցի Մեարտպի:

3. Կարաբախ. այս դիրքին յատկացուեց 25 հրացանաւոր և 10 ատրճանակաւոր՝ ղեկավարութեամբ Ներ-գիւղցի Մարադի:

4. Նառ Գիւղի դիրք. սրան յատկացուեց 15 հրացանաւոր և 5 ատրճանակաւոր՝ ղեկավարութեամբ Հասան Չաուշի (*) և Ծըկօրցի Մանուկի:

Այս վերջին երկու դիրքերը, որոնցից առաջինը քնկած էր ղէպի արեւմուտք. իսկ երկրորդը՝ ղէպի հարաւ արեւմուտք դիմադրելու էին Մակսի և Կարկառի վրայով առաջացող խուժանին: Այս տեղերում լուրջ գէպեր տեղի չունեցան շնորհիւ նրա, որ ձգւած հայ զիւղերը ներկայանում էին կողոպուտի լայն ասպարէզ և քիւրդերը երկար ժամանակ զբաղւած էին կողոպուտով:

Ինչ վերաբերում է առաջին երկու դիրքերին, այն է՝ Բարադօտիկին ու Շահրուրա բերդին, այս դիրքերի վրա արդէն յարձակումներ չատեցան, մանաւանդ Բարադօտիկի վրա:

Շահրուրա բերդի շուրջը տեղի ունեցած յարձակումներից նշանաւոր հանդիսացաւ ապրիլի 16-ի յարձակումը: Գեաւաշի Դախմանց զիւղի Հիւսէին ազան, այն Հիւսէին ազան, որը իր

*) Աս Կարկառի կիճի գիւղացի էր՝ անունը Ատոմ. 1896 թ.ի կառուածին ժամկեղանութիւն ընդունեց և կաշեց Հատան, ստանձնելով ժողովարմի պաշտօն հաստ շտաբովսեան (25-ապետ) աստիճանի մի քանի տարուց յետոյ նորից ընդունեց Քրիստոնէութիւնը, բայց անունը մնաց Հատան Չաուշ:

ազգական Հաջի Եաղուբի սպանութեան պատճառով սառաիկ լըցւած էր թոյնով դէպի հայերը, 70 միլիոնների դուռն անցած և յետեից քարշ տալով Խորդանքի քիւրդ խումանը, Գեօրանդաշտ դիւղի կողմից յարձակեց Շահրուրա բերդի վրա: Երկու օր յամառ կռիւ տեղի ունեցաւ, Հիւսէին աղան ահագին քանքեր թափեց դիրքը գրաւելու, բայց անկարող եղաւ և 10-ի չափ զոհեր տալով ստիպւած եղաւ ամօթանար յետ քաշելու:

Աւելի տեսական և աւելի յամառ էին յարձակումները Բարադօտիկի վրա: Ապրիլի 7-ին ընդհատւած յարձակումները վերսկսեցին ապրիլի 14-ին: Փայտներ, Նարիկ, Նոր-գիւղ, Մոխրաբերդ և այլն գիւղերը աւերելուց յետոյ, Հաջի Դարւիշը ժանդարմներով ու ահագին խումանով եկաւ Փեսանդաշտի վրա, բայց դէմ առաւ Բարադօտիկի կրակին: Ապրիլի 15-ին նոր ուժեր հասան և թշնամին յարձակում գործեց մեծ թափով, բայց Բարադօտիկը չընկճեց: Ապրիլի 16-ին հասան նոր ուժեր, եկաւ նաև մէկ լեւոնային թնդանօթ, թշնամու ուժը հասաւ 500 հոգու: Բարադօտիկի ժայռերը և շաղ անցած քարակոյտները դարձան մի մի ամրութիւն ընդդէմ սահմանափակ թւով կուռղներէ: Կոխը հանդերձ ամբակոծութեամբ տեղեց ամբողջ օրը, բայց գարձեալ ապարդիւն, կոխը ունեցաւ տղաների համար յաջող վախճան. թշնամին այդօր ունեցաւ 25-ի չափ սպանւած ու վիրաւոր:

Կոխը վերսկսեց նաև 17-ին: Թշնամին Բարադօտիկում գրադեցնելով տղաներին, փորձեց անցնել նրանց թիկունքը, 100-ի չափ ժանդարմներ բարձրացան Արտօսի կատարը և այնտեղից իջան տղաների թիկունքը, բայց այդ խաղը նրանց չը յաջողեց: տղաները մէկէն իրենց կրակը դարձրին դէպի նրանց այն ժամանակ, երբ ժանդարմները մի մասը բոլորովին մօտեցել էր տղաներին, բուն համազարկերի տակ թշնամին դիմեց փախուստի՝ կրակի տեղում թողնելով 6 դիակ: Այս վերջին անյաջող փորձից յետոյ զօրքի մի մասը յետ կանչեց, և թէպէտ այնուհետև ապրիլի 16—17-ի պէս ուժեղ յարձակումներ այլևս տեղի չունեցան, բայց և այնպէս այդտեղ բաւականաչափ ուժեր թողնւեցին, որոնք մինչև վերջն էլ զրադեցրին տղաներին:

Այստեղ կարևոր ենք համարում առաջ բերել Շատախի գայմազամի մի նամակը՝ ուղղւած ֆրգա կոմանդան Բեռմիլ քէյին: Ահա այդ նամակը:

Ֆրգա կոմանդանտ Քեամիլ բէյին

Թաղի մէջ ապաստանող ապստամբները ամիսէ մը ի վեր զիմագրելու մէջ են։ Շրջակայ գիւղերը գրաւելով մէկտեղ, Թաղի մէջ մեր անյաջողութիւնը, մեր բոլոր շարժումները ցաւալի կերպով անարդիւնք թողեց։ Կառավարատան առջևի զիրքը թնդանօթով միայն կարելի է քանդել։ Կառավարութեան դուռը մի քանի զիրքերի կողմից, առաւօտից մինչև երեկոյ համազարկերի ենթակայ լինելու համար, գիշերով միայն կարելի է կառավարատուն մտնել ու ելնել և սա պատճառ կը դառնայ կառավարութեան վարկաբեկման։ Տերեկով ոչ ոք չի համարձակի դուրս ելնել այնտեղէն. այս մասին քանիցս կուսակալին գրած է, բայց մինչև այժմ ոչ մի բան դուրս չեկաւ, և այս իսկ պատճառով այստեղ կենդրոնացող և բաւականին կարևոր ուժը մի քանի հայերի ղէմ վարանոտ զրութեան մէջ են։ Կարևոր ուժ մը հրկու թնդանօթով այստեղ գալու համար կուսակալը ապրիլ 25 թւականով ձեզ հրամայած է։

Վերև յիշւած լուրջ պատճառները նկատի առնելով, կը խնդրէի ձեր շարժումը արագացնել։

27 ապրիլ

Փայմազամ Համդի

Այսպիսով ահա այն ժամանակ, երբ Շատախի գայմազամը շարունակ գիծում էր Ջէւղէտին և Ֆրգա կոմանդանտին, պահանջելով օգնական ուժեր ու թնդանօթ, այդ նոյն միջոցին կառավարութեան առաջ փակւած էին Շատախի երկու ճանապարհները։ Եւ կառավարութիւնը ստիպւած եղաւ թողնել այդ բանուկ ճանապարհները, ընտրել Մուսկաւէն գիւղի լեռներով Տիգրիսի Վերին ձորերը իջնող դժւարանցանքի ճանապարհը և այդտեղով ուղարկել թնդանօթներ, որոնք հասան Թաղ միմիայն մայիսի 5-ին, ինչպէս այդ կը տեսնենք իր տեղում։

Ահա ֆեհսանդաշտի ինքնապաշտպան խմբերը Բարադօտիկում և Շահրուրա բերդում յաջող կերպով յետ էին մղում թըշնամու յարձակումները, միանգամայն անվտանգ դարձնելով գաւառի իւրօրտային շրջանը, երբ գաւառի միւս շրջաններում թըշնամու ուժը գնալով ծաւալուած էր և դրութիւնը դառնում էր լուրջ։

Արեւելեան շրջանի գիւղերը աւերւել էին, Մոկսի սահմանի վրա սկսուել էր քրդական շարժում, նման շարժում տեղի էր ունեցել նաեւ հարաւային շրջանում, Թաղը նոյնպէս անհանգիստ զրութեան մէջ էր. և այս տեղի ունէր ապրիլի 23—24-ին:

Դրանից յետոյ զրութիւնը աւելի ևս բարդացաւ, և այդ արձանագրւեց Զինւորական մարմնի օրագրութեան մէջ հետեւեալ ձևով:

Ապրիլ 24. Լուր եկաւ, որ Զաւկանից կամուրջը կտպած և խուժանը անցած է Արմշատ հայ գիւղը: Ազատ իր խմբով ճամբեցինք օգնութեան. մեր կուի բաղդը երեկ այդտեղ կը որոշուի: Եթէ այդտեղ յաջող դուրս գանք, դժւար թէ ուրիշ տեղ խուժանը իր գլուխը ցոյց տայ:

Այսօր առաջին անգամը լինելով, Թաղի գիրքերից մէկի մէջ տւինք մէկ զոհ՝ Սահակ Ափրիկեանը—բաջ կուող գիւնուր մը: Պզտիկ յուսահատութիւն մը կը նշմարուի ժողովրդի մէջ, իբր՝ արտայայտիչ մեր զրութեան բաց թողինք հետեւեալ թուոյցիկը:

Ընկերներ.

Մեր կուի առաջին զոհը եղաւ Գիւլամիր և իր երկու ընկերներ, որոնք Սակի մէջ հերոսական կռիւէ մը յետոյ ինկան քաջաբար և նրանց կեանքը 12 ոստիկանի մահ արժեց:

25 օրւա տեական կռիւէ մը յետոյ տւինք մեր երկուրդ զոհը, նրանց արիւնը սրսկւած է այլևս մեր դիրքերի ժայռերի վրա և պիտի հաշուել, որ արիւնոտ կռիւը նոր է որ կսկսի: Զը ցանկանք բնաւ առանց արիւնի և առանց զոհաբերութեան յաղթական դուրս գալ. իւրաքանչիւր յաղթութիւն իր փոխարժէքը՝ իր գինը կը պահանջէ, և մեր փայփայած յաջողութեան ու ազատութեան գինը պիտի լինի մեր արիւնը. եթէ ինայնոք մեր արիւնը, ուրիշներն էլ մեզ ազատութիւն պիտի խնային:

Մինք մինչև հիմա չտեսնուած ու չը յուսահատուած կռիւն է որ կը մղենք, զարեւրից ի մեր տանջւող և հալածւող ժողովրդի կռիւն է մեր կռիւը: Վերջին ժամուն դեռ ապրիլ ուղող ժողովրդի կռիւն է մեր կռիւը, և ինչքան սոսկալի պէտք է լինի այս կռիւը, ինչքան կատաղի, ինչքան և յուսատու մեզ համար: Մեզքը մերն էր, մեր սարկութեան, որովհետև դանակը մենք աւելի թանկագին գտանք, քան մեր կոկորդը, և այսօր մեզքը

մերը պիտի լինի նորից մեր անյաջողութեան այս օրհասական կռիւի մէջ, եթէ նորից խնայենք մեր արիւնը:

Ո՞ր ժողովուրդը իրա փոթորիկը չունի, և ո՞ր վարդը իր փուշը. ո՞ր կռիւը իր արիւնը չունի, և ո՞ր ազատութիւնը իր զոհարարութիւնը: Մենք կռւենք ազատեւել առանց արիւնի, անհնար է այդ, ոճիւր պիտի գործենք, եթէ այգպէս մտածենք:

Այս օրւա կռիւը սկիզբ և վերջ պիտի դնի բոլոր ժողովուրդների կեանքին. մեր թշնամին իսկ ամենայնաւաւատական կռիւն է սա, որ կը մղի. նա համոզւած է, որ իր կեանքի թելը կտրւելու վրա է, և իրանից առաջ կռւղէ մերը կտրել:

Թշնամին որոշած է մեզ կոտորել, բնաջինջ անել. մենք որոշած ենք ապրել, պիտի յաջողուի մեզ այդ, թէ ոչ, մենք չը գիտենք. հաւատք ունինք միայն և գիտենք, որ մեր առաջ երկու ճանապարհ է գրւած:

Կամ այն է որ վատ պիտի լինինք և թոյլ տանք, որ թշնամին մեզ մեր արմատից կտրէ, կամ այն է որ պիտի լինինք անվհատ, անսասան և մեր ժողովրդի մէկ մասի արիւնով փառացած մասը փրկենք: Այլ ճանապարհ չը կայ, ընտրենք երկուսից մէկը և յուսահատ չը կռւենք:

Զին. մարմին

Ապրիլ 25. Ըմրոստ կը գրէ, որ քիւրդերը Ճւկատան կամուրջը կապած են և անցած Բոլս-Թաղի կռնակը. լաւ լուր մը չէ:

Ապրիլ 26. Զամլան բէկի թեի վրա քիւրդերի անդադար երթեկութիւն տեղի կունենայ: Սօզւանից մեր պահակը կարմիր գրօշակով լուր տւեց, որ Բոլս կռիւը կը շարունակուի:

Գիշեր ժամ 8 (1). սուրհանդակ եկաւ, երկու գծի վրայ (Ճւկատան և Հաշկանց կամուրջներ) բռնոն կռիւ կայ: Թշնամու ուժը 400-ի կը հասնի այգտեղ: Արծիւին և Շըջիկին 20 հոգով ճամբեցինք Սօզւանց. այնտեղից կռիւ վայրը գնալու համար: Արմշատի կռիւը վերջացած է, գիւղը թալանւած, սակայն զոհ չեն տւած: Գրեցինք Ազատին անմիջապէս անցնի Սօզւանց:

Ապրիլ 27. Բոլսի կռիւը կը շարունակուի. քիւրդերի երթեկութիւնը Զամլան բէկի թեի վրա շարունակեց մինչև հրեկոյ:

Դիշեր ժամ 8 (1). սուրհանդակ եկաւ, Բոլսի մասին լուր չկայ, իբր պաշարւած է քիւրդերի կողմէն: Փայլակ կը գրէ, որ խժերից տեղեկութիւն չունի, բայց տեսեր է, որ կէսօրից յետոյ կ'ուր փոխադրւած է դէպի ձոր — ձեկատուն: Նշանակելի է 10 տարեկան պզտիկ աղջիկ Սրբիկի քաջութիւնը, որ ցերեկով քշնամու համազարկերի տակ բարձրացաւ մինչև Սօզւանց ու լուր բերեց մեզ:

Այժմ տեսնենք Զին. մարմնի օրուրի համառօտ յիշատակութիւնից զուրս որպիսի ուշագրաւ անցքեր տեղի ունեցան հարաւային շրջանում և առանձնապէս Բոլսի շուրջը:

Հարաւային շրջանում Տիգրիսի վրա գտնուող Ջալկանի փայտէ կամուրջը, որը կ'ուրեքի սկզբում հայերը քանդեցին, Քալիլանցի, Քաւշտանցի և Եղզինանցի ցեղերին պատկանող քիւրդերը կապելով՝ անցան գետի աջ ափը և յարձակեցին Սարկէթ հայ գիւղի վրա. տեղի ունեցան մի շարք վայրագութիւններ, աւելի քան 40 հոգի հայերից սպանեցին, ժողովուրդը փախաւ դէպի Կաղպի, և գիւղը ենթարկեց կողոպտումի. Ապա քիւրդերը առաջանալով քշեցին Արմշատի ոչխարի հօտը: Այս միջոցին դէպի Կաղպի փախաւ նաև Արմշատի ժողովուրդը: Ապա տը, որը Զինուորական մարմնի կարգադրութեամբ 50 տղաներով գնում էր օգնութեան, Կաճէթ հասնելով կանգ առաւ և իմանալով որ Սարկէթի ու Արմշատի ժողովուրդը քաշւում է Կաղպի, ինքն էլ տղաներով վերադարձաւ այնտեղ՝ ժողովուրդը համախմբելու և Կաղպիի դիրքերը պաշտպանութեան տակ առնելու նպատակով:

Այդ նոյն միջոցին, այն է տպրիլի 25-ին, Ծառնոսի և Նրա շրջակայ գիւղերի քիւրդերը մեծ բազմութեամբ գիշերով առաջացան և Թաղից վեր Սիւսկնա գետի ձեկատան կամուրջը, որը հայերը նոյնպէս քանդել էին, կապեցին և յարձակեցին Բոլսի վրա:

Արևնոյն գիշերը ձեկատան կամրջի մօտ Թաղից Սիւսկին նամակ տանող երկու սուրհանդակներ — Բզեցի Մալխաս Պետրոսեանը և իր ընկեր Հոսիկը ընկան քիւրդերի ձեռքը և սպանւեցին:

Քիւրդերը եկան և երեք կողմից Բոլսը պաշարեցին, Բոլսը

որը համարուած էր արեւմտեան շրջանի առաջնակարգ գիրքը և որի անկումով ընկնելու էր Սօղեանցը ու վտանգւելու էր Թաղը։ Ահագին թւով քիւրդերի դէմ գուրս եկաւ Սէթը, ընդամենը 15—20 տղաներով և սկսեց մի անհաւասար կռիւ։ Սէթը մի քանի տղաներով բարձրացաւ գիւղի վերեւում գտնուող գիրքը, իսկ միւսներին թողեց գիւղի յարմարաւոր տների մէջ։ Կռիւը որ կատաղի բնոյթ ունէր, տեւեց մինչև կէսօր, բայց քիւրդերը գիւղը դրսեւի չը կարողացան։ Կռիւը նոր թափ ստացաւ կէսօրից յետոյ, քիւրդերը նոր ուժ ստանալով, առաջացան և գիւղը առան օդակի մէջ, շուտով նրանց ձեռքն անցաւ նաև գիւղի մի մասը, ահա այստեղ մի քանի տղաներ հերոսական կռիւ մղեցին և հերոսաբար էլ ընկան։ Ղրանցից մէկն էր Արմշատցի Շահէնը, որը մի տան մէջ ամրացած տապալից մի քանի քիւրդ և ինքն էլ սպանւեց, մի այլ տան միջից կուռւմ էր Մուսկաւէնցի Տիգրանը, առ նոյնպէս սպանւեց, բայց սպանւեց երեք քիւրդ զենդակահար անհուց յետոյ։ Շուտով թշնամու ձեռքն անցաւ ամբողջապէս Վերին Թաղը, մի քանի տղաներ, որոնց թւում նաև Գիւրիկն ու Աբէթը կարողացան թշնամուն դիմադրելով ժողովուրդը քաշել Ներքին Թաղը, մինչև որ մութը կռիւից և մըթութիւնից օգտւելով ժողովուրդը քաշեց գէպի Ծիծանց գիւղը, իսկ տղաները բարձրացան ու գրաւեցին Վարխաղի գիրքերը։ Այսպիսով Բոլսը ամբողջովին անցաւ թշնամու ձեռքը ու հրդեհեց։

Բոլսին օգնութեան կանչող սուրհանդակը Կաղպի հասաւ այն ժամանակ, երբ Ազատը դեռ ևս այդտեղի ինքնապաշտպանութեան գործը չէր վերջացրել։ Բոլսի շրջանում դրութիւնը լուրջ էր, Ազատն ուշանալ չէր կարող, ուստի նա թողեց Կաղպին և շտապեց գէպի Բոլս։

Ազատի հեռանալուց յետոյ Կաղպիում յուսահատութիւն տիրեց, կուռղ ուժերը առանց ղեկավարի մնալով չը կարողացան ժողովուրդը սրահել իր տեղում։ Արմշատի ժողովուրդը, նորից զարձաւ իր տեղը, քիւրդերը այս միջոցին զբաղւած էին Սարկէթը թալանելով, նրանք շարունակ Տիգրիսի միւս ափն էին կրում գիւղի հարստութիւնը։ Արմշատի մի քանի շինւած տղաներ իջան Սարկէթ, պատահեցին կողոպտիչ քիւրդերի, նրանցից երկուսին սպանեցին, միւսներին թւով

10--12 հոգի փախցրին, բայց սրանք մասնակի բնայի աւելին այս շրջանը մեաց առանց զեկավարի, Բալսը դէպի իրեն զբաւեցնեց ուժերը և այդտեղ էր որ կատարեցին խոշոր դէպքեր:

Ազատը իր խմբով հասաւ Սէթին այն ժամանակ, երբ Բոլսի ժողովուրդը քաշել էր Ծիծանց, գիւղը անցել էր թշնամու ձեռքը ու հրդեհել և ազաները հրեք զոհ տալով բարձրացել էին Վարիսադ: Միաժամանակ Բոլսին օգնութեան հասան Գեաւաշի ինքնապաշտպանութեան ուժերից Միհրան Չաթօեանը, որը այդ միջոցին գտնուում էր Ծիծանցում, Թաղից Յովսէփ Գարունեանը 20 ազաներով և Սօղեանց գիւղից Սահակ Չօլօեանը իր ազաներով: Այսպիսով այստեղ հաւաքեցին շրջանի գլխաւոր ուժերը Բոլսը և Սօղեանցը փրկելու համար: Բացակայ էր միմիայն Չաթօն, նա իր խմբով պահպանում էր Հաշկանց գիւղի կամուրջը:

Բոլսը գտնուում է Թաղից դէպի հիւսիս արևմուտք 1 և կէս ժամ հեռավորութեան վրա, և ընկած է ձորի մէջ: Բոլսից դէպի արևմուտք բարձրանում է Վարիսադը—մի խոշոր բարձունք, որը պայտաձև թևերով հարաւային ուղղութեամբ գալիս միանում է Քիւրէկ լեռան կատարին՝ առաջացնելով մի քանի ձորակներ, իսկ հիւսիսային ուղղութեամբ առաջանում է դէպի Սիւսկնա ձորը, ձևատառ կամըջից մի փոքր վեր: Այս երկու թևերի մէջ ընկած է նաև մի փոքրիկ շղթայ, դա Ծուղի շղթան է:

Պայտաձև լեռնաշղթայի հիւսիսային թևը բռնեցին Ազատն ու Միհրանը 60 ազաներով՝ Միհրանը առաջացաւ դէպի ձևատառ կամուրջը, իսկ Ազատը պահեց գլխաւոր բարձունքը:

Հարաւային թևը բռնեցին Յովսէփ Գարունեանը և Սէթը՝ Յովսէփը առաջացաւ դէպի Սօղեանց տանող ճանապարհը, իսկ Սէթը պահեց Ծուղի վերին բարձունքները:

Թշնամին աւելի քան 400 հոգով բռնել էր Ծուղ գիւղը իր շրջակայ գիրքերով:

Այս տեղի ունէր ապրիլի 26-ի գիշերը: Ապրիլի 27-ին կոսիւլ վերսկսեց մի նոր թափով, թշնամին սիրտ առած առաջին օրէս յաջողութիւնից, ոչ մի ջանք չը խնայեց զբաւելու գլխաւոր գիրքերը և կոսիւլը ընդունեց կատաղի բնոյթով: Չը նայած թշնամու գերազանց ուժերին, ազաները նրանց նեղեցին և քիւրդերը մի քանի անգամ փորձեցին յետ փախչիլ, սակայն նրանք հանդի-

2410-0024584 40410

См. стр. 105

1. Рельефный пункт
2. Рельефный пункт
3. Рельефный пункт
4. Рельефный пункт

պիցին կամուրջը պահպանող Միհրանի տղաներին և մի քանի զոհ տալով, նորից վերագործան իրենց նախկին գիրքերը, Թըշնամու կողմից յուսահատ կոխը տեկց ամբողջ օրը:

Ապրիլի 7-ը բոլորեց տղաների համար միանգամայն յաջող պայմանների մէջ, բայց վերջնական յաղթութիւնը տղաները կորցրին շնորհիւ մի խոշոր սխալի: Բոլորովին վստահ, որ քիւրդերը յուսահատ ու ընկճւած առաջ գալու ոչ մի փորձ չը պիտի տնեն մինչև յաջորդ առաւօտ, Յովսէփ Գարունեանի տղաները յոգնած ու սառած իջան Սօզւանց գիշերը հանգստանալու համար, միանգամայն մոռանալով, որ պաշարւած քիւրդերը կարող են յուսահատ ճիգեր գործ դնել և որևէ կողմից շղթան պատռել:

Յովսէփը մի քանի տղաների հետ մնաց գիրքերում մինչև գիշերւա ժամի 9-ը, և նկատելով որ տղաները քաշւել են, ինքը նոյնպէս իջաւ Սօզւանց: Շատախի լեռների սառնամանիները իրենց գործը տեսան, թշնամուց անյաղթելի տղաները տեղի տրւին սառնամանիներին ու քաշւեցին:

Թշնամին, որը չորս կողմից պաշարւած էր, գիշերը յուսահատ ճիգեր թափեց, հետախուզումներ կատարեց և նկատելով որ իր ձախ թևի հակառակ կողմի գիրքերը դադարկ են, իր ուժերի մի մասը ուղարկեց դէպի աջ լեռնաշղթայի հիւսիսային թևը պահող տղաներին զբաղեցնելու համար, իսկ մնացեալ ահագին ուժով յարձակւեց և դեռ լոյսը չը բացւած դադարկ գիրքերը գրաւեց: Զարարաստիկ լուրը Սօզւանց հասաւ այն ժամանակ, երբ Յովսէփը իր տղաներով դեռ քնած էր:

Յովսէփը դուրս թաւ քնաթաթախ խելագարի պէս, տղաներից մի մասը ուղարկեց դէպի աջ, միւս մասը դէպի ձախ, իսկ ինքը կենդրոն կազմելով առաջացաւ դէպի երէկա գիրքերը: Բայց մինչև այդ, քիւրդերը արդէն բաւականին առաջացել էին ու նոյնիսկ դէպի Սօզւանց ընկած մի քանի գիրքերը գրաւել: Եւ Յովսէփը միայնակ առաջանալով ընկաւ կրակի տակ, իրեն ձեռքից մի քարի յետև և սկսեց կուռել: Նրա աշտտեղի կոխը հանդիսացաւ մի հերոսական գործ, կուռեց մինչև վերջին փամփուշտը և ապա սպանեց, ու իր մահով նա քաւեց այն սխալը, որ գործել էր իր խմբով:

Յովսէփի ընկած տեղից ոչ շատ հեռու, դէպի աջ, սպանւեց նաև տղաներից մէկը— քաջ եփրեմ Մարկոսեանը. սրանից յետոյ

Սրբոն (Սարգսիկ)

Հատախի սուրճանդակ պղծիկ

12 տարեկան

Թշնամին մեծ ուժով առաջացաւ դէպի Սօղանց, ձախ թևի տը-
ղաները քաշեցին Տղասպար, աջ թևի տղաները իջան դէպի
Թաղ. ժողովուրդը լիտխաւ Միծանց, Սօղանցի պայմանաւան
ընթացքը երեք անգամ դուրսը իջեցրեց, այդ դիտում էր Թաղի
Զինուորական մարմինը եկեղեցու տանիքից, որտեղից պարզ ե-
րևում էր գիւղը, տալս զընթացքը վայր ընկաւ և դեռ կէսօր չեղած
Սօղանցը Գրաւեց Թշնամին:

Աէթը իր տղաներով այդ միջոցին իր զինքերն էր պահած,
խել Աղանն ու Միհրանը զրադած կամրջի աննպատակ պահ-
պանութեամբ չը դիտէին ինչէ կատարւում ամենակարևոր կէ-
տում — անսխալութեան Սօղանցի շուրջը:

Այժմ տեսնենք, ինչեր կատարւոյցին այդօր թաղի մէջ:

Առաւօտահան ժամի 7-ն էր, թաղում անհամբեր սպասում էին խաղաղութիւն աւետող սպիտակ գրօշակին և ժամերը խիստ նրկաբուն էին. վերջապէս բարձրացաւ գրօշակը, բայց աւագ բարձրացողը սպիտակ գրօշակը չէր, այլ կարմիր և նա մէկ անգամ գլուխը իջեցրեց. այդ նշան էր, որ թշնամին մօտենում է և գրութիւնը անյուսալի է: Թաղի մէջ շփոթ առաջացաւ: Հարկաւոր էր սուրհանդակ հանել և մանրամասն տեղեկութիւններ ստանալ: Թաղից Սօզւանց մէկ ժամի վերելք է, սակայն ցերեկով անհնարին է այդ տեղով բարձրանալ, թշնամու կրակը իր թում էր այդ վերելքին, բայց սուրհանդակ անհրաժեշտ էր:

Նա ահա կանչւեց ծանր բողէնների փոքրիկ հերոսունին: Շատախի լեռների այժեմամբ, Գուքոյի Աւետիսի 12 տարեկան ազնիվը—Սրբօն, Նիհար դէմքով ու կազմւածքով և լսիկ բնատուրութեամբ: Նա առաւ նամակը ու սլացաւ: Թաղի մէջ սովորական հրացանաձգութիւնը շարունակւում էր, զիրքերից ու մօտիկ զնգակներ էին սուլում, Շատախի փոքրիկ հերոսունին աներկիւզ, նայնիսկ անտարբեր այս բոլորին կտրում էր ու կբարում գժւարին վերելքը, քարից քար ու թմբից թումբ ցատկում ինչպէս այժեմամբ և նամակը տեղ հասցնելով իր միստիան կատարում:

Փոքրիկ սուրհանդակը դեռ չէր վերադարձել: Զինւորական մարմինը իր զիրքից չզազրգիւ կերպով գիտում էր Սօզւանցի գրօշակին: Թաղը անհանգիստ բողէներ էր ապրում: Հայերը խիստ ճնշւած էին, իսկ տաճիկները մեծ շարժողութեան մէջ էին: Բողէները երկարում էին, ժամերը տարի թւում, բայց լուր չը կար, վատ մտքերը սկսում էին պաշարել: և ահա գրօշակը երեք անգամ շարժւեց, նա երեք անգամ գլուխը իջեցրեց և մէկէն վայր ընկաւ: Սօզւանցը այլևս չը կար, Թաղը պաշարւած էր շարս կողմից:

Յովսէփ Դարունեանի ազանների աջ թևը թւով ութ հոգի դիմեց դէպի Թաղ, այլ կողմով հանապարհ չուներ: յետեից ձեռնում էր քիւրդերի կրակը, առջևից Զրադայի թաղի առճիկները կրակը: զնգակները թափւում էին կարկառի պէս և զնգակները տարափի տակ նրանք իջնում էին ցած: Այս ժխօր զինակում վայրէջքի կրծքին ազաններին միացաւ Շատախի այժեմամբ, սուր-

հանգստի Մարտին, նա վերադառնում էր նամակի պատասխանը
 ժողովին: Թաղամասը գեո. հետո էր, բայց զնայով զնգականների
 տարափը սաստկանում էր, բոլոր դիրքերից կրակը ուղղված էր
 այդ կողմը: Վայրէջքի տակ, թաղամասին չը հասած, այգիների
 ծայրում գտնւում է Աստուածածնի վանքը, այդ կողմն էլ դիմե-
 ցին տղաները կրակի տակ: Վաքին մօտեցած թշնամու կրակը
 աւելի սաստկացաւ, այստեղ զարկւեց տղաներից մէկը — Զաքար
 Մահակեանը, վիրաւորւեցին Խաչատուր Մխսեանը, Թովաս Իսա-
 ջանեանը, Բիսմարկ Լիզիգեանը և Կաղպեցի Մկրտն, և արնա-
 քամ վրաւոր ու առողջ միտսին հազիւ իրենց նհանցին վանքի
 դուռից: Զրադացի թաղի տաճիկները գետն տնցնելով, եկան
 պաշարեցին վանքը և այստեղ ներսից ու գրսից սկսեց մի յա-
 մաւ կռիւ, սրբ տեկեց մի քանի մամ, բայց տաճիկները վանքը
 մտնել չը կարողացան, սուտի վանքի գոան առաջ խոտ դարսե-
 լով այրեցին ու հնաացուն: Խոտի հեռ միտսին բռնկւեց գաւիթը,
 ծուխն ու բոցը հրեղէն սխւնի պէս ցցւեց օդի մէջ, այդ ժամա-
 նակ միայն Ապատն ու Միհրանը իրենց հետաւոր դիրքերից նը-
 կառեցին հրգեհը ու նոր միայն իմացան Սօգւանցի տեկոււմը:

Թաղը իրարանցման մէջ էր, ժողովուրդը համախմբւում էր
 կենդրոնական ծառում, Զին, մարմինը թէև սառնարաւ թիւնը
 չէր կորցրել, բայց մտառանջ բողկներ էր տպւում, մանաւանդ
 որ դիւաւոր ուժերը Ֆապել էին գուրսը, մինչդեռ թշնամին տաել
 էր Թաղը օդակի մէջ, ճնշող ու յուսահատ գիշեր էր, խիստ խաւոր
 գիշեր, և ահա այս միջոցին եկեպեցու բակը մաւ: Եովսէփի աը-
 դաներից մէկը, Թովմա Իսաջանեանը անգթից վիրաւոր, ու
 յայտնեց, որ Աստուածածնի վանքը այրւում է և սը նրա մէջ
 գտնւում են իր բնկերները:

Մարդ պիտի ուզսրկել պնտիւնան, բայց ով այդ յուսա-
 հատ բողկին, այդ խաւար ու վառեգաւոր գիշերին գէպի վանքը
 կը գնայ:

Ընկաւ առաջ Թաղի կրթւած երիտասարդներից մէկը —
 Մահակ Մկրտչեանը, հետեկց նրան Պօղոս Իանիէլեանը և ուզա
 մի քանի այլ աղաներ և շարժեցին գէպի կարիքի տեղը: Խա-
 ւարի ու մահւան շունչ գգաց Սահակը, երբ ներս մաւա ծխով
 լցւած վանքը: Յատակի վրա քաւած էին աղաները անզգայ
 դրութեան մէջ, ծանր խռցն էր, սր խանգարում էր ախրող

լուսթիւնք, խեղդող ծախք մահւան թեկոն էր տարածել նրանց վրա, մի ժամ ևս և նրանցից ոչ մէկն էլ կենդանի չէր մնալ։ Այդտեղ էր նաև սուրհանգակ Սրբոն անպզայ վիճակի մէջ։ Վանքի գաւիթը դեռ վառուում էր և դռնից ներս թափանցող բացերի ձառագայթների ազատ լոյսը երևան էր հանում խոպցող զիւղները։ Օգնութեան եկողների ձայնից առաջինը աչքերը բացեց սուրհանգակ փոքրիկ Սրբոն, ապա ուշքի բերեց տղաներից մէկը — Արամ Դանիէլեանը, որը ընդունելով նրանք, առճիկներէ տեղ, ուժասպառ ձեռքերով քարճրացրեց ձեռքի ճրագանք ու կրակից, զնդակը ցցեց, վանքի առաստաղի մէջ։ Անդհալ գոյ ու փրկուող շնչակեցին իւրաքանչիւրը մէկին ու արտասովոր բարաւանդ անհետացաւ խաւարի մէջ։ Այսպիսով փրկեցին մի քանի կեանքեր, նրանցից մէկը միայն չը փրկուէր, որս մահաւոր Մինսդեանն էր, որը մեռաւ ծանր վէրքից։

Այսպէս, Մինսդեանը, Սէթը և Բաղիկը իրենց չղջանկով փորձեցին յարձակել Սողանցի վրա, գրաւել դիւղը և խճնկ թաղը բայց անկարելի եղաւ այդ, ուստի նրանք առժամանակ դաշտեցին Սիւսկին։

Սողանցի անկումը յուսահատութիւն ձգեց նաև Կաճէթի և ԳՄրժշաւի գիւղերի ժողովուրդի մէջ։ Այս երկու տեղերի ժողովուրդը բաշեց դէպի Կաղպի, բայց մինչև այդ, Կաղպիի ժողովուրդի մի մաս բաշեւ էր դէպի Մոկս։ Այս տեսնելով Արժշաւի ժողովուրդը նորից զարձաւ իր տեղը, զերադասելով իր դիւղի մէջ ապրել կամ մեռնել։ Վերադարձաւ իր տեղը նաև Կաճէթի ժողովուրդը, բայց սա Լանց կոչող գոմերի մօտ ենթարկեց թուրքերի յարձակման և բաւականաչափ զոհեր տուց, մինչև որ վրա հասաւ Կոսովանքցի Սրբոն մի երկու տղաներով և քիւրդերէն ըջեց։

Թէ Սողանցը ընկնելուց յետոյ ինչիւր կատարեցին թագում, այդ իմանալու համար պիմենք Զին, մարմնի օրագրին։
Ահա նա.

Ապրիլ 28. Կիսօրէն առաջ Սողանից մեր զրօշակը գլխավոր ծուկից և ամէն ինչ վերջացաւ. քիւրդերը լցեցին Սողանց, մեր Լիւթն ընկաւ, մենք պաշարւած ենք այլևս ամէն կողմից։

Որոշեցինք անմիջապէս ժողովուրդը կենդրոնացնել 3 կէտե-
րի վրա՝ եկեղեցին, Դիկանց տունը և վարի դպրոցը, ու այդպէս
էլ եղաւ: Նկատելի է ժողովրդի պաղարիւնութիւնը, մէկ ու կէս
ժամուայ մէջ ամբողջ ժողովուրդը այս 3 տեղը լիցւեց: Քիւրդերը
Սողւանից չիջան թաղ, անսրոշ դրութեան մէջ մնացինք. մինչև
երեկոյ:

Ապրիլ 30. անորոշութիւնը շարունակուած է, քիւրդերը
մեզ օղակի մէջ են տաւած, դրսի խմբերի մասին ոչ մի տեղե-
կութիւն չունինք, Սիւտկինա հետ մեր յարաբերութիւնը կտրւած
է բոլորովին: Որոշեցինք սուրհանդակ մը ճամբել, այս րանը
յանձն առեց Ասմար անունով կին մը:

Այսպիսով թաղը միանգամայն պաշարւած էր չորս կողմից.
ժողովուրդը համախմբուել էր երեք կէտերում, տղաները թողել
էին Աղզնային այրը, որ այնքան նեղուած էր թշնամուն. թողնուել
էին նաև Տէր-Մարգարեանի ու միւս դիպքերը, և թշնամին
առաջացել էր մինչև Վերին թաղի ծայրը: Իսկ թէ ինչ էր կա-
տարւում դռարը, այդ մասին ոչինչ չգիտէր Ջին. մարմինը:

— Մէկ սուրհանդակ գնացի Սիւտկին, — ահա այն պահանջը,
որ դրեց Ջին. մարմինը և որից կախւած էր թաղի բազդը:

Սողւանցը չկար, լիւնները բռնւած էին քիւրդերով, գլխա-
ւոր ճանապարհը որ ձգւում էր Սիւտկինի Խորխորատ ձորի մի-
ջով նոյնպէս բռնւած էր քիւրդերով, ով յանձն կառնէր ուղիղ
մահւան գերկը նետել, ոչ որ Բայց պաշարւած ժողովուրդը
պահանջում էր, պահանջում մէկ զոհ նա, մէկ հերոս և այդպիսի
հերոս առեց թաղը. դա մի կին էր, մի թոյլ արարած, լայն երե-
ւոյթ, սև ու անհամարժեք աչքերով և առաջին շարք առաջները
հորցրած 50 տարեկանի մօտ Ասմարը — դանակ շինող Մարտօի
կինը՝ չորս զաւակների տեր:

Այս կինը ճանապարհ պիտի ընկնէր ուշ երեկոյեան, այն
էլ Սիւտկինի ձորի միջով: Սիւտկինի ձորը նոյնիսկ ցերեկը
զարնուելի է, ուր մնաց գիշերը, Այդ ձորը շարունակ որոտում
է Սիւտկին գետի շառաչումով, Հաշկանց վիթխարի Զրվէժի գա-
հալէժ դղրդումով, իսկ գիշերները խոշոր ծաները և ցից-ցից ծայ-
տերը մի մի ուրականներ են, որ բուսնում են ձեր առաջ ա-
մեն քայլափոխում:

Ահա այս ևորի միջով գիշերւած ժամին, տարերքի որսանիքի և թշնամու սարսափի տակ պիտի շարժւէր Ասմարը, Շատախի այգ վերջին, բայց ոչ հաաիկ հերոսահին, և շարժւեց:

Սիրելի Ազատ.

Չորս կողմից պաշարւած ենք: Քս պարտականութիւնը պիտի լինի՝ ա) Թաղի մեր պարապ գիրքերը լեցնելու համար 10—15 դրնւոր անմիջապէս նամակ. բ) հաւաքել բոլոր գինւորները և Սիւտկնա ու Թաղի աւրած գիծը ապահովել ու Սողանցը վերագրուել. գ) գրոի խմբերի գրութիւնը հազորդել մեզ և մեր դրութեան ժամին հազորդել Փետանդաշտ ու քաղաք:

Ջերմ բարեններով՝ Զինւորական մարմին

Ահա այս նամակը թագցրեց հազուաթի քաղքերի մէջ Ասմարը, մի փոքր հաւաքեց փէշերը, երեսը դարձրեց գէղի Աստաւածածնի վանքը ու խաշտկնքեց և ժամի 8-ին մէն-մենակ սըլափու խաւարի մէջ:

— Գիշերւած ժամի 2 (7)-ին տուրհանգակ կէնը վերադարձաւ, — արձանագրւած է Զինւորական մարմնի օրագրում: Վեց ժամում Ասմարը հասել էր Սիւտկին՝ կարելով 15 վերստի չափ տարածութիւն և անփորձ բերեց նամակի պատասխանը, անմահացնելով մի անդամ ևս Շատախցի կնոջ տիպը: Ասմարի շուտ վերադառնալը և բերած պատասխանը հանդիսացաւ մի ողբերկէր երեսոյթ:

Այնուհետեւ Թաղի գրութիւնը օրագրութեան մէջ այսպէս է արձանագրւած:

Մայիս 1. Յ կեդրոնական կէտերի վրա գիրքային աշխատանքները դեռ չեն վերջացած, չաւ է սր թշնամին մեզ միջոց կուտայ ամբանալու:

Ժամը 1 (6). Թշնամին մինչև հիմա չափածուած համազարկ աւեց Տէր-Մարգարեանի գիրքի վրա, երեի նկատել է, որ մենք պարզած ենք այդ գիրքը և կը փորձեն այնտեղ մտնել:

Ժամը 1 (6) գիշեր. նորից ահա համազարկ մը տեղաց մեզ գիրքերու վրա թշնամին, ինչ նպաստակ ունի, որպէս իրաւունք չարձանուած մը պիտի գործէ, թէ՛ մեզ կըրողեցնէ իր ուժերը դէս ու դէն փոխադրելու համար:

Մայիս 2. Գերպերը ժամ 3 (8)-ին պարաւզների կողմից յարձակում գործեցին Գարունեանի ասն վրա և յաջողեցան Դաւթի սրճարանը մտնել, մեր բոլոր կուտղները այդ գծի վրա կեդրոնացրին նրացանաձգութիւնը, որ մինչև երեկոյ տակեց, վերջապէս մեր տղաների արագաշարժութեան շնորհիւ թշնամին 7 զոհ առել յետոյ նահանջեց:

Մայիս 3. Երթեկութեան պատճառաւ վերաւոր կանանց և երեխաների թիւը օրէ օր կաւելանայ, դրանց հոգատարութիւնը կը գժւարանայ դեղի ու բժշկի պակասութիւնից:

Ժամ 11 (4) դիշեր. Սիւակնայ սուրճանկակ եկաւ, Ազատ 40 հագով ուղեցել է շղթան ճեղքել և Թաղ մտնել, բայց չը յաջողելով էա է դարձեր:

Մայիս 4. Իրկու գծի վրա թէ պարաւզներից և թէ Տախտակ կաժուրջից քերպերը փորձեցին յարձակում գործել, բայց 6 զոհ առով հետացան:

Գիշեր ժամ 10 (5). Բազիկ 10 հագով Թաղ մտաւ, Ազատ դուրսը զինուորներ կը պատրաստէ՝ Սազանց վերադառնելու համար:

Առաջ բերած օրագրութեան մէջ սւշագրաւ է այն երեսիցը, որ պաշարւած վիճակում էլ Թաղը շարունակում էր գիմադրութիւնը, իսկ դրսի տղաները պաշարման շղթան պատուելով, օգնութեան էին գալիս Թաղին:

Սակայն աւելի ուշագրաւ այն է, որ թշնամին այս վիճակում էլ քնդհանուր յարձակման չէր դիմում, վճռական քայլ չէր առնում, և այս բաւական չէ, նրա շարքերում տեղի սւնէր կազմաւածութիւնն ու նա օգնական ուժ էր պահանջում կենդանից:

Ահա այս են ապացուցում այն երեք դրութիւնները, որ այդ օրերին փոխանակեցին դայժագամի ու Ջէլգլար և դայժագամի ու զիրքապաշտների մէջ, Ահա նրանք:

Կուտակալութեանը

1. Այսօր Մոկսի գծով եկող ջոկատի հրամանատարը կը տեղեկացնէ, թէ Մոկսի միւսքեր Մուրթուլա բէկը(*) հայոց դի-

*) Ան համարւած է եղել հայերէն պաշտպան դեռ ևս 1890 թ.ի կոտորածների օրից:

մութի վրա իրենց քնակարանի և խնչքի անձեռնմխելութիւնը
ընդունած ու հրացաններին ձեռք չը տալ հրամայած է: Թուր-
թուլա բէկի այս քմահաճոյքը ահա թէ ինչ վատ հետեանքներ
պիտի ունենայ մեր գաւառի մէջ: Փետանդաշա և Սիւսկին հո-
վիաների մէջ գտնուող հայկական գիւղերից մինչև Բարձարի
սահմանների մօտ եղող Արմշատ, Կաղպի, Կաճէթ ու շրջակայքի
բոլոր հայկական գիւղեր, որոնք տղրիւր են եղած վիլայէթի
թշուառութեան, Սսկին սահմանակից լինելուն պատճառով մեր
շրջանի մէջ գործ դրած հակապատկերի հետեանքով, ապստամբ-
ողիկ օրին մէկ Մոկս պիտի աղաստանեն և մեր ճշդողական
հարժումները բռնի բռն նշանակութեամբ անպտուղ պիտի մը-
նան: Անցեալներ մեր շրջանի Կաճէթ գիւղից նմանօրինակ դի-
մում մը եղաւ, բայց կարեւորութիւն չը տալի:

2. Ռազմանիւթի պակասութիւնից շատ կը նեղուինք. մաւ-
զէրի ռազմանիւթ կորէք չէ մնացած, այնպէս որ Թաղի կրօն-
եկերի մէջ մարթիւնից և կաթաղիից զատ փամփուշտ չենք
գործածեր: Քրիստոսը, մասնաւորաբար Պաշտանցիները եղած
կրտսերով փամփուշտ սպառելու պատճառով մաւզէրի փամ-
փուշտ կը գործածեն: Ռազմանիւթի պակասութիւնից մի քանի
հայկական գիւղերի վրա պէտք եղած յարձակումը կուշանայ:
Ինչ էլ որ լինի 20 մնտուկ մաւզէր և 10 մնտուկ ռազմանիւթի
առաքումը կը խնդրուի:

3. Չորս օր առաջ Թաղին տիրող Բոլս, Սյգի և Սօզեանց
հայկական գիւղերը դրաւած ենք. առով Թաղի աղաստամբները
ամբողջապէս նաշարման առած և նրանց մէջքը կոտորող այս
յաջողութիւնը, թալանի և եւսից, ողբերգական պատկերի փոխ-
ւած է: Թալանի շնորհիւ ապրանք ձեռք ձգող ամեն քիւրդ իր
զիրք խոզնիկով դէս ու դէն փախչելու մէջ է. աւառի բաժա-
նումն էլ լուրջ խռովութիւնների տեղիք կուտայ: Բնականաբար
այս աներեսութիւններին կը դիմանանք: Սակայն այս տեղեկու-
թիւններով նպատակ չունինք մեր սիրեցեալ էֆէնդիին անհա-
զիստ ընելու, այլ եթէ երբէք կուսակալութիւնը վիճակի է, կա-
նոնաւոր ուժի մը առաքման համար, զիմում կատարելու պէտ-
քը կը յիշեցնեն:

4. Զինուորների տւած նարէնը ամբողջապէս սղաւում է,
եղանակի պատճառով առուները յորդեր են, այսպիսով Խաւը-

տանցիներն մէջ եղած ազահանքերից՝ մէկ ամիս վերջ միայն կարելի պիտի լինի օգտուել: Մինչև որ Թազին չը տիրանանք և շարժումներն մէջ ազատ չը լինինք, պաշարի առաքումը չը զազրեցնէք: Արդէն մէկ քանի օր է, որ լուսավառութեան համար պատերազմական տուրքի տեղ հաւաքած իւրերից կօգտուինք, հետևաբար մի քիչ էլ մոմի առաքումը կը խնդրուի:

5. Մեր բարոյական կարողը բոլորովին տեղն է: Ձեր վերջին տեղեկագրած վանեցիների փախուստը մեզ մօտ ոչ մի կերպով չի ազդի: Խնդիրը ձեր հրահանգի համաձայն աշխրէթների յայտնեցինք: Մեր հաստատակամութիւնը տեղն է, կառավարութեան պատիւն ու փութքը պիտի պաշտպանենք:

2 մայիս

Գայմազամ Համզի

Գայմազամին

Կառավարութեան փառքն ու պատիւը պաշտպանելու համար իմ 24 զինուորներով 35 օրից ի վեր կառավարատան դիրքը պահելու մէջ եմ: Ձեր հրամանի համաձայն 10 հոգի էլ չեմ թողնում ճամբած էի, սակայն Սօղանց հաւաքուող բաղմաթիւ տաւար և ոչխարները իրենց մէջ բաժանած և մեր մարդկանց ոչինչ չեն տուած: Խնդրեմ այս մասին կարգադրութիւն անէք:

2 մայիս

Կառավարատան դիրքապահ Սալեհ

Գայմազամին

Զինուորների թիւը 38 է, եղած հրացանները 2 մազէր, 9 մարթինի, 9 իւնանի, 2 կափաղլի, միւսները շէշխանա են: Սըրանց ամէն մէկի հետ հազիւ 10 փամփուշտ է ֆաղիւ: Անհանգիստ լինելուս պատճառաւ ինքս չեմ կարող դալ, խնդրեմ անմիջապէս փամփուշտ ճամբեցէք: Դիրք շինելու ատեն քար ինկաւ մէջքիս վրա, այժմ հիւանդ եմ:

Սալեհ

Մայիսի 5-ը Շատաթի կռիւների ընթացքում նշանաւոր օր հանդիսացաւ: Թազը, չը նայած պաշարման օգակին, շարունակում էր գիմադրութիւնը վերջին երեք գիրքերից: Պաշարման օգակից զուրս ինքնապաշտպան խմբերը հռահողուն աշխատանքի մէջ էին, նրանք պատրաստուում էին Սօղանցը յետ գրաւելու: Ա-

դասը 130 հազով եկել էր Մուզ, Միհրանը գնացել էր Կազպի և վերջնելով այդտեղ պանսոզ ուժերը, անցել էր Փետանդոշտ ասյն տեղից էլ ուժեր վերջնելու: Բոլորը պատրաստուած էին մի ուժեղ և վճռական յարձակման: Պատրաստութիւնների այս միջոցին լուր հասաւ, որ ռուսական բանակը մօտեցել է, տաճիկները փախել են և հայ կամաւորների մի ժասը Վան է մտել: Այս լուրը չը տեսնւած ոգևորութիւն առաջ բերեց տղաների մէջ և նոր դարկ տւեց պատրաստութիւններին:

Մինչդեռ թաղը պաշարւած լինելով, այդ մասին ոչ մի լուր չունէր: Եւ այդ բաւական չէ, թշնամին նոր օգնական ուժ էր ստացել, ուժի հետ միասին նաեւ երկու լեռնային թնդանօթ: Ծաշից յետոյ, ժամի 3-ին թնդանօթներից մէկը գրեց Բանիհ կոչւող բլուրի վրա, և բերանը Գարունհանի դիրքին ուղղելով սկսեց ռմբակոծութիւնը: Սակայն թաղում յուսահատութեան փոխարէն ոգևորութիւն էր տիրում: Բազիկի մուտքը 10 տղաներով մեծ սպաւորութիւն էր գործել և թաղը դիմադրութեան նոր եռանդ էր երևան բերել:

Տարօրինակ երևոյթներ, զրսից տղաները պատրաստուած էին Սօղանցը վերագրաւել, տաճիկները ճիգ էին թափում թաղն ու Կաղպին տւերել, իսկ պաշարւած հայերը թնդանօթի ռումբերի տակ խրախոյսի կոչ էին արձակում: Եւ այս վիճակը արձանագրում էր Զին. մարմնի օրագրութեան և տաճիկ պաշտօնեաների մէջ փոխանակւած գրութիւնների մէջ: Ահա դրանք՝

Մայիս 5, ժամ 3 (8). Մինչև հիմա խաղաղ էր, երբ յանկարծ այդ խաղաղութեան մէջ որոտաց թնդանօթի առաջին ռումբը: Թշնամին գաղտնի ճանապարհով երկու թնդանօթ բերեց. այսօր 30 ռումբ արձակւեց, անձի քննա չը կայ, բայց մեր դիրքերը կը բռնդէ, սակայն գիշերը կը վերանորոգենք: Սուրհանդակ ճամբեցինք Սիւտիին, որ Սօղանից վերագրաւումը տրագացնեն:

Մայիս 6. Ռմբակոծութիւնը շարունակւեց, այսօր 45 ռումբ արձակւեց: Տղաների մէջ տարօրինակ ոգևորութիւն կայ: Հետեւեալ թոռցիկը բաց թողինք:

Ընկերներ.

Բոլոր դիրքերից մեր ստացած տեղեկութիւնները մեզ

հուրթապանն, վստահ հնք ձեր յարաւանութեան վրա և այդ վստահութիւնը մեզ մեծ յոյս կը ներշնչէ:

Թնդանօթը մինչև այժմ անձի ֆառս չէ տւած, տուններ թող քանդէ, ինչքան որ կուզէ, գիշերւա մէջ կարող ենք նորից վերաշինել: Յուսահատուելու կարիք չը կայ երբեք, մենք էլ ձեզ պէս այն հուսաւորն ունինք, որ թշնամին իր վերջին ճիգն է որ կը թափէ: Թշնամին ինչ կուզէ, թող անէ, մտահալու չենք, որ ամեն օր մեր պատմական կուսի էջերը կը զարդարենք:

Աշխատենք ուրեմն մեր սերունդին փառաւոր պատմութիւն մը թողնել:

Զին. մարմին

Մայիս 7. Ռմրակոծութիւնը շարունակեց մինչև ժամ 7 (12) և լոնց, այսօր 25 ումբ արձակեց: Անձի կորուստ չունինք: Գիւրգերի մէջ փախուստի նշաններ կերեան: Երեկոյեան երկու սուրհանդակ էլ ճամբեցինք Սիւտկին և գրեցինք, որ վաղ ցերեկ Սօզլանից վրա գործողութիւն կատարեն:

Գիշեր ժամ 10 (3)-ին լուր առինք, որ կամաւորները մտել են քաղաք:

Լսենք նաև թշնամուն. ահա:

Կուսակալութեան

1. Յիսնապետ Աէլալէդդին էֆ. հրամանատարութեան տակ այսօր երկու թնդանօթ եկաւ, որոնցից մէկը չի աշխատի. նրա չգործելու պատճառի և միւս խնդիրների մասին Աէլալ էֆէնդին քացատրութիւն տւեց:

2. Մեր էֆէնդիի նման գլխաւոր պետի մը հրամանի տակ բոլորս ամենայն անձնւիրութեամբ և պաղարիւնութեամբ մեր շրջանին պատկանող հայրենասիրական պարտականութիւններէ մէջ անթերի պիտի մնանք:

3. Թնդանօթ շատ ուշ եկաւ, բայց և այնպէս մէկ-երկու փամա եղած ումրակոծութեան շնորհիւ, ապտամբների կարեւոր դիրքերից մէկ-երկուքը քանդուեց: Այս գիշեր սպասելիք անոնց փախուստը արգիլելու համար Թաղի շրջակայք և ճամբաներ բլուրնւած են:

4. Մեր ռազմանիւթը ամբողջապէս սպառւած է, 100-ը մաւղէրի և 200-ը մարթինի փամփուշտ հազիւ մնացած է, Կադպիի վրա ծրագրած յարձակումը իրագործելու համար, ինչպէս որ առաջ գրած եմ, 20 սնտուկ մաւղէրի և 10 սնտուկ մարթինի փամփուշտի առաքումը կը խնդրուի:

5. Երբեմն-երբեմն բնդհանուր դրութեան մասին տեղեկութիւն:

6. Ձէլալէղդին էֆ. ռափօրդի մէջ յիշւած քափսօլների աւրագ առաքում:

5 մայիս

Գոյմագամ Համդի

Գոյմագամին

Հիմաւան մեր ոմրակօծելիք նպատակակէտը պիտի լինի՝ վաճառող ճանապարհի վրա դանուող երկյարկանի (Գարուն-հանի) դիրքը: Հետեակ ուժեր ճիշտ ժամին յարձակման պատրաստութիւններ պէտք է տեսնեն, որպէսզի շարժումների մէջ ներգաշնակութիւն լինի, տունը գրաւելէ յետոյ դրոշակով նշան պէտք է տալ: Այս պարագային երբ հայերի ուշադրութիւնը այս կողմը դառնայ, մեր երկրորդ նպատակակէտը պիտի լինի կամուրջի գիմացի դիրքը: Ինչպէս որ առաջ գրած եմ, հետեանքներէն միշտ զգոյշ պիտի լինին, երբ դիրքի պարպումը հաստատուի, յարձակումով գրաւելու համար պէտք եղած մարդկանց հրահանգները կը խնդրուի:

6 մայիս

Թնդանօթաձիք Ձէլալէղդին

Ահա այսպիսի պատրաստութիւնների մէջ բացահայտ մայիսի 8-ի առաւօտը, զա Շատախի հայութեան երկունքի օրն էր: Թըշնամին այդ օր լուռ էր և ներսը խաղաղ, իսկ գութսը, լիսան յետեւում պատրաստւում էր հայ մարտիկների յարձակումը Սօզւանցի վրա: Ահազանգը հնչեց, երկար սպասումը պսակեց համազարկերի խուլ որոտներով, Սօզւանցի բարձունքից լաւից փախչողական զինուոր Առեղցի Մեսրոպի տաճկական փողի ձայնը: Թաղից արձագանքեց եկեղեցու զանգակը, համազարկերը շարունակեցին: Բարձունքում ուռաներ, Թաղում ցնծութեան ձայներ: Իսկ երրորդ կողմից համազարկեր և Թնդանօթի որոտներ:

— Ճշմարիտ պատերազմի տպաւորութիւն կը թողնէ վրաս
այսօրեա մեր կոիւր, ակամա կը յիշեմ Բասենի ճակատամարտը
և ուսանական թնդանօթները, — գրում է սպայ Տիգրանը:

— Սօզւանից կողմէն խուլ հրացանաձգութիւն մը սկսեց,
ձայները գնալով կը մօտենան, մերոնք են... Մեր աւած հրահան-
գի համաձայն, Ազատի խումբը փոզը դարկեց Սօզւանց. Թաղից
պատասխանեց եկեղեցու դանդաղը, էլ կասկած չկայ, մեր Լիէժը
վերադարձեց... Ոգևորութիւնը ծայր առաւ, — արձանագրում է
Ջինւորական մարմնի օրագիրը:

Ու այսպիսով Սօզւանցը գրաւեց, բայց գրաւեց մի յա-
մառ կուրց յետոյ, որի ժամանակ քիւրդիքը փախան 30-ի չափ
գոհեր տալով:

Եւ մինչդեռ Թաղը Սօզւանցի գրաւումը աւետում էր ոգե-
ւորեա՞ծ ցոյցերով և զանգակների զօղանջով, Շատախի գայմա-
գամի ձեռքը տօին հետեհալ նամակը:

— Կը լսենք, թէ Վալի քէյ Փեսանդաշտի կողմից Սիւտըկի-
նի վրա գալու է, այս մասին ձեզ պաշտօնական տեղեկագիրը բե-
րող ոստիկան, իբր թէ, հասած է: Եթէ ճիշտ է, խնդրեմ, աւետիսը
հաղորդէք:

Աւանցիւնների միւղիւր Շէֆքէթ

Աւելի ծաղրելի կացութիւն և աւելի կծու հեզմանք, քան
այն, որ Սօզւանցի անկման հետ միւղիւր Շէֆքէթը հասցնում
էր գայմագամ Համդիին, այն Համդիին, որը դժգոհ Մոկսի
միւղիւր Մուրթուլա քէկի խաղաղասիրական վարմունքից, ուզում
էր իր անպօրութիւնը նրա հակակառավարչական գործնէութիւ-
նով պատճառարանել, լինել չէր կարող:

Եւ Շատախի գայմագամ Համդին Աւանցիւնների միւղիւր
Շէֆքէթին մայիսի 10-ին աւետիս տուց, հաւաքեց իր թնդանօթ-
ներն ու զօրքերը ու բռնեց փախուստի ճանապարհը, այն փա-
խուստի, որով գնացել էր նրա էֆէնդին, պոռոտախօս Ջէւդէտը:

Այս նոյն օրը կամաւորների վաշտը Դրօի առաջնորդու-
թեամբ հասաւ Սիւտիին, իսկ 12-ին մեծ ցոյցերով իջաւ Թաղ.
հաղարանոց վաշտը աշխոյժ ու առողջ, ցնծութիւնների աղաղակ-

ներով ընդունւեց մի քանի տասնեակ մաշւած ու տանջւած կըռ-
ւող շատախցիներէ կողմից, շատախցիներ, որոնք իրենց անպա-
ճոյճ արտաքինով հպարտ լեռներէ պարծանքն էին կազմում:

Այդ նոյն միջոցին Շատախը թշնամուց մաքրւում էր, լեռ-
ների լանջերով շտապ իրենց սուբուններն ու քօչերն էին քարշ
տալիս քիւրդերը:

Տաճիկների փախուստից և Թաղի յաղթանակից յետոյ Շա-
տախը հետեւեալ պատկերն էր ներկայացնում:

Արեւելեան շրջանի հայ գիւղախումբը աւերւած էր և ժողո-
վուրդը փախիլ էր միւս շրջանները:

Արեւմտեան շրջանի գիւղերը նոյնպէս աւերւել էին և ժողո-
վուրդը այս ու այն կողմն էր քաշւել:

Աւերւել էին գիւղերի մեծ մասը նաև հարաւային շրջանում:
Ժողովուրդը համախմբւել էր Կաղպիի ձորում՝ Կաճէթ և Արմշատ
գիւղերում, մի մասն էլ անցել էր Մոկս, Թաղ և Սիւտիկն:

Սակայն ժողովրդի մի մեծ բազմութիւն գտնւում էր Փե-
սանդաշտում: Այդտեղ, ինչպէս տեսանք, կային չորս հայկական
գիւղեր՝ ընդամէնը 112 տուն ժողովրդով: Ահա այստեղ եկաւ
ապստանեց ահագին ժողովուրդ Գեաւաշից, Հայոց-ձորից,
Թիմարից և Ներքին Շատախից, որը տեղական ժողովրդի հետ
միասին կազմեց մօտաւորապէս 7000 հոգի:

Այդ 7000 հոգին սպառեց Փեսանդաշտի ամբողջ պաշարը՝
Նախ սպառեց հացը, ապա կենդանիները. ոչինչ չը մնաց, ոչ
տաւար, ոչ ոչխար, ոչ հաւ, ոչ աքաղաղ: Այդ որ բոլորովին ըս-
պառեց:

Պաշարը սպառւելու վրա էր, իսկ կռիւների վերջը չէր նա-
խատեսնւում, ուստի կազմակերպւեցին պաշար հայթայթող ար-
շաւանքներ: Մայիսի օրերում հինգ արշաւանք գործւեց Յիլի,
Պատականց, Տըշոդ, Մուշիկ գիւղերի վրա: Այդ հինգ անգամին
100 փթի չափ հաց բերւեց: Արշաւանքներից մէկը, որ ուղղւած
էր Յիլիի վրա նշանաւոր դարձաւ նրանով, որ այդ գիւղում
եղող 20-ի չափ զօրքերը մի փոքրիկ գիմադրութիւնից յետոյ,
թողեցին գիւղը արշաւողների ձեռքը ու փախան:

Պաշարը վերջում այնպէս սպառւեց, որ երբ տաճիկները
փախան, Փետանդաշտում համարեա ուտելու ոչինչ չէր մնացել
և 7000 ժողովուրդ դուրս եկաւ պաշարման վիճակից աղաղակող
ստամոքսով. սակայն հոգ չէր, նա ազատութիւն էր գտել, նա
ազատ օդ էր շնչում:

ՎԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՒՈՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

(Մայիսի 3-ին, 27 օրւա յամառ կռիւներէց յետոյ, տաճիկները քաշուցին Վանից, Զէւդէտը իր զօրքերով ու թնդանօթներով բռնեց փախուստի ճանապարհը և քաղաքն անցաւ ղէնքին փարած հայերի ձեռքը:)

Մայիսի 5-ի երեկոյեան ոռւս բանակի առաջապահ հայ կամաւորներին մի խումբ, Խէչօյի ղեկավարութեամբ, մտաւ Քաղաք, իսկ մայիսի 6-ի առաւօտեան տեղի ունեցաւ ոռւսական բանակի մոլաքը՝ զլիաւորութեամբ ղեներալ Նիկօլանի:

Բանակի մոլաքը և հայ ժողովրդի ղիմաւորումը ցնծալին աղաղակների, ուրախ բացականչութիւնների և բռնոն ողջոյնների մի ցոյց էր, որպիսին Վանը չէր տեսել երբէք: Զօրքի մոլաքը քաղաքի սահմանից ներս ողջունեցին միջնաբերդից որոտացող տաճկական թնդանօթները, որոնցով երէկ տաճիկները հայ թաղերն էին ոմբակոծում. երկու սեռի մանուկները իրենց երգերով շուք էին տալիս ահագին բազմութեան խոնուածին. աջ ու ձախ նետառող ծաղկեայ փուռնները զարդարում էին Սաչ-փողանի հրապարակը, որտեղից բանակն էր անցնում և իրենց շքախմբերով ղիմաւորելու էին դուրս եկել հայ հոգեւորականութիւնն ու Վանը պաշտպանող հերոսները:

Ռուս զօրքին Սաչ-փողանի հրապարակի վրա ողջոյնի խօսք արտասանեց Արամը. իր ընկերներից նրան էլ վիճակած կենդանի մնալ ու Վանի հերոսների ներկայացուցիչը հանդիսանալ Վանը, որը/եկաւ հայ ժողովրդի նորադոյն պատմութեան ամենագեղեցիկ էջը կազմելու:

Թէ Վանի գրաւումը և հայ ժողովրդի ոռւս բանակին ցոյց

առած խանդավառ ցոյցերը ինչ ապաւորութիւն գործեցին ուս-
 ղինւորական կադմի վրա, այդ երեսում է այն հետազոտից, որ գե-
 ներալ նիկօլանը ուղղեց զօրաբանակի հրամանատարին:

Ահա այդ հետազոտը:

10 մայիսի 1915 թ. Վան

— Շնորհիւ ղինւած հայ ժողովրդի և ղեկավարութեամբ
 ուսանապատակ Արամի, Վանը մէկ ամիս պաշտպանեց և երեք
 օր առաջ միայն հայերը գերակշռեցին ու տաճիկները սկսեցին
 նահանջել: Քաղաքը այրւած է, ազատ են մնացել մի քանի հա-
 յարնակ թաղեր և ուստական հիւպատոսարանը: Քաղաքին մօտե-
 նալիս միջնաբերդի վրա տաճիկներից գրաւած վեց թնդանօթ-
 ներից տեղի ունեցաւ ողջոյնի թնդանօթաձգութիւն (салиютъ)
 և հայերը յանձնեցին ինձ բերդի բանալիները: Ժողովուրդը և
 Վանի պաշտպանները եպիսկոպոսի ու հոգեւորականութեան ա-
 ռաջնորդութեամբ կազմակերպեցին հանդիսաւոր ցոյցեր, բանա-
 կին ղիմաւորեցին «Տէր պահեա ղկայսրն» երգելով: Ժողովուր-
 ղը և քաղաքի պաշտպանները շղթայ կազմած աղաղակում էին
 կեցցէներ և նետում էին ծաղիկներ:

Ահա այսպէս էր պատկերը Վանի, այն Վանի, որի գոների
 առաջ տաճկական թնդանօթների փոխարէն ուստ բանակին ղի-
 մաւորում էր հայ ժողովուրդը յաղթական փառքով, ողջոյնի ցոյ-
 ցերով:

Եւ բնական է, որ Վանը պաշտպանող հայ ժողովուրդը
 բանակի հրամանատարի կողմից ճանաչւէր տոկուն, կարող, շի-
 նարար ժողովուրդ, որին կարելի էր լինէր յանձնել երկրի ժա-
 մանակաւոր կառավարութեան գործը: Ու այդպէս էլ եղաւ:

Մայիսի 7-ին ղեներալ նիկօլանը Արամին նշանակեց ժա-
 մանակաւոր նահանգապետ, յանձնելով նրան Վանի և Վանի
 շրջակայ գաւառների կառավարութիւնը, ու յանձնարարելով
 կազմել հայերից կառավարական մարմին ու պահակներ:

Ահա այն երեք գրութեան պատճէները, որով Արամը նշա-
 նակւում էր Վանի ժամանակաւոր կառավարիչ:

I

Կօրպուսի շտապից գեներալ Նիկօլաևին

Հեռագիր № 5452

Համաձայն ձեր նշանակումի, հաստատում եմ Արամին Վանի ժամանակաւոր նահանգապետ, յանձնելով նրան Վանի շրջապայքի կառավարութիւնը, Նա կազմելու է վարչութիւն միմիայն հայերից և յենւելու է հայ երկրապահների վրա: Հիւպատոս նշանակելու առթիւ հեռագրեցի բանակի հրամանատարին և Քաւրիզի հիւպատոսին, որ ուղարկի ժամանակաւոր ներկայացուցիչ:

Գեներալ Օգանովսկիյ

II

Վան, գեներալ Նիկօլաևին

Հեռագիր № 1709

Հրամանատարը հաստատեց Արամի նշանակումը Վանի համար, միայն այն պայմանով, որ նա լիովին ենթարկւի զինւորական իշխանութեանը, այն է բերդապահ զօրքի գլխաւորին, որը նշանակւելու է, և որ Արամի միջոցով արւին զինւորական իշխանութեան բոլոր կարգադրութիւնները:

Գեներալ Օգանովսկիյ

III

Հրաման Բայազէտի Զօրաբանակին

№ 24 1915 թ. 18 մայիսի

Կովկասի զօրաբանակի հրամանատարը Արամին նշանակեց Վանի ժամանակաւոր նահանգապետ, այն պայմանով, որ նա ենթարկւի զինւորական իշխանութեանը, այսինքն բերդապահ զօրքի գլխաւորին, և որ զինւորական իշխանութեան բոլոր կարգադրութիւնները արւին Արամի միջոցով:

Զօրախմբի կառավարիչ գեներալ-մայօր Նիկօլաև

Այս էր բնական ընթացքը այն բոլորի, ինչ որ տեղի ունեցաւ Վանի մէջ մէկ ամսւա ընթացքում: Յաղթական կռիւն յաջորդում էր կառավարելու և շինարար աշխատանքի շրջանը:

Հեշտ էր ասել, — գնա կառավարիր, — բայց հեշտ չէր նրա իրագործումը:

Դարերի ստրկութիւնը շալակած, վարից վեր նայած մի ժողովուրդ ժամանակաւոր կառավարութիւն պիտի հիմնէր, մարմիններ կազմէր, կառավարող ուժեր առաջ քաշէր և աւելւած երկիրը ու յոշոտւած ժողովուրդը խնամէր, և այն էլ դեռևս վրատացող քիւրդ ցեղերի ու նրանց հետապնդող զօրքերի ներկայութեամբ:

Այո, հեշտ չէր իրագործել այդ բոլորը մի ժողովրդի, որը պետական կեանք չէր ապրել, որը իր բաղդը տնօրինելու հնարաւորութիւնից զրկւած էր եղել դարերով:

Եւ այս տեղ է, որ հայ ժողովուրդը հրապարակ բերեց իր բնածին ընդունակութիւնները: Ընդհանրապէս է, նա պետական կեանք չէր ունեցել, իր բաղդը տնօրինելու հնարաւորութիւնից զրկւած էր եղել, բայց և այնպէս ունենալով սովորելու, առաջ գնալու և կուլտուրական ժողովուրդներին հետ շփւելու ձգտում, ունեցել էր իր ներքին կեանքը, լինէր դա կրօնական, դպրոցական, աղգային-երեսփոխանական կեանք, որի շնորհիւ նա դաստիարակւել էր և լուսաւոր աշխարհից շատ ու շատ բան վերցրել ու իւրացրել:

Ահա այս կարող յատկութիւնների շնորհիւ Վանի մի բուռն ժողովուրդ՝ նրա երիտասարդութիւնը գեներալ Նիկողաիս ապրիլի 7-ի գրութիւնն ստանալով անցաւ գործի, ձեռնարկեց հիմնել համապատասխան մարմիններ:

Ժողովրդական ֆունկցիաներ կատարող մարմիններ մենք տեսանք դեռ ևս 27 օրւա կռիւների ընթացքում: Դրանք էին՝ Զին. մարմինը, Ռազմամթերքի, Նպաստից և Մատակարար յանձնաժողովները, Կարմիր խաչը, Քաղաքապետական ու Առողջապահական մարմինները, Ոստիկանական կազմը, Դատական մարմինը: Այս մարմինների գործնականութիւնը պայմանաւորւած էր կռիւների տեսողութեան հետ և նրանց գործնականութիւնը, բնականաբար, կռիւների հետ էլ դադարեց: Այժմ հարկաւոր էր կառավարական մի ամբողջ կազմ իր մարմիններով, խաղաղ ու շի-

նարար աշխատանք սկսելու համար, և կազմեց այդ կառավարութիւնը, կազմեց ընդօրինակութեամբ կառավարական այն ձևի, որ գոյութիւն ունէր տաճիկների տիրապետութեան օրով: Մինչև լաւ ձևերի անցնելը պէտք էր առժամանակ եղած ձևով առաջնորդել, այդ էր գործնականը, դրան էր վարժւած ժողովուրդը:

Սաչ-փողանի շարունակութեան վրա, գէպի վեր, Փոքր-Քեանտրչի կոչւող մասում գտնուում է Ֆրանսիական Դոմինիկեան քոյրերի որսանոց-դպրոցը, սա երկու յարկանի մի ընդարձակ շէնք էր, իր ընդարձակ պատշգամբով ու յարժարութիւններով՝ շինւած 1910 թիւն: Ռուս-տաճիկական պատերազմից յետոյ տաճիկ կառավարութիւնը այս շէնքը դրաւեց, իսկ Վանի կուսիների ժամանակ անցաւ հայերի ձեռքը:

Ահա այս շէնքի մէջ զետեղեց հայկական կառավարութիւնը Պատշգամբների վրա քաջւող դռների ճակատներին փակցրեցին ցուցանակներ հետեւեալ մակագրութիւններով «Շրջանային վարչութիւն», «Տնտեսական մարմին», «Գաւառային վարչութիւն», «Քաղաքապետարան» և այլն և այլն և այլն:

Այդ ցուցանակները ներկայացնում էին քառակուսի կարմիր կտաւներ՝ վրաները սպիտակ զլխատառերով գրւած: Ծօնը կարմիր էր, գրւածքը սպիտակ: Հայ ժողովուրդը անհաշիւ դռներ էր աւել, արեան լճեր գոյացրել ու անբացատրելի մղումով նրա առաջին կառավարութեան ցուցանակները հրապարակ եկան կարմիր գոյնով: Այդ գոյնը դարձել էր հայ ժողովրդի գոյութեան սիմբոլը և այդ սիմբոլով առաջին անգամ դուրս եկաւ նա աշխարհի առաջ:

Ժամանակաւոր հայկական կառավարութեան հիմքը դրեց, նշանակեցին պաշտօնեաներ, քաջւեցին հիմնարկութիւնները և այս մասին յայտարարեց մի կոչով, որը իր սօժով, իր տոնով կը մնայ իրրեւ պատմական մի փաստաթուղթ:

Ահա այդ կոչը:

Հայ ժողովրդին

Քաղաքացիներ.

Ռուսական յաղթական բանակի առաջխաղացումը նոր դա-

քաղաքի և իրաւակարգ կը բանայ մեր քաղաքի ու գաւառների իրաւագութիւն ժողովրդի համար: Դարերու ստրկութեան և քաղաքական ճնշումներու վախճանն է, որ մենք կապրինք այս օրերուն, հայ ժողովրդի շինարար և ստեղծագործող ողբի ծնունդն է, որ մենք կը տօնենք այժմ:

Ռուս զօրքերու հրամանատարը, գեներալ Նիկօլաե գնահատելով Վասպուրականի հայ ժողովրդի հերոսական ջանքերը՝ թուրք կառավարութիւնը անդօր դարձնելու իր ազգասպան քաղաքականութեան մէջ և հաւանելով հայ ժողովրդի ազգային ժողտուրական ձգտումները, բարհաճեցաւ 7 մայիս 1915, № 16 մասնաւոր հրամանագրով ինձ նշանակել քաղաքի և շրջանի կառավարիչ, և կազմակերպել նոր զորք իր բոլոր ճիւղերով:

Այսօր արդէն կազմակերպւեցան Ոստիկանական, Դատաւան, Դիւղատնտեսական—Դաղթականական, Քաղաքապետական և այլ վարչութիւններ:

Ասով կը յայտարարեմ ամբողջ ժողովուրդին, որ նոր կառավարութիւնը կազմակերպւած ըլլալով, անհրաժեշտ է բոլոր զորքերու համար դիմել նոր կառավարութեան յանձնախումբերուն, քաղաքի և շրջակայքի մէջ բնականօրէն վիճակ ստեղծելու համար:

Ներկայ պատմական պատասխանատու օրերուն մէջ հայ ժողովուրդը միայն մէկ նշանաբան պիտի ունենայ—համախմբել ամբողջ եռանդով կառավարութեան շուրջը, վերակազմակերպելու համար կեանքը քաղաքի ու շրջանի մէջ, արժանի լինելու քառորդ դարէ աւելի մզած պայքարի մէջ ընկած հերոսներու յոյսերուն և յիշատակին, ու միշտ բարձր պահելու համար հայ ազգի կուլտուրական, պաշտօնի գիտակցութիւնը Փոքր-Ասիոյ այս ծայրադաւառին մէջ:

Ռուս գեներալը մեր այս յոյսերու լիակատար գիտակցութեամբ էր, որ հայ ժողովրդի և իմ հանդէպ ցոյց տաւ այդ մեծ վստահութիւնը:

Քաղաքացիներ, ձեզ կը փնայ մեր այդ յաւակնութեանց և յոյսերուն ընդառաջ գնացող յաղթական բանակի և գեներալի վստահութիւնը բացարձակապէս արդարացնել և աւելի լաւագոյնին արժանի և պատրաստ գտնելի:

Այս կոչի տակ դրւած էր մի հատիկ անուն—«Արամ», բայց նա անհատի կոչ չէր, այլ մի ժողովրդի, դա մի հաւաքական կոչ էր, որի մէջ խօսում էր հայ ժողովուրդը իր հետ, որի մէջ տասնեակ տարիներ գոյութեան ու մահի կոիւր մղող, պայքարող ժողովուրդը կոչ էր ուղղում իր բոլոր տարրերին՝ գալ համախմբւել ընդհանուր գործի շուրջը և իրականացնել երէկւա երազանքները:

Ու բացւեցին հիմնարկութիւնները, տեղ գրաւեցին նրանց մէջ պաշտօնեաները, սկսեց գիւնանական կեանքին յատուկ դրազրային աշխատանք գուտ հայկական լեզուով, պատերը զարդարեցին քարաւզներով, ցուցանակներով, գրութիւնների դարսերով: Կառավարական շէնքի դրսի պատերը նախշեցին զանազան բովանդակութիւն կրող ազդերով ու ծանուցումներով: Խընդրատու ու բողբոջաւոր հասարակութիւնը խոնւեց կառավարութեան շէնքի դուրան ու ներսը և սկսեց եռուն կեանքը:

Ահա վանի հայ իրականութեան մէջ տեղի ունեցած այս ազտը արձանագրում ենք, տալով նրան պատմական արժէք:

Հայկական կառավարութեան շէնքը բակի կողմից ունէր հետեւեալ տեսքը, պատշգամբի վրա բացւող մի շարք սենեակները փողոցից սկսած նախ ձգւում էին արևելեան ուղղութեամբ, ապա անկիւն կազմելով թեքւում էին դէպի հարաւ և բաւականին առաջանալով նորից թեքւում էին դէպի արևելք բակի խորքը, կազմելով բեկուն մի շարք: Շէնքը, ինչպէս տեսանք, երկու յարկանի էր, տակի յարկը միացած էր վերի յարկի հետ երկու փայտեա լայն սանդուխտներով:

Վերի յարկում գետեղւած էին շարքով հետեւեալ հիմնարկութիւնները:

1. Նահանգային վարչութիւն
2. Նահանգապետի գիւնատուն
3. Դաւառային վարչութիւն
4. Տնտեսական մարմին
5. Դատարան
6. Ընդհանուր դատախազութիւն
7. Հաշտարար դատարան
8. Բանդային վարչութիւն

Տակի յարկում զետեղւած էին

1. Քաղաքապետարանը
2. Քաղաքապետի գիւանատունը
3. Ոստիկանական տեսչութիւնը
4. Ոստիկանապետի գիւանատունը
5. Ոստիկանների կացարանը
6. Բանդը

Բացի այս, քաղաքի մասերում գոյութիւն ունէին ոստիկանական բաժանմունքների իրենց ոստիկաններով:

Հայկական կառավարութեան զործող մարմինները աւելի շատ էին, քան առաջ բերած ցանկը: Կառավարութեան շէնքեր աւականաչափ ընդարձակ չէր, որ կարելի լինէր բոլոր մարմիններին զատ-զատ դահլիճներ յատկացնել. կային մարմիններ, որ դեռ իրականութիւն չէին գտել. զործը նոր էր, աշխատանքի սկիզբը և հայկական կառավարութիւնը իր բոլոր մարմիններով դեռ չէր ցուցադրւած ժողովրդի առաջ: Չը նայած զրան, այն, ինչ որ արւել էր մի քանի շաբաթների ընթացքում, այդ էլ ահագին գործ էր:

Հայկական կառավարութիւնը իր ամբողջ կազմով հետեւեալն էր.

1. Նահանգային խորհուրդ

Սա հայկական կառավարութեան զլիաւոր մարմինն էր, որը քննում ու հաստատում էր նահանգի ել և մտից նախահաշիւը, պատասխանատւութեան էր կանչում պաշտօնեաներին, ինչպէս և նշանակում էր նրանց իրենց պաշտօնների մէջ, կամ արձակում պաշտօններին. կարգադրում էր նահանգի հողային, կրթական, ոստիկանական և սահմանների ապահովութեան հարցերը, ինչպէս և հարկերի վերաբերեալ խնդիրները: Այս մարմինը հանդիսանում էր նահանգի, այսպէս ասած, օրէնսդիր և միաժամանակ զլիաւոր կարգադրիչ մարմինը, որը տնօրինում էր նահանգի ընդհանուր խնդիրները:

Նահանգային խորհրդի անդամներն էին.

Արամ Մանուկեան — Նահանգապետ

Կարապետ Այճեան — Ընդհանուր քննիչ

Միրական Տիգրանեան — Փոխ-նահանգապետ
 Աղաբէկ Համբարեան — Դատարանի նախագահ
 Պետրոս Սոգեան — Քաղաքապետ
 Միքայէլ Մինասեան — Կրթական տեսուչ
 Պարոյր Լեոնեան — Նահանգապետի օգնական
 Հրանդ Գալիկեան — Ընդհանուր դատախազ
 Սաչատուր Զեյնոբեան — Երկրագործական տեսուչ
 Գէորգ Զիտէչեան — Տնտեսական մարմնի նախագահ
 Դաւիթ Փափաղեան — Ոստիկանապետ
 Աւետիս Թէրզիբաշեան
 Կոստանդին Համբարձումեան
 Սարգիս Արարտեան

2. Նահանգային վարչութիւն

Սա հանդիսանում էր նահանգի զլխաւոր գործադիր մարմինը:

Սրա կազմը հետեւեալն էր.

Արամ Մանուկեան	—	Նահանգապետ
Միրական Տիգրանեան	—	Փոխ նահանգապետ
Պարոյր Լեոնեան	—	Նահանգապետի օգնական
Արտակ Դարբինեան	—	Դիւանապետ
Կարապետ Աճէմեան	—	Հաշուակալ
Տիգրան Թէրլէմէզեան	—	Գանձապահ
Յովհաննէս Մխիթարեան	—	Քարտուղար
Ներսէս Պատեան		
Արփիար Սաֆրատեան		
Մաղաք Շալջեան		
Վաղարշակ Կղարթմեան		
Նիկողայոս Հայրապետեան		
Գաբրիէլ Շահինեան		

Գործաւարներ

3. Տնտեսական մարմին

Սա հանդիսանում էր նահանգի ամբողջ տնտեսական մասը վարող, ինչպէս և տասանորդի տուրքը աճուրդի դնող ու այլ եկամտային խնդիրները կարգադրող ու գանձել տւող զլխաւոր մարմինը:

Այս մարմնի կազմը հետևեալն էր:

Գէորգ Ճիտէչեան — Նախագահ
Արմենակ Սարգսեան — Վերաքննիչ
Յարութիւն Շալջեան — Գանձնապահ
Յակոբ Տէր-Յակոբեան — Հաշուակալ
Գալուստ Թորգոմեան — Ատենապետ
Կարապետ Զաքարեան — Քարտուղար
Վարդան Դարբինեան — Գործավար
Կարապետ Ճիտէչեան — Գործակատար

4. Քաղաքապետական վարչութիւն:

Այս մարմինը ժողովորդային կատարում էր այն ֆունկցիաները, ինչ որ միւսապատանում քաղաքային խորհուրդներն իրենց վարչութիւններով:

Այս մարմնի կազմը հետևեալն էր.

Պետրոս Մոզեան	—	Քաղաքապետ
Արմենակ Վուլունիկեան	}	Անդամներ
Վահրամ Տ. Պողոսեան		
Մկրտիչ Հիւսեան		
Վահան Մարութեան		
Լեոն Բուլղարացի	—	Երկրաչափ
Լեոն Գրիգորեան	—	Առողջապահական քննիչ
Ղարիբջան Դեղլիրեան	—	Գանձապահ
Գալուստ Բաբաջանեան	—	Ճարտարապետ
Տիգրան Յովհաննիսեան	—	Քարտուղար

5. Կրթական Տեսչութիւն

Այս մարմինը վարում էր նահանգի կրթական գործը:

Մարմնի կազմը հետևեալն էր.

Միքայէլ Մինասեան	—	Կրթական տեսուչ
Եղիազար Ռշտունի	}	Անդամներ
Մարտիրոս Նալբանդեան		
Հրաչիա Տէր-Յովհաննիսեան	—	Քարտուղար

6. Երկրագործական Մարմին

Սա գորգացիներ էր երկրագործութիւնը, հայթաթիկութիւն էր

երկրագործական նորագոյն գործիքներ և կազմակերպելու էր փոխառութեան գործը երկրագործ դասի մէջ.

Այս մարմնի կազմը հետեւեալն էր.

Խաչիկ Զենորեան — Տեսուչ, աւարտած Բրուսայի երկրագործական վարժարանը:

Արշաւիր Աւետադաշեան — Տեսչի օգնական, շերամապահ:

7. Առողջապահական Մարմին

Սա հսկում էր նահանգի առողջապահական պայմաններին, ինչպէս և քաղաքի մաքրութեան վրա:

Այս մարմնի կազմը հետեւեալն էր.

ԲԺ. Արտաշէս Բաբալեան — Նախագահ

Մամբրէ Մկրեան

Յակոբ Եագօեան

} Անդամներ

Խաչիկ Գալստեան — Վերաբոյժ

8. Առևտրական մարմին

Սա կարգաւորելու ու զարդացնելու էր վաճառականութիւնը նահանգի մէջ, զարկ էր տալու արդիւնաբերական ձեռնարկութիւններին, ինչպէս և լուծելու էր զանազան խնդիրներ, որ կարող էին ծագել վաճառական դասի մէջ:

Այս մարմնի կազմը հետեւեալն էր.

Համապասպ Տէր-Պօղոսեան — Նախագահ

Աւետիս Երամեան

Յովհ. Շահբաղլեան

Մկրտիչ Հիւսեան

Յովհ. Փիրումեան

} Անդամներ

9. Ոստիկանական Տեսչութիւն

Սա հսկում էր յատկապէս քաղաքի վրա:

Ոստիկանական տեսչութեան կազմը հետեւեալն էր.

Դաւիթ Փափազեան — Ոստիկանապետ

Ղևոնդ Խոնջեան — Ոստիկանապետի օգնական

Պետրոս Գրիգորեան — Օգնական ուսական բաժնի

Հրանդ Կարինեան — Քարտուղար

Յովսէփ Քարտաշեան — Քարտուղարի օգնական

Ոստիկանական մարմինը ունէր քաղաքում հինգ շրջանային քաժանմունքներ, ուր պաշտօնավարում էին.

- 5 Շրջանապետներ
- 5 Շրջանապետների օգնականներ
- 5 Քարտուղարներ
- 60 Հետեակ ոստիկաններ
- 12 Հեծեալ »

Յիշեալ շրջանապետներն էին.

- 1. Գրիգոր Ճոնեան — Կենդրոնական թաղում
- 2. Արմենակ Դեղձունեան — Նորաշէնի թաղում
- 3. Արմենակ Տէր-Թովմասեան — Մեծ Քեանարչիում
- 4. Մկրտիչ Դարասէֆէրեան — Արարքում
- 5. Ռուբէն Առեղցեան — Քաղաքում

Ոստիկանական կազմի մէջ հաշւում էին նաև,

- 1 Բանդապետ
- 1 Օգնական
- 1 Քարտուղար
- 2 Դռնապան

10 Դատարանական Կազմ

Ա. Հաշտարար Դատարան

- Ռուբէն Շատուրեան — Դատաւոր
- Ենօք Պուրանեան — Քարտուղար
- Միհրատ Բրուտեան — Գործավար

Բ. Հարցաքննիչ դատաւորութիւն

- Պօղոս Զիթչեան — հարցաքննիչ դատաւոր

Գ. Շրջանային Դատարան

- Աղաբէկ Համբարեան — Նախագահ
 - Եղիշէ Քաջունի — Դատարանի անդամ
 - Արսէն Հացադործեան — Դիւանապետ
 - Խաչատուր Գէորգեան — Քարտուղար
 - Մարգար Ազնաւուրեան
 - Բարուսակ Դարբինեան
- } Գործավարներ

Գ. Ընդհանուր Դատախազութիւն

Հրանդ Դալիկեան — Ընդհանուր դատախազ

Մարկոս Պալտօշեան — Քարտուղար

Ե. Դորձադիր Պաշտօնէութիւն (դատարանի որոշումները գործադրող)

Դերջան Սինանեան — Դորձադիր պաշտօնեա

Դրիգոր Քաջքերունի — Քարտուղար

Զ. Ընդհանուր Քննիչութիւն

Սա հսկում էր բոլոր մարմինների գործառնութեան վրա:

Կարապետ Այճեան — Ընդհանուր քննիչ

Պետրոս Աշխիպաշեան — Քարտուղար

11. Գաւառային Վարչութիւն

Այս մարմինը կազմում էր շրջանային վարչութեան մէկ ճիւղը և վարում էր գաւառապետութիւնների գործը:

Այս մարմնի կազմը հետեւեալն էր.

Արմենակ Փոխանեան — Դիւանապետ

Միհրան Մուրադեան — Քարտուղար

Սարգիս Սիմօնեան — Դորձաւար

12. Գաւառապետութիւններ

Ամբողջ նահանգը բաժանւած էր 4 գաւառների և 12 գաւառակների, որոնց կառավարում էին գաւառապետները: Ժողովուրդը մեծ մասամբ գաւառապետներին կոչում էր զայնապատ, իսկ գաւառակների կառավարիչներին մուղիր, ինչպէս որ գործ էին ածում տաճիկ կառավարութեան օրօք:

Գաւառներն ու գաւառակները հետեւեալներն էին.

1. Շատախի գաւառ

Գաւառապետ — Սամուէլ Մեսրոպեան

2. Գեաւաշի գաւառ

Գաւառապետ — Լեոն Շաղօեան

3. Արճէշի գաւառ

Գաւառապետ — Նշան Ժամապօրճեան

4. Ալջաւաղի գաւառ

Գաւառապետ — Փանոս Մարութեան

5. Հայոց-ձորի գաւառակ
Գաւառապետ — Նալբանդ Նշան
6. Բերկրիի գաւառակ
Գաւառապետ — Գազիկ Թոխմախեան
7. Արտամետի գաւառակ
Գաւառապետ — Յովհաննէս Գեամչեան
8. Շահբաղիի գաւառակ
Գաւառապետ — Արէլ Աղաւեան
9. Ալիւրի գաւառակ (Թիմար)
Գաւառապետ — Յարութիւն Հիւսեան
10. Զանիկի գաւառակ (Թիմար)
Գաւառապետ — Արգար Սէմէրճեան
11. Արճակի գաւառակ
Գաւառապետ — Շիրին Յակոբեան
12. Խօշարի գաւառակ
Գաւառապետ — Արմենակ Տէր-Պօղոսեան
13. Մոկսի գաւառակ
Գաւառապետ — Գրիգոր Նահապետեան
14. Նորդուզի գաւառակ
Գաւառապետ — Պետրոս Էֆ.

Երկու գաւառակներ, որոնք պիտի կազմէին Կարճկանում, դեռ չէին կազմուի, որովհետեւ այդ շրջանի ժողովուրդը շարունակուող կռիւների պատճառով դեռ չէր վերադարձել իր տեղը:

Ուշագրաւ է այն երեոյթը, որ Հայկական Կառավարութեան կազմի մէջ մտել էին գլխաւորապէս ինտելիգենտ ուժեր, խոշոր մեծամասնութեամբ ուսուցիչներ ու տեսուչներ, թէև այդ տեղ տեղ էին գրաւել նաև տաճիկ կառավարութեան օրօք եղած հայ պաշտօնեաներ ու բաւականաչափ վաճառականներ: Մի խօսքով Հայկական Կառավարութիւնը իր կազմով ներկայացնում էր Վանի գիտակ երիտասարդութիւնը:

Կարևոր է յիշել նաև այն, որ Հայկական Կառավարութեան մէջ գործելու հրաւիրւեցին մի շարք կովկասահայ ինտելիգենտ ուժեր, ինչպէս և մի քանի բարձրագոյն կրթութիւն ստացած մարդիկ, և այս հարկադրում էր կարիքը: Նահանգը գտնուում էր ռուսական բանակի գործողութիւնների շրջանում, ամէն քայլա-

փոխում կարիք էր լինում դորձ ունենալ ուսւս դօրքերի հետ, հարկաւոր էին ուսսերէն լեզու գիտցողներ, և կովկասահայ ինտելիգենտ ուժերի ներկայութիւնը այնպէս անհրաժեշտ զարձաւ, որ շատ գաւառապետների տրւեցին կովկասահայ օգնականներ:

Գաւառապետութիւնները հետզհետէ կազմակերպւեցին, մէկ-երկու գաւառներում նոյնիսկ վարչական կազմը բարդ կերպարանք ընդունեց, ընդօրինակելով կենդրոնական կառավարութեան ձեւը: Գաւառական այդ ձևի մասին գաղափար կազմելու համար, կը բերե՛նք այստեղ գաւառական վարչութիւններից մէկի պատկերը: Ահա այդ:

Շատախի գաւառապետութիւնը կազմւած էր հետեւեալ մարմիններից ու պաշտօնականներից:

1. Գաւառական Վարչութիւն

Սամուէլ Մեսրոպեան — Գաւառապետ
Հմայեակ Բաղդասարեան — Քարտուղար
Հմայեակ Զօլօեան — Գանձապահ

2. Տնտեսական մարմին

Մինաս Մուրադեան — Նախագահ
Սահակ Մարտիրոսեան — Քարտուղար
Արամ Դանիէլեան — Գանձապահ

3. Կատական Մարմին

Միհրան Զօրիկեան — Նախագահ
Դաիթ Քաջատրեան — Անդամ
Յակօբ Թումասեան — Քարտուղար
Տիգրան Սարգսեան — Գործավար

4. Քաղաքապետութիւն

Շահէն Կուժիկեան — Նախագահ
Ասպատուր Աղիգեան — Անդամ

5. Ոստիկանական Կազմ

Տիգրան Բաղդասարեան — Ոստիկանապետ
Ազատ Սիմօնեան — Օգնական
Սահակ Թրշօեան — Քարտուղար
Տիգրան Մկրտչեան — Գործավար
Պօղոս Դանիէլեան — Շրջանապետ
Մարգար Մովսէսեան — Քարտուղար

Գաւառական վարչութիւններէ հետ միաժամանակ կաղմու-
կիրպելց նաեւ գաւառական ոստիկանութիւնը — երկու, երեք
յաճախ չորս տասնեակներից բաղկացած իւրաքանչիւր գաւա-
ռում, այնպէս որ գաւառական ոստիկանութիւնը իր ամբողջ
կաղմով բաղկացած էր 360 ոստիկաններից և 40 տասնապետնե-
րից, որոնց կէս մասը հետեակ էր, իսկ կէս մասը հեծեակ:

Ահա այսպիսի քարզ կաղմութիւն ստացաւ ժամանակաւոր
Հայկական Կառավարութիւնը Վանի ու գաւառների մէջ ընդամե-
նը մի քանի շաբաթների ընթացքում:

ԺԱՄԱՆԱԿԱՒՈՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒԴԺԷՆ

Ժամանակաւոր Հայկական Կառավարութիւնը իր բարդ կազմութեամբ ձևակերպւեց, և նրա ձևակերպման հետ միասին ծագեց նաև բիւզժէի խնդիրը: Պիտի պահպանւէին մի շարք մարմիններ, պիտի հոգացւէր բազմաթիւ պաշտօնեաների, ինչպէս և ոստիկանական կազմերի ապրուստի միջոցը, վերջապէս կառավարութիւնը ունենալու էր իր անհրաժեշտ ծախքերը: Ո՞ր տեղից պիտի հոգացւէր այդ բոլոր կարիքների համար պահանջւող անհրաժեշտ դրամը, եթէ ոչ նոյն հայ ժողովրդից, որի շահերին ծառայելու կոչւած էր հայկական կառավարութիւնը:

Եւ Հայկական Կառավարութիւնը իր գոյութեան հէնց առաջին օրերից ծրագրեց ու զործադրութեան մէջ մտցրեց հարկատուութեան այն միջոցներն ու ձևերը, որ գոյութիւն ունէին տաճիկ կառավարութեան օրով: Ինչպէս կառավարական կազմը, այնպէս էլ բիւզժէն ձևակերպւեցին նախկին—տաճիկ կառավարութեան ժամանակ գոյութիւն ունեցող ձևերով, այդ ժամանակաւոր բնոյթ էր կրում, այդպէս վարելու էր երկիրը, մինչև որ կարելի կը լինէր անցնելու նոր ձևերի, նոր կարգերի, որոնց համար պահանջւում էր և ժամանակ և փորձ:

Այդ տեսակէտից Հայկական Կառավարութեան բիւզժէն կամ ելեմտացոյցը ներկայացնում էր մի հետաքրքիր պատկեր, որը աւելորդ չենք համարում ամբողջովին առաջ բերել այստեղ: Նախ պիտի ասենք, որ բիւզժէն կազմւած էր ութ ամուս համար, սկսելով այդ Հայկական Կառավարութեան օրից, այն է 1915 թւի մայիսից մինչև տարւա վերջը:

Եկամուտի գլխաւոր աղբիւրներ համարւում էին հետևեալները.

1. Կալւածատուրքը, որ գանձւելու էր համապատասխան կալւածքների արժէքի:

2. Վատակի տուրքը, որ գանձւելու էր գլխաւորապէս առեւտրականներից:

3. Տասանորդի տուրքը, որ գանձւելու էր հացահատիկների ու բերքերով, ութից մէկի հաշւով:

4. Կրթական տուրքը.

5. Ոչխարի տուրքը.

6. Դատական տուրքը.

7. Դրոշմաթղթերի տուրքը.

8. Քաղաքապետարանի տուրքը.

Բացի այս, եկամուտներ սպասւում էին նաև դատարկ մնացած գիւղերի ցանքերից, ինչպէս և ձգւած կալւածքներից:

Ահա Հայկական Կառավարութեան բիւլլէն:

Վանի նահանգի ելւմտացոյցի նախատեսւած մուտքք

1915 մայիսի 1-ից մինչև դեկտեմբերի 31-ը

Կալւածատուրք

Քաղաք և արւարձաններ

100 տուն	Ա.	կարգի	16 ր.	—	1600
300 »	Բ.	»	8 »	—	2400
600 »	Դ.	»	5 »	—	3000
700 »	Դ.	»	3 »	—	2100
1000 »	Ե.	»	2 »	—	2000

Արտ և այդինքն 100-ին 2 և կէս — 1200 — 12,300

Գաւառներ

Թիմար 34 գիւղ 2000 տ. 2 ր. 40 կ. — 4800

Հայոց-ձոր 31 » 1488 » 2 » 40 » — 3571,20

Արճակ 21 » 1055 » 2 » 40 » — 2532

Շատախ, Մոկս, Գեւաւաշ

60 գիւղ 1800 » 2 » 40 » — 4320 — 15,223,20

Ընդամենը

27,523,20

Վաստակի տուրք
Քաղաք և արևարձաններ

50 տուն	8 ր.	—	400
100 »	6 »	—	600
500 »	4 »	—	2000
600 »	2 »	—	1200—4200

Տասանորդի տուրք

Ութի՞ն մէկ գանձելով — 51,200

Կրթական տուրք

Տասանորդի չորրորդական մասի չափով — 12,800

Ոչխարի տուրք

100,000 հատ, իւրաքանչիւրից 32 կ. — 32,000

Դատական տուրք

100-ին 2 և կէս — — 4000

Դրոշմաթղթեր

Վճառդիր	400 հատ	50 կ.	—	200
Կոչնադիր	3000 »	8 »	—	240
Աղերսագիր	10,000 »	8 »	—	800
Վարձագիր	200 »	8 »	—	16
Պայմանագիր	800 »	40 »	—	240
Անցագիր արտաքին	500 »	3 »	—	1500
» ներքին	600 »	40 »	—	240
Ամսական մուրհակ	4000 »	8 »	—	320
Զէնքի արտօնագիր	200 »	40 »	—	80
Նամակի ծրար	4000 »	5 »	—	200—3836

Լքւած դիւղերից մուտք

Հաւանական ենթադրութեամբ — 16,000

Քաղաքապետարանի տուրք

Մաքրութեան համար	—	—	1665
Վաստակի տուրք 100-ին 20-ը			840
Սրճարաններու արտօնագիր	—		240
Լճերի ջրերից (ռոտգումն)	—		320
Սերկիներից (բացօթեա վաճառատներ)			400
Կառքերից 2-ական բուրի	—		80
Սայլերից 1-ական բուրի	—		80
Կալածական եկամուտ	—		320
Շինութիւններու արտօնագիր	—		160
Քարիւղի (նաւթ) տուրք	—		160
Շինման տուրք	—	—	2400
Անասնոց առուծախի տուրք	—		384
Ձափ ու կշիռի տուրք	—		288
Տուգանք	—	—	400
Նաւերի երթեկեւութեան տուրք			240
Վարձքերու վաւերացումի տուրք	80	—	8057

Պատահական մուտք

Համաձայն տնտեսական մարմնի տեղեկագրի — 16,000

Խնայողութիւն

Պաշտօնեաներու ուշ գործի կանչելուց	2723,80
Ընդհանուր մուտք	178,340 ռ.

Վանի նահանգի ելեմտացոյցի նախատեսուած ծախքը

1915 մայիսի 1-ից մինչև դեկտեմբերի 31-ը

Նահանգային վարչութեան ծախք

Նահանգապետին ամսական	—	300
Նահանգապետի օգնականին	—	200
Դիւանապետին	—	100
Ռուսական մասի դիւանապետին		100
5 գործավարների	—	180

3 ռուսական մասի գործավարների	160	
Գաւառական մասի դիւանապետին	60	
2 գործավարներին	65	
Գանձապահին	70	
Հաշւակալին	70	
Հաշւապահի օգնականին	30	
4 դռնապաններին	80	— 1415
8 ամսւանը միասին		11,320 ր.

Զը նախատեսուած ծախք	5000	
Գաղտնի ոստիկանութեանը	2000	
Պաշտօնատուներու վարձ	1000	
Պաշտօնատան կահաւորման ծախք	2000	
Դիւանական ծախք	1500	
Վառելաւայրոյս և լոյս	350	— 11,850
Ընդամենը		23,170 ր.

Տնտեսական մարմնի ծախք

Նախագահին ամսական	100	
Դիւանապետին	70	
5 գործավարներին	300	
Դռնապանին	20	— 490
Ութ ամսւանը միասին		3920 ր.

Տասանորդը և ոչխարի տուրքը		
գանձելու ծախք	—	— 3000 ր.

Ոստիկանութեան ծախք

Ոստիկանապետին ամսական	100	
Օգնականին	80	
Թարգմանին	80	
Հաշւակալին	40	
Քարտուղարին	30	
5 շրջանապետներին 50-ական ր.	250	
5 օգնականին 40 » »	200	

5 քարտուղարի — 25-ական	ր.	125
60 հետեակ ոստիկանի 20 »	»	1200
12 հեծեալ » 30 »	»	360
Բանդապետին —	—	40
Բանդապետի օգնականին —	—	30
2 դռնապանի 20-ական	ր.	40 — 2575
Ութ ամսւանը միասին		20,600 ր.

Դատարանի ծախք

Նախագահին ամսական —	—	100
Ընդհանուր դատախազին —	—	100
Հաշտարար դատաւորին —	—	100
Դատարանի 2 անդամին —	—	140
Գործադիր պաշտօնեային —	—	65
Հարցաքննիչ դատաւորին —	—	65
Դիւանապետին —	—	60
Հինգ քարտուղարի —	—	180
Երեք կոչնակի —	—	60
Երկու հեծեալ կոչնակի —	—	60
Երկու դռնապանի —	—	40 — 970
Ութ ամսւանը միասին		7760 ր.

Քաղաքապետութեան ծախք

Քաղաքապետին ամսական —	—	100
Երկրաչափին —	—	70
Օգնականին —	—	40
Դանձապահին —	—	50
2 քարտուղարի —	—	70
Գործավարին —	—	25
5 գործակալտարի —	—	125
Դռնապանին —	—	20 — 500 ր.
Ութ ամսւանը միասին		4000 ր.

Քաղաքի մաքրութեան ծախք — 800

Ճամբաներու և կամուրջներու ծախք 400

Պաշտօնեաներու կառքի ծախք	—	160
Ընկեցիկներու սնունդ և անտէր		
մեռելների թաղման	—	250
Առողջապահական և բժշկական	—	2000
Զբոսարարական ծախք	—	40—3850
Ընդամենը		7850 ր.

Ընդհանուր քննիչութեան ծախք

Նախագահին ամսական	—	100
Քարտուղարին	—	40—140
Ութ ամսանը միասին		1120 ր.

Կրթական տեսչութեան ծախք

Նախագահին ամսական	—	100
Քարտուղարին	—	30—130
Ութ ամսանը միասին	—	1040
Կրթական նպաստ	—	5000
Ընդամենը		6040 ր.

Երկրագործական մարմնի ծախք

Նախագահին ամսական	—	70
Քարտուղարին	—	40—110
Ութ ամսանը միասին	—	880
Յերմացուի և գործն. դասընթացին		1000
Ընդամենը		1880 ր.

Յումականության ծախք

Պաշտօնեային ամսական	—	40
Ճրիչին	—	25—65
Ութ ամսանը միասին		520

Շաքարի գաւառապետութեան ծախք

Գաւառապետին ամսական	—	100
---------------------	---	-----

Քարգմանին	—	—	—	60
Քարտուղարին	—	—	—	40
Գանձապահին	—	—	—	40
Հաշտարար դատաւորին	—	—	—	70
Դատարանի քարտուղարին	—	—	—	40
Կոչնակին	—	—	—	20
Դանապանին	—	—	—	20
Դիւանական	—	—	—	30—420
Ութ ամսւանը միասին				3360

Պետաւշի գաւառապետութեան ծախք	3360		
Արճէշի	»	»	3360
Ալշաւաղի	»	»	3360
4 գաւառների ծախքը	13,440		

Հայոց-ձորի գաւառակի ծախք

Պաւառապետին ամսական	—	70
Քարգման-քարտուղարին	—	40
Դիւանական ծախք	—	15—125
Ութ ամսւանը միասին		1000

Բերկրիի գաւառակի ծախք	—	—	1000
Արտամետի »	»	—	1000
Շահրաղիի »	»	—	1000
Ալիւրի »	»	—	1000
Ջանիկի »	»	—	1000
Արճակի »	»	—	1000
Ստրայի »	»	—	1000
Խօշարի »	»	—	1000
Մոկսի »	»	—	1000
Նորքուղի »	»	—	1000
Կարճկանի »	»	—	1000
12 գաւառակների ծախքը			12,000

Ոստիկանութեան ծախք

Հրամանատարին ամսական	—	100
Թարգման-օգնականին	—	60
8 յիսնապետի	—	480
20 հեծեալ տասնապետի	—	800
20 հետևակ »	—	600
180 հեծեալ ոստիկանի	—	4500
180 հետևակ »	—	6300—12,840
Վեց(*) ամսանը միասին		77,040
Ընդամենը ծախք		178,340

Այսպիսով, Վանի ժամանակաւոր Հայկական Կառավարութեան ութ ամսւա ելեմուտքը կամ քաղթէն հաշւած էր 178,340 րուբլի, մի գումար, որը մեծ չէր, եթէ երկիրը ենթարկւած չը լինէր աւերմունքներին, կողոպուտներին ու ջարդերին:

Ասել թէ Վանի Հայկական Կառավարութիւնը կազմւած էր օրինակելի ձևով և ազատ էր թերութիւններէց, միանգամայն սխալ կը լինի, միմիայն այն հանգամանքը, որ նրա հիմքը ծառայում էր տաճիկ կառավարութեան սխտեմը և նա փոխ էր վերցրել մի քանի անընդունելի ձևեր այդ փառած կառավարութիւնից, այդ բաւական էր, որ մանուկ կառավարութիւնը ազատ չը լինէր թերութիւններէց:

Օրինակ, ընդունւած էր տասանորդի տուրքը, որը տրւում էր աճուրդով, ինչպէս այդ դոյութիւն ունէր տաճիկ կառավարութեան օրօք, ու առաջւա պէս տասանորդ գանձելու համար վիւղերը պիտի մտնէր միւթիւններն դատակարգը, մի դատակարգը, որը տաճիկական կարգերի ամենացաւոտ ախան էր հանդիսացել և որի ձեռքից մասնաւորապէս հայ ժողովուրդը այնքան տառապանքներ էր կրել:

Անընդունելի ձևերից էր նաև գաղանի ոստիկանութեան գոյութիւնը, որ փոխ էր առեր Հայկական Կառավարութիւնը տաճիկ կառավարութիւնից: Միթէ մանուկ կառավարութիւնը կարիք ունէր գաղանի ոստիկանութեանը, միթէ ամբողջ աշխար-

*) Ոստիկանութիւնը կազմւեց յուլիս ամսից:

հի կողմից արհամարեաժ այդ ինստիտուտը դեր ունէր կատարելու նոր սկսւող կառավարութեան մէջ, ի հարկէ ոչ: Բայց նա ընդունել էր միւս մարմինների շարքում նաև այդ մասին գոյութիւնը, անշուշտ, անգիտակցօրէն, առանց խորը մտածելու:

Այո, Հայկական Կառավարութիւնը կատարեալ չէր, նա ունէր թերութիւններ, նոյնիսկ խոշոր թերութիւններ, որից և առաջացել էր գեղորոշութիւն նրա գէմ:

Սակայն այդ բոլորով հանգերձ Վանի Հայկական Կառավարութիւնը իր թարմ երիտասարդական կազմով, իր ձգտումներով կարճ օրերի մէջ ներշնչեց մի հաւատ, նա տուեց գրաւական, որ հայ ժողովուրդը ընդունակ է իր ինքնուրոյն կիանքն ունենալու, իր բաղդը անօրինելու:

Պէտք էր տեսնել մանուկ կառավարութիւնը իր դերի մէջ, պէտք էր կանատեսն լինել նրա գործառնութիւններին, գաղափար կազմելու, միաժամանակ ոգևորիչ տպաւորութիւններ ստանալու համար:

Մանուկ կառավարութիւնը ձգտում էր ընդունեաժ ձևերից դուրս ձգել ժողովրդական շահերի տեսակէտից անընդունելին և հակադիրը, ընդունել զեմօկրատիկ կարգեր և կանգնել այն ճանապարհի վրա, որ տանում էր գէպի բարօրութիւն, և այս իրականացնելու համար դիմել էր նաև կովկասահայ մտաւոր ուժերի աջակցութեանը:

Ահա այս ձգտման արդիւնքն էր մի շարք կովկասահայ մշտաւորականների ներկայութիւնը Հայկական Կառավարութեան մէջ, որոնք տեղական ուժերի հետ ձեռք ձեռքի տւաժ զիշեր ու ցիւրեկ աշխատում էին ուժ տալ ու բարձրացնել մանուկ կառավարութիւնը, ազատել նրան թերութիւններից, մտցնել նրա մէջ նոր ու ժամանակակից ձևեր, կատարելութիւն տալ նրան, որքան էլ շրջապատող հանդամանքների աննպատակին և որքան էլ աւերաժ հրկրի վերաշինութեան գործը ծանրացաժ էր այդ կառավարութեան վրա:

Հայկական Կառավարութիւնը առանձնապէս զեմօկրատիկ էր իր ներքին ու արտաքին յարաբերութիւնների մէջ. բիւրօկրատիկ ձևերը գոյութիւն չունէին այդիդ, շատ աշխատանքների, շատ բանակցութիւններ կատարում էին պարզ ու անպաժոյճ ձևերով և այս միանգամայն հասկնալի է: Կառա-

վարութեան գլուխ անցել էին երէկեալ սոսկ քաղաքացիները, դիւրքերի մէջ կողք-կողքի կուտղ մարդիկ, երէկեալ պարզ ընկերները: Նրանք ժողովրդի աչքում ոչ թէ պաշտօնեաներ էին, այլ երէկեալ Արամները, Արտակները, Տիգրանները, որոնց դիմում էին վստահութեամբ, առանց քաշելու դնում էին իրենց հոր-ցերը յաճախ պահանջի ձեով, և այս անընդունելի չէր համարուում: Անշուշտ Հայկական Կառավարութիւնը, ինչպէս իւրաքանչիւր կառավարութիւն, պիտի բռնէր դէպի քիւրտկրատիկ կարգերը տանող ճանապարհը, բայց այն, ինչ որ գոյութիւն ունէր, իսկապէս դիմօկրատիկ էր:

Հայկական Կառավարութիւնը գեմօկրատիկ էր և իր արտաքինով, նա համազգեստ չունէր և հաւանօրէն երբեք էլ չունենար, ինչ վերաբերում էր ոստիկանական կազմին, նրան համազգեստ սահմանելու հարցը կառավարութեան մէջ քննուում էր և թերեւ մի փոքր ժամանակից յետոյ ոստիկանութիւնը ունենար իր համազգեստը, եթէ Հայկական Կառավարութեան զոյու-թիւնը այդպէս կարճատեւ չը լինէր:

Ոստիկանութեան համազգեստը անհրաժեշտութիւն էր համարուում երկու պատճառով, նախ՝ ժողովուրդը պիտի իմանար թէ ում հետ գործ ունի, երկրորդ՝ երկիրը գրաւած լինելով սուս զօրքերով, ամեն տեղ ոստիկանութիւնը գործ էր ունենում նրա հետ. զօրքը հագուեստով պիտի ճանաչէր ոստիկանութիւնը, մանաւանդ որ տաճկահայերը սուսերէն արտայայտել չը գիտէին:

Ոստիկանութիւնը որնէ նշանով ցուցադրելու անհրաժեշտութիւնը այնքան ուժեղ էր, որ Հայկական Կառավարութիւնը հէնց սկզբից սահմանեց թևերի նշանը: Քաղաքում գործող ոստիկանները թևերին կրում էին սպիտակ կտորի վրա կարմիր տառերով գրւած ՈՍՏԻԿԱՆ մականգիրը, մի մականգիր, որը գործադրութեան մէջ մտաւ դեռևս Ապրիլեան կոիւնիքի օրերում: Իսկ գաւառական ոստիկանները, դարձեալ սպիտակ կտորի վրա կարմիր տառերով գրւած, թևերին կրում էին В. Д. մականգիրը, որ նշանակում էր Вандская Дружина: Այո, համազգեստ չէ կար, բայց այդ պարզ մականգիրները փոխարինում էին համարը գետին, միաժամանակ հանդիսանալով սիմբօլը հայ ժողովրդի սիմբօլը անթիւ զոհերի ու անհատնում արեան գնով ձեռք բերւած այդ փոքրիկ ազատութեան:

Հայ գաւառական
Գագիկ Թաթևաթեան
Քեզքի

Հայ սամբան
Լևոն Թաթևաթեան
Քաղաքացի

Եւ կեանքը Վանի Հայկական Կառավարութեան մէջ հոռւմ էր, հոռւմ էր անօրինակ կերպով, ամեն ինչ ընթանում էր դէպի գործ, գէպի շինարար աշխատանք, Կառավարութիւնը փայփայում էր հայ ժողովրդին իբրեւ իր թանկագին զանձը, իր հարազատ միջավայրը՝ քաղցր, սիրելի, իսկ հայ ժողովուրդը նախում էր այդ Կառավարութեան վրա իբրեւ իր նորածին մանուկի, որի համար այնքան տառապել էր ու այնքան զրկանքներ կրել մինչև հասել էր նրան։ Մի հարազատ ընտանիք — ընդհանուր շահերով կապած, ընդհանուր սիրով վառւած մի մեծ գերդաստան, որը ընթանում էր դէպի երջանիկ ապագան։

Եւ որովհետեւ Կառավարութեան մէջ, հոռւմ էր նաև ժողովրդի մէջ. արագօրէն շինւում էին աւերւածները, կորգի էին բերւում հրդեհածները, մաքրւում էին փողոցներն ու հրապարակները, բացւում էին վաճառատներ ու շուկաներ։

Եւ ահա այսօրինակ համերաշխ ու շինարար հոռւն աշխատանքի մէջ Հայկական Կառավարութիւնը բոլորում էր իր գոյութեան 70-օրեակը, երբ մէկէն շանթահարւեց նա, շանթահարւեց ու կայծակնահար ընկաւ։ Ռուսական բանակը պատրաստւեց նահանջել, հայ ժողովուրդը բռնեց դադի ճանապարհը ձգելով ամեն ինչ, դիմեց դէպի Կովկաս՝ ճանապարհին եթարկելով սովի, ծարաւի, ցրտի, արևի և նոյնիսկ քիւրդերի յարձակումներին։ Հասաւ Կովկաս՝ ճանապարհին թողնելով դիակներ տաանեակներով ու հարիւրներով և գնաց պապաղեւելու Արարատեան գաշաի յուլիսեան սօթիրին, բացելու նրա տափարակների վրա շիրիմներ հարիւրներով ու հազարներով, շիրիմներ անգարդ ու անյիշատակ։

Հարեւոյ Հայկական Կառավարութեան թիւը միայն 70 օր գոյութիւն ունենալուց յետոյ, կարեւոյ անօրինակ կերպով՝ Հայ ժողովրդի նոր կրած տառապանքները մոռացնել տւին և Հայ Կառավարութիւնը և նրա գոյութեան քաղցր ամիսները։ Ներկայ կեանքը աւելի դառն եղաւ, քան երբ եիցէ, և այդ դառնութեան մէջ մոռացւեցին թէ Ապրիլեան հերոսները, որոնք ոսկի տաւերով կարճաճապարհեան հայ ժողովրդի տարեգրութեան էջերում, և թէ 70-օրեա Հայկական Կառավարութեան գոյութիւնը, որը նոյնպէս իր պատաւոյ տեղը կուենայ հայ ժողովրդի տարեգրութեան էջերում, իբրեւ հետեանք Ապրիլեան հերոսական կռիւներին։

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՄԵԾ ԳԱՂԹԸ

Ապրիլեան կռիւներից յետոյ, որից անցել էր ընդամենը երկու ամիս ու կէս, Վանը կերպարանափոխուել էր ու արագօրէն կերպարանափոխուում էր: Երկու քաղաքամասերի—Այգեհստանի ու Քաղաքի տաճկական թաղերը հրդեհուած էին ու աւերւած, հայ ժողովրդի սրտում դարերով կուտակւած վրէժը անխնայ կերպով գործել էր աւերմունքներ: Այդ երկու քաղաքամասերում հրդեհուել ու աւերուել էին ինքնապաշտպանութեան գծի վրա գտնւող տներն ու զիրքերը, ենթարկուելով անհամար ռումբերի հարւածներին: Ռուսական բանակը դրաւելով Վանը ու առաջ անցնելով, սկսել էր մի շինարար աշխատանք ամեն տեղ. շինում ու շինում էին արագօրէն ամենքը:

Շինարար աշխատանք կատարւում էր առանձնապէս Այգեհստանի մեծ փողոցի վրա՝ Սաչ-փողանի հրապարակից սկսած մինչև Փոքր-Քեանտըշին:

Ինչպէս գիտենք, Վանի շուկան գտնւում էր Քաղաքում, առևտուրը ամբողջովին այդ տեղ էր կենդրոնացած: Քաղաքը վաղուց դադարել էր ընակութեան վայր համարւելուց, տների կուտակումը և բուսականութիւնից զուրկ լինելը անհրապոյր էին դարձել նրան, և ով հնարաւորութիւն ունէր, ձգում էր Քաղաքը և տեղափոխուում Այգեհստան: Այսպիսով Քաղաքը հեազհետէ ընկնում էր, իսկ Այգեհստանը ճոխանում: Քաղաքի գոյութիւնը պայմանաւորւած էր շուկայի և մասամբ կառավարական հիմնարկութիւնների հետ: Ապրիլեան կռիւների ընթացքում շուկան, որ պատկանում էր զլխաւորապէս հայերին, հրդեհուեց ու ոչնչացաւ, ապրանքների մեծ մասը կողոպտւեց, քիչ առևտրականներ միայն կարողացան կռիւների նախօրեակում իրենց ապրանքները քաշել թաղերը ու պահել: Այսպիսով կուէից յետոյ շուկան վերաշինել ու կեանքը այդտեղ վերականգնել ոչ հնարաւորութիւն և ոչ էլ

ցանկութիւն կարւ Այգեհատանը պիտի դառնար կենդրոն աչ միայն ապրելու, այլև առևտրի։ Վաճառական և արհեստաւոր դասակարգը ամեն անգամ, երբ տեղի էր ունենում խռովութիւն կամ կոտորած, շուկայի հեռաւորութեան պատճառով ընկնում էր նեղ վիճակի մէջ և տուժում։

Այժմ առիթը ներկայացել էր ինքնին և հայերը հեշտութեամբ որոշեցին շուկան տեղափոխել Այգեհատան։ Իսկ Այգեհատանում շուկայի յարմար տեղ հանդիսանում էր Խաչ-փողանի հրապարակը և այդ հրապարակի շարունակութիւն կազմող լայն փողոցը մինչև Մեծ-Քեանտըշին։ Այս համարեց շուկայի յարմար տեղ առանձնապէս այն պատճառով, որ լինելով Այգեհատանի ամենաբանուկ, միաժամանակ լայն փողոցը իր լաւ շէնքերով, այգտեղ գտնւում էին մի երկու հիւպատոսարաններ, հիւրանոցներ, իսկ կուից յետոյ այդ շրջանում հաստատուեց հայկական կառավարութիւնը, ուր համախմբուում էր ժողովրդի ահապին բազմութիւն։

Եւ ահա Խաչ-փողանի հրապարակից սկսած մինչև Փոքր-Քեանտըշին սկսել էր մի եռուն կեանք։ Կանգնեցնում էին լայն դռներ փողոցի երկու կողմերի վրա, շտապով շինում էին խանութներ, ծաղում էին գոյութիւն ունեցող պատերը, բացում նրանց մէջ դռներ և սննեակները վեր էին ածում խանութների։ Շինում էին այդ փողոցի երկու կողմերի վրա խանութների ամենքը, ով տեղ ունէր կամ յարմարութիւն։ Վանի հայ ժողովրդի տոկունութեան և մասնաւորապէս յունիս, յուլիս ամիսների շինարար աշխատանքի մասին գաղափար կազմելու համար, այդ օրերին պէտք էր Վան գտնւել, պէտք էր տեսնել, թէ ինչպէս այդ երկայն ու լայն փողոցը կերպարանափոխւում էր, ինչպէս միապաղաղ պատերը ընկնում էին, նրանց տեղ դռներ դրւում, խանութներ շինւում ու նրանցում ապրանքներ լցւում կամ արհեստաւորների դադողանքը բազմում։ Մի խօսքով այդ մի եռուն աշխատանք էր, մի շարժուն գործ, որ ցոյց էր տալիս վանեցու ընդունակութիւնը։

Այս եռուն աշխատանքի մէջ էր Վանը, երբ ուռնական բանակի երկու զօրամասերը Վանի լճի հարաւային և հիւսիսային կողմերից առաջանալով, Դատւանի մօտ միացել էին և արշաւում էին դէպի Բիթլիս ու Մուշ։ Ճիշտ է, զօրամասերի միացման տեղում

ընկել էր հայ կամաւորների շարքերից Խէչօն և յուլիսի 11-ին Վանը Արարոց թաղի գերեզմանատան մէջ հողին էր յանձնում նրա դիակը. ահագին ժողովուրդը երկար շարքերով, Վանի ինքնապաշտպան հարիւրակները իրենց համազարկերով ու հայկա-ձան ֆանֆարը իր տիուր նւագով վերջին յարգանքն էին մատուցանում՝ շուք տալով տխուր հանդիսին, բայց ընդհանուր տրամադրութիւնը բարձր էր, որովհետեւ ժամէ-ժամ սպասում էին Բիթլիսի և Մուշի անկման լուրերին:

Ահա այս եռուն կեանքը և ուրախ սպասելիքները շարունակում էին Վանի մէջ, երբ յուլիսի 14-ին դրութիւնը մէկէն փոխւեց: Լուր հասաւ, որ ռուսական զօրքերը Բիթլիս ու Մուշ չը մտած յիտ են քաշւել մինչև Սորը և Ախլաթ. միաժամանակ չուր հասաւ, որ Մոկսի ու Շատախի սահմանների վրա քիւրդեր են շարժւում: Այս լուրերը Վանի հայ ժողովրդի վրա ցնցող տպաւորութիւն գործեցին: Այդ օր Վանի երիտասարդների մի մեծ ժողով գումարեց և նրանց առաջ դրեց զրութեան լրջութիւնը. անմիջապէս գրեցին 300-ի հափ երիտասարդներ Մոկսին ու Շատախին օգնութեան հասնելու նպատակով. յուլիսի 15-ին արդէն մէկ հարիւրակ հանապարհ ընկաւ դէպի Շատախ: Ապրիլեան կռիւների մէջ վանեցին շատ էր փորձւել, շատ էր հերոսացել, որ մի բապէ մերժէր իր օգնութիւնը Շատախցուն. նա գնաց, գնաց հաւատացած, որ ինքը զսպելու է քիւրդերի շարժումը: Սակայն փոխւել էին վանեցու համար պայմանները: Ապրիլեան կռիւների մէջ նա մենակ էր ու ինքնուրոյն, նա հանդիսանում էր իր բաղդի տնօրինողը, և տնօրինեց: Այժմ նա զրկւած էր ինքնուրոյնութիւնից. ներկայ էր ռուսական բանակը, ներկայ էին հայ կամաւորական շտապները իրենց կազմերով, վերջապէս գործում էր Հայկական Կառավարութիւնը իր հեղինակաւոր գոյութեամբ: Անշուշտ այս բոլորը միասին գիտէին ինչ է կատարւում պատերազմի դաշտում. ինչ է հարկաւոր անել և ինչ է պահանջում հայ ժողովրդի շահը: Այսպէս մըտածեց Վանի երիտասարդութիւնը և խոնարհւելով այդ մարմինների հեղինակութեան առաջ, ինքը չեզօքացաւ, գտաապարտւեց անգործութեան:

Պատերազմի դաշտում ինչեր էին կատարւում, այդ հարցին իմանալ հնարաւոր չէր լինում. պատաններից համեմոյ լուրե-

բը լաւ բաներ չէին գուշակում, առանձնապէս վատ լուրեր հասնում էին Ալջաւագից, որ ռուսական զօրքերի հետ տեղ էին հասել փախստական հայեր Մուշի դաշտից: Մի անգամ արդէն հոտորածի ենթարկւած Ալջաւագի ու Արճէշի ժողովուրդը սկսեւ էր դաղթել, հւր, ինչու, չէր հասկացում. տաճիկներէ առաջ խաղաղութեան մասին լուրեր էին հասնում քաղաք անորոշ ու ալլազան ձեւերով և Վանի մէջ արագօրէն ստեղծւում էր տարտամ մտահոգ մի վիճակ:

Յուզիչ դրութիւն ստեղծւեց Վանի մէջ առանձնապէս յուլիսի 15-ից մինչև 17-ը, երբ, յայտնի չէ թէ ինչ աղբիւրից, ժամէ-ժամ տարածւում էին լուրեր Կովկասի վտանգաւոր զբոսութեան մասին:

— Տաճիկները Օլթիի ուղղութեամբ մտել են Կովկաս:

— Թշնամին հասել է Արդահան:

— Տաճիկ զօրքերը գրաւել են Կաղզւանը ու Կոդալը և շարժւում են դէպի Նրեան:

— Տաճիկները մօտեցել են Թիֆլիսին և Կովկասը լուրջ վտանգի մէջ է:

Ահա այն լուրերը, որոնք երկու-երեք օր միմիանց յետևից տարածւում էին Վանի մէջ ու բերնէ-բերան անցնում:

Ի՞նչ կը լինէր Վանի և Վասպուրականի հայ ժողովրդի դրութիւնը, եթէ իսկապէս տաճիկները հասնէին Թիֆլիս: Պարզ է, որ ռուսական զօրքը պիտի նահանջէր և տաճիկների վրէժխնդրութեան թոյնը թափւէր հայ ժողովրդի գլխին, որից յետոյ հայութեան ոչ մի կենդանի շունչ չը պիտի խնայւէր:

Այս հարցը ցցւած էր Վանի հայ ժողովրդի առաջ և նրան զրաղեցնում էր հոգեմաշ կերպով, երբ յայտնի դարձաւ, որ ռուսական զօրքը պատրաստւում է նահանջել:

Ի՞նչ պիտի անէր հայ ժողովուրդը. այս խնդիրը ահա հրապարակ եկաւ: Ռուսական շտապը խորհուրդ էր տալիս զաղթեցնել օր առաջ ժողովուրդը, քանի որ զօրքը դեռևս տեղից չէր շարժւել:

— Գաղթեցնել, հրին, հւր, ինչպէս, — դրեց այս հարցը Վանեցին, — մենք չենք գաղթի, մենք կը մնանք ու մեր երկիրը կը պաշտպանենք այնքան, որքան այդ հնարաւոր կը լինի, իսկ եթէ կամաւորութիւնը մի երկու թնդանօթով մնայ, մենք վրս-

տահ ենք, որ ոչ մի տաճիկ կամ քիւրդ չը պիտի ստք դնէ մեր սահմանը:

Ահա այս միտքը յայտնեցին Վանի երիտասարդութեան ներկայացուցիչները, այն երիտասարդութեան, որը այնպէս պատուով տարել էր Ապրիլեան կռիւները ու փրկել տասնեակ հազարաւոր ժողովրդի գոյութիւնը:

Այս որոշման համաձայնեցին նաեւ կամաւորական, շտապ-ների ներկայ գտնուող ղեկավարները, ինչպէս նաեւ Հայկական Կառավարութեան ղեկավարները: Այս որոշումը ունէր իր հիմքը, զէնքի ու ռազմանիւթի կողմից Վանը այժմ աւելի պատրաստ էր, քան Ապրիլեան կռիւների ժամանակ. նա կարող էր երկու-երեք անգամ աւելի ուժ հանել, քան առաջ, ուստի դարմանալու չէր, որ տեղացիները գերադասոււմ էին մնալ ու կուել, քան բռնել աւերիչ գաղթի ճանապարհը:

Որոշումը վերջնական էր, պէտք էր դիմել զօրքի հրամանատարին, նրա համաձայնութիւնը խնդրելու կամաւորների մը նալու համար: Այս վիճակի մէջ էր հարցը յուլիսի 17-ի գիշերը: Ինչպէս և սպասելի էր, կամաւորների մնալու վերաբերմամբ զօրքի հրամանատարը մերժողական պատասխան տւեց: Ինչ վերաբերում է ժողովրդին, նա նորից խորհուրդ էր տւել գաղթեցնել նրան՝ յայտնելով, որ մի երկու օրից յետոյ զօրքը նահանջելու է, — իսկ եթէ ժողովուրդը չուզենայ գաղթել, այդ էլ իր գործն է, — աւելցրել է զօրքի հրամանատարը:

Այսպիսով ժողովուրդը գաղթեցնելու վերջնական խնդրը մնում էր լուծելու հայ ղեկավար շրջաններին:

Կովկասը ձեռքից դնալու վտանգի մասին տարածւած լուրերը, ինչպէս յետոյ պարզւեց, անհիմն էին, ճիշտ է, տաճիկները այդ միջոցին բաւական ուժեղացել էին Օլթիի, Սարիկամիշի ու Ալաշկերտի ուղղութեամբ, բայց Կովկաս ներս խուժելը այնքան էլ դիւրին չէր տաճիկների համար. բայց թէ ինչու և ինչ աղբիւրից տարածոււմ էին յուզող լուրերը, կամ ինչու ժողովրդին գաղթեցնելը անհրաժեշտ էր համարոււմ, այդ արդէն մի գաղտնիք է, որի բանալին պիտի փնտռել այն դիւանագիտութեան մէջ, որը սկիզբն էր առնոււմ «Հայաստանը առանց հայերի» նշանաւոր դարձածքը արտասանւած օրից:

Եւ յոզող լուրերը իրենց գործը տեսան. սարսափը ընդհա-

Նուր եղաւ, գեկավաք մարդիկ, որոնք աւելի պաշարին պիտի զանւէին և գաղթելու հարցը նորից Վանի երիտասարդութեան ներկայացուցիչների վճռին պիտի յանձնէին, պատասխանատու-
թիւնն էլ նրանց վրա ձգելով, հակառակ առաջին օրւա պնդու-
մին, — Թէ մենք կը մնանք ու մեր երկիրը կը պաշտպանենք, —
յուլիսի 18-ի առաւօտեան մէկէն յայտարարեցին:

— Գաղթատել 5—6 օրւա պաշար և ճանապարհ ընկել:

Ծանր մի վայրկեան. այդ յայտարարումը դարձաւ գաղթի
առաջին նշանը. սկսեց տարեբային մի շարժում, և նա կոչուեց
Վասպուրականի գաղթը, որը իր ահաւոր հետևանքներով — ճա-
նապարհին թողած իր բազմաթիւ դիակներով և ազա Արարատ-
եան արևակէզ դաշտում ցանած անհամար շիրիմներով կը մնա-
նայ, ժողովրդի տարեգրութեան ողբալի էջը:

Գաղթ. հեշտ է արտասանել այդ բառը, բայց դժւար է ե-
րևակայել անգամ պարունակութիւնը նրա, եթէ մարդ չէ ապրեց
այդ դրութիւնը գէթ մէկ ժամով: Խնչպէս սոսկալի են լինում
հեղեղներից աւերած պճնազարդ պարտէզները, կամ հողմերից
քշւած արմատախիլ փթթուն տունկերը, որոնք քարերին դարդ-
ւելով, ձորից-ձոր նետուելով, ընկնում են ճղնակոտոր, ջարդ ու
փշուր, ինչպէս չոր խռիւր շիրտ արմատախիլ եղած, հողմերից
քշւած և ճղնակոտոր տունկերի նման ընկնում, լուծւում է
գաղթից ժողովուրդը, դիակներ փռելով այն ուղիի վրա, որով
անցնում է նաւ Այսպէս լինում է խուճապի գաղթը առհասարակ
և այսպէս էլ եղաւ Վասպուրականի գաղթը:

Սոսկումով լսեց վանեցին գաղթի որոշումը, և կսկիծք սրբ-
տում, ապուշ կարածի պէս հնազանդուեց դառը ճակատագրի անո-
ղոք ծաղրին: Ալջաւազն ու Արճէշը գաղթել էին, ռուսական
զօրքերը յետ էին քաշւել, Վանում եղող զօրքը շուտով շարժե-
լու էր և Բերկրիի գիծը երեք օրից յետոյ փակւելու էր, ահա այս
լուրերը յաջորդում էին միմիանց արագօրէն և գաղթը դարձ-
նում խուճապային:

Այս վիճակում այլևս մնալու և երկիրը պաշտպանելու հարց
լինել չէր կարող. տեղացող լուրերի շնորհիւ ստեղծւած սարսա-
փը շատ աւելի մեծ էր, որ կարելի լինէր յամառել նախորդ օր-
ւա որոշման մէջ, մանաւանդ որ դեկավար մարդիկ, որոնց կար-

ծիքը հեղինակութիւն էր համարուած, գաղթելու վճիռը արդէն արձակել էին:

Եւ երէկաւ խաղաղ քաղաքը մի վայրկեանու՛մ կերպարա- նափոխեց, խանութները փակւեցին, ժողովուրդը քաշուց, ան- հանգիստ անցուղարձը և շփոթն ու իրարանցումը կատարեալ ե- դաւ: Կանայք սկսեցին ճամբի պաշար պատրաստել, իսկ տղա- մարդիկ արժէքաւոր իրերը թագստոցները տեղափոխել: Եղան շատերն էլ, որ նոյնիսկ իրեր թագցնելու ժամանակ չունեցան: Բերկրիի գիծը երեք օրից յետոյ փակւելու էր, ո՞վ գիտէ, որպի- տի անակընկալներ տեղի էին ունենալու այնուհետեւ: Ահա թէ ինչ միտք զբաղեցնում էր վանեցուն այդ վայրկեանին և թէ ինչու տուն, տեղ, գոյք, հարստութիւն մէկ ժամաւ մէջ կորցրին իրենց արժէքը ու միայն գոյութեան խնդիրը ցցւեց նրա առաջ:

Տարերային էր խուճապը և խելակորոյս, ոչ ոք ուրիշի վը- բա յոյս գնել չէր կարող, իւրաքանչիւրը մնաց իր բաղդի կամ- քին: Ոչ գաղթը կազմակերպւեց, ոչ փոխադրութեան միջոցները գրաւեցին ու անկարողներին յատկացւեցին և ոչ էլ եղած զեն- քերը կազմակերպւած պահակներ յանձնւեցին ճանապարհները պահպանելու համար: Կաղմակերպւած աշխատանք չը կատարւեց, կոչում ու պարտականութիւն ստանձնած շրջանները ենթարկւե- ցին պանիկայի ոչ պակաս չափով, քան ամբոխը և տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդը ընկաւ ճանապարհ ինչպէս ոչխարի հօ- տը անգլուխ ու ճակատագրին թողնւած:

(Յուլիսի 18-ի) արեւը թիքւեց գէպի վանի լճի բացերը, այ- րող ճառագայթները տեղի տւին վանին յատուկ երեկոյեան դով հովին, հետզհետէ սոււերները ծաւալեցին (և գաղթը սկսւեց):

Աղմուկով փակուում էին դռները ծանր ու ծանր, կարծես այլևս չը բացւելու համար, հապճեպ անցնում էին մարդ, կին, երեխայ քեռնաւորւած իրերով, երբեմն բարձրանում էին ծան- րաշարժ սայլի թաւաւող աղմուկը ու գալիս անցնում. դա սա- կաւաթիւ բաղդաւոր ընտանիքներն էին, որոնք ունէին կամ ձեռք էին ձգել վարձով մի սայլ. մէկ էլ լսւում էր փոքրիկ ե- րեխայի ճիչը ու նրան յաջորդում մէջքին կրող մօր հանգստա- ցնող կոչը կամ ակամայ նզովքը: Ահա և փոքրիկ էշը, որը ծանր քեռի տակ շարժւում էր, յետեից քարշ տալով 5—6 հոգու շրդ-

Թան՝ Գնում էին շտապ, բայց մտահոգ ու ծանրադէմ: Շար-
ժումն ու աղմուկը չէր դադարում, ծանր փողին բարձրանում
էր ու բարձրամում, և վանը, որը այդ ժամին սովորաբար քաշ-
ւած ու տուն մտած էր լինում, այսօր աղմկւած էր, անհան-
գիտ ու նոյնիսկ ջղախն: Կամաց-կամաց ամպերի հետ մրցող
կաղամախիւների յետևից բարձրացաւ լուսինը, կարծես սգաւոր
ու վշտաւոր, նրա հետ միաժամանակ մի փոքր հեռու, ծառերի մի-
ջից երևաց հրդեհը, մէկ փոքր, մէկ խոցոս, այրւում էր մի մեծ
շէնք ծանր ու անաւոր: Ըստ երևոյթին այդ շէնքը կառուցող
ձեռքը նախ մօտեցրել էր չոր տախտակամածին՝ բռնկող լաթը,
ու ապա բռնել քաղթի ճանապարհը: Այդ հրդեհը բնոր
երթի ծաղրն էր, նա լափում էր երէկւա շէն տունը, նրա հրդեհն լի-
զուններից ընկնում էր երէկւա զարդը, նրա հետ միասին մեռ-
նում էր վանը:

Բացեց յուլիսի 19-ի առաւօտը. կիւրակ էր, փողոցները
չէին ջրում, մայրերը չէին մաքրւում, դռների առջ կանաչ
չէին երևում և դռները մեծ մասամբ կողպէին: Փողոցի միջով
ձգւում էր երկար շարանը, ամբողջ դիշիրը շարունակել է գաղ-
թը և նրա հոսանքը դեռ վարար է: Ժողովրդի մեծ մասը չը կայ,
հեռացել է արդէն, մնացել են գլխաւորապէս այնպիսիները, ո-
րոնք զուրկ են թէ փոխադրութեան միջոցներից և թէ օգնող
ձեռքերից: Սրանց դրութիւնը սուսկալի է:

Անցնում է մի փոքրիկ ընտանիք—մի կին երեք երեխա-
ներով, նրանք տանում են իրենց մէջքերի վրա ուժից վեր
ծանրոցներ և այժմեանից արդէն յոգնած են:

Անցնում է մի այլ ընտանիք առաջը ձգած կթի կովը ծանր
բեռի տակ: Կովը անսովոր է բեռ կրելու, իսկ ընտանիքը անսով-
որ է բեռը կապելու, և ահա կովը քացի-քացի է անում, բեռը
վար ձգում ու ոտները կապերի մէջ խճճում:

Անցնում է մի ուրիշ ընտանիք. փոքրիկ սալակի վրա
դարսել են իրեր ու վերան դրել երկու փոքրիկ երեխաներ, այդ
սալակը քարշ են տալիս մէկ ջահիլ տղա ու մէկ հասակաւոր
մարդ:

Անցնում է էլի մէկ ընտանիք՝ փոքր ու աղքատ տառա-
պանքի կնիքն է դրոշմւած վախ կնոջ գէմքին, նա տանում է

մէջքի վրա ինչ որ իրեր ու լաթեր, իսկ նրա յետևից քարշ է գալիս մի 12 տարեկան աղջիկ իր փոքրիկ քրոջը շալակած:

— Ո՛ւր են գնում սրանք, վարձոգ, վարդապետի տօնը տօնելու, — մտածում էր ակամայ:

Նրանք գնում են, իրենք էլ չիմանալով ուր, գնում են, որովհետև բոլոր են գնում և գնում են իրենց դիակներով ճանապարհները զարդարելու:

Սակայն նրանք էլ բաղդաւորներ են, բաղդաւորներ, որ կարողացել են տեղից շարժել ու ճանապարհ ընկնել, կան ընտանիքներ, որոնք հիւանդներ ունին և մի քայլ անել չեն կարող. քաղաքը դատարկւում է արագ կերպով, փողոցները ամալանում են, կեսնքը մեղմում է և ահաւոր դատարկութեան մէջ, սպասուող թշնամու սարսափի տակ, մնում են հիւանդատէրերը, շարժելու միակնգամայն անկարողները:

Մի դռան պռաջ երկու կիներ և մի 18 տարեկան երիտասարդ լացում են ագիտորմ և լացացնում անցորդին. հիւանդ պառկած է տանտէրը. քայլել չի կարող. սայլ չը կայ. երկու կիներ համոզում են երիտասարդին ճանապարհ ընկնել, աղատել իր գլուխը, բայց երիտասարդը չի ուզում թողնել նրանց, սըրտաշարժ տեսարան. նրանք գրկախառնում են ու ողբում:

Քաղաքը, միջնաբերդի տակ, բոլորովին դատարկւել է, փողոցները ամալացել են, աւերակների շուռչն է թաղաւորում ամեն կողմը. և ահա միտած քաղաքի մի լուսամուտից գլուխը հանել է մի 14 տարեկան աղջիկ ու լացում է. ներսը սոսկալի է. մի պառաւ կին, ոտները քամոտ, նստած փաշ-վուշ է անում, մի երիտասարդ կին անկողնի մէջ հազիւ շնչում է, իսկ նրա անկողինը բոլորած ագիտորմ լացում են հիւանդ կնոջ վեց երեխաները — մեծը 16 տարեկան գեղեցիկ աղջիկ է. դա մի սղի տուն է, ուր ոտ դնողը նոյնպէս սպում է: Ընտանիքի հայրը — ճաշատուր Նալբանդեանը սպանւել է աշնանը քաղաքից դուրս, թողնելով իր երեխաները անսիրտ աշխարհի բերանը, հողմերին ենթակայ:

Ահա այսպէս մնում էին ընտանիքներ անճար, անօգնական, աւերակների մէջ, բւերին ընկեր:

Օրանք նմուշներ են, փոքրիկ նմուշներ այն ահաւոր անց-

քի, որ կոչւեց Վասպուրականի գաղթի Գաղթը տանելի է, երբ ժողովուրդը ծախում է իր գոյքը, վերցնում է անհրաժեշտ իրերը, ձեռք է բերում փոխադրութեան միջոց ու ճանապարհ ընկնում դէպի մի նոր երկիր։ Եւ այդպիսի գաղթ չէր, այլ փոխուստ, խուճապ, շփոթ։ Վանեցիին չը վերցրեց իր հետ և ոչ մի իր, նա ձգեց ամեն ինչ՝ տուն, տեղ, այգի. նա թողեց իր կահաւորւած բնակարանը, վերցրեց 4—5 օրու պաշար ու ճանապարհ ընկաւ, գնաց զարդարելու անշուք շէրիմներով Արարատեան գաղաւթ։

Այսպէս էր գաղթի երկու օրերին քաղաքի գրութիւնը, իսկ գաւառն՝ բինը, չէ՛ որ նրանք նոյնպէս պիտի գաղթէին։ Վանի մօտակայ և Վանից դէպի հիւսիս ընկած գաւառները շարժւեցին վաղօրօք, Վանի հետ միասին, սակայն Հայոց-ձորը, Գեաւաշը, մանաւանդ Մոկսն ու Շատախը յետ էին մնացել, և նրանք քաղաք կը հասնէին երեք-չորս օրից յետոյ։ Թէ ինչ վիճակ կը տեղծւէր այդ հեռւոր գաւառներում և որպիսի խուճապ առաջ կը դար քրդական սրսափը թիկունքում ունեցող այդ վայրերում, երբ լուր հասաւ որ Վանը գաղթում է, այս հասկանալի կը լինի նրանց, որոնք ճաշակել են խուճապ ասած բանը։

Գաղափար կազմելու համար կը բերենք այստեղ տեղանւոտես—Շատախի հերոսներից մէկի—Տ. Բաղդասարեանի մի փոքրիկ նկարագիրը։

Ահա նա։

— Յուլիսի 17-ն է. եկած տեղեկութիւններից կիմանանք, որ քիւրդերը մտել են Մոկս և ժողովուրդը քաշւել է Ոստան։ Կիմանանք նաև, որ ուստական բանակը, ինչպէս և հայ կամաւորական զուգը Բիթլիսից կը նահանջին դէպի Ոստան։ Գուրաւր ինչ որ բաներ կը դառնան, և մենք ոչինչ գիտենք և Շատախի զինւորները ճակատմիջ բարձք, իրենց գիրքերը կը պահեն, սակայն ժողովուրդը զգալով սահաւոր ժամը, կուզէ գողթիլ։

— Յուլիս 18-ին, կէսօրից յետոյ, Ոստանից եկած մէկ նամակ հետեւեալը կը յայտնէ,—Արամը կը տեղեկացնէ, որ ընդհանուր նահանջ կայ, շուտով Շատախը թող կենդրոնանայ Թաղ և այնտեղից փոխադրուի Վան։ Կայծակը, կարծես, շանթահարեց մեզ, փշաքփղեցին միւր մագերը և մենք մի րոպէ շտարած մը նացինք։ Ի՞նչ անել, նահանջել, զուր, ինչու։ Այս բոլորը մեզ մնաց

անձանք: Մեքենայաբար մեր ձեռքերը գրեցին նահանջի ազդը և մէկ ժամւա մէջ լուրը տարածւեց ամբողջ շրջանը:

— Կէսօրից յետոյ, ժամը 4-ին պատերին փակցւած էր նահանջի այդ սև ազդը և ժողովուրդը սկսած էր շարան-շարան գաղթել: Խաւարը կամաց-կամաց իջաւ և Թաղը ամայի դարձաւ: Զէր լսւեր այլևս մանուկներու աղաղակը, կտուրներու վրա հաւաքւած կանանց տնոյշ զրոյցը, լռած էր նոյնիսկ քաջ զինուորի երգը: Այդ խորհրդաւոր լուսթեան մէջ կը լսէր երբեմն պահակների սուլոցը, գիշերային ազդանշանը: Խելագարի նման կը Թափառիմ պէս ու դէն, կը մտնեմ կառավարատունը, կանցնեմ զօրանոցը, ոստիկանների հետ կը զրուցեմ, կը գնամ սենեակ ընկերներու հետ գրադակու: Խիտը են բոլորը և ընկճւած: Կաշխատինք խօսել, բացատրել նահանջը, բայց խօսքը կընդհատւի: Կարգը հոգինէրին, որտեղին է այժմ:

— Ինչ երկար գիշեր էր յուլիսի 19-ի գիշերը: Առաւօտ եղաւ, արևի ցոլքերը կամաց-կամաց սկսեցին թափւել նախ մեր գիրքերի վրա և ապա ողողեցին ամայի հովիտը: Օ, ինչքան գարշուրելի կը զառնայ մեզնից յետոյ այս հովիտը:

— Կէս օրին, մեկնելուց առաջ, Թաղի փողոցներն ու տնիքը մի անգամ էլ նայել տւինք, չիցէ թէ մնացողներ լինին: Իմացանք, որ մնացել են մէկ կոյր, մէկ հիւանդ կին ու մէկ հիւանդ անոթի: Եւ հրահանգեցինք անմիջապէս երեքին էլ գնդակահարել: Շատախի այդ պատմական և ամայի ձորի մէջ վերջին անգամ լսեց մեր հրացանի ձայնը երեք անգամ, սար ու ձոր տրճազանքից երեք անգամ և մեր խումբը շարժւեց: Մնաք բարով լեռ, ձոր, ծմտկ: Մնաս բարով դու քաղցր Շատախ: Մնաք բարով նահատակ ընկերներ, երանի ձեզ, որ չը տեսաք այս օրը:

— Կանցնենք կամաց-կամաց ճանապարհին գնդակահարել առաջ ծերերին, հիւանդներին: Քարացած ենք այլևս: Միտնք ճիշտ այնպէս կը գնդակահարէին իրենց հայրենակիցներին, ինչպէս կը գնդակահարէին թշնամուն երկու ամիս առաջ:

Ահա այսպէս էր պատկերը գաղթի օրերին, գաղթ, որը դեռ նոր էր տեսնելու տառապանքը ճանապարհների ու օտար հորիզոնների—գեռ նոր էր տեսնելու անաւորը տառապանքներից:

Ինչ էր ներկայացնում գաղթը այն երկար ճանապարհին:

որը ձգոււմ էր Վանից մինչև ուստական սահմանը—մինչև Իգգիր, էջմիածին, Երեւան:

Վան—Աւանց—Սեւեհ—Գեղու—Ջանիկ—Փանգ—Բերկրի—
Բայազետ—Սուրբ—Կեաւրէշամէ—Թաւարիզի լեռնանցք—Կարաքէնդ—Կլիկիլէ—Կարաբուլախ—Չնգլի լեռնանցք—
Օրգով—և վերջապէս Իգգիր: Ահա այն երկար զիծը ելեւջնե-
րով, աւերած գիւղերով, գուրկ անտառներէց ու ամառի, աւելի
քան 200 վերստ երկարութեամբ, որով պիտի անցնէր խուճապի
մատնուած գաղթականութիւնը: Կնիթակոյ՝ քաղցր ու ծարաւի,
շագի ու ցրտի:

Գլուխների մի ծով, յորդացած մարդկային մի հեղեղ էր:
որ հոծ շարքերով բռնել էր լայն ճանապարհը ու հասում էր: Հո-
սում էր դանդաղ, յամրաքայլ, նոյնիսկ ծանր, իրերուն, բայց
հոսում էր անընդհատ, անմնաց կանգ առնելու, անմնաց հանգըն-
տանալու, մի տարերային մղումով: Ինչպէս շարժուն մի կուռ
սև շղթայ նա ձգոււմ էր դաշտերի միջով, բլուրների կողերով,
բարձրանում էր, իջնում, անհետանում էր և մէկէն յայտնուած
հեռուն ձգող լանջերի վրա ու պտոյտ գործելով մտնում լեռան
թիկունքը ու այդպէս անվերջ: Գնում էին կողք-կողքի, շարք-
շարք հարուստ ու աղքատ, մեծ ու փոքր, մարդ ու կին, տղա
ու աղջիկ՝ շատերը բարձւած ուժից վեր, շատերը շալակած ու
դրկած իրենց երեսաներին: Այդտեղ էին պաշտօնեայ, ուսուցիչ,
վաճառական, արհեստաւոր՝ նոյն հագուստներով, նոյն տարա-
ղով, ինչպէս սովորական ժամանակ, և շարժոււմ էին դանդաղ
ու ծանր, շալակած իրերի և փոքրիկ մանուկների հոգսով տար-
ւած: շարժոււմ էին փողիի ու քրտինքի մէջ կորած, շարժոււմ
էին ծանր թուի տակ անքաւով: Բաղաքի ժողովուրդն էր այդ
դուրկ սայլերից, կենդանիներից: Շարժոււմ էր խայտարակէտ
շղթան. կարծես ուխտի էր ելեր, Ոլիմպիական խաղերին մատ-
նակցելու: էր գնում մարդկային այդ հեղեղը: Բայց նա լուռ էր,
խոհուն ու մտադրաղ, յոգնած ու յոգնած. կանգ էր առնում տ-
մեն տեղ. կանգ էր առնում մի թարմ խոտաւէտ լանջի վրա,
ուր փոքրիկ աղբիւրն էր հոսում. մի ժամից յետոյ աղբիւրը
ինքն էր ծարաւում ու կանաչի տուող լանջը ոտի տակ չո-
րանում:

Ահա Սև-գետը առատաջուր ու լայնահոս. նրա խոտաւէտ երկու ափերի վրա մեծ տարածութեամբ հանգիստ է առել մարդկային հեղեղը ուռճացած, գալիս են ու գալիս, տեղ բռնում իրար կողքի, այլևս անկարող շարժելու: Հազար-հազարներ են դրանք, Ոլիմպիական խաղերը, կարծէք, այդտեղ են կատարւելու: Եւ յոգնած, ուժասպառ բազմութիւնը՝ մարդ ու կին, մեծ ու փոքր կկղած գետի ափերին կամ նոյնիսկ մտած ջրի մէջ խրմում են անյագ, անկշտում. հոգ չէ, որ յուլիսեան արևի տակ հոսող ջուրը տաք է, հոգ չէ, որ գետի մէջ մի հսկայ շան զիակ լուծւած դրութեամբ դէմ է առել ծանծաղուտին ու ապականում է ջուրը, հոգ չէ, խմում են ու ծարաւը յագեցնում:

Ահա Գիօլուն, Թիմարի տաճկախառն այդ զիւղը, որը կիսով չափ աւեր է, երեկոյեան սոււերները թառնլ են արդէն անշուք գիւղի վրա, սւերակ տներն ու փողոցները կենդանութիւն են ստացել, ամեն կողմ ժողովուրդ. գիւղի առատահոս աղբիւրը և նրա ընթացող ջրի ափերը միմեանց հրհրող կին ու աղջիկներով է պաշարւած: Ծանապարհը բռնւած է սայլերով, անցնելու տեղ չկայ. մօտեցող ու մօտեցող ժողովուրդից որը կանգ է առնում և հանգստանալու տեղ որոնում և որն էլ շարունակում է ճանապարհը առանց կանգ առնելու. շփոթ ու աղմուկ է չորս կողմը: Մթնում է շուտով, այս ու այն տեղից խարոյկների բոցն է երևում, դա սայլեր ունեցող բաղդաւորներն են, մեծագոյն մասը կոչւում է գետնին ու մնում: Շարժումը կանգ չէ առնում, աղմուկը չի դադարում. այդ Ժխորի միջից առանձին տալաւորութիւն են գործում արտասովոր կանչերը, մէկի 4 տարեկան տղան է կորել, միւսի 3 տարեկան աղջիկը կայլն, կանչում են, անուններ տալիս, նշաններ պատմում և կանչերը կրկնւում են երկար ու երկար, մինչև որ կէս գիշեր է լինում և աղմուկը մի փոքր հանդարտւում է. բայց դա երկար չի տևում, մի ժամ, երկու ժամ և ահա նորից աղմուկ, նորից հեղեղ, այս անգամ հեղեղը հոսում է արդէն անեղագոյ:

Ծանապարհը լեցուն է, նրա երկու կողմերի վրա մարդկային կոյտեր են դիզւած, շատերը փուել են գետնի վրա բերը շալակներին, նրանք քնած են, աւելի շուտ դադրած. իսկ նրանք, որոնք ոտի վրա են, շարժում են տնքալով, քայլում են տնքա-

Հով, որոնց միախառնում է յոգնած, անհանգիստ եղած փոքրերի ճիչն ու աղաղակը, և թւում է, որ ամբողջ ճանապարհը ոռնում է ցաւից, ոռնում են ցաւից սար ու ձուլ, ոռնում է ցաւից նոյնիսկ երկիրը:

Ահա և Բերկրին իր տներով ու շրջաքուր փոքրիկ շուկայով մեծ մասամբ աւերակ. շրջապատը բռնւած է զօրքերով, այդ տեղ են նաև Անդրանիկն ու Դրօն իրենց խմբերով: Փողոցներում, լայնաբերան անդուռ բացւածքներում երևում են մարդկային էակներ՝ հիւանդոտ ու գունատ, գզգզւած ու պատառոտած հագուստներով. դրանք Ալջաւազի ու Արճէշի դաղթող ժողովրդի թափթփուկներն են: Երեք օր առաջ կկել անցել է այդ երկու շրջանների մարդկային հեղեղը, թողնելով ճանապարհին յոգնածների ու հիւանդների մի շղթայ՝ երերուն ու անշարժ: Եւ գալիս է մեծ հեղեղը՝ Վանից, գալիս է աւելացնելու թիւը յոգնածների ու հիւանդների, գալիս է հետք թողնելու իր անցած գծով, գալիս է ճանապարհը դարձաբերելու իր թափթփուկներով:

Ահա և Բերկրիի ձորը, որի միջով անեղաշունչ հոսում է արիւնարբու Բանդէ-մահուն, այն Բանդէ-մահուն, որը Ապրիլեան օրերին ականատես եղաւ անօրինակ ոճիրներին ու լուռ ֆնաց: Տեղ-տեղ քարքարոտ ու անհարթ նեղ ճանապարհը ձգւում է գետի աջ ափով հոսանքի հակառակ ուղղութեամբ: Արևը նոր միայն ծագում է, բայց նա ծածկւած է թուխպերով, և փոթորկոտ քամին հող ու աւազ է քշում բերում: Հեղեղը ճամբա է ելեր սայլերով, էշերով, ահագին շալակներով. և հոծ շարքերը շարժւում են յոգնած ու դանդաղ: Մէկէն յետևից քարձբանում է աղմուկ, և հեղեղը գալարւում է, ճապաղում. գալիս է զօրքը շարուն-շարուն նախ հեծեալ, ապա թնդանթների մի խումբ, ապա բեռնակիր սայլակների երկար շղթան, ուղտերի քարաւանը երկար ու երկար բոլորը մթերքով բարձած:

— Ծանապարհ, ճանապարհ, — լսում են հրամայական այս բառերը. տանջւած շալակաւորների հազիւ այս ու այն կողմն են քաշւում, քարձւած եղներն ու կովերը հազիւ մի փոքր տեղ են քացում, իսկ ծանրաշարժ սայլերը քարձւած ու քարձւած հազիւ մի փոքր ծուռում են ու կանգ առնում, քարանում: Աղմուկով

մօտենում են թնդանօթներն ու սալակները մասսիւ ու թեթեւ, զարկում են սալերին ու անցնում, հարւածը ուժեղ է, խորտակիչ, սալապանը ջանք է թափում սալը մի փոքր էլ տեղից շարժել, բայց քարին դէմ առած սալը տեղից չի շարժւում։ Դալիս զարկում ու անցնում են ծանր անիւները երկաթապատ ու ամրակուռ, յաճախ փշրելով քարացած սալը, մարդիկ ճանապարհից դուրս են փախչում, բարձւած եզներն ու կովերը անկարգ այս ու այն կողմն են ծռւում, և բարձրանում է մի չը տեսնւած աղմուկ, լաց, շփոթ, քաօս։

Ահա Դաւտրընը, Արաղայի դաշտը, Սուդ-սուն, Թափարի-դի վերելքն ու վայրէջքը, Կզլդիդէն և վերջապէս Չսզլի վերելքն ու վայրէջքը։ Ամեն տեղ նոյն սոսկալի տեսարանը, սրբաւանդիկ պատկերը։ Ծանապարհը, որ տեսում էր 4—5 օր, մարդկային հեղեղը լուռ, բայց յամրաքայլ անցնում է հազիւ 10 օրում։ Նա ոչ թէ հոսում է մոնշալով, այլ դալարւում ու տռնում է ինչպէս ցաւագարը և շարժւում է հիւժւելով, քայքայւելով։ Օրերը աւելի են տեւել, պաշարը սպառւել է, քաղցը նեղում է ուժգնօրէն և հեղեղը շարժւում է այժմ ստամոքսի ունոցով։ Այլևս ուժ չի մնացել, մարդիկ նիհարել են, նւագել, այլակերպւել։ Ծանապարհի վրա ընկած են ուժասպառ մարդիկ, երբեմն ձգւած երեխաներ. կայարաններում խմբւած են ռրբեր, հիւանդներ, անկարողներ։ Մի կտոր հացը, մի բաժակ ջուրը մի կեանք կարող է փրկել, բայց չը կայ ոչ այն և ոչ այն. պապակման ու ուժասպառութեան սոսկալի տեսարանը բացւում է առանձնապէս Չսզլի վերելքի վրա, ուր կիզող ճառագայթները այրում են անողոք կերպով և դժարին վերելքը դարձնում տոնջանքի մի ուղի։ Այդ վերելքի կրճքին, նախկին տաճկական մաքսատան տեղում մի աղբիւր կայ, ուր այժմ գօրքիւր կային, այդ աղբիւրը փակւած էր դաղթականութեան առաջ և մարդիկ ծարաւից թափւում են կիզիչ լանջերի վրա։

Նկարագրել այն բոլորը ինչ որ տեղի ունեցաւ, ինչ որ կատարւեց գաղթի ճանապարհին անկարելի է, գրիչը դեռ չի հասել այն կատարելութեան, որ կարողանար նկարագրել այդ իր իսկական պոյներով։

Բայց գաղթականութեան այն մասը, որը թէկուզ սոսկալի տանջանքներով, թէկուզ հիւժւելով ու մաշւելով, անցել էր

Բերկրիի ձորը, Արաղան, Թափարիզը ու մօտեցել ուսական առնամանին, երջանիկ էր, որովհետև նրա մի ծայրը դեռևս գտնուում էր Վանում, որը հասնելու էր Բերկրիի ձորը երկու— երեք օրից յետոյ և հնթարկւելու էր քիւրդական յարձակումների ու վայրագութիւնների, ինչպէս և եղաւ Դա Գեաւաշի, Մոկսի ու Շատախի գաղթականութիւնն էր:

Յուլիսի 24-ին տաճիկ զօրքերը Արճէշից շարժւեցին դէպի Բերկրի. ուստի զօրքերը թէև նահանջում էին, բայց նահանջում էին թշնամուն դիմադրելով, և ծովափով շարժւող Վանի գաղթականութիւնը դիմում էր Բերկրի շարունակւող թնդանօթածգութեան խուլ սրտաների ապաւորութեան տակ: Շրջակայ քիւրդ ցեղերը սիրտ առնելով տաճիկ զօրքերի առաջնադասումից, եկել բռնել էին Բերկրիի ձորի վրա իշխող լեռները և մի քանի անգամ յարձակումներ էին դործել գաղթականութեան վրա:

Յարձակումներից մէկը տեղի ունեցաւ Բերկրիի ձորի մէջտեղ յուլիսի 24-ի կէսօրին: Յարձակւող քիւրդերը շատ չէին, բայց փոքրիկ յարձակումն էլ բաւական էր խուճապ և շփոթ առաջ բերելու գաղթականութեան շարքերում: Գաղթականները յետ փախան դէպի Բերկրի ձգելով սայլերը, իրերը և նոյնիսկ երեխաները, մի քանի կանայք ու երեխաներ սարսափահար ահարկու գետը նետեցին, բայց հասան մի քանի զինւած տղաներ ու կամաւորներ և քիւրդերին փախցրին:

Սակայն զլիաւոր յարձակումը Բերկրիի վրա տեղի ունեցաւ յուլիսի 25-ին, երբ ուսական զօրքերն ու կամաւորական վաշտերը դեռ շարունակւող գաղթականութեան հոսանքի ներկայութեամբ նահանջեցին Արաղա: Բաւականաչափ գաղթականութիւն ընկաւ կրակի տակ. քիւրդերը բռնեցին Բերկրիից վեր գտնւող Բանդէ-մահու գետի քարէ կամուրջը և սկսեցին բարբարօսութիւններ: Ականատեսների պատմածով սոսկալի ոճիրներ դործւեցին այդտեղ. զարկւեցին անխնայ ամենքը, բռնաբարւեցին ու առեանդւեցին կանայք ու աղջիկներ, սարսափահար ժողովուրդը յետ փախաւ դէպի Բերկրի, Պատիկ-գիւղ և զաշտը. մի քանի կանայք իրենց նետեցին ահարկու գետի ալիքների մէջ, այդ օրինակը վարակիչ դարձաւ և բազմաթիւ կին ու երեխաներ խոյացան գետի ալիքների մէջ, միայն թէ չընկնէին վայ-

րազ քիւրդերի ձեռքը: Գաղթականութիւնը, որի մի ծայրը գետ Վանումն էր, յետ փախաւ դէպի Զանժիկ, ճանապարհին՝ վերակալում դիակներ քաղիակներ՝ անքնդճառ հնազանդելով քիւրդերից, և սոսկալի ջարդը կանգ առաւ Զանժիկի մօտ: Բերկերից մինչև ալդունդ սրախողխող գնդականութիւնը և գետի ափքներին զոհ գնաց, շատերի վկայութեամբ, 1000-ի չափ ժողովուրդ:

Բերկերի գիծը փակեց, գաղթականութեան մի մասը բռնեց Պարսկաստանի ճանապարհը և սկսեց մի նոր մարտիրոսագրութիւն. քիւրդերը ամեն տեղ բախէին կանգնել, նոյնիսկ այն քիւրդերը, որոնք հնազանդութիւն էին ցոյց տալի ուսաներին և մնացել էին իրենց տեղերում: Ռուսները նստանշը մեծ ոգևորութիւն առաջ բերեց քիւրդերի մէջ, և տաճարային Բերկերի յարձակման տեղի ունեցաւ յարձակում քիւրդերի կողմից նաև Սարայի մօտ: Նորից ընկան սրախողխող ու դնդակաւոր ու ժառապող զաղթականութեան շարքերից, նորից տեսնուեցին ջանի կանայք ու աղջիկներ և 600-ի չափ զոհեր էլ այնտեղ ընկան ու ոչնչացան:

Յուլիսի 28-ին ուսական զօրքը թողեց Վանը, բայց քնդամենը 3—4 օրով: Այդ կարճ միջոցին Վան մտաւ Վասպուրականի մեծ սնրագործ Ջէզէտը 400—500 չէթաներով և քաղաքում ու Աւանցում մնացած հարիւրաւոր ժողովուրդն աւ հիւանդները երթարկեցին նոր բարբառութիւններից բայց չուտով Օլթիի, Սարիկամիշի ու Ալաշկերտի ուղղութեամբ տաճիկները նոր պարտութիւն կրեցին, ուստի զօրքերը յետ դարձան, նորից որոտացին ուսական թնդանօթները Վանի պարիսպների տակ, Ջէզէտը, ուսեղների դէմ վախկաւ այդ արարածը, առանց դիմադրութիւն ցոյց տալու քաշեց և առաւ զօրքերը գրաւեցին Վանը, բայց այս անգամ արդէն տաճնց հայերի:

Վանը վերագրաւեց առանց հայերի, Վասպուրականի մեծագոյն մասը նորից անցաւ ուսանների ձեռքը, բայց հայ ժողովուրդը գնաց դեղերեւելու՝ ճանապարհներին, գնաց հիւժուկու մաշակելու Արարատեան դաշտի խորշակներէ մէջ: Եւ այն ինչ որ կրեց գաղթականութիւնը Արարատեան դաշտում իր գործարանքներով եկաւ նստեցնելու այն կորուսաները, որ կրել էր այդ ժողովուրդը իր օջախի մէջ մէկ տարւա ընթացքում: Ու դիւային ծրագիրը եկաւ նոր գործագրութիւն գտնելու:

Պաղթականութիւնը եկաւ կուտակեց նախ Սուրմալուի տափարակներում, դուրկ մաքուր ջրերից ու օդից, եկաւ կուտակեց Էջմիածնի շրջակայքում, տնտեսի մէջ ու վանքի արեւակէջ հրապարակներէ վրա, ապա անցաւ հեղեղելու Երևանի հրապարակները, եկեղեցիների գաւիթներն ու նոյնիսկ քանուկ մայթերը՝ ժողովուրդը ու կիզիչ։ Այո, եկաւ կուտակեց աւելի քան 150,000 գաղթականութիւն՝ Խնուսից, Բուլանուխից, Մանազկերտից, Մուշի դաշտից, Ախլաթից, Ալջաւաղից, Արճէշից ու Վասպուրականի մնացեալ գաւառներից, ինչպէս և Մոկսից ու Շատախից։ Եկաւ կուտակեց հիւժւած ու մաշւած, հիւանդ ու անկարող, ինչպէս ուրւականք։ Եկաւ կմախքների այդ զանգւածը դիզեց, լեռնացաւ ափսոսի չափով, որ չը նայած բազմաթիւ ընկերութիւնների գործնէութեան, անկարելի եղաւ մի քանի օր շարունակ հարկաւոր քանակութեամբ հաց հաացնել, և սկսեց սովը, ապա վարակիչ հիւանդութիւններն ու մահացութիւնները Էջմիածնի, Իգդիրի, Երևանի, մանաւանդ Էջմիածնի հրապարակներում ու պատերի տակ, և սկսեց նոր աղէտը անաւոր ու անուշիկ։

Այդ աղէտի մասին գաղափար կազմելու համար բերում ենք այստեղ մի երկու նկարագիրներ, որոնցով լցւում էին այդ օրերի հայ մամուլի էջերը անհաշիւ չափերով։

Ահա այդ նկարագիրները, որոնք տեղ գտան «Հորիզոն» թերթի էջերում։

1. Իգդիր

Ինչպէս աշխան ցրտից ու սառը քամուց գետին թափւած թռչուններ հաւաքում ենք նրանց ճանապարհի վրայից, որով անցել է տարաբաղդ ջուր։

Մերկ, քաղցած—համարեայ կիսամեռ կատարեալ կմախքներ։ Նայեցէք դրանց դէմքերին, ոչինչ մանկական։ Աչքերը տըխուր, ճակատները կնճռոտ, նիհար, դժգոյն։

Հազարներով են դրանք... Փոքրիկ երեխաներ—մի ամսականից սկսած։

2. Իգդիր

Շատերը բռնւած փորահարինքով՝ ուժասպառ ընկած են

ծառերի տակ՝ ապականւած, գարշահոտ ցնցոտիների վրա։ Ամառան արեգակը դաժանօրէն այրում է ծառերի տերեւների տափքից։ Նրանք տենդային մարած աչքերով մեղ են նայում և շարժում իրենց ոսկրացած ձեռքերը։

Ահա միջին տարիքով մի կին, նա գերմարդկային ճիգեր է գործ դնում մօտ քաշելու իր փոքրիկ ծնկեր մանկանը։ Նա ադերսական հայեացքով հասկացնում է օգնութեան հասնել իր փոքրիկին։ Մենք վերցնում ենք մանկան և տանում յանձնում որբանոց, որը գտնւում է հէնց հիւանդանոցի մօտ, դարձեալ ծառերի տակ։ Թշուառ մայրը երեսի վրա է ընկնում, նա գիտէ, որ էլ չի տեսնելու իր դուստկին...

Մի կողմ ցնցոտիների մէջ, համարեայ, մերկ պարկած է մի դեռատի աղջիկ, որքան փարթամ են նրա խճճւած մազերը, որքան նազելի նրա դիմաւզները նոյնիսկ տանջանքի պալարումների մէջ։ Նա ընկած է անխնամ, մենակ, անտէր։ Միթէ ոչ ոք չունի, միթէ նրան ոչ ոք չի փայփայել, միթէ նա չի զգացել կեանքի բերկրանքը, ուր են նրա հարազատները... Նա մեռնում է։

Ահա չորս փոքրիկ երեխաներ շրջապատած իրենց մօր ստառած, փէտացած դիակը, հեկեկում են։ Մենք իզուր ենք համոզում և բացատրում, որ մայրիկը քնած է։ Որ լաց չը լինեն. օ, նրանց զգայուն մանկական հոգին ամեն բան հասկացել է... Մենք դրկած նրանց տանում ենք որբանոց, նրանք չեն լռում։ Իսկ այստեղ, որբանոցում, որքան մոլորւած, որբացած երեխաներ կան. դուլումն ու սարսափը դրել է նրանց զգայուն հոգիների վրա իր կնիքը։ Նրանց դէմքերին ժպիտ չը կայ։

Յ. Էջմիածին, 28 յուլիսի

Մարդկային երևակայութիւնից վեր դարհուրելի տեսարան է ներկայացնում այժմ Էջմիածինը իր շրջականերով։ Ձէք գտնի ոչ մի արշին տեղ, ուր կուտակւած չը լինեն զանգւածները։

Բազմահազար գաղթականութիւնը բռնել է շեմարանի բակը, վանքի գաւիթը, Ղազարապատը, լճի չորս կողմը, նոյնիսկ շուկան ու փողոցները։ Հաց, աղաղակում են ամենքը, հաց չը կայ, հիւանդացողներն ու մեռնողները բազմաթիւ են,—իմ բալաս հաց բղաւելով աւանդեց հոգին,—աքառասանում են ողբի մէջ ապացոյ մայրերը։ Կարիքը ծով է։

Հիշմիածին, 28. օգոստոսի

Փոքրիկ պոռյոս Եանսէի զժողովումս:

Ճեմարանի մուտքի առաջ ընկած են մի քանի կանայք ու երեխաներ, որոնք վերջին կռիւն են մղում մահաւն դէմ: Նրանց կողքին մի քանի անչափահաս աղջիկ ու աղաներ երկու զիակի վրա ընկած ականջ են խոցնում իրենց սրբութիւն:

Եկրս եմ մտնում Ճեմարանի բակը: Գարշահատութիւն է տիրում այստեղ: այդ գարշահատութիւն մէջ թափւած են մեր հարազատների քոչերը: Մեծերից մինչև Ճեմարանի առջև համբուժում եմ գանազան հասակի վեց զիակներ:

Անցնում եմ վանքի բակը: Եղիթ մուտքի առջև երկու կին մի երիտասարդ զիակի վրա իրենց սրբն են անում ու պատան կարում: Տարարանի և Թիարան Թեման խցիքի առաջ զիակում են իրար վրա մահաւն ճանկերում զարարող ձերուկներ: Կանայք ու երեխաներ, իսկ անասնաբէր երկարութեամբ մինչև երեք տրական: Կայարանը ընկած են բացմախի զիակներ:

Ահա վարանից հիւսնողութիւնների սղբերը դարձած ներսու-
նան լիճը: Եղարանի խոնարհ գետնին ընկած կեանքի հետ ի-
րենց հաշիւն են մարքում մարդակերպ արարածները: Բազմաթիւ
խմբեր, իսկ լճի ձախ ափը, ամբողջ փրկարութեամբ բռնած է
գանազան հասակի զիակներով: Պատանած և անպատան:

Իջնում եմ անտառը: մի քանի քայլի վրա, դէպի ձախ, աչքին
է դարձնում մարդկային աղտոտութիւններով լի փոսի մէջ ըն-
կած մի պատառ կնոջ զիակի: Կմտող ծանծերի ու միջպա-
նների մէջ կորած: զիակից երեսն է: որ նա շափազանց երկար
է կռիւ մղել մահաւն դէմ:

Ահա և մի սիրտ կտրատող տեսարան: մի կին ընկած է
դիտնին Երեք միտքիկ երեխաներով, որոնցից մէկի դիակը դեռ
նոր է ստուել: իսկ ինքը, մայրը հոգեկարքի մէջ զգալով ձգկի
մանկան նուցը, բնազգօրէն աշխատում է մի կերպ դէպի ինքը
քողի մահաւն հանկերում հարշարող մեծ որդուն, որ ծածկէ
նրան փախսի կտորով, բայց վայր է ընկնում ձեռքը անզգայ:

Բայիսնէի առաջ հարեւոյտարան իրար վրա են թափւել
բազմաթիւ զիակներ: որոնց լցնում են «կաշիկները» և անտառի
պիտաւոր ծառիցիով վերև քշում: Հետևում եմ այդ «դիտ-
կառքերից» մէկին:

Ճանապարհին անտառի աջ ու ձախ կողմերից վազվզում են և կառքի առաջը կտրելով աղիողորմ խնդրում,— աղբէր ջան կանգնեցրու, իմ մօր դիակն էլ առ, իմ երեխայիս դիակն էլ բերեմ, իմ ամուսնուս դիակն էլ վերցրու,— ու այսպէս անվերջ, և մինչև անտառի ծայրը «կաշկում» արդէն 19 դիակ է լցւած, որոնց ծանրութեան տակ մի հատիկ ձին հաղիւ է ոտները փոխում:

Համեկով անտառի ծայրը, յանկարծ, առաջս բացւում է մի դժոխային տեսարան, յիսուսի չափ մշակներ գիրեղմաններ են փորում, իսկ մի ահագին տարածութիւն պատած է 6—7 հարիւր անթաղ մեակներով, բոլորը այլակերպւած, ուռած այն աստիճան, որ շատերի պատանն է պատուել, շատերը նեխել են, որդերի մէջ կորել ու դարշահոտութիւնը չորս կողմը սրվուել. բաւական է յիշել, որ հարիւրից աւելի դիակներ հինգերորդ օրն է ինչ ընկած են էջմիածնի կիդիշ արեգակի տակ անթաղ:

Երկաթէ նետարդեր են հարկաւոր հանգիստ դիակու այդ սոսկալի տեսարանը, մոնաւանդ շնչելու այդ դարշահոտութիւնը, և ես շտապում եմ, որքան կարելի է, շուտ թողնել այդ սատարոհողութիւն մահուան վայրը...

Անողոք մահը սրած մանգաղը աջ ու ձախ հնձում է մեր թշուառ փախստականների շարքերը, առանց խնայելու սեռն ու հասակը:

Գրում է էջմիածնի թղթակիցը երկու օր յետոյ նոյն «Հօրիզոն»-ի էջերում, և սպասելով նկարագրելու կարողութիւնն ու բռտերի պաշարը դիմում է թւերին, չոր ու ցամաք, բայց պերճախօս թւերին:

Օգոստոսի	21-ին մեռել են	131 հոգի
»	22 »	168 »
»	23 »	204 »
»	24 »	234 »
»	25 »	280 »
»	26 »	268 »
»	27 »	347 »
»	28 »	357 »
»	29 »	300 »
»	30 »	314 »

Այսպիսով Էջմիածնի գաղթականութիւնը ընդամենը 10 օրում տւեց 2613 զոհ: Այսքանը՝ միայն Էջմիածնում, իսկ Իգդիրում, Երեւանում և բազմաթիւ գիւղերում:

(Այո, հնձւեց, հնձւեց անողոք մանդաղով Վասպուրականի և այլ գաւառների փախստական ժողովուրդը անթիւ, անհաշիւ)

Միտքը կանգ առաւ, ուղեղը քարացաւ հայութեան, դաւումը ու յուսահատ շունչը մի վայրկեան թառեց նոյնիսկ հայ քնարի վրա և սիրոյ փոխարէն ունայնութիւն նա սկսեց երգել:

Ահա այդ օրերի մի նւագը՝ երգւած վշտոտ հայ քնարի լարերի վրա Վարսենիկ Աղասեանի շնչով դնում ենք այստեղ, իբրեւ հայ վշտի մեղեդին:

Շարան-շարան եկան կրկին,

Կորաքամակ, դող ի դող.

Ծիծաղ չ'կայ նրանց դէմքին,

Ոչ էլ ժպիտ երկնաշող...

Ջահիլ ու ծիր, տխուր տրտում,

Արտասուում են լուռ-լռին,

Նրանց շուրթեր վիշտ են պատմում

Անցւոր մարդին, աշխարհին...

Հարսը կորած հարն է փնտրում,

Մայրը՝ անուշ զաւակին.

Քրկներն են անխօս մարում,

Հեռուներում անմեկին...

Սիրտ է մաշում, հոգի տանջում

Այդ սե գաղթը արիւնոտ.

Էլ հիմա ես չեմ ճանաչում՝

Ոչ սիրոյ երգ, ոչ կարօտ...

ՎԵՐՋԻՆ ԽՕՍԲ

Այժմ, երբ աւարտուում է մեր ներկայ աշխատութեան տը-
պագրութիւնը, անցել է Համաերոպական, ներկայումս Համաշ-
խարհային պատերազմի սկզբնաւորութիւնից ուղիղ երեք տարի,
իսկ Վասպուրականի Մեծ Գաղթից ամբողջ երկու տարի: Տաճ-
կաստանի հայկական գաւառները մեծ մասով մնում են թափուր,
ամայի, աւերակների կոյտեր, իսկ գաղթականութիւնը աւելի
քան 200,000 շունչ գտնուում է կովկասում, տարագիր վիճակի
մէջ, աչքերը յառած իր ծննդավայրին:

Գաւառութեան մէջ նմանը չունեցող պատերազմը մօտենում
է իր վախճանին: Մօտենում է իր վախճանին սոսկումների այս
պատերազմը մի մխիթարիչ նշանաբանով—միապետական կար-
գերի խորտակման, աշխատաւոր դասակարգերի ազատագրման
ու ճնշւած ժողովուրդների ինքնաօրոշման մեծ նշանաբանով:

Եւ թւում է, որ հեռու չէ այն օրը, երբ քշւած ու տարա-
գիր հայութիւնը պիտի դառնա իր ծննդավայրը, երբ աւերակ-
ների միջից պիտի ծագի մի նոր կեանք ազատ ու անկախ, որը
բերելու է բազմատանջ ցեղին խաղաղ կուլտուրական մի շրջան:

Այս յոյսով, ահա, լոյս ենք հանում սոսկումների, միաժա-
մանակ հերոսական ակտերի հայ ցեղի պատմութեան այս նոր
էջը, որը թերեւ կազմելու է նրա տոռապանքների վերջին դրւագը:

Մեր ներկայ աշխատութիւնը, որ լոյս է տեսնում Ռուսա-
կան Մեծ Յեղափոխութիւնից յետոյ, մասնւոր լիակատար ազա-
տութեան ներկայ օրերում, գրւած էր մէկ տարի առաջ և տը-
պագրութեան յանձնւած նախքան Ռուսական Մեծ Յեղափո-
խութիւնը:

Այդ պատճառով շատ մտքեր մեր այս աշխատութեան մէջ
մնացել են քօղարկւած, կրելով իրենց վրա միապետական լքմի-
մի կաշկանդող պայմանների կնիքը:

Իր կնիքն է թողել մեր աշխատութեան վրա նաև Համաշ-
խարհային պատերազմը իր հետևանքներով:

Հրատարակութիւնը սոսկալի արժէքներով հանդերձ, թղթի
յատկութեամբ և տպագրութեան մաքրութեամբ չի հանդիսա-
նում այն, որը ցանկանում էինք:

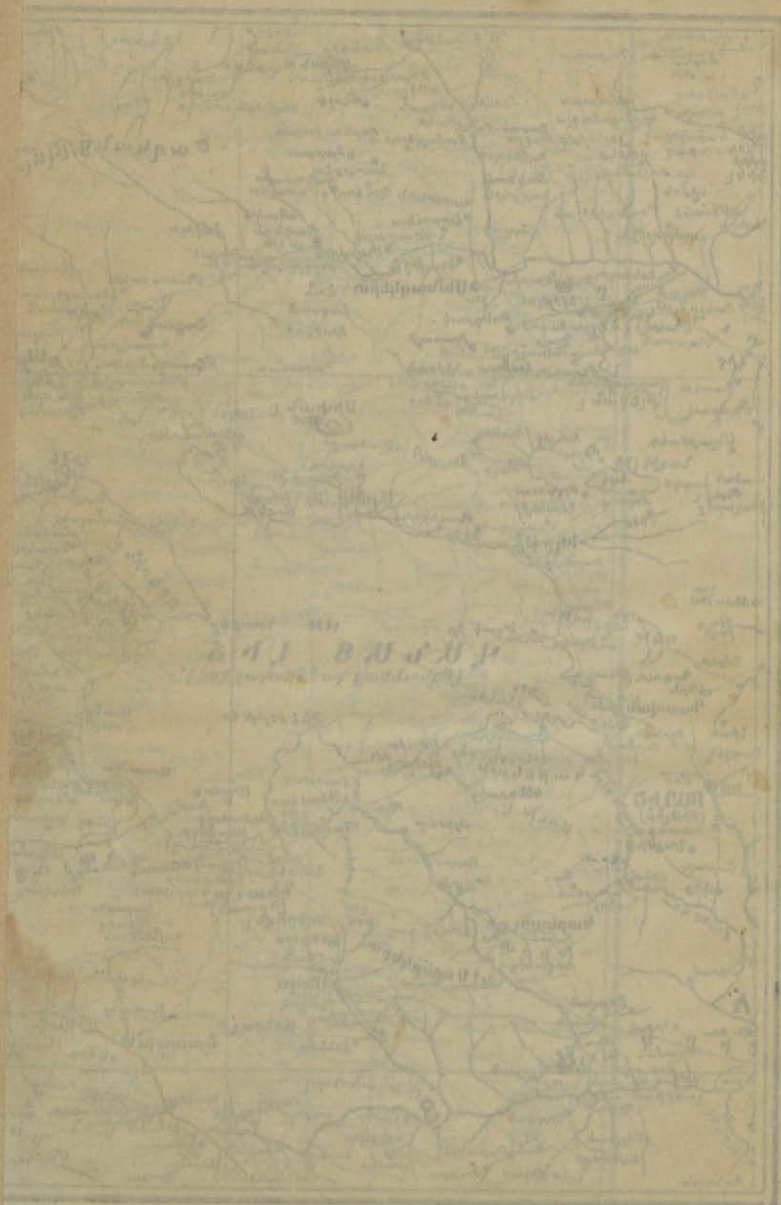
ՔՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. Երկու խօսք	—	—	—	3
2. Փոքրիկ ծանօթութիւն Վասպուրականի	—	—	—	5
3. Վիճակագիր Վանի վիլայէթի հայ ժողովրդի	—	—	—	11
4. Նոր Թուրքիան	—	—	—	31
5. Համաերոպական պատերազմը	—	—	—	56
6. Սէֆէր-Բէրլինը կամ Զօրաժողովը	—	—	—	63
7. Տաճիկ կառավարութեան որոնումները	—	—	—	70
8. Կամաւորական շարժումը	—	—	—	84
9. Ռուս-տաճիկական պատերազմը	—	—	—	93
10. Առաջին գաղթը	—	—	—	107
11. Զարդերի առաջին շարքը	—	—	—	115
12. Դիմադրութիւններ հայերի կողմից	—	—	—	122
ա. Բէլուէի դէպքը	—	—	—	130
բ. Աթանանի դէպքը	—	—	—	131
գ. Դէպքերը Կարկառում	—	—	—	134
դ. » Ալշաւազում	—	—	—	136
ե. » Թիմարում	—	—	—	141
13. Ահաւոր դէպքերի նախընթացը	—	—	—	146
14. Ահաւոր ջարդերը	—	—	—	161
15. Դիմադրութիւնները ահաւոր ջարդերի ժամանակ	—	—	—	191
ա. Դիմադրութիւնները Արճախում	—	—	—	192
բ. » Հայոց-Զորում	—	—	—	197
գ. » Թիմարում	—	—	—	208
դ. » Վարազի շուրջը	—	—	—	216
16. Վանի հերոսամարտը	—	—	—	221
17. Հերոսամարտը Այգեստանում	—	—	—	237
18. » Քաղաքում	—	—	—	261
19. Շատախի հերոսամարտը	—	—	—	365
20. Կռիւնները Փեսանդաշտում	—	—	—	404
21. Վանի ժամանակաւոր Հայկական Կառավարութիւնը	—	—	—	436
22. Ժամանակաւոր Հայ Կառավարութեան բիւզժէն	—	—	—	452
23. Վասպուրականի մեծ գաղթը	—	—	—	465
24. Վերջին խօսք	—	—	—	487

Վ Ա Յ Պ Պ Ո Ւ Ր Ա Կ Ա Ն Ը

1841

1670

2013

